

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САБЛУК СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 343.979:94(477)«195»

ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ
В УКРАЇНІ У 1922 – 1960 РР.

12.00.01 «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (доктора наук)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ **С.А. Саблук**

Науковий консультант **Кузьминець Олександр Васильович,**
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Саблук С.А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. – Кваліфікована наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (доктора наук) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Хмельницький університет управління та права; Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено організаційно-правовій регламентації діяльності правоохоронних органів у частині протидії злочинності, нормативно-правовому забезпеченню засобами кримінального, кримінально-процесуального характеру контролю за протиправною діяльністю криміногенного елементу.

Встановлено, що поняття «контроль за злочинністю», яке отримало значне поширення в західних країнах, визначає діяльність зі здійснення спостереження за функціонуванням відповідного об'єкта контролю з метою отримання достовірної інформації. Важливе місце займає така превентивна функція кримінального права як утримання особи чи групи осіб від вчинення злочинів. Вона забезпечується шляхом встановлення кримінальним законом системи покарань за певні види протиправної поведінки.

Зазначено, що радянський політичний режим вбачав саме в посиленні репресивної складової кримінального права можливість здійснювати ефективний контроль за злочинністю. У зв'язку з цим у хронологічних межах дисертаційного дослідження та в межах теоретико-правової характеристики політичного режиму радянського Союзу загалом і радянської України як суб'єкта федерації, запропоновано авторське визначення кримінально-правового контролю за злочинністю, в основі якого знаходиться належність згаданих республік, за оцінкою інститутів Європейського Союзу, до держав з тоталітарним типом політичного режиму.

Встановлено, що нормативне забезпечення кримінально-правового контролю за злочинністю здійснювалося здебільшого підзаконними актами загальносоюзного характеру і не потребувало дублювання владними структурами Української СРР (Української РСР). В умовах тоталітаризму механізм правотворення та правозастосування був фактично знівельований.

Відзначено вибірковість застосування норм кримінального закону. З особливою жорсткістю санкції кримінального закону застосовувалися до політичних опонентів влади. Зазвичай, маніпулятивним шляхом (залякуванням і процесуальними фальсифікаціями) вони спочатку перетворювалися на підозрюваних, потім підсудних, зрештою, на засуджених за злочини відверто кримінального характеру. Масового характеру для українців такі вироки набрали в апогей сталінських репресій 1937 – 1938 рр., коли до радянських концтаборів потрапили колишні діячі Української революції 1917 – 1921 рр., священники українських православних церков, інтелігенція, яка стояла на позиції державної незалежності.

Завершення Другої світової війни ознаменувалося новим етапом репресій, тепер уже спрямованих проти діячів українського націоналістичного підпілля. Контроль за вчиненням злочинів проти держави в цей час здійснювався за допомогою розширенням меж протиправності діяння та посиленням санкцій для спеціальних суб'єктів кримінального права, до числа яких, насамперед, зараховувалися учасники національно-визвольного руху в Україні – воїни УПА та члени ОУН. Для них запроваджувалися особливі міри покарання, які передбачали страту або тюремне ув'язнення терміном від 15 до 20 років.

У післявоєнний період найбільшого поширення набули злочини економічного характеру, а серед них виділялося розкрадання соціалістичної власності. На промисловому Донбасі контроль за злочинністю демонстрував, що найпоширенішими протиправними діяннями залишалися пияцтво та дрібне хуліганство, фіксувалися масові бійки із застосуванням зброї, пограбування та вбивства. Цей регіон характеризувався масштабністю застосування насильства та залученням неповнолітніх і молоді до злочинних дій. Крім того, діяли

злочинні угруповання, які вчиняли розкрадання державної власності в особливо великих розмірах, що було пов'язане із зосередженням потужних промислових підприємств і значної кількості населення. Зокрема, це підтверджується матеріалами «секретних папок» Центрального Комітету Комуністичної партії України, в яких неодноразово констатувався незадовільний стан оперативної обстановки на території Донецької та Ворошиловградської областей.

Загострення криміногенної ситуації мало місце не лише в Україні, а й в інших республіках радянського Союзу, що спонукало до ухвалення в березні 1954 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким було відновлено застосування смертної кари за вчинення навмисних вбивств. Упродовж семи років у радянському Союзі не застосовувалася смертна кара як міра покарання.

Кримінально-правовий контроль за злочинністю в період деєталінізації характеризувався посиленням ролі партійних органів (зазвичай із втручанням) у правоохоронну діяльність, а також передбачав розширення партійного контролю за роботою органів Міністерства внутрішніх справ, Комітету державної безпеки тощо. Стверджується, що контроль за злочинністю у другій половині 1950-х рр., фіксує зростання кількості вчинених злочинів за хабарництво. Відтак, судова влада оперативно відреагувала на намічену негативну тенденцію, що свідчила про прогалини в роботі на цій ділянці превентивної роботи з чиновниками та службовцями. У Постанові Пленум Верховного суду СРСР від 24 червня 1959 р. наголошувалося на необхідності рішучої боротьби із цим протиправним явищем.

Централізація влади в руках очільників комуністичної партії не могла не відобразитися на формах і методах контролю за злочинністю як у масштабі СРСР, так і у межах радянської України. Нормативно-правовий базис, закладений у сферу кримінального права, дав імпульс для створення уніфікованої з іншими радянськими республіками моделі кримінального права, яка свій завершений вигляд отримала у нормах відповідних кодексів у 1960 р. Специфіка розвитку та функціонування національних інститутів кримінально-правового контролю за злочинністю у новій кодифікації жодним чином не

враховувалася. Кримінально-процесуальний та Кримінальний кодекси 1960 р. окремих республік радянського Союзу стали фактичним відображенням кодексів Російської Федерації.

Запропонована модель вивчення кримінально-правового контролю за злочинністю визначає структуру даної роботи, яка передбачає висвітлення кримінологічної обстановки, реакції на її зміну владних органів у вигляді змін законодавства та аналіз дієвості кримінально-правового контролю за злочинністю, виходячи з того, що він включає в себе діяльність органів кримінальної юстиції з виявлення і розслідування злочинів, виявлення винних осіб і притягнення їх до встановленої законом відповідальності, судовий розгляд кримінальних справ і призначення покарань.

У роботі висвітлено окремі етапи контролю за злочинністю в радянській Україні, загальне й особливе, спільні та відмінні риси, проаналізовано корективи, які вносилися з урахуванням динаміки злочинності, з'ясовано причини поширення окремих видів злочинів і здійснені на цій основі заходи кримінально-правового характеру, продемонстровано вплив на ухвалені рішення щодо запобігання злочинним проявам компартійної еліти та її очільників, виявлено хиби, прогалини та помилки, здійснені тоталітарним режимом, відповідно до постулатів марксистсько-ленінської ідеології. Зазначено, що з вчинені діяння в епоху, що розглядається, значна кількість очільників радянської держави вироками українських судів самі визнані злочинцями.

Виявлено, що на характер організації кримінально-правового контролю за злочинністю, значний вплив справило розмежування злочинів на «кримінальні» та «політичні». При цьому злочини проти держави та порядку управління розглядалися як небезпечніші, порівняно із іншими видами протиправних діянь. Разом з цим у суспільстві радянської доби набули великого поширення засоби позаправового впливу, позасудового розгляду кримінальних справ, які засновувалися на класовому, а, відтак, волюнтаристському підході до визначення функцій права.

Запропонувано авторську дефініцію поняття «контроль за злочинністю», яке слід визначати з урахуванням мети, яку переслідує держава на тому чи іншому історичному етапі свого розвитку. Оскільки політичний режим у теоретико-правовій науці поділяється на демократичний і недемократичний, то в першому випадку контроль за злочинністю є сукупністю соціально зумовлених заборон і стандартів поведінки, утілених у системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов їх виникнення, а також попередження здійснення правопорушень уповноваженими державними органами та інститутами. В іншому випадку його можна визначити як сукупність соціально та ідеологічно зумовлених заборон і стандартів поведінки, упроваджених у системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень і супроводжуються правовою демагогією – введенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети.

У дисертації проаналізовано не лише нормативно-правовий матеріал радянської України в частині організації та здійснення кримінально-правового контролю, а й у зв'язку з підпорядкованістю національного законодавства загальносоюзному, застосовано історично-компаративний підхід до висвітлення дослідницької проблематики. Дослідження проведене в межах, визначених адміністративним кордоном УРСР і територіями Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини, Кримської області, що остаточно увійшли до її складу у 1940 – 1954 рр.

Ключові слова: правова доктрина, протидія злочинності, контроль за злочинністю, протиправне діяння, тоталітарний режим, репресії, кримінальне право, правове забезпечення, склад злочину.

SUMMARY

Sabluk S.A. Criminal and legal control over crime in Ukraine in 1922 – 1960 years. – Qualifying research paper, manuscript copyright.

Thesis for Doctor's of Law (doctor habilitatus) by specialty 12.00.01 «Theory and history of state and law; history of political and legal studies» (081 – Law). – Khmelnytsky University of Management and Law; National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the organizational and legal regulation of the activity of law enforcement authorities in the part of control over the crime, regulatory and legal support by means of criminal, criminal and procedural nature of control of the unwarrantable activity from the point of view of the political and legal doctrine of that time, embodied in legislative requirements of a criminogenic element.

It was established that the concept «control over the crime», which was widespread in Western countries, determined the activity to observe the functioning of the relevant control object in order to obtain reliable information. Such a preventive function of the criminal law as retention of a person or a group of persons from committing crimes occupies an important place. It is provided with establishing of a punishment system for certain types of illegal conduct by the criminal law.

It was noted that the Soviet political regime saw precisely it in strengthening the repressive component of the criminal law to carry out an effective control over the crime. In this connection, in the chronological limits of the dissertation research and within frameworks of theoretic and legal characteristics of the political regime of the Soviet Union in general and the Soviet Ukraine as a subject of the federation it was suggested the author's definition for the criminal-legal control over the crime, on the basis of which is the independence of the above-mentioned republics, according to the European Union institute evaluation, to the states with totalitarian type of a political regime.

It was established that normative support of the criminal-legal control over the crime was mostly carried out by the by-law acts of the all-union nature and did not

require the duplication by the authorities of the Ukrainian SSR (Ukrainian SSR). In the conditions of totalitarian regime, the law-making and law-enforcement mechanisms were actually leveled.

The selective application of the norms of the criminal law was noted. With particular tightening the sanctions of the criminal law were applied to political opponents of authorities. Typically, by manipulative means (intimidation and procedural falsification), they were initially turned into suspected and then accused, ultimately, convicted of the crime of a clearly criminal nature. Such verdicts were massive for the Ukrainians in the apogee of Stalin's repressions in 1937 – 1938, when former leaders of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, priests of the Ukrainian Orthodox churches, and intellectuals who stood in the position of the state independence, got into the Soviet concentration camps.

The end of the Second World War marked a new stage in the repressions that had already been directed against the figures of the Ukrainian nationalist underground. The control over crimes against the state at that time was carried out with the help of expanding the limits of unlawful activity increasing sanctions for special subjects of the criminal law, among which, the participants of the national liberation moment in Ukraine – UPA soldiers and members of the OUN first of all were enrolled. Special punitive measures were introduced for them, which foresaw execution or imprisonment for period from 15 to 20 years.

In the postwar period crimes of an economic nature were widely spread and especially looting of socialist property. In industrial Donbass control over the crime demonstrated an increase in the number of crimes committed in the state of alcoholic intoxication. Mass fights involving weapons, robbery and murders were less frequent. The significant migration of population, construction and reconstruction of mines required an inflow of low-skilled labour from all USSR. The persons who served sentences in correctional labour colonies worked on many sections of the restored work.. In many cases this led to spreading the prison subculture with appropriate behaviour practices and motivational decision-making factors. The concentration of significant material and technical resources in Donbass also became one of the

factors contributing to the commission of the economic crime. However, crime controlling became complicated by the lack of preparation of the part of law enforcement officers to disclose such kinds of criminal acts due to the low training level in the sphere of economic activity.

The aggravation of the criminogenic situation took place not only in the Ukraine but also in other republics of the Soviet Union, which prompted the adoption of the Edict of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR in March 1954, which reinstated the death penalty for intentional murders. The death penalty was not applied as a measure of punishment in the Soviet Union for seven years

It is stated that the control over the crime in the second half of the 1950's recorded the increase in the number crimes committed for bribery. Thus, the judicial branch responded promptly to the planned negative tendency, indicating work gaps in this area of preventive work with officials and employees. The Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the USSR dated June 24, 1959 stressed the necessity of decisive struggle against this unlawful phenomenon.

The centralization of power in the hands of leaders of the Communist Party could not but be reflected in forms and methods of control over the crime both in the USSR and in the Soviet Ukraine. The legal and regulatory framework, which had been laid in the sphere of the criminal law, gave the impetus to creation of a model of the criminal law unified with other Soviet republics, which completed its forms in the norms of suitable codes in 1960. Specificity of the development and functioning of national criminal justice control institutions over the crime in the new codification was not taken into account in no way. The Criminal- Procedural and Criminal Codes of 1960 of certain republics of the Soviet Union became actual reflection of Russian Federation codes.

The suggested model of the study of criminal-legal control over the crime determines the structure of this work, which provides for coverage of criminological situation, the response to its change of authorities in the form of changes in legislation and an analysis of effectiveness of criminal-legal control over the crime based on the fact that it includes the activities of criminal justice for the detection and

investigation of crimes, detecting those who are guilty and bringing them to the statutory liability, criminal proceedings and sentencing.

The work elucidated the individual stages of combating crime in the Soviet Ukraine, general and specific, common and distinctive features, showed adjustments that had been made by taking into account the dynamics of the crime, the reasons for spreading of certain types of crimes were solved and on this basis the measures of criminal nature were committed. The influence on decisions to prevent criminal manifestations of the communist elite and their heads, revealed errors, gaps and mistakes committed by the totalitarian regime, according to the tenets of marxist-leninist ideology was demonstrated. It was noted that for the committed actions during the considered period, a significant number of leaders of the Soviet state were recognized as criminals themselves by Ukrainian court sentences.

It was revealed that the delimitation of crime into «criminal» and «political» had a significant impact on the nature of organization of criminal and legal control. Thus, crimes against the state and public order were seen as more dangerous in comparison with other types of illegal acts. At the same time in the society during the soviet era means of extralegal impact, criminal-court cases set up to class and, therefore, voluntarist approach to determining the functions of law were widely spread.

The author proposed his own definition of the notion «control over the crime», which should be defined taking into account the purpose pursued by the state at a particular historical stage of its development. Since, the political regime in theoretical and legal science is divided into democratic and non-democratic, then, in the first case, the control over the crime is a combination of socially determined prohibitions and standards of behaviour implemented in the system of material and procedural norms directed to general, special and individual prevention of offenses, elimination of reasons and conditions that they are generated, as well as the regulation of activities concerning the prevention of offenses authorized by state bodies and institutions. In the second case, it can be defined as a totality of social and ideologically stipulated prohibitions and behaviour standards which were taken into account in the system of norms of criminal, criminal procedure legislation,

administrative and command methods including legal means of general, special and individual prevention of offenses and accompanied by legal demagoguery – by misleading people to achieve politically and legally profitable purpose.

The thesis analyzes not only normative and legal material of the Soviet Ukraine in terms of the organization and implementation of criminal-law control, but also, due to the subordination of the national law to the Union. Historical and comparative approach to elucidation of the research problems was applied. The research was carried within the limits determined by the administrative boundary of the Ukrainian SSR and territories of Eastern Galicia, Transcarpathia, Northern Bukovina, Crimea oblast, which ultimately became a part of it from 1940 till 1950.

Keywords: legal doctrine, combating crime, crime control, illegal acts, totalitarian regime, repression, criminal law, legal security, corpus delicti.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані наукові результати дисертації:

Монографія

1. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960 рр.: монографія. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.

Рецензії:

Омельчук О. М. Рецензія на монографію С.А. Саблука «Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960». *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 256–257.

Шевченко А. Є. Сучасне кримінологічне дослідження. *Публічне право*. 2017. № 1 (25). С. 275–278.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Саблук С. А. Резонансні злочини в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 71–76.

2. Саблук С. А. Відповідальність за самовільне залишення підприємства: українські реалії другої половини 1940-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6/2. Т. 1. С. 40–43.

3. Саблук С. А. Протидія поширенню хуліганських вчинків в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 2. Т. 4. С. 45–50.

4. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 1. Т. 3. С. 83–88.

5. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. Серія «Право». 2014. № 24. Т. 1. С. 91–95.

6. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі військовослужбовців на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 26. С. 44–48.

7. Саблук С. А. Стан злочинності в середовищі правоохоронних органів України в другій половині 40-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 28. Т. 1. С. 42–45.

8. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. *Право і безпека*. 2014. № 1 (52). С. 120–126.

9. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в УРСР у 1950-х роках. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 54–58.

10. Саблук С. А. Вплив пияцтва на стан злочинності в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2. Т. 3. С. 28–32.

11. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді України у другій половині 1950-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 30–33.

12. Саблук С. А. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. Т. 1. С. 46–51.

13. Саблук С. А. Протидія економічним злочинам в УРСР у другій половині 1940 – 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 32. Т. 1. С. 71–75.

14. Саблук С. А. Протидія порушенню статуту сільгоспартілі у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 33. Т. 1. С. 42–45.

15. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в Україні в другій половині 1940-х років. *Актуальні проблеми держави і права*.

2015. Вип. 75. С. 48–55.

16. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні у др. пол. 50-х років XX ст. *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 6–16.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

17. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні. *Spheres of culture. Journal of Philology, History, Sosial and Media Communications, Political Science and Cultural Studies Maria Curie-Sklodovska University in Lublin*. Volume VII. Lublin. 2014. P. 485–492.

18. Саблук С. А. Состояние преступности в среде судебно-прокурорских работников Украины во второй половине 40-х годов XX в. *Legea si Viata*. 2014. № 12/2 (276). С. 110–113.

19. Саблук С. А. Состояние преступности в среде партийных и советских работников Украины во второй половине 1940-х – в начале 1950-х гг. *Legea si Viata*. 2015. № 3/3 (279). С. 79–82.

20. Саблук С. А. Противодействие проявлениям коррупции в Украине во второй половине 1940-х – в 1950-х годах. *Legea si Viata*. 2015. № 4/4 (280). С. 88–91.

21. Саблук С. А. Противодействие возникновению массовых драк в Украине во второй половине 1940 – 1950-х годах. *Legea si Viata*. 2015. № 5/3 (281). С. 65–68.

22. Саблук С. А. Характер совершения умышленных убийств в Украине во второй половине 1940-х – в начале 1950 гг. *Legea si Viata*. 2015. № 6/3 (282). С. 110–113.

Праці апробаційного характеру

1. Саблук С. А. Вплив поширення пияцтва на стан злочинності в УСРР у 1920-х роках. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integrachych*

procesov: zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konf. (m. Bratislava, 27–28 nov. 2015 r.). Bratislava: Paneuropska skola, Fakulta prava, 2015. P. 93–96.

2. Саблук С. А. Особливості кримінально-правової протидії вчиненню крадіжок й пограбувань в УСРР у першій половині 1920-х років. *Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 4–5 груд. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 25–28.*

3. Саблук С. А. Вплив формування нової системи права в УСРР на початку 1920-х років на організацію правової протидії злочинності. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 11–12 груд. 2015 р.). Херсон: Гельветика, 2015. С. 24–27.*

4. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах проведення примусових хлібозаготівельних кампаній на початку 1930-х років. *Права та обов'язки людини в сучасному світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 лист. 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 15–17.*

5. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні під час розгортання масових репресій 1930-х років. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 лист. 2016 р.). Запоріжжя: Істина, 2016. Ч. 1. С. 15–18.*

6. Саблук С. А. Вплив пияцтва на поширення злочинності в УСРР у 1920-х рр. *Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 лист. 2016 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2016. С. 13–17.*

7. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах становлення радянського тоталітарного режиму. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 3–4 лют. 2017 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 15–19.*

8. Саблук С. А. Вплив прінонізації населення України на організацію

контролю злочинності у 1920 – 1950-х роках. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 30–33.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	36
1.1. Стан наукового розроблення теми та джерела дослідження.....	36
1.2. Методологія дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю	59
Висновки до розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ	
ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ	
ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920-х рр.	73
2.1. Реформа судових і правоохоронних органів та її вплив на організацію кримінально-правового контролю за злочинністю в першій половині 1920-х рр.....	73
2.2. Особливості функціонування юридичного механізму контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму.....	105
Висновки до розділу 2.....	136
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ	
СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КРИМІНАЛЬНО-	
ПРАВОВИЙ СЕГМЕНТ КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ	
(КІНЕЦЬ 1929 – ПОЧАТОК 1930-х рр.)	140
3.1. Організація кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах колективізації.....	140
3.2. Особливості забезпечення кримінально-правового контролю за злочинністю у процесі розгортання масових репресій	167
Висновки до розділу 3.....	199

РОЗДІЛ 4. ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННИМИ ПРОЯВАМИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1945 рр.)	201
4.1. Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку Другої світової війни	201
4.2. Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку нацистсько-радянської війни	216
4.3. Заходи кримінально-правового контролю за злочинністю під час визволення території України у Другій світовій війні	234
Висновки до розділу 4	256
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИ І ПРАВОВІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – ПОЧАТКУ 1950-х рр.)	261
5.1. Трансформація змісту феномена кримінально-правового контролю за злочинністю в повоєнний період (друга половина 1940-х рр.)	261
5.2. Особливості організації контролю за злочинністю в Україні на початку 1950-х рр.	295
Висновки до розділу 5	322
РОЗДІЛ 6. ХАРАКТЕРНІ РИСИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ	326
6.1. Вплив десталінізації на заходи кримінально-правового контролю у 1953 – 1955 рр.	326
6.2. Кримінально-правовий контроль за злочинністю у другій половині 1950-х рр.	341
Висновки до розділу 6	374
ВИСНОВКИ	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	386
ДОДАТКИ	461

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР України	– Верховна Рада України
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДПУ	– Державну політичну управління
КДБ	– Комітет державної безпеки
КК	– Кримінальний кодекс
КПК	– Кримінально-процесуальний кодекс
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МДБ	– Міністерство державної безпеки
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх спра
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НКЮ	– Народний комісаріат юстиції
ОДПУ	– Об'єднане Державне Політичне Управління
ОУН	– Організація Українських Націоналістів
РНК	– Рада Народних Комісарів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
УПА	– Українська повстанська армія
УРСР	– Ураїнська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК	– Центральний Комітет

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження зумовлена науковими та практичними потребами вирішення проблем протидії злочинності в Україні, що є одним із пріоритетних завдань цивілізованих суспільств і держав. Україна була, є та буде важливим суб'єктом формування й реалізації спільної стратегії протидії злочинності не лише в межах європейського континенту, а й у значно ширшому геополітичному вимірі. З метою реальної протидії злочинності Українська держава створила розгалужену, але ще недостатньо ефективну систему кримінально-правового контролю за злочинністю, яка вимагає повсякденної та цілеспрямованої діяльності не лише правоохоронних органів, а й інститутів громадянського суспільства, що набули впливу в постреволюційній Україні. Зазначені вище структури мають злагоджено працювати в межах чинного законодавства, а інституції, уповноважені державою на організацію і здійснення протидії злочинності, застосовувати норми національного публічного права.

За оцінками міжнародних і вітчизняних експертів, прослідковується різке погіршення криміногенної ситуації в країні. Виразно простежуються тенденції до зростання рівня латентної злочинності, знижуються показники розкриття тяжких і особливо тяжких злочинів, розшуку та затримання правопорушників. В умовах фактичної окупації Російською Федерацією частини території суверенної України, розгортання воєнних дій у східних її областях виникла загроза тотального озброєння кримінального елемента та покращення технічної оснащеності злочинців; існує небезпека доступу організованих злочинних угруповань до зброї масового ураження; збільшується кількість злочинів, що супроводжуються жорстоким насиллям над людьми та розкраданням матеріальних цінностей; інтенсивно розростається криміногенне середовище за рахунок збільшення маргінальної маси люмпенізованих груп (безробітних, бездомних та інших категорій населення, які перебувають за межею бідності).

Спостерігається аномальна трансформація кримінальної субкультури та її вживлення як в індивідуальну, так і суспільну свідомість.

Однією з необхідних умов ефективного кримінально-правового контролю за злочинністю є наукове обґрунтування шляхів і методів оптимізації антикриміногенного впливу за допомогою системи запобіжних заходів з боку судових і правоохоронних структур, формування кримінального законодавства та застосування кримінально-правових норм з урахуванням факту, що злочинність володіє відпрацьованим протягом десятиліть механізмом, який дозволяє їй швидко пристосовуватися до змін у законодавстві та чинити опір правоохоронним органам.

Істотно зростає роль історико-правових досліджень протидії злочинності, які в комплексі з кримінологічними напрацюваннями в цій сфері закладають наукові підвалини для обґрунтованих узагальнень, висновків і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізму кримінально-правового контролю за злочинністю, що є загрозливим для суспільства та національної безпеки держави протиправним явищем.

Вітчизняна юридична наука акумулює досвід розв'язання не менш складних криміногенних ситуацій, що склалися в різні періоди історії України, зокрема в минулому столітті, забезпечує практику відповідними методами і засобами протидії злочинним посяганням, розробляє певні моделі оптимізації системи правоохоронного контролю за злочинністю. Переважна більшість досліджень успішно корелюють із формуванням і реалізацією державної політики протидії злочинності, яка ґрунтується на ідеї зменшення кількості злочинів і зростання відсотку їх розкриття. Зосередження уваги переважно на інформаційно-аналітичному забезпеченні заходів протидії злочинності залишає поза увагою комплексний аналіз історичних і кримінологічних закономірностей її еволюції й трансформації. Унаслідок цього на практиці такий підхід створює умови для відомчого впливу, викривлення статистичної звітності, маніпуляцій з цифровими показниками, віртуальної, а не реальної, оптимізації діяльності щодо протидії та запобігання злочинності в

державі. Усе це негативно впливає на визначення тенденцій, розроблення стратегії і тактики протидії злочинності та іншим правопорушенням.

У теорії виникають проблеми, пов'язані передусім з відсутністю єдності в поглядах щодо термінологічного визначення державно-правового впливу на злочинність. У терміни «боротьба зі злочинністю», «антикримінальна політика», «кримінально-правова політика», «війна зі злочинністю», «протидія злочинності», «контроль за злочинністю» закладається не лише різне, а й діаметрально протилежне смислове навантаження, або вони застосовуються як рівнозначні, без чіткого категоріального розмежування. Зазначені терміни вимагають доктринальної аргументації на власне теоретичному рівні пізнання. Однак вона буде однобічною, якщо не враховувати результати аналізу реальних історичних процесів.

Методологія наукового пізнання передбачає, що в межах окремого логічного або історичного дослідження не можна досягти системного й усебічного знання про об'єкт і предмет наукового пошуку. В юридичні дослідження важливо інтегрувати надбання теоретичного та історичного досвіду. На цій основі має ґрунтуватися сучасна кримінально-правова парадигма, тотожна світовим і національним закономірностям правового розвитку, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

У зв'язку з ускладненням криміногенної ситуації, у світі загострюються проблеми щодо ідентифікації факторів, які визначають специфіку кримінально-правового контролю за злочинністю. Їх ефективне вирішення можливе на основі проведення комплексного історико-правового дослідження природи та сутності кримінально-правового контролю за злочинністю з використанням гносеологічного потенціалу сучасної методології праводержавознавства. У подальшому це дозволить приймати обґрунтовані рішення, зорієнтовані насамперед на попередження злочинності та забезпечення реальної антикриміногенної безпеки в Україні, що також є свідченням важливості обраної теми наукового пошуку.

Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення процесу контролю за злочинністю, порушувалися в працях О.М. Бандурки, Й.А. Гельфанда, Л.М. Давиденка, А.І. Долгової, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.М. Литвака, П.П. Михайленка, В.М. Поповича В.І. Шакуна та ін. Питання причин та умов злочинності були предметом досліджень В.В. Голіни, І.М. Даньшина, О.М. Джужі, В.П. Ємельянова, М.В. Корнієнка, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, В.П. Тихого, Р.Л. Чорного та ін. Історико-правовий аспект наукової проблеми відображено у працях І.Г. Біласа, І.Й. Бойка, В.А. Довбні, П.П. Захарченка, О.М. Калюка, В.Б. Кузьменка, О.В. Кузьминця, О.І. Неліна, В.М. Нікольського, В.Т. Окіпнюка, С.Д. Сворака, І.Б. Усенка, А.Є. Шевченка, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та ін.

Незважаючи на вагомий науковий доробок українських і зарубіжних учених щодо організації ефективної протидії злочинності, слід визнати, що проблема історико-правового вивчення кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. досі не стала об'єктом комплексного дослідження. Актуальним є осмислення законодавчого забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку. Наявність існуючої прогалини стала суттєвим аргументом вибору теми дисертації.

Оснoву роботи становить провідна ідея інтеграції історичного досвіду із сучасними інноваційними підходами до вдосконалення кримінально-правового контролю за злочинністю як однієї з необхідних умов підвищення його ефективності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (державний реєстраційний номер 0108U008927). Роботу виконано в межах двох кафедральних тем:

«Проблеми захисту прав людини у сфері боротьби зі злочинністю» (кафедра кримінального права та процесу) та «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» (кафедра теорії та історії держави і права). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Хмельницького університету управління та права (протокол № 4 від 23 грудня 2013 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є здійснення історико-порівняльного аналізу основних форм кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні впродовж 1922 – 1960 рр., визначення рівня його ефективності та внесення пропозиції щодо вдосконалення національного механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі *завдання*:

- запропонувати авторське визначення поняття «контроль за злочинністю» в умовах формування тоталітарної держави в радянській Україні в першій половині XX ст. та в сучасних умовах демократичного розвитку суспільства;

- визначити сучасну концептуальну модель законодавчого вдосконалення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, а також виокремити найбільш перспективні напрями наукового пізнання в цій сфері;

- обґрунтувати адекватну предмету дисертаційного дослідження методологію наукового аналізу інтеграції історичного досвіду та інноваційних підходів до підвищення ефективності кримінально-правового контролю за злочинністю;

- з'ясувати особливості організації контролю за злочинністю в період формування радянської моделі державності в Україні;

- висвітлити процес нормативного забезпечення формування системи кримінально-правового контролю за злочинністю в першій половині 1920-х років як невід'ємної складової єдиного юридичного механізму забезпечення революційної законності;

– продемонструвати невідповідність між декларованими компартійною верхівкою стратегією кримінально-правової протидії злочинності та практикою і характером діяльності правоохоронних органів щодо її реалізації;

– виявити ключові ознаки функціонування юридичного механізму протидії злочинності в умовах становлення радянського тоталітарного режиму;

– встановити зв'язок між формуванням командно-адміністративної системи управління в державі та політико-правовими рішеннями у сфері кримінально-правового забезпечення контролю за злочинністю в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни;

– визначити дієвість методів і нормативних засобів протидії злочинності в післявоєнний період розвитку радянської України;

– з'ясувати основні напрями трансформації кримінально-правового контролю за злочинністю у другій половині 1950-х років;

– окреслити сучасні тенденції щодо правової оцінки діяльності органів радянської влади та партійно-політичної номенклатури у 1922 – 1960 рр.

Об'єкт дослідження – державно-правова політика щодо злочинності в радянській Україні в історичному вимірі.

Предмет дослідження – кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр.

Хронологічні межі дослідження зумовлені першою та початком другої хвилі кодифікації радянського законодавства в Україні, унаслідок чого було ухвалено кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси, що стали основним юридичним інструментом профілактики, запобігання та контролю за злочинністю.

Територіальні межі дослідження визначені адміністративним кордоном УСРР та УРСР до 1939 р. і територіями Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини, Кримської області, що остаточно увійшли до складу радянської України у 1940 – 1954 рр.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження стало можливим завдяки використанню системи філософських, загальнонаукових, спеціально-

наукових методів юридичної психології, соціології права, кримінології, історичної науки та науки управління. Це забезпечило обґрунтованість висновків, ключових теоретичних положень для розроблення рекомендацій щодо вдосконалення механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

Методологічним орієнтиром побудови наукової праці виступають принципи історизму, об'єктивності, системності, які у взаємодії створили надійну філософсько-світоглядну основу для поглибленого й усебічного аналізу предмета дисертаційного дослідження. Принцип історизму дав змогу врахувати зміни, яких зазнавав юридичний механізм кримінально-правового контролю за злочинністю в часі. Принцип об'єктивності передбачає необхідність застосування істотних факторів для цілісного теоретичного та історико-правового аналізу. Принцип системності застосовано для виявлення зв'язків між окремими властивостями предмета дослідження.

Методологічну основу наукового пошуку також становлять ключові поняття та категорії діалектики, положення і прийоми герменевтики, базові аспекти антропологічної наукової парадигми.

На основі принципів діалектики проблема кримінально-правового контролю за злочинністю досліджується у зв'язку із суспільними та політичними явищами і процесами, які мали прямий або опосередкований вплив на його ефективність. Так, використання принципу всезагального зв'язку дає змогу дослідити кримінально-правовий контроль за злочинністю на різних етапах його еволюції у відносно незмінному стані (підрозділи 1.1, 1.2); принцип розвитку застосовано для усебічного його вивчення в еволюційній динаміці (підрозділи 2.1 – 6.2); принцип усебічного дослідження кореспондується з проблемою вивчення контролю за злочинністю в Україні в безпосередньому зв'язку з іншими явищами, які співвідносяться з ним, зокрема суспільством, законодавством, державою, та з урахуванням факторів, що зумовлюють його специфіку (підрозділи 3.2, 5.2, 6.1); принцип причинності відіграє фундаментальну роль у логіці пізнання і методології контролю за злочинністю, що прямо стосується з потребами соціально-юридичної практики

(підрозділи 1.2, 3.2, 4.3, 5.1). Взаємообумовленість зазначених вище принципів дозволила сформулювати системне уявлення про шляхи досягнення юридичним механізмом контролю за злочинністю високого рівня ефективності.

Широке застосування у процесі наукового пошуку основних положень герменевтики пов'язане з необхідністю об'єктивного тлумачення та розуміння архівних матеріалів, текстів монографій, наукових публікацій, інших правових пам'яток. Це дало змогу узагальнити існуючі уявлення про концепцію протидії злочинності та обрати поняття «кримінально-правовий контроль за злочинністю» як інструмент історико-правового аналізу предмета дисертаційного дослідження (підрозділи 1.1, 1.2).

З урахуванням специфіки наукової розвідки, яка перебуває на міждисциплінарному, внутрішньопредметному для юриспруденції рівні, застосовано загальнонаукові підходи та методи, зокрема нормативний підхід, що розкрив роль культурних, соціальних і правових норм та інститутів у формуванні криміногенної субкультури. Це важливо для розуміння ситуації, коли правоохоронні органи у своїй діяльності перетворюються на каральні (підрозділи 2.2, 3.2, 4.3, 5.1, 5.2). Поєднання методів індукції та дедукції, використання методу сходження від абстрактного до конкретного сприяло визначенню об'єкта і предмета дослідження на основі всебічного аналізу досягнень історико-правової науки і кримінології у вивченні феномена кримінально-правового контролю. Використання методу експлікації в межах системного підходу дало змогу здійснити концептуалізацію поняття кримінально-правового контролю за злочинністю як основи історико-правового дослідження протидії злочинності на кожному з окремих історичних етапів, визначених хронологічними межами наукового пошуку (підрозділ 1.1). З метою проведення історіографічного аналізу юридичної та іншої наукової літератури застосовано проблемно-хронологічний метод (підрозділи 1.1, 1.2). Структурно-функціональний метод пізнання використано для визначення передумов кримінологічної специфіки та основних закономірностей розвитку злочинності, її впливу на різні соціально-правові процеси; за допомогою історико-

порівняльного методу осмислення природи злочинності відслідковано її генезис у контексті основних соціально-економічних і політичних змін; статистичний метод сприяв зосередженню уваги на інформаційно-аналітичному забезпеченні заходів протидії злочинності (розділи 2 – 6).

Серед спеціальних методів юридичної науки застосовано формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий (компаративістський) і метод інтерпретації норм права (розділи 2 – 6). Догматичний метод використано під час формально-логічного тлумачення нормативно-правових актів України у 1922 – 1960 рр. з метою встановлення основних принципів і підходів до формування системи кримінально-правового контролю за злочинністю й тенденцій розвитку юридичного механізму протидії злочинності. За допомогою компаративістського методу визначено специфіку кримінального та кримінально-процесуального законодавства радянської України та радянської Росії з питань контролю за злочинністю.

Застосування загальнологічного моделювання сприяло створенню історико-правової моделі розвитку юридичного механізму протидії злочинності в частині кримінально-правового контролю за злочинністю, під впливом трансформації тоталітарного режиму, що зазнав змін за формою, не втративши при цьому своєї сутності (розділи 2 – 6). Використано гносеологічний потенціал інших загальнонаукових і конкретнонаукових методів пізнання (підрозділ 1.2).

Емпіричну основу дисертаційного дослідження становлять результати вивчення опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів, що відображають державний і суспільний лад, стан злочинності та заходи з протидії їй, право і судочинство в УСРР та УРСР. Зокрема, архівні справи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), а саме: (Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України (1917 – 1991 рр.), описи 1, 16, 20, 22 – 24; Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України (1870 – 1965 рр.) тощо, а також Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України

(далі – ЦДАВО України), а саме: (Ф. 2 – Рада Народних Комісарів Української СРР (1921 – 1923 рр.), описи 2, 8, 9; Ф. 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (1919 – 1923 рр.), описи 1 – 3; Ф. 6 – Головне управління міліції Української СРР (1919 – 1933 рр.), Ф. 10 – Військово-транспортний окружний трибунал Південного округу шляхів сполучення (1922 – 1923 рр.); опис 1 та інші; фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (електронні інформаційні ресурси відділу довідково-бібліографічного обслуговування, опрацьовано понад 30 електронних каталогів; збірники нормативних документів з окремих питань, статистичні довідники й галузеві енциклопедії, опрацьовано понад 20 видань; матеріали відділу видань зарубіжної україніки; фонди Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (радянських видань); Науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України (фонд періодичних видань, опрацьовано 10 видань). Загалом залучено понад 500 архівних справ з фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України.

Для досягнення поставленої мети опрацьовано конституції УСРР 1919, 1929 рр., УРСР 1937 р., кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси радянської України (1922, 1927 і 1960 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняній історико-правовій науці комплексним монографічним дослідженням, в якому доведено, що ключовою умовою підвищення ефективності юридичного механізму протидії злочинності в Україні на сучасному етапі є інтеграція інноваційних підходів до вдосконалення кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням історичного досвіду його формування і розвитку в умовах становлення, зміцнення й трансформації більшовицького тоталітарного режиму в радянській Україні.

У роботі знайшли висвітлення суміжні з темою дослідження науково-практичні проблеми, які потребують нагального вирішення, обґрунтовано

низку теоретичних положень і рекомендацій, що містять елементи наукової новизни, стануть поштовхом і підґрунтям для подальшого осмислення порушеної проблематики законодавчо-процесуального забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, зокрема:

вперше:

– визначено, що сучасна концепція кримінально-правового контролю за злочинністю розробляється: 1) у межах гуманістичної парадигми наукового знання, відтак, на основі принципу гуманізму; 2) на міждисциплінарному рівні дослідження; 3) шляхом інтеграції наукового знання; 4) на підставі комплексного підходу;

– запропоновано авторське визначення поняття «контроль за злочинністю», який у демократичному суспільстві визначається як сукупність соціально обумовлених заборон та стандартів поведінки, утілених у системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов, що їх породжують, а також регулювання діяльності щодо попередження правопорушень уповноважених на те державних органів та інститутів, а в умовах тоталітарного політичного режиму визнається сукупністю соціально та ідеологічно обумовлених заборон і стандартів поведінки, утілених у системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень і супроводжуються правовою демагогією – введенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети;

– встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в радянській Україні у 1920-х роках мав «квазіправовий», відверто класовий, антагоністичний характер. Головну увагу реформованих правоохоронних органів було приділено так званим контрреволюційним проявам і злочинам

проти порядку управління, кваліфікація яких здійснювалася в суб'єктивному порядку згідно з принципом «революційної правосвідомості», який відсутній у світовій процесуальній практиці;

– обґрунтовано, що основою формування юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в період становлення моделі радянської державності в Україні слугувала доктрина поділу злочинів на політичні та кримінальні в поєднанні з принципом вибірковості покарань і відповідними санкціями, а також з обов'язковим урахуванням належності суб'єктів злочинів до «пролетарських верств населення» чи «експлуататорських класів»;

– з'ясовано, що розроблення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму належало фактично до компетенції центральних органів більшовицької партії, а засобами позасудового характеру пріоритетно наділялися органи Державного політичного управління, що є яскравим свідченням боротьби не з економічною чи іншими видами традиційної злочинності, а з політично мотивованим протестним рухом;

– встановлено, що в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни існував тісний зв'язок між пануючою адміністративно-командною системою управління та конкретними політико-правовими рішеннями у сфері протидії злочинності, наслідком якого було посилення методів насильства та репресій без жодних юридичних підстав;

– доведено, що в повоєнний період у центральних і східних областях України протидія злочинності істотно не відрізнялася від форм і методів довоєнного часу та здійснювалася переважно шляхом посилення кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946 – 1947 рр., посягання на державне, колгоспне, особисте майно, пияцтво тощо;

– визначено, що в другій половині 1950-х – початку 1960-х років здійснені правлячим режимом ліберальні перетворення не змінили суті кримінально-

правового контролю за злочинністю, він залишався на рівні «гонитви за показниками», наслідком чого була фальсифікація звітності. Правоохоронна система і надалі була репресивною, орієнтованою на пошук ворогів і боротьбу з інакомисленням;

удосконалено:

– критерії догматичного тлумачення нормативних актів, які видавали органи радянської влади у 1918 – 1920 рр., на підставі чого можна стверджувати, що вони мали переважно каральний характер, сприяли примусовому встановленню влади більшовиків на території України, були юридичною основою здійснення «червоного терору» репресивним апаратом, зорієнтованим партійною номенклатурою на виконання будь-яких наказів вищого керівництва;

– твердження про те, що повернення радянської влади на територію Західної України під час Другої світової війни та в повоєнний період відбувалося із суттєвим порушенням політичних, економічних, релігійних прав і свобод місцевого українського населення в межах кримінально-правового контролю за злочинністю;

– тезу, що в умовах колективізації відбувався процес становлення та зміцнення репресивного апарату для створення міцної платформи формування радянського тоталітарного режиму, що використовував механізм контролю за злочинністю для реалізації ідеї державного патерналізму, зміцнення влади пануючої верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва;

– твердження про національний феномен здійснення кримінально-правового контролю в умовах незалежної України, який демонструє чітку тенденцію щодо притягнення до кримінальної відповідальності та визнання злочинцями організаторів і натхненників масштабних політичних репресій 1920 – 1960 рр.;

– підходи до нормативно-правового забезпечення кримінально-правового контролю шляхом внесення пропозицій до Верховної Ради України в частині

необхідності надання цільовій програмі боротьби зі злочинністю статусу однієї з провідних програм загальнодержавного рівня;

дістали подальший розвиток положення щодо:

– важливості місця в протидії злочинності в умовах формування тоталітарного режиму кримінальних кодексів УСРР 1922 і 1927 рр., відповідно до яких поняття злочину співвідносилось з парадигмою кримінального права, в основу якого покладено захист радянського ладу і правопорядку, встановленого більшовицьким режимом, та надавалася можливість процесуальними засобами маніпулювати правами підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, адже на практиці домінував обвинувальний ухил попереднього слідства та порушувалися принципи рівності і змагальності суб'єктів процесуальних дій;

– причин посилення репресивної діяльності як форми контролю за злочинністю в період визволення території України від нацистських загарбників. Вони переважно визначалися фактом перебування територій України в режимі тимчасової окупації, а їхнє населення визнавалось пособником фашистів й апріорі оголошувалось ворогом радянської державності;

– характеристики домінуючої тенденції у сфері протидії злочинності на визволених від нацистів територіях України як такої, що виражалася в посиленні репресивно-каральних операцій, спрямованих на придушення збройної боротьби українського народу проти більшовицького тоталітарного режиму за право бути господарем на своїй землі;

– характерних рис розвитку радянського кримінального права в повоєнний період, який позначився двома суперечливими тенденціями: скасуванням законодавства воєнного часу з метою його лібералізації та подальшим посиленням кримінальної відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані в результаті дисертаційного дослідження наукові положення, висновки та практичні рекомендації дозволяють створити підґрунтя для подальшого вдосконалення історико-правових засад наукового пізнання та

законодавчо-процесуального забезпечення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, а також можуть використовуватися в:

науково-дослідній роботі – щодо поглиблення наукових студій з експлікації понять «протидія злочинності», «боротьба зі злочинністю», «контроль за злочинністю», «попередження злочинності», «профілактика злочинності», «управління злочинністю», «запобігання злочинності», «превенція злочинності», «припинення злочинів» тощо; визначення перспективних напрямів у розв’язанні проблем, пов’язаних з розробленням адекватної українським реаліям історико-теоретичної моделі юридичного механізму контролю за злочинністю та наукової концепції з її вдосконалення (акти впроваджень Вінницького краєзнавчого музею від 2 листопада 2016 р. № 423, Національної академії внутрішніх справ від 12 березня 2017 р.);

освітньому процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з історії держави та права, кримінального права, кримінології, теорії держави та права, а також під час викладання навчальних дисциплін: «Історія держави та права України», «Історія українського права», «Кримінальне право», «Кримінологія» (в частині термінологічної визначеності понять і категорій з урахуванням основного завдання теоретичних досліджень з юриспруденції, яке полягає в обґрунтуванні та розкритті властивостей правових інститутів і понять в історичному вимірі (акти впроваджень Вінницького кооперативного інституту від 3 листопада 2016 р. № 437, Технологічно-промислового коледжу Вінницького Національного аграрного університету від 2 листопада 2016 р. № 1966, Національної академії внутрішніх справ від 10 березня 2017 р.);

правотворчій роботі – як методологічне підґрунтя для досягнення значеннєвої однозначності ключових понять і категорій, правового стилю мислення як вирішальних передумов правотворчості (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення

правоохоронної діяльності від 15 травня 2017 р. № 04-18/12-879).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення, які відображають наукову новизну дослідження, розроблені автором особисто. Для аргументації окремих наукових положень використано праці інших учених, на які є відповідні посилання. Наукові положення та результати кандидатської дисертації не виносяться повторно на захист докторської дисертації.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр теорії та історії держави і права, кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права, викладені в доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov» (м. Братислава, 27–28 листопада 2015 р.); «Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення» (м. Запоріжжя, 4–5 грудня 2015 р.); «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (м. Херсон, 11–12 грудня 2015 р.); «Права та обов'язки людини в сучасному світі» (м. Одеса, 11–12 листопада 2016 р.); «Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 18–19 листопада 2016 р.); «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 25–26 листопада 2016 р.); «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (м. Одеса, 20–21 січня 2017 р.); «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпро, 3–4 лютого 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, шести розділів, що об'єднують тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (576 найменувань на 73 сторінках) і двох додатків (на 16 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 479 сторінок, з них основного тексту – 390 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового розроблення теми та джерела дослідження

Історико-правовий аналіз кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. передбачає обов'язковий огляд історіографічної ситуації, що склалась в радянській юридичній науці в дослідженні проблематики протидії злочинності в цілому, оскільки науковий аналіз питань, пов'язаних з історією, теорією та методологією протидії злочинності або перебували в залежності від ідеологічної кон'юнктури, або відігравали підлеглу, допоміжну чи другорядну роль в обґрунтуванні офіційної державної позиції в цій сфері. Так, перші наукові кроки в дослідженні процесу кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні здійснені дослідниками, які певний час працювали у правоохоронних органах і мали досвід відповідної роботи та матеріали для узагальнених висновків. Проте радянська кримінально-правова теорія була залучена й до створення штучної злочинності, пропонуючи час від часу більш жорстокі санкції «для посилення боротьби» із нею. Специфіка дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю обумовлювалася політикою правлячої партії стосовно проведення кримінологічних досліджень: якщо протягом 1920-х років науковцями здійснювалися пошуки у цій сфері, то протягом 1930-х – першої половини 1950-х років такі студії були заборонені, а дані щодо кількості вчинених злочинів – засекречені.

У 1920-х рр. з метою отримання інформації та аналізу динаміки злочинних проявів у СРСР було створено відділ «Моральна статистика», який підпорядковувався Центральному статистичному управлінню. Статистичні дані

до нього надходили і систематизувалися як на республіканському, так і на загальносоюзному рівні. Проблемою відповідних статистичних матеріалів залишалася як неповнота вибірки через відносно низьку кваліфікацію спеціалістів на місцях, так і через прагнення окремих посадовців у регіонах подавати відомості, які б свідчили про їхню успішну професійну діяльність у сфері контролю за злочинністю, що призводило нерідко до завищення показників, пов'язаних із характеристикою злочинних проявів у сфері контрабанди, розбійних нападів. Так, у 1923 р. за ініціативи члена президії Московської міської ради В.Орлеанського з метою здійснення подальших наукових пошуків було проведено масштабне обстеження арештних будинків і створено Кабінет із вивчення особистості злочинця та злочинності. Заснування аналогічного Кабінету в Україні у 1924 р. ініціювали працівники Одеської губернської виправно-трудова інстанції.

Окремі проблеми, пов'язані із поширенням злочинності, досліджували Б.Утевський [322], М.Гернет [50] та М.Полянський [258], які зробили спробу охарактеризувати особистість злочинця у радянському суспільстві та визначити причини його криміналізації впродовж 1920-х років. П.Мамот вивчав специфіку скоєння злочинів у сфері економічної діяльності в роки НЕПу, а також окреслив основні проблеми, пов'язані із розкриттям цього виду злочинів [177]. Автор відзначав різке зростання кількості економічних злочинів у період впровадження в життя нової економічної політики. Критикуючи прояви безгосподарності, які сприяли поширенню крадіжок, він одночасно звертав увагу і на проблеми у сфері розподілу готової продукції, що спричиняло дефіцит і, відповідно, зловживання у сфері побутового обслуговування населення та забезпечення його товарами.

Процес контролю за злочинністю серед неповнолітніх та обставини, які сприяли втягненню їх у злочинну діяльність, вивчали В.Куфаєв [141; 142; 143], П.Люблінський [172], С.Копелянська [173]. У їхніх дослідженнях підкреслювався згубний вплив подій війни на поширення бездоглядності, що спричиняло так зване вуличне виховання у частини дітей та підлітків, яке часто

супроводжувалося в тому числі й застосуванням холодної зброї, бійками з метою відповідної соціалізації.

Радянські дослідники протягом 1920-х років приділяли досить багато уваги аналізу кримінального та виправно-трудового законодавства [97; 590]. Такий інтерес обумовлювався не лише популяризацією відповідних висновків, а й необхідністю підвищення кваліфікаційного рівня працівників судів та правоохоронних органів, значна частина яких мала відносно невеликий досвід здійснення професійної діяльності. У той же час багато уваги приділялося обґрунтуванню необхідності повного демонтажу правового поля, яке існувало у часи Російської імперії. Внаслідок цього поза увагою дослідників, як правило, опинявся позитивний досвід контролю за злочинністю, особливо це стосувалося впливу на злочинність визначення покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Уникали радянські дослідники й вести мову про досвід протидії криміналітету з боку жандармів, асоціюючи їх передусім із «душителями» революційного руху. Проте досвід правоохоронних органів Російської імперії у сфері контролю за злочинністю міг бути у багатьох випадках прикладом для більшовиків, які передусім віддавали перевагу силовим методам протидії та криміналізації діянь, вбачаючи все більше й більше загроз для існування радянської держави.

У збірнику наукових праць «Хулиганство и хулиганы», який побачив світ у 1929 р., було висвітлено соціально-побутові умови, які, на думку авторів, сприяли поширенню хуліганства. Досліджувалися мотиви вчинення злочинів жінками, які були причетні до грубого порушення громадського порядку. Крім того, аналізувалися найбільш дієві методи протидії поширенню хуліганства [331].

У 1920-х рр. радянські науковці не уникали висвітлення проблеми поширення пияцтва, вказували на його тісний зв'язок із злочинністю. У дослідженнях Р.Власака [4], Д.Воронова [43], А.Герцензона [51], Е.Дейчмана [59], О.Раппопорта [273], Ю.Ларіна [147], Д.Шепілова [586] аналізувалися окремі причини поширення алкоголізму, які здебільшого пов'язувалися з

пережитками капіталізму. Вважалося, що пияцтво може бути подолане шляхом застосування комплексних заходів, від перевиховання до кримінального покарання. Проблемою радянських дослідників була також фактична неможливість проаналізувати умови поширення пияцтва у середовищі працівників судових та правоохоронних органів.

У 1969 р. вийшла друком робота «Боротьба з правопорушеннями і злочинністю», підготовлена працівниками Академії наук УРСР. Книга підготовлена на основі вивчення численних матеріалів прокурорсько-слідчої та судової практики, а також діяльності громадських організацій у сфері контролю за злочинністю. У ній досліджено основні напрямки прокурорського нагляду, показано найефективніші, на думку авторів, форми контролю за злочинністю. Викладено безпосередні результати соціологічного дослідження злочинності неповнолітніх у містах Чернівці та Донецьк [27].

Серед радянських дослідників варто виділити роботу В.О.Кузнецова, І.А.Лановенко, Ф.А.Лопушанського і В.В.Леоненка «Кримінально-правова боротьба з хуліганством», де на основі проведення соціологічного дослідження, аналізу чинного на той час законодавства і практики його застосування було зроблено спробу узагальнення позитивного досвіду роботи державних органів і громадських організацій Української РСР у сфері протидії поширенню проявів хуліганства, визначити основні напрямки профілактичної роботи по запобіганню його проявам. Центральне місце у монографії відведено кримінологічній характеристиці хуліганства, аналізу складу злочину, передбаченого ст. 260 Кримінального кодексу УРСР, і відмежуванню його від інших злочинів, ефективності діяльності слідчих і судових органів по розслідуванню і судовому розгляду справ цієї категорії. Дослідники виділили найбільш типові вади в організації протидії хуліганству і висловили окремі рекомендації щодо поліпшення профілактичної роботи у цій сфері [145; 168].

Дослідження в кримінології присвячені переважно кількісним та якісним показникам стану злочинності. Останні визначаються рівнем, структурою, динамікою, коефіцієнтом, що забезпечують можливість здійснення

комплексного аналізу злочинності за певний період часу і на певній території [292; 300]. Водночас частина вчених під станом злочинності розуміють виключно кількісний показник числа злочинів із визначенням кількості осіб, що їх вчинили, на певній території за окреслений період часу [118]. Так, автором роботи «Пьянство и преступность: история, проблемы» [145] у руслі антиалкогольної пропаганди часів «перебудови» прослідкували зв'язок між поширенням пияцтва злочинністю, в тому числі й у молодіжному середовищі. Дослідники також зробили спробу визначити залежність між обсягами вживання алкоголю населенням і кількістю злочинів. Аналізуючи статистичні показники, вони визначили обумовленість заходів держави у сфері протидії поширенню пияцтва.

Варто також виділити низку праць дослідників української діаспори, які в основному зосередили свою увагу на висвітленні та аналізі механізму прийняття політичних рішень, в тому числі й у сфері контролю за злочинністю [202]. Крім того, ними висвітлювалися різноманітні питання, пов'язані із поширенням більшовицького терору, відповідно аналізувався правовий механізм, створений московським окупантом, для силового завоювання і утримання влади в Україні [7; 246; 329]. Особливої уваги заслуговують роботи І.Мазепи, у яких наголошено на злочинній сутності більшовицького режиму, що впливала із його ставлення до політичних опонентів і класового підходу до тлумачення злочинності [174; 175; 176].

Заслуговують на увагу і мемуари, в яких безпосередні учасники тих подій змальовують обстановку на теренах України, в тому числі й дають характеристику окремих видів злочинів та наводять свої думки стосовно їхньої розповсюдженості і причин [178; 180]. Цей аспект інформації представлений також і у регіональному зрізі: стосовно подій на Одещині [236], Поділлі [151], Катеринославщині [54], Харківщині [257]. У роботах висвітлюються умови, які передували прийняттю Кримінального кодексу 1922 р., із окремими судженнями про те, яким чином варто було протидіяти злочинним проявам. Водночас значна частина подібних суджень стосувалася протидії так званих

контрреволюційним злочинам і передбачала детальні описи «злочинної» поведінки політичних супротивників в умовах поширення червоного та білого терору [1].

Для дослідження процесу контролю за злочинністю у 1922–1960 рр. важливим видається висвітлення впливу маргіналізації радянського суспільства в умовах його деетнізації, а також масштабних переміщень населення, що тягнули за собою необхідність соціалізації індивідів в нових умовах на новому місці роботи. Так, американський дослідник злочинності у пострадянських країнах професор Л.Шеллі вважає, що відсутність єдності у кримінології стала особливо помітною з початком глобалізації у 90-х роках ХХ ст. [73]. Масштабні переміщення населення в рамках країни, регіонів чи континентів, продиктовані потребами здійснення економічної діяльності, а також відкриття у зв'язку з цим нових «соціальних сходинок», відбивалися не лише на уявленнях про суть злочинності, способи протидії їй та характеристиці особи злочинця, а й на визначенні зв'язків між соціалізацією особи та можливістю вчинення нею протиправних дій. У зв'язку з цим маргінальність вийшла за межі культурного конфлікту і стала розглядатися у якості продукту соціальної мобільності. Цим проблемам присвячено роботи Я.Краусса, В.Манчіні, Т.Уіттермана, Т.Шибутані, Е.Х'юза. Добровільна відмова від традиційного суспільства, проблеми маргіналізованої політичної свідомості, виключення індивідів і соціальних груп із системи суспільних відносин відображені у роботах західноєвропейських дослідників Л.Васковича, Ж.Леві-Стренже, С.Рабана, П.Розанваллона. Проблеми маргінальності досліджувалися також російськими вченими А.Антоняном, А.Галкіним, В.Радаєвим, Е.Рашковським, Е.Стариковим, В.Шапинським.

Зв'язок між новими умовами соціалізації частини радянського суспільства і динамікою рівня злочинності висвітлювався на сторінках наукових видань, автори яких прагнули осмислити причини і характер злочинності в радянській державі. Багато кримінологічних праць присвячувалися саме питанням злочинності [131; 132; 220], концепціям злочину і злочинності. У радянський

період також особливо багато було зроблено для характеристики особи злочинця з метою вироблення способів кримінально-правового контролю за злочинністю [127].

З розпадом радянського Союзу і створенням незалежних держав на новий, значно критичніший рівень, виходять праці, що мали як теоретичне, так і практичне значення для осмислення процесу контролю за злочинністю. Серед них виділяються роботи Ю.М.Антоняна [10], А.М.Бандурки і Л.М.Давиденко [15], А.І. Долгової [70], А.Ф.Зелінського [92], О.М.Литвака [155; 156], В.В.Лунєєва [171], В.М.Поповича [260]. Слід наголосити, що переважна частина цих досліджень виконувалася у теоретико-філософському плані і була спрямована на осмислення світогляду представників злочинного світу та обставини, що штовхали громадян на скоєння злочинів [19; 77; 260].

У теоретичному плані слід відзначити науковий доробок О.М.Литвака, який вирізняється вагомими результатами ретельного аналізу різновекторних напрямів впливу державної влади на стан і динаміку злочинності. На його думку, своє історичне призначення щодо захисту правопорядку та здійснення контролю за злочинністю держава виконує за допомогою законодавства, зокрема кримінально-правового, караючи злочинців, і шляхом спеціально-кримінологічного попередження злочинів. Разом із тим, державна влада і закони, які вона створює, мають і криміногенний вплив на суспільство. Дослідник зазначив, що завдання громадянського суспільства полягає у здійсненні контролю над тим, щоб криміногенний вплив держави знаходився лише в межах закону. Державний контроль за злочинністю розглядається ним як різновид соціального контролю. Іншим є недержавний соціальний контроль. Гармонійні відносини між ними є передумовою утримання злочинності на відносно невисокому рівні. Цілком виваженим є висновок О.М.Литвака, що коли в країні домінує державний контроль, виникає небезпека так званої некриміналізованої злочинності політичної еліти [155 – 165]. Особливо актуальним таке твердження було для радянського періоду, коли по суті

злочинні дії частини представників радянської політичної еліти, у тому числі й репресивна діяльність, розглядалися як «успіхи у класовій боротьбі».

Окремі аспекти процесу організації контролю за злочинністю висвітлювалися у дослідженнях науковців, які вивчали діяльність правоохоронних органів, радянських спецслужб із визначенням їх ролі у розгортанні масових репресій [211 – 219].

Поширення злочинності у період НЕПу вивчалися О.Мироненком та О.Беньком [181], М.Грінбергом [56], Б.Литваком [154], Т.Приваловою [266], які, використовуючи низку сучасних методів здійснення міждисциплінарних досліджень, показали вплив радянських перетворень на формування правосвідомості населення і, відповідно, на зв'язок між злочинними діями та окремими аспектами соціалізації населення. Особлива увага дослідників зосереджувалась також на аналізі впливу пияцтва на поширення злочинної поведінки.

У працях М.Дорошка, М.Фролова та І.Ніколаєва висвітлено окремі аспекти становлення та функціонування компартійно-державної номенклатури у 1920–1930-х роках із окресленням деяких умов криміналізації її представників [74; 207; 326]. Показано вплив загальної обстановки у тоталітарній радянській країні на формування особистості керівних працівників та їх правосвідомості. Стосовно повоєнного періоду ця тематика представлена у дослідженнях українських учених П.Киридона [119], В.Іваненка [100], В.Васильєва [32] та російського дослідника В.Мохова [196; 197; 198; 199; 200]. Останній дійшов висновку, що схема влади в СРСР ґрунтувалася на принципах матрицизму, котрий спричинював соціальне розшарування не лише в номенклатурі, а й в усьому суспільстві, що дозволяє зрозуміти специфіку призначення покарань для партійного керівництва, у тому числі й у випадку вчинення його представниками різного роду злочинів.

Окремі аспекти процесу організації контролю за злочинністю висвітлювалися у дослідженнях науковців, які вивчали діяльність правоохоронних органів, радянських спецслужб із визначенням їх ролі у

розгортанні масових репресій. Тут показано згубний вплив орієнтації правоохоронців на незаконні методи здійснення слідчих дій, якими досить часто підмінялась оперативно-розшукова робота [211; 212; 213; 214].

Регіональний аспект дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю представлений дослідженнями В.Файтельберг-Бланка та В.Шестаченко, які вивчали злочинний світ Одеси на початку 1920-х років. Наведення багатьох маловідомих фактів дозволяє скласти уявлення про специфіку злочинного світу регіону та особливості роботи правоохоронців на його теренах [324]. О. Міхеєва проаналізувала стан та динаміку кримінальної злочинності на території Донбасу впродовж 1920-х рр. [193] із виокремленням ознак злочинця та аналізом кримінально-правової протидії злочинності у регіоні. Крім того, О.Міхеєвою досліджувалася й структура правоохоронних органів УСРР періоду НЕПу із визначенням її дієвості [194].

Деякі аспекти існування злочинного середовища на теренах колишнього СРСР розглядалися у дослідженнях науковців, які вивчали кримінальну субкультуру та субкультуру в'язниць. Ця тематика висвітлювалася як у наукових, так і в публіцистичних творах [248; 583]. Частина матеріалів для аналізу була представлена працівниками правоохоронних органів, які мали досвід протидії злочинцям, спілкувалися з ними у місцях позбавлення волі, знали особливості формування субкультури навіть окремих місць позбавлення волі.

Усвідомлення напрямів розвитку злочинної субкультури дозволяє поглибити розуміння мотивації вчинків її представників із визначенням їх регіональних особливостей. Багато людей, що вчинили злочини, не пов'язані із кримінальною субкультурою. Тому підхід до злочинності, як властивості особливої «субкультурної спільноти», не відображає повністю життєві реалії [74]. Проте, без сумніву, вплив відповідного середовища стимулює, а іноді й заохочує особу до скоєння протиправних дій.

Значна частина представників кримінології розглядає стан злочинності не тільки як кількісну, але й як якісну її характеристику, що визначається рівнем,

структурою, динамікою, коефіцієнтом, які забезпечують можливість здійснення комплексного аналізу злочинності за певний період часу і на певній території [292; 300]. Водночас частина вчених під станом злочинності розуміють виключно кількісний вираз числа злочинів із визначенням кількості осіб, що їх вчинили, на певній території за окреслений період часу [118].

Не можна залишити поза увагою доробок вітчизняних дослідників історії українського права, а саме: І. Біласа, І. Бойка, П. Захарченка, О. Кузьминця, В. Калиновського, П. Музиченка, О. Неліна, В. Окіпнюка, І. Терлюка, І. Усенка, А. Шевченка, О. Шевченка, О. Ярмиша та інших. У своїх підручниках, посібниках, монографіях та статтях їхня увага здебільшого прикута до розвінчання більшовицько-компартійної системи кримінально-правового контролю, наголошується на винятково репресивній її складовій, критикуються далекі від гуманності форми і методи боротьби зі злочинністю, що використовувалися для придушення опозиційних рухів, інакомислення, які не відповідали ідеологічним установам правлячої партії.

Зв'язок між новими умовами соціалізації частини радянського суспільства і динамікою рівня злочинності висвітлювався на сторінках російських наукових видань, автори яких прагнули осмислити причини і характер злочинності в радянській державі. Багато кримінологічних праць присвячувалися саме питанням злочинності [131; 132; 220], концепціям злочину і злочинності. У радянський період також особливо багато було зроблено для характеристики особи злочинця з метою вироблення способів кримінально-правового контролю за злочинністю [127].

У сучасній російській історіографії досліджуваної тематики слід виділити роботу В.Лунєєва, який багато займався вивченням поширення злочинності, в тому числі й на території СРСР, із визначенням характеристики особи злочинця у різні періоди. Попри те, що частина матеріалу ілюструє реалії поширення злочинності в Росії, у дослідженні В.Лунєєва представлено компаративний аналіз поширення злочинності у різних країнах світу та її специфіку в умовах радянської країни [171]. В.Лунєєв підкреслював, що за існування загальної

тенденції до зростання злочинності у світі рівень зареєстрованої злочинності в СРСР був у 8 разів нижчим, аніж у Англії. Розбіжності у розвинутих західних країнах у сфері рівня злочинності полягали у кількох відсотках. Проте в азіатському та тихоокеанському регіонах аналізований розрив досягав значних величин. Так, кількість злочинів на 100000 осіб населення Нової Зеландії, наприклад, у середині 1980-х років було у 10 разів вищою, аніж у Японії, і в 236 разів вищою, ніж у Бангладеш [171]. Таким чином, В.Лунєєв прагнув підкреслити, що успіхи СРСР у сфері контролю за злочинністю були більш вагомими, ніж у багатьох іноземних країнах.

Для характеристики радянського соціуму важливим залишається висвітлення особливостей розбудови радянської країни як тоталітарної держави. Більшість напрацювань західної історіографії базується на теорії радянського тоталітаризму, яка переважно складає методологічну основу досліджень. С. Біалера охарактеризував специфіку відносин у різних ешелонах влади із визначенням причин покривання високопосадовцями злочинів певного виду, скоєних їхніми підлеглими. Він окреслив типи радянських управлінців, визначаючи їх як класичних бюрократів, котрі, проте, перебували в залежності від правлячої політичної еліти [20]. Кругова порука чиновників і призводила до уникнення відповідальності за участь у репресивній діяльності, що яскраво продемонстрували особливості переходу до так званого колективного керівництва після смерті Й.Сталіна.

Серед останніх здобутків західної історіографії виокремлюються аналіз забезпечення режиму закритості номенклатури, вивчення корпоративізму на різних етапах її функціонування, показ еволюції ролі регіональних еліт та їхніх лідерів, визначення особливостей радянського різновиду клієнтел (особливо в умовах поширення репресивної діяльності), перманентного розвитку сегментації номенклатури за специфічними інтересами груп її наповнення, розгляд стратифікації радянського суспільства, дію системи номенклатурних привілеїв тощо. Проте західні дослідники через брак документальних даних не створили комплексних праць, де вивчалися б різноманітні аспекти організації

контролю за злочинністю. Їхній аналіз зводився до вивчення обставин, за яких значна частина дій держави може трактуватися як злочинні із загальноцивілізаційної точки зору [28; 34; 48; 44; 328].

В останній час до проблематики кримінально-правового контролю за злочинністю у хронологічних межах 1922 – 1960 рр. активно долучився й автор дисертаційного дослідження. Його роботи вирізняються, насамперед, системним підходом до досліджуваної тематики і новаторським поглядом на події та явища недалекого минулого України. Серія публікацій знайшла свого читача не лише на Батьківщині, а й за її межами [281; 282; 283; 284; 285; 286; 287].

Загалом процес організації кримінально-правового контролю за злочинністю виявився недостатньо висвітлений вітчизняними науковцями. Основна причина цього вбачається у тривалому засекреченні документів, де наводилися кількісні та якісні показники злочинності, та заборонаю кримінологічних досліджень протягом 30-х–першої половини 50-х років ХХ ст.

У сучасній кримінології розробка системи контролю за злочинністю на поняттєвому рівні завжди привертала увагу фахівців різних галузей права. Однак, незважаючи на розробленість даної теми, у науці існує низка проблемних питань, передусім пов'язаних із відсутністю єдності щодо термінологічного визначення цієї діяльності. Це є результатом відсутності єдиного підходу до використання самих термінів, яким дається не лише різне, а й інколи навіть діаметрально протилежне тлумачення. І, навпаки, деякі різномірні терміни використовуються як рівнозначні, без чіткого їх розмежування за різними сферами контролю за злочинністю. Термін «контроль за злочинністю», який отримав значне поширення в західних країнах, визначає діяльність зі здійснення спостереження за функціонуванням відповідного об'єкта контролю з метою отримання достовірної інформації [30, с.22; 103, с.93].

Роль кримінального права у попередженні злочинності традиційно являла собою предмет дискусій у соціології кримінального права та кримінології. Для

вивчення попереджувальної функції кримінального права науковці звертаються до механізмів, які отримали назву загальної та спеціальної превенції. При цьому у механізмі загальної превенції основна увага приділяється такій функції кримінального права, як утримання від вчинення злочинів. Утримання невизначеного кола осіб від вчинення злочинів здійснюється шляхом встановлення у кримінальному законодавстві покарань за певні види поведінки [135]. Практично загальновизнаним є поділ усіх законослухняних громадян на категорії стабільно законослухняних, які не скоюють злочинів через особливості їхньої особистості, та осіб з нестійкою поведінкою, яких від вчинення певних вчинків утримує саме можливість кримінального покарання за їхнє вчинення [5].

Кримінальне право не є виключно комплексом покарань за певні діяння. Воно становить складний комплекс не лише норм, що забороняють, але й заохочують, звільняють від покарання та пом'якшують його. Це є однією з причин, що не можна ототожнювати функцію загального попередження злочинності з функцією утримання від здійснення злочинів. Проте покарання є знаком, що влада контролює ситуацію, що злочин – це відхилення від правил, а також, що правила соціального життя зберігають свою силу та життєвість [598]. Щоправда, про таку роль кримінального права можна без заперечень говорити лише у суспільстві, де історія не змушує людей якщо не боятися впливу держави, то, у крайньому разі, ставити під сумнів здатність держави здійснювати переслідування злочинців та покарання справедливо і неупереджено [293].

Соціальний контроль за злочинністю здійснюється державою, а також недержавними утвореннями. Відповідно до цього відрізняються дві форми соціального контролю: державний і недержавний. Державний контроль за злочинністю здійснюється у трьох напрямках: шляхом створення кримінального законодавства; спеціально-кримінологічного попередження злочинності й окремих злочинів; застосування кримінально-правових норм. Ці

головні засоби тісно взаємопов'язані між собою і ефективність кожного них залежить від інших [157].

У зв'язку із вищенаведеним, актуальним є питання про інструментальну роль терміну «кримінально-правовий контроль за злочинністю» у розв'язанні питань, порушених в запропонованому дисертаційному дослідженні. Водночас аналіз літератури засвідчує, що важливою проблемою в історіографії є відсутність концептуально узгодженого, важливого в кримінології поняття, яке б відігравало роль ефективного інструмента наукового аналізу проблем протидії злочинності, а термінологічна багатоманітність – «попередження злочинності», «профілактика злочинності», «боротьба зі злочинністю», «протидія злочинності», «контроль за злочинністю» «управління злочинністю», «запобігання злочинності», «превенція злочинності», «припинення злочинів» тощо викликає низку проблемних питань з цього приводу [103, с.94].

Згідно з висновками окремих науковців (О.Ігнатов, Д.Балобанова, О.Юхно, О.Кальман, В.Тацій та інших), у переліку цих термінів найбільш змістовним за об'ємом є «протидія злочинності». Усі інші є супідрядними, та виражають окремі аспекти процесів попередження, усунення, нейтралізації та обмеження (ослаблення) факторів, детермінуючих злочинність тощо.

Слід погодитися з О.Ігнатовим, який у одній із своїх статей зауважує, що змістова сторона поняття «протидія злочинності» містить два аспекти: кримінально-правовий і кримінологічний. Кримінально-правовий аспект становить діяльність правоохоронних органів з виявлення й розслідування злочинів, виявлення винних осіб і притягнення їх до встановленої законом відповідальності, судовий розгляд кримінальних справ і виконання покарань. Кримінологічний аспект становить діяльність правоохоронних і інших органів із виявлення існуючих детермінант злочинності, їх усунення, ослаблення, нейтралізації, а також попередження виникнення нових. Автор вказує, що традиційно в кримінології виділяють наступні рівні здійснення діяльності щодо попередження, усунення, нейтралізації й обмеження (ослаблення) факторів

детермінації злочинності: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний [103, с.94–96].

Так, дослідження кримінальної особи має як теоретичне, так і практичне значення. Вивчення особи злочинця допомагає розкрити мотиви злочину, його світогляд, загальні закономірності протиправного діяння. Отже, проблема кримінальної особи досліджується відразу кількома дисциплінами – кримінальним правом, кримінологією, юридичною психологією і соціологією права.

Ми зупинилися конкретно на індивідуальному факторі детермінант злочинності, оскільки період української історії, який розглядаємо, позначився ідеологізацією усіх сфер суспільного життя, спрямованою на активізацію переважно біологічних та соціальних сторін життєдіяльності людини, тоді як духовний фактор блокувався вульгаризованим, класовим розумінням добра і зла, що якраз і можна розглядати причиною криміналізації значної частини населення, оскільки біологічні та соціальні потреби людини, за даними експертів, переважають над власне духовними.

Слід наголосити, що заходи індивідуального рівня протидії злочинності здебільшого здійснюються органами кримінальної юстиції щодо конкретних осіб. Крім того, заходи індивідуального рівня органічно представлені як на загальносоціальному рівні протидії злочинності, оскільки вдосконалення суспільного життя зачіпає одночасно інтереси всіх громадян та інтереси кожного окремого індивіда, так і на спеціально-кримінологічному рівні, де здійснюється робота з попереджувального впливу на конкретну особу та її найближче оточення (особливо при здійсненні заходів запобігання й припинення злочинів).

У цілому саме реалізація всіх потенційних можливостей суспільства і держави у протидії злочинності, органічне поєднання різноманітних заходів та їх впровадження з дотриманням принципів комплексності, об'єктивності, наукової обґрунтованості, законності, гуманності тощо дозволить здійснювати ефективну діяльність щодо захисту суспільства від суспільно небезпечних

посягань. Природно, з розвитком людства діяльність у сфері охорони правопорядку зазнала значних трансформацій. Зокрема заходи кримінального покарання у деяких випадках почали співвідноситися із заходами попередження злочинів. У багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні, цим заходам надається пріоритетне значення [103, с.96].

У процесі організації заходів, спрямованих на протидію злочинним проявам, виокремилися кілька термінів, які вживалися для позначення цього процесу. Так, у СРСР вживався термін «боротьба із злочинністю», який не відображує суті цього процесу, оскільки, власне, боротьба передбачає кінцевий результат у вигляді перемоги. Кримінологічна доктрина боротьби зі злочинністю колишнього СРСР була спрямована на обґрунтування можливості ліквідації причин і умов злочинності. Тому протягом багатьох десятиліть основним об'єктом попередження злочинності виступали криміногенні чинники – причини злочинності та умови, що їй сприяли. На думку науковців, поняття «боротьба зі злочинністю», як і термін «війна зі злочинністю», передбачає активне зіткнення суспільства зі злочинністю, прагненням до перемоги, тобто до знищення злочинності, до повної її ліквідації, що є завідомо нездійсненним» [589, с.245–246]. Тому більшістю кримінологів було прийнято терміни «протидія злочинності» або «контроль за злочинністю». Останній широко вживається у західній науковій літературі, позначаючи передовсім один із напрямів державної політики. Вживання саме цього терміну відносно радянського періоду видається виваженням з огляду на те, що контроль за злочинністю здійснювався виключно державними органами або контрольованими державою організаціями в умовах, коли організації, характерні для громадянського суспільства західноєвропейського зразка, контролювалися державою, що виключало реальний недержавний контроль за злочинністю.

З огляду на вищенаведене, вважаємо, що найбільш ефективним інструментом наукового аналізу порушених в дисертації проблем є поняття

«кримінально-правовий контроль за злочинністю», оскільки основна увага концентрується навколо питань дієвості державної політики у цій сфері.

Історико-правовий зміст поняття «контроль за злочинністю» слід визначати з урахуванням мети, яку переслідує держава на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства. Онтологічно, на будь-якому етапі держава має забезпечити всезагальний інтерес, який полягає в усуненні причин та умов поширення злочинності. Це стандарт (умова) гарантії природного права людини і громадянина на безпеку.

З урахуванням висловленого, пропонуємо власне визначення даного поняття. Вважаємо, що контроль за злочинністю – це сукупність соціально обумовлених заборон та стандартів поведінки, впроваджених в системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов, що їх породжують, а також регулювання діяльності щодо попередження правопорушень уповноважених на те державних органів та інститутів.

Зважаючи на те, що тема обраної нами дисертаційної роботи охоплює період, який в останні десятиліття отримав назву тоталітарного режиму, то, виходячи з цих умов, пропонуємо дещо модифіковане визначення поняття, яке характеризує історичну добу 1920 – 1960-х років як в радянському Союзі загалом, так і в Україні зокрема. Контроль за злочинністю в умовах тоталітарного режиму, на наше глибоке переконання, є нічим іншим як сукупністю соціально та ідеологічно обумовлених заборон та стандартів поведінки, втілених в системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень та супроводжуються правовою демагогією – введенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети.

Таким чином, аналіз літератури дає підстави для висновку про те, що процес організації кримінально-правового контролю за злочинністю виявився недостатньо висвітленим вітчизняними науковцями. Основна причина цього

вбачається у засекреченні документів, де наводилися кількісні та якісні показники злочинності, та заборонаю кримінологічних досліджень протягом 1930-х–першої половини 1950-х рр. Тому актуальним залишається звернення до джерелознавчого аналізу, який дає змогу з певною мірою достовірності робити висновки про об'єктивні чинники, що знаходилися в основі формування юридичного механізму контролю за злочинністю у період, що досліджується.

Після ліквідації у 1931 р. Всеукраїнського інституту вивчення злочинності значна частина фактичних та аналітичних матеріалів зосереджувалася у профільних міністерствах, а найбільш узагальнені – у ЦК КП України. Матеріали колишніх так званих секретних папок ЦК містять відомості щодо кількості скоєних злочинів різними категоріями населення із виокремленням чисельності злочинів відповідно до віку, місця проживання, і соціального стану злочинців.

Різного роду матеріали, де наявні дані як про кількість вчинених злочинів, так і пропозиції щодо вдосконалення протидії злочинності та оцінки досягнутих результатів, містяться у Ф. 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Мова йде про офіційні документи партійних і державних органів (Ф. 1, Оп. 1, 23, 24). За видовою ознакою у першу чергу це діючі нормативні документи та їх проекти, закони, кодекси СРСР та УРСР, постанови союзного й республіканського урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь тощо. Крім того, мова йде про постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних (управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо). Особлива цінність у даному разі навіть не стільки, власне, у текстах постанов, скільки у матеріалах до них, де подано докази на користь їх прийняття чи відхилення. При цьому матеріали так званих секретних папок відверто демонструють умови прийняття рішень у сфері контролю за злочинністю, які визначалися не лише загальнодержавними, а й корпоративними інтересами ієрархізованих структур у системі радянського тоталітаризму. Особливо вплив ієрархій було помітно під час аналізу

документів періоду сталінських репресій, коли у справі наявними були не лише планові показники щодо кількості репресованих, а й роздуми виконавців щодо методів виконання подібних «планів».

Саме для підвищення рівня достовірності одержаних результатів та синтетичності висновків у роботі використовувалися матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, де у Ф. 1 в описах 20–25 зберігаються колишні секретні документи ЦК КП України, пов'язані із звітністю про кількість правопорушень та злочинів, вчинених в республіці. Вони готувалися відповідальними працівниками міністерств та відомств, а також командуванням військових округів щоквартально для прийняття відповідних рішень у сфері контролю за злочинністю.

У доповідях, промовах, виступах, заявах представників партійної еліти представлено інформацію про офіційну сторону та успіхи у сфері контролю за злочинністю. Проте обговорення виступів, як правило, містять матеріали щодо негараздів організації цього процесу. Подача такого типу документів часто інспірувалася особистими інтересами чи амбіціями.

Окремо підібрано справи, які містять матеріали компрометуючого характеру на керівників різного рівня. У них представлено інформацію як про злочини, які стали відомими, і тоді мова йшла про вибір можливих варіантів покарання поза межами судових установ у кулуарах партійних органів, так і про злочини, про які знало відносно вузьке коло осіб, що тягнуло за собою, як правило, обговорення про можливу зміну місця роботи для керівного персоналу.

Важливим джерелом також стали матеріали сесій рад депутатів трудящих, пленумів ЦК, конференцій партійних комітетів різного рівня. Але чи не найбільше інформації міститься у матеріалах діловодства партійних, радянських, громадських органів, де висвітлено статистичні відомості, або ж довідках, зведеннях, інформаціях чи інструкціях різного рівня. Тут часто названі прізвища, в тому числі й працівників правоохоронних органів різного

рівня, які вчинили злочини, а також містяться характеристики як злочинців, так і переліку так званих типових злочинів із детальною їх характеристикою.

Окремо розглядалися матеріали звітів працівників правоохоронних органів та працівників Верховного Суду, де визначалися кількісні характеристики рівня злочинності у середовищі працівників правоохоронних органів. Такі відомості перебували на особливому обліку, оскільки певною мірою характеризували успішність внутрішньої політики радянської влади. Водночас специфіка їх укладення передбачала аналіз інформації про злочини, приховування яких від вищого керівництва місцевими посадовцями видавалося неможливим через відносно широкий розголос або недоцільність внаслідок врахування різного роду інтересів місцевого керівництва. Такий стан речей зумовлювався включенням кількісних показників рівня злочинності у перелік позицій, що визначали ступінь ефективності управління в управлінських підрозділах різного рівня. Водночас до ЦК потрапляли справи про злочини, доказова база яких відповідно до діючого законодавства у переважній більшості випадків не викликала сумнівів. Це дозволяє визначити тенденції змін рівня злочинності у середовищі працівників правоохоронних органів з виокремленням найбільш типових злочинів та характеристикою соціального середовища, яке впливало на характер скоєння злочинів.

У колишніх секретних матеріалах ЦК КП України містяться також документи, де йшлося про найбільш резонансні злочини, які вчинялися працівниками правоохоронних органів, військовослужбовцями Збройних Сил та представниками номенклатури. У кожному з подібних випадків проводилося розслідування для виявлення причин вчинення злочинів та окреслення кола відповідальних осіб, які вчинили злочин. У ході розслідувань збиралися матеріали про керівних працівників певних регіонів, про стан злочинності та криміногенну обстановку у окремих регіонах республіки. Найбільше документів представлено стосовно ситуації, що склалася у східноукраїнських областях.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів України ілюструють діяльність міністерств і відомств, пов'язану із організацією протидії злочинним проявам в Україні.

Достовірність архівних матеріалів, на яких базуються висновки дослідження, підвищується тим, що для аналізу використовувалися виключно документи із підписами відповідальних осіб, які їх складали, а проекти документів, не завізовані підписами використовувалися лише для висвітлення підготовчої роботи у сфері прийняття рішень, пов'язаних із організацією кримінально-правового контролю за злочинністю.

Слід наголосити, що різного роду спогади, мемуари, щоденники, листи як керівних працівників, так і співробітників правоохоронних органів залишаються украй неоднорідними за рівнем як статусу авторів, так і наукової цінності матеріалів. Неможна залишити поза увагою і листи-звернення громадян до керівних працівників з приводу злочинної діяльності керівництва на місцях. Їхня цінність як наукового джерела вимагала чи не найбільшої перевірки, оскільки часто траплялося, що в матеріалах однієї і тієї самої справи вміщено як самі листи, так і матеріали їхньої перевірки.

Аналіз економічних злочинів представлений у справах, які містять матеріали розслідувань масштабних розкрадань державної або суспільної власності. Тут присутні відомості щодо кількості вкрадених та повернутих державі матеріальних цінностей, а також рекомендації щодо збереження майна. Окрему категорію справ становлять справи щодо порушення Статуту сільгоспартілі, які найчастіше пов'язувалися із розкраданням майна колгоспів та радгоспів, особливо незаконного обробітку колгоспної землі.

Серед опублікованих матеріалів привертає увагу збірник «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України», який містить великий масив документів, невідомих широкому колу дослідників. У ньому зібрано матеріали, які ілюструють особливості роботи радянських спецслужб та характеризують особи виконавців, в тому числі й у сфері організації політичних репресій. Так, Директива наркома

внутрішніх справ СРСР Л.Берії про заборону арештовувати німецьких колоністів на Волині від 20 вересня 1939 р. свідчила про вибірковість застосування радянського законодавства зважаючи на реалізацію певних заходів у зовнішньополітичній діяльності, а Огляд діяльності органів НКВС у західних областях УРСР у січні–червні 1941 р., Наказ НКВС СРСР про організацію органів НКВС у Західній Україні від 6 листопада 1939 р., інформація з директивного листа наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальникам УНКДБ західних областей України щодо боротьби з оунівським підпіллям від 31 травня 1941 р., Записка по проводу наркома внутрішніх справ УРСР І.Сєрова начальнику ГЕУ НКВС СРСР Б.Кобулову про осіб, заарештованих у Західній Україні, від 27 листопада 1939 р., характеризували дії, спрямовані на придушення українського національного руху [320, с.147].

Варто виділити також збірник матеріалів, підготовлений П.Михайленком, в якому зібрано матеріали, що ілюструють офіційне для радянської історіографії тлумачення процесу організації контролю за злочинністю. Проте невірним було б звинувачувати П.Михайленка у тенденційності, оскільки зміст цієї роботи, як і монографічних досліджень з означеної тематики, обумовлювався великим практичним досвідом роботи у правоохоронних органах та власними уявленнями про природу злочинності і причини її поширення в радянському суспільстві [183; 184]. Водночас головним недоліком можна вважати відсутність як аналізу, так і представлення матеріалів щодо економічних коренів поширення злочинної поведінки.

Таким чином, огляд наукових праць, переважно вітчизняних дослідників, в яких порушуються питання історичного, теоретичного та методологічного аналізу проблеми протидії злочинності в цілому та кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. дає підстави для висновку, що основна увага науковців концентрується на питаннях лише окремих сторін формування юридичної системи цього контролю, які стосуються переважно питань необхідності зменшення кількості злочинів, збільшення відсотка їх розкриття.

Помітно розширюється спектр дослідницьких сюжетів, урізноманітнюються підходи та методи вивчення, присутні різні точки зору. Проте головною рисою сучасних досліджень є не дискусійний характер, а процес поступового заповнення дослідниками історіографічних лакун.

Досить розробленими і, тим не менше, дискусійними є питання, пов'язані із поняттями, які могли б використовуватися як ефективний інструмент дослідження проблеми профілактики та попередження злочинності, особливо в умовах зростання коефіцієнту зареєстрованих тяжких і особливо тяжких злочинів, що супроводжуються жорстоким насиллям над людьми та знищенням матеріальних цінностей; інтенсивного розростання криміногенного середовища за рахунок збільшення маргінальної маси люмпенізованих груп, особливо серед молоді (безробітних, бездомних та інших категорій населення, що перебувають за межею бідності) та стрімкого поширення аномального явища трансформації кримінальної субкультури її вживлення як в індивідуальну, так і в суспільну свідомість.

Малодослідженими продовжують залишатися і проблеми інтеграції історичного досвіду протидії злочинності в справі пошуку шляхів і методів оптимізації антикриміногенного впливу на це асоціальне явище за допомогою системи запобіжних заходів з боку судових та правоохоронних структур, формування кримінального законодавства та застосування кримінально-правових норм з урахуванням факту, що злочинність володіє відпрацьованим десятиліттями механізмом адаптації й пристосування до змін у законодавстві та методів протидії з боку правоохоронних органів.

Фактично поза увагою науковців залишається важлива проблема протидії злочинності на основі комплексного аналізу та реалізації системи різноманітних за змістом заходів: політичних, ідеологічних, економічних, правових, організаційно-управлінських, культурно-виховних, медичних і технічних.

У цілому вагомі результати проведених в Україні наукових розробок проблеми протидії злочинності складають міцний фундамент для визначення стратегічного напрямку в комплексному дослідженні кримінально-правового контролю за

злочинністю в Україні. Їх аналіз дає підстави для висновку, що таким стратегічним напрямом є інтеграція історичного досвіду з сучасними інноваційними підходами до вдосконалення кримінально-правового контролю за злочинністю як однієї з необхідних умов підвищення його ефективності.

У межах стратегії пріоритетними визначаються дослідження проблем попередження злочинності, необхідності зміни існуючих підходів до формування та реалізації політики протидії злочинності, пошуку нових, науково обґрунтованих та адекватних кримінологічній ситуації в Україні методів та засобів забезпечення безпеки громадян від злочинних посягань, оптимізації системи правоохоронної системи контролю за злочинністю [277, с.47].

1.2. Методологія дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю

Ефективність дослідження правових явищ, інститутів, процесів залежить від оптимально виваженої методології. Увага до останньої загострюється у зв'язку із системною трансформацією вітчизняної юридичної науки, яка зумовлена: 1) об'єктивними процесами інноваційного розвитку наукового знання в цілому, яке будується на принципах мультипарадигмальних підходів до пізнання дійсності; 2) актуальністю розробки нової гуманістичної парадигми вітчизняного державознавства і правознавства на основі ідеї пріоритетного місця та ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-владних відносинах, відповідно, і в системі юридичних категорій; 3) змістовним розширенням меж власного предмета пізнання за рахунок персонологічної динаміки осмислення проблем класичної юридичної науки в напрямку її гуманізації та визнання права одним із способів духовного освоєння світу як явища культури; 4) запитами соціальної практики, сучасними процесами

системної трансформації державності і правової системи України, що вимагає адекватного методологічного і теоретичного обґрунтування [187, с.9].

У той же час особливістю сучасного стану національної юридичної науки, із гносеологічної точки зору, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок [289]. Більшість учених, віддаючи належне необхідності удосконалення системи кримінально-правового впливу на протиправну поведінку, визнають переваги та ефективність саме превентивного, власне кримінологічного впливу на злочинність. Для забезпечення неупередженого, ґрунтовного та всебічного дослідження процесу організації контролю за злочинністю, окрім виваженого вибору методів наукових студій, необхідне досить чітке окреслення понятійного апарату, зокрема визначення, що слід розуміти під поняттям «право».

Крізь призму екзистенціалістського підходу право – це атрибут людського існування. Його дійсне буття – не в нормах, які втілюються в статтях закону, а в правовому переживанні конкретних ситуацій. Екзистенціалістський підхід характеризується тим, що соціальна природа і функції права розглядають з позиції індивідуальної сутності людини, як вираження специфічних умов її конкретного буття. Нормативність права впливає із суб'єкта, а не з самого буття [187, с.17].

Відповідно до позиції О.М. Литвака кримінальне право є правоохоронною галуззю. Його головне завдання полягає в тому, щоб громадяни утримувалися від злочинних вчинків, які в ньому передбачені. Існують дві форми реалізації кримінально-правових норм: а) через безпосередній вплив погрози карою за правопорушення і б) шляхом застосування кримінально-правових норм і регулювання правовідносин, які виникають між державою та особою, яка вчинила злочин. Форми реалізації взаємопов'язані: стримуючий ефект закону значною мірою залежить від імовірності покарання. Так, закони передають словами правові уявлення. Однак закон може віддалятися від прийнятих суспільством уявлень і зрештою бути породженням хворобливої уяви тирана

[578]. Водночас ефективність застосування закону визначається його моральним авторитетом, особливо його санкцією [157, с.14].

Зокрема в радянському суспільстві право мало захищати пануючий лад, передусім державну власність, що передбачало суб'єктивне позбавлення громадян права на свободу слова та плюралізм думок і зумовлювало включення до сфери регулювання кримінального права відносин, які в цивілізованому співтоваристві за своєю сутністю відображають стосунки між громадянським суспільством і державою [242]. Це обумовлювало заборону критики радянського ладу та виступів, спрямованих на модернізацію окремих його складових частин, що сприяло консервації існуючих виробничих та соціальних стосунків і врешті-решт сприяло занепаду радянської системи. При цьому, не дивлячись на декларації щодо подолання основних соціальних причин існування злочинності та трактування її як пережитку минулого, не надавалося адекватної оцінки зростанню її рівня практично в усіх регіонах Радянського Союзу.

Відповідно до пануючих ідеологем, в радянській юридичній науці не відводилась належна увага системному підходу, як перспективному напрямку в методології досліджень, отже він не набув всезагального визнання.

Методологія радянської юридичної науки в цілому відображала сутність і класову природу державно-правових явищ. Закономірність такої трансформації очевидна, оскільки соціальна функція юридичної науки зводилася владою насамперед до підтримки і захисту інтересів держави. Так званий широкий підхід у праворозумінні, який до цього часу панував у теорії, набув класової марксистсько-ленінської інтерпретації, згідно з якою право розглядали як елемент надбудови, невід'ємний від держави продукт і інструмент останньої, засіб і знаряддя здійснення класового панування в державних формах. Марксистсько-ленінське вчення виходило з тлумачення держави як апарату класового панування і насилля. Похідним було уявлення, що право – це воля панівного класу, яка набувала свого вираження в юридичній формі закону [187, с.20].

Разом з тим, вагу системного підходу в юридичній науці переоцінити дуже важко. Позитивна роль системної методології у дослідженні юридичної проблематики обґрунтовується в працях С. Гусарєва, Д. Керімова, В. Кудрявцева, М. Козюбри, Л. Луць, М. Мірошніченко, О. Мурашина, Н. Оніщенко, В. Селіванова, О. Скакун, В. Тація, А. Черненка, М. Марченка та ін. Квінтесенцією усіх системних досліджень є висновок, що системний підхід у дослідженні правової матерії задовольняє потребу в інтеграції наукового пізнання феноменів правової дійсності як системної цілісності, дає можливість аналізувати їх не тільки в статичі, а й в динаміці та оцінювати не тільки крізь призму внутрішньої організації, але й у контексті їх розвитку і саморозвитку.

Проте доводиться констатувати, що спроби теоретичного осмислення проблеми методологічного забезпечення цілісності і комплексності процесу пізнання формування та розвитку кримінально-правового контролю за злочинністю на тому чи іншому історичному етапі розвитку української державності на сьогодні мають епізодичний характер. Поза увагою науковців залишається проблема комплексного дослідження цієї проблеми, а отже і методологічного її забезпечення.

Отже, закономірно постає питання про інноваційні підходи в методології кримінально-правових досліджень. В.Цветков, В.Селіванов зазначають про необхідність кардинальної зміни радянської правової парадигми та методологічного оснащення вітчизняної юридичної науки, її складових – правознавства, державознавства, теорії державного управління. «У нових історичних умовах ця парадигма неспроможна бути еталоном наукового юридичного мислення» [288, с.18–23].

У свою чергу В.Розін вважає, що «методологія – це не знання, а культура мислення, що включає не лише техніку розпредметнення, а й багато чого іншого, наприклад, техніки опредметнення, проблематизацію й критику, дослідження мислення, ефективніших способів мислення» [278, с.382].

Сучасна наука вступає в особливу стадію наукового прогресу, коли гуманістичні орієнтири мають стати провідними. У цьому контексті зазначається, що «ніякої універсальної для всіх суб'єктів, відокремленої від

внутрішньої організації суб'єкта – незалежної від структурування світу суб'єктом, існуючої поза каналами реальності суб'єкта, об'єктивної інформації та інформаційної складності управління бути не може. Канали реальності проявляються у своєму реальному для суб'єкта існуванні» [11, с.64]. Тобто, увага зосереджується на суб'єктивній складовій соціальних систем та процесів у них. Сюди можна зарахувати поглиблене дослідження рефлексивно-діяльнісного та рефлексивно-суб'єктного аспектів організації соціальних процесів і систем, що потребує побудови суб'єктно-орієнтованої концепції соціального розвитку, основою якої є суб'єкт діяльності.

У цьому зв'язку необхідно зосередити увагу на концепції російського кримінолога Д. Шестакова, який визначає злочинність як «властивість суспільства породжувати численні небезпечні для людини діяння, що піддаються кількісній інтерпретації і визначають введення кримінально-правових заборон» [588, с.72]. По суті, такий погляд на суспільство перегукується із твердженнями Т.Гоббса про сутність людського суспільства, яке орієнтоване на знищення самого себе.

Концепція Д.Шестакова не отримала розповсюдження в українській кримінології, але в Російській Федерації вона досить широко обговорювалась у наукових колах. Частина російських кримінологів визнають злочинність властивістю суспільства. Але це лише одна із сторін злочинності. Визначення її як властивості суспільства поглиблює уявлення про її природу, але не розкриває відмінностей злочинності від інших соціальних явищ і процесів, які також мають властивість «породжувати небезпечні для людини дії». Більшою мірою дане визначення є характеристикою суспільства, яке наближує до причинного комплексу злочинності. Якщо вести мову про властивість суспільства здійснювати «небезпечні дії», то логічніше замість терміна «злочинність» використовувати термін «кримінальність».

Таким чином, не дивлячись на етимологічну єдність цих термінів, вони мають суттєві відмінності смислового значення. Поняття злочинності в суспільстві асоціюється із здійсненими злочинами. У той же час

«кримінальність» включає в себе не лише скоєні злочини, але й кримінальну ідеологію, кримінальну суспільну та індивідуальну психологію, а також інші фактори, які можуть бути віднесені до детермінаційного комплексу злочинності [75, с.45].

Криміналізм як властивість, але одночасно й стан суспільства, включає в себе весь комплекс соціально-правових, соціально-психологічних, культурологічних та інших характеристик того чи іншого соціуму. Проблема соціального криміналізму знайшла своє відображення у дослідженнях А.Костенка [128; 129], В.Уфімцева [323], М.Романенка [279]. Проте попри певні екскурси до радянської дійсності, в основному для характеристики елементів радянської ідентичності в українському суспільстві, дослідники не приділяли уваги дослідженню впливу криміналізації радянського суспільства у другій половині XX ст. на динаміку кількісних і якісних показників рівня злочинності в ньому через відсутність можливостей для розширення методологічних пошуків ефективних методологічних підходів до вирішення актуальних проблем.

У сучасних умовах розвитку наук кримінального права, кримінології найбільш активно використовуються організаційний підхід або теорія організації, в яку дуже вдало вписуються некласичні та постнекласичні парадигми розвитку науки, і в галузі правознавства зокрема; системомислєдіяльнісна методологія Г.Щедровицького; теорія вирішення винахідницьких завдань та життєва стратегія творчої особистості Г.Альтшуллєра, які називають інженерією наукового дослідження та практики й без яких взагалі складно будувати дійсно наукове дослідження; суб'єктивістський, ноосферний підхід В.Вернадського та інших; методологія обмеженої відповідальності В.Розіна, яка поєднує суб'єктивістський та інженерний підходи тощо.

Отже, наукове обґрунтування та достовірність положень, висновків і рекомендацій забезпечується використанням різних методів для вирішення поставлених наукою завдань, аналізом нормативного матеріалу і відповідної

теоретичної літератури, даними результатів проведених конкретних соціологічних досліджень [325, с.34].

Зупинимось коротко на принципах і методах, які визначили основу наукового пізнання проблематики дисертаційного дослідження з урахуванням органічної єдності онтологічного і гносеологічного розуміння системних об'єктів пізнання.

Перш за все, необхідно наголосити, що принципи і методи пізнання мають розглядатися в єдності із законами правового буття і закономірностями суспільного розвитку, інакше їх науковий аналіз не є коректним. І друге – це мають бути адекватні предмету дисертаційного дослідження методи: такі самі гнучкі, мінливі і «пластичні» як і система кримінально-правового контролю в динаміці трансформаційних перетворень.

Виходячи зі специфіки предмета нашого дисертаційного дослідження, виваженим видається вибір міждисциплінарного підходу до проведення наукових пошуків. Міждисциплінарний підхід оцінюється як вища форма інтегративної тенденції в науці, а методи міждисциплінарних досліджень - як такі, що виражають інтегровану єдність, синтез різних рівнів методології пізнання. Він дозволяє залучити для аналізу різноманітні методи досліджень, що сприяє підвищенню рівня синтетичних висновків завдяки різнобічності поглядів на проблему на основі різновекторності проведеного аналізу і, як наслідок, дозволяє підвищити синтетичність висновків та розширити коло застосування наукової абстракції для формування гіпотези дослідження, а також сприяє системній трансформації вітчизняної юридичної науки.

У цілому, міждисциплінарний підхід видається найбільш виваженим шляхом пізнання суті явищ державно-правової дійсності поза межами певних ідеологічних стандартів на засадах принципів гуманізму, поваги людської гідності, справедливості саме в координатах методологічного плюралізму.

Цікаві ідеї щодо визначення нових напрямків дослідження в юридичній науці в координатах методологічного плюралізму можна знайти в роботах українських і зарубіжних вчених С. Алексєєва, В. Бабкіна, М. Братасюк, Г. Дж. Бермана, В. Кравець,

В. Графського, Д. Керімова, А. Козловського, М. Козюбри, В. Кудрявцева, Г. Мальцева, С. Максимова, М. Марченка, В. Нерсисянца, М. Тарасова, П. Пацурківського, А. Полякова, П. Рабіновича, В. Селіванова, І. Усенка, М. Цвіка, І. Честнова, Ю. Шемшученка, А. Дж. Холла та ін., які звертають увагу на евристичний потенціал для юридичної науки інтегративного методологічного знання. Термін інтеграція вживається в найширшому розумінні цього слова – від інтеграції, яка здатна подолати предметні полярності серед домінуючих типів праворозуміння, до інтеграції, спрямованої на нову, загальнометодологічну єдність традиційних і інноваційних підходів. Визнається, що евристичний потенціал інтегративного підходу спроможний вплинути на побудову ефективних теоретичних і прагматично - прогностичних моделей пояснення правової дійсності.

У зв'язку з тенденцією до методологічного плюралізму поряд із традиційним принципом системності набувають актуальності принципи доповнюваності та комплексності.

Принцип доповнюваності безпосередньо співвідноситься з сучасною науковою версією мультипарадигмальних підходів до об'єктів наукового пізнання. Він заснований на вимозі органічного поєднання принципів «монізму» і «плюралізму», які не є альтернативними, а в праксеологічному аспекті взаємодоповнювані.

Принцип комплексності орієнтує на дослідження контролю правової злочинності в Україні не тільки з юридичної, а і з соціологічної, історичної, політологічної і філософської точок зору.

В методологічному аспекті, для того, щоб дослідження відповідало вимогам комплексності, воно має бути організоване на принципах і методах, зорієнтованих на розуміння об'єкта пізнання як цілого з позиції його системного упорядкування. Такими принципами є: цілісність, ієрархічність, зв'язок із зовнішнім середовищем, структурність, самоорганізація з метою виявлення зв'язків, які забезпечують цілісність функціонування системи контролю за злочинністю та особливостей системного дослідження цього процесу. Провідна роль належить методам аналізу і синтезу, теоретичного моделювання, аналогії, аксіоматичному, гіпотетико-дедуктивному,

ідеалізації, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, єдності історичного і логічного тощо.

Серед існуючого розмаїття можливих принципів і методів пізнання кримінально-правового контролю за злочинністю одними із принципово значущих, на нашу думку, залишаються принципи діалектики. Отже, методологічну основу дослідження становить загальнонауковий діалектичний підхід, який дозволив розглянути еволюцію злочинності та засобів протидії їй, її соціально-правову сутність, тенденції розвитку і проявів як результат дії соціально-економічних протиріч у суспільстві.

Так, використання принципу всезагального зв'язку дозволяє дослідити кримінально-правовий контроль за злочинністю на різних етапах його еволюції у відносно незмінному стані, під кутом зору статичності, водночас принцип розвитку дає можливість всебічного його вивчення в еволюційній динаміці. Разом ці принципи дозволяють сформулювати системне уявлення про досягнення юридичним механізмом контролю за злочинністю належного рівня ефективності.

Застосування принципу повного і всебічного дослідження кореспондується із проблемою вивчення контролю за злочинністю в Україні у зв'язку з іншими явищами, які безпосередньо співвідносяться з цим процесом, зокрема, із суспільством, законодавством, державою та з урахуванням факторів, які обумовлюють його специфіку.

Принцип детермінізму і причинності відіграє фундаментальну роль у логіці пізнання і методології контролю за злочинністю, яке має пряме відношення до потреб соціально-юридичної практики.

Для забезпечення високого рівня достовірності одержаних результатів використано загальнонаукові методи дослідження соціальних явищ (історико-правовий, аналіз і синтез, математичні методи тощо) і конкретні методи соціологічних досліджень з урахуванням предмета (узагальнення статистичних даних правоохоронних органів, порівняння даних кримінальної статистики з показниками соціально-економічного, демографічного характеру, вивчення

конкретних кримінальних справ, опитування, порівняльний та кореляційний аналіз тощо) [325, с.43].

Історико-правовий метод використовувався для розкриття особливостей генезису злочинності залежно від змін у соціально-економічному бутті суспільства, законодавчих та інших заходів протидії їй.

Структурно-функціональний метод аналізу злочинності дозволив визначити її соціальну обумовленість, закономірності та тенденції розвитку, вплив на різні соціальні процеси.

Застосування системно-структурного методу дало змогу здійснити структурування і класифікацію злочинності, побудувати систему запобіжних заходів [117, с.31].

Застосування історико-порівняльного методу дозволило порівняти державно-правові явища на різних етапах із визначенням тенденцій і закономірностей у сфері контролю за злочинністю та, певною мірою, динаміки у сфері розвитку кримінальної субкультури. Історичні порівняння використовувались і для забезпечення обґрунтування окремих положень та рекомендацій для дій сучасних правоохоронних органів України. Зокрема такий підхід використовувався для обґрунтування твердження щодо доцільності надання правоохоронним органам особливих повноважень у певні періоди (у тому числі й під час війни) для забезпечення контролю за злочинністю.

Значна роль у проведенні дослідження належить формально-логічному методу, який забезпечив логічну обробку правових норм, пов'язаних із забезпеченням контролю за злочинністю у різні історичні періоди. Логічна обробка здійснювалася стосовно матеріалів, які характеризували окремі державно-правові явища, а саме: державне керівництво, норми права, їх реалізацію. Особливо актуальним такий підхід видається у сфері аналізу особливостей процесу організації контролю за злочинністю в умовах становлення та зміцнення радянського тоталітаризму. Він, зокрема, передбачає й поєднання формально-логічного методу із методом наукової абстракції, що дозволило змодельовати варіанти юридичної та суспільної практики, їхньої

деталізації залежно від регіонального зрізу та специфіки історичних умов, а також забезпечило можливість визначити шляхи практичної реалізації потенціалу абстракцій. Останнє дозволило визначити специфіку організації роботи правоохоронних органів та спецпідрозділів у сфері контролю за злочинністю із окресленням особливостей їх діяльності залежно від розмаху репресивної політики тоталітарної держави та позиції окремих її лідерів у боротьбі за владу. Така позиція аналізувалася за допомогою біхевіористичного методу та частково методу критичного дискурс-аналізу. Це дозволило визначити специфіку організації контролю за злочинністю, наприклад, у період сталінізму та хрущовської «відлиги» із її впливом на темпи і характер прізонізації населення республіки.

За допомогою логіко-семантичного аналізу встановлено сутність неоднозначних понять. Формально-юридичний аналіз норм чинного законодавства, проектів нормативних актів дозволив виявити властиві їм недоліки та протиріччя і сформулювати пропозиції по вдосконаленню правового регулювання у сфері попередження злочинності [117, с.34].

На основі біхевіористичного аналізу нами визначався вплив провідних політиків у сфері прийняття політичних рішень, пов'язаних із забезпеченням контролю за злочинністю та ефективність цих рішень і їх вплив на формування правосвідомості населення України; здійснювався аналіз процесу контролю за злочинністю і, на цій основі, зроблено синтетичні висновки щодо визначення ефективності тих чи інших методів, оцінки ефективності дій судових та правоохоронних органів по забезпеченню контролю за злочинністю.

У дисертації особливу роль відведено методам сходження пізнання від конкретного до абстрактного і, навпаки – від абстрактного до конкретного та єдності історичного і логічного в процесі пізнання, які органічно взаємодоповнюються і сприяють вирішенню проблеми системно і комплексно.

Перераховані методи і принципи дослідження доповнені в дисертації соціологічним підходом, який сприяє глибшому, сутнісному пізнанню кримінально-правових процесів. Ми зосередили увагу на одному із аспектів соціологічного

підходу – багатофакторному аналізу, заснованому на врахуванні усього комплексу соціальних факторів, які впливають на стан злочинності та її розкриття.

Таким чином, наукове обґрунтування і достовірність положень, висновків та рекомендацій забезпечувалося використанням різних методів для вирішення поставлених завдань, аналізом нормативного матеріалу і відповідної теоретичної літератури, даними результатів проведених конкретних соціологічних досліджень. Міждисциплінарний підхід дозволив залучити для аналізу різноманітні методи досліджень, що сприяло підвищенню рівня синтетичних висновків завдяки різнобічності поглядів на проблему на основі різновекторності проведеного аналізу [325, с.46].

У цілому усі зазначені принципи і методи наукового пізнання використовувались у відповідному поєднанні, яке визначалося, насамперед, змішаною соціально-юридичною природою контролю за злочинністю з урахуванням особливостей цього процесу на конкретних етапах історичного розвитку українського суспільства та держави.

Із зазначеного вище випливає, що реальні показники дослідження ефективності кримінально-правового контролю за злочинністю складаються в рамках гуманістичної парадигми пізнання права на міждисциплінарному рівні, на основі принципів гуманізму, інтеграції наукового знання та комплексного підходу.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз стану наукового опрацювання теми дисертації, джерел та методології наукового дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. дозволяє зробити такі висновки:

1. Важливе для розвитку теорії, історії та суспільно-юридичної практики питання кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні в історичний період, що досліджується, під кутом зору системності вивчення цього процесу та застосування

потенціалу інноваційних підходів, запропонованих сучасною наукою, досі не порушувалося на рівні монографічного дослідження і не розглядалося як окремий предмет наукового аналізу. Актуальним залишається комплексний підхід до вивчення законодавчо-процесуального забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку.

2. Основними тенденціями в теорії і методології наукового аналізу кримінально-правового контролю за злочинністю є інтеграція і гуманізація наукового знання; актуальною є проблема міждисциплінарних досліджень на основі принципу світоглядно-методологічної плюралізації; включення у сферу пізнання ціннісно-нормативного підходу, що регулює процес пізнання на основі ціннісних ідеалів.

Сучасний стан пізнання обраної нами тематики свідчить про існуючі прогалини: а) у розробці історико-правових основ аналізу процесу формування ефективного юридичного механізму протидії злочинності; б) у чіткому визначенні проблематики і найбільш важливих у науковому і практичному плані напрямів дослідження в сучасних умовах розвитку демократії і громадянського суспільства в Україні.

3. Основними напрямками і тенденціями в методології історико-правового аналізу кримінально-правової протидії злочинності слід визнати:

а) запровадження як інноваційних методів пізнання і методологічних підходів, так і більш змістовного та ефективного використання досягнутих результатів у сфері застосування системного підходу;

б) інтеграцію наукового знання на основі поглиблення міждисциплінарних досліджень як необхідної умови досягнення об'єктивності результатів в юридичній науці.

4. У координатах інтеграції наукового знання актуалізується питання більш повного використання евристичного потенціалу методів системного аналізу в рамках методологічного плюралізму.

5. У сучасних наукових дослідженнях домінує тенденція до гуманізації юридичного знання, що дає змогу вирішувати кримінологічні проблеми крізь призму гуманістичних цінностей.

6. На сучасному етапі розвитку вітчизняної юридичної науки і правової дійсності в Україні реальні показники дослідження ефективності кримінально-правового контролю за злочинністю складаються в рамках гуманістичної парадигми пізнання права на міждисциплінарному рівні, на основі принципів гуманізму, інтеграції наукового знання, комплексного підходу.

7. Аналіз використаної літератури засвідчує, що важливою проблемою в історіографії є відсутність концептуально узгодженого, важливого в кримінології поняття, яке б відіграло роль ефективного інструмента наукового аналізу проблем протидії злочинності.

8. Природною хвилю літератури української діаспори, присвяченої тематиці кримінально-правового контролю за злочинністю в радянській Україні, є її фрагментарність, не систематизованість та певна упередженість. Такий стан речей був зумовлений, насамперед, відсутністю документальних джерел, статистики злочинності, інших складових, необхідних для всебічного і доказового висвітлення питань озвученої у назві дисертації тематики.

У переліку термінів «протидія злочинності», «попередження злочинності», «профілактика злочинності», «боротьба зі злочинністю», «контроль за злочинністю», «управління злочинністю», «запобігання злочинності», «превенція злочинності», «припинення злочинів» інструментом вирішення порушених в дисертації проблем ми віддали перевагу дефініції «контроль за злочинністю». По-перше, це поняття широко вживається у західній науковій літературі, позначаючи передусім один із напрямів державної політики; по-друге, застосування саме цього поняття відносно радянського періоду видається виваженим з огляду на те, що кримінально-правовий контроль за злочинністю здійснювався виключно державними органами та контрольованими більшовицьким режимом громадськими організаціями.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНИ У 1920-х рр.

2.1. Реформа судових і правоохоронних органів та її вплив на організацію кримінально-правового контролю за злочинністю в першій половині 1920-х рр.

Проникнення на територію України експортованого з Росії більшовицького політичного режиму супроводжувалося не лише фактом військової експансії, а й встановленням жорсткого воєнного контролю над переважною частиною етнічних українських земель. Розпочавши гібридну війну в Україні, яку в радянській історіографії неодмінно називали «громадянською війною», про що свідчить дослідження сучасного вітчизняного історіографа повстанського руху В.Щербатюка [593], озброєні загони більшовицьких військ без особливого спротиву захоплювали одне за одним українські міста і села. Як резонно стверджує сучасний історик українського права П. Захарченко, «інспірувавши відверто завойовницьку війну з Україною, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, ліквідували паростки національної державності у формі Української Народної Республіки» [88, с.119]. «Ігноруючи положення III Гаазької конвенції 1907 р. про те, що «оголошення війни не робить агресивну війну законною», – додає дослідник, – встановили на цих територіях маріонетковий уряд, повністю вмонтований в систему політичної влади держави-агресора» [88, с.119].

У правовій площині новоствореної радянської держави під назвою «Українська СРР» з'явилася прогалина, яку необхідно було заповнити шляхом уніфікації законодавства радянських Росії і України, адже з 1919 р. вони

помітно дрейфували до об'єднання, а у грудні 1922 р. стали двома із чотирьох суб'єктів нового федеративного державного утворення – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. За кілька років до цього оформлений економічний союз між Росією і Україною безпосередньо спонукав до проведення першої хвилі кодифікаційних робіт в УСРР. Вона була спричинена, насамперед, об'єктивною потребою унормувати правові форми нових суспільних відносин, для яких базовими були товарно-грошові відносини і вільна торгівля. В історичній літературі цей період став називатися новою економічною політикою чи НЕПом. Необхідність проведення в УСРР кодифікації законодавства, крім іншого, зумовлювалася потребою узагальнення досвіду його становлення в попередній період і, відповідно, систематизацією правових норм з метою ліквідації виявлених у законодавстві окремих суперечностей та прогалин [312, с.674].

Дослідник першої радянської кодифікації в Україні І.Усенко цілком слушно поділяє цей процес на два умовних періоди: на першу і другу половину 1920-х років [321]. Кодифікація в Україні базувалася на принципі єдності радянського законодавства. Основним її методом була рецепція законодавства РСФРР, а дещо пізніше – і законодавства союзного [102, с.447].

Роботи з упорядкування законодавства розпочалися наприкінці 1921 р. Буквально за кілька років було створено низку галузевих кодексів, що до кінця 1920-х років символізували завершення систематизації радянського законодавства. У 1922 р., окрім Положення про судоустрій, Цивільного та Земельного кодексів, Кодексу законів про працю і Кодексу законів про народну освіту, були ухвалені Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси, що стали основою протидії злочинності в Україні загалом і кримінально-правового контролю зокрема.

Контроль за злочинністю в Україні у період НЕПу визначався змінами законодавства, обумовленими переходом від ухвалення судових рішень на основі так званої революційної правосвідомості до судочинства за принципом революційної законності і пов'язувався із формуванням та розвитком

радянського праворозуміння, на яке відчутно вплинули події Першої світової та Української революції 1917 – 1921 рр., а також уявлення про формаційний розвиток людського суспільства.

Ідейні засади формування так званого червоного права було вироблено після жовтневого перевороту і повалення Тимчасового уряду з метою прискореного демонтажу попередньої державно-правової системи і зміцнення авторитарної вертикалі більшовицького панування з розширенням підконтрольної їм території. У сучасний період поступово стало аксіомою положення науки історії держави і права України про те, що від самого початку становлення радянської України вона, як фактично інтегральна частина всього радянського (російського) комплексу, була не місцевою етнокультурною, а привнесеною ззовні, урізаною автономною державністю в рамках «іншої» тоталітарної державності та системи права [312, с. 52].

Контроль за злочинністю в Україні впродовж 1920-х років пов'язувався із насадженням на завойованих українських територіях правотворчої та правозастосувальної практики Російської Федерації. Радянська правова система в Україні ґрунтувалася на вироблених більшовиками ідеологемах, які лягли в основу відповідних законопроектів. На їхній зміст суттєво впливало масштабне застосування насильства стосовно політичних опонентів, що мало місце у внутрішніх російських губерніях, насамперед, перетворившись на запекле громадянське протистояння.

Події 1917 – 1921 рр., що відбувалися на теренах колишньої Російської імперії, в тому числі й в Україні зайвий раз показали, що терор був і є обов'язковим елементом громадянського протистояння як такого [257, с.177]. Уже система гетьманського правління була вітчизняною моделлю авторитаризму, прикладом управління державою в екстремальних умовах [597, с.4]. Поруч з цим червоний та білий терор стали вагомими важелями забезпечення успіху у протистоянні. Репресивні дії здійснювалися не лише військовими, а й цивільними структурами влади за поширення розстрілів заручників, публічних страт та катувань, а також переведення військових

частин (особливо Червоної Армії) на «самозабезпечення», яке виливалося у відвертий грабунок цивільного населення, ставлення до якого було тотожним ставленню до переможеного ворога. А можливості пограбування часто обмежувалися лише пропускнуою здатністю транспорту [582, с.60–62]. Пограбування селян було фактично введено в ранг державної політики більшовиками, що викликало відповідну реакцію. Найбільша активність селянських озброєних загонів мала місце влітку 1921 р., коли було зареєстровано 470 виступів [192, с.48].

Поширення антибільшовицького повстанського руху на теренах України у зв'язку із незадоволенням селян продрозкладкою та заборонаю торгівлі набувало крайніх форм і не могло бути подолане виключно репресивними методами. Протидія антибільшовицькому повстанському руху вимагала проведення амністії для частини повстанців та формування економічних відносин, за яких поширення злочинних дій, пов'язаних із насильством над особою, та масштабними збройними виступами, поступилося б взаємовигідній для суб'єктів економічної діяльності співпраці за виваженої державної фіскальної політики. Саме тому продрозкладка була замінена продподатком, а на тих, хто припинив виступи до середини квітня 1921 р., поширювалася амністія з умовою здачі зброї і зобов'язанням не брати участі у збройних виступах [89].

Абсолютно не прийнятним з погляду міжнародного гуманітарного права є інститут відповідачів, який в Україні набув широкого розповсюдження завдяки практиці російсько-більшовицьких окупаційних сил. Відповідно до Гаазької конвенції 1907 р., під яким поставила свій підпис і царська Росія, було заборонено на окупованій території карати осіб за діяння, яких вони не скоювали [121]. Проте більшовицькі окупанти демонстративно ігнорували норми міжнародного права. Достатньо навести текст інструкції усім п'ятихатним та десятихатним по боротьбі із злочинністю, скеровану Подільським губернським ревкомом на початку 1922 р. до всіх волосних виконкомів. У ній вказується на необхідність розділити усі села на райони і

призначити відповідального у розрахунку: одна особа на п'ять чи десять будинків, на яких покладається завдання «зорько следить за появлением дезертира в его районе» [60, арк.15-15 зв.]. Відповідачі, що байдуже ставляться до своїх обов'язків, відповідно до інструкції, мають бути покарані більш жорстокими санкціями, ніж сам дезертир судом воєнного трибуналу.

Як бачимо, кримінально-правовий контроль за злочинністю набирав єзуїтських форм, відповідно до яких волонтаристським способом призначені відповідачі із числа «куркульського контрреволюційного елементу» [61, арк.6] підлягали відповідальності за діяння, яким вони апріорі не могли протидіяти і не мали жодної можливості вплинути на їхнє вчинення. Запущений російськими більшовиками маховик, проводячи військову мобілізацію здебільшого репресивними методами, залякуванням, підкупом місцевого сільського активу обіцянками високих заробітних плат, шукав шляхи до розколу поки що єдиного селянського середовища.

Проте протистояння із селянами тривало до кінця 1922 р., коли у Олександрівському, Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії чинили опір близько сотні повстанських загонів, що переховувалися у печерах та підземних ходах [95, с.60]. У зведеннях ЧК, НКВС та інших репресивних структур повстанці визнавалися злочинцями, але з обов'язковим прикметником «політичні». Мотивацією діяльності останніх виступала, в тому числі, й помста за вкрай жорстоке ставлення працівників правоохоронних органів та військових частин до них та їхніх родичів. У таких умовах вимагала суттєвих змін поведінка військовослужбовців та працівників т. зв. правоохоронних структур для протидії перетворенню цих груп осіб на деструктивний елемент, який сприяв посиленню конфліктності у суспільстві.

Таким чином, на початку 1920-х років назріла необхідність перегляду всього комплексу кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні. Фактично зміни у сфері кримінально-правового контролю за злочинністю протягом 1920-х років були зумовлені неможливістю будувати та регулювати суспільні відносини, спираючись переважно на державний примус та

посилення заходів позаправового впливу. А втілення у життя НЕПу, як найважливішого засобу збереження більшовицької влади, вимагало реформування відносин між владою та суспільством, заснованих на правовій основі. Основним джерелом кримінального права у цей період виступала так звана революційна правосвідомість, що фактично передбачало домінування принципу доцільності над принципом законності. У рамках такого підходу й визначалися дії чи бездіяльність, що розглядалися як злочинні. У зв'язку з цим в умовах панування теорії соціальних функцій права також набула поширення тенденція до відмови від особливої частини кримінального кодексу. Вважалося, що судді, керуючись революційною правосвідомістю і принципом доцільності, матимуть можливість розглядати справи виключно на основі загальної частини кримінального кодексу. Проте дійсність перекреслила доцільність застосування такого підходу.

Перехід радянських республік у 1921 р. до НЕПу мав суттєвий вплив на становлення законодавства, яке визначало характер кримінально-правового контролю за злочинністю. Відбулося звернення до нього, як до регулятора суспільних відносин після тимчасового превалювання збройної сили та засобів надзвичайної репресії. Завершення національно-визвольних змагань за українську державність і перехід до НЕПу вимагали, щоб усі органи державної влади впроваджували засади радянської законності.

Саме тому поступово на заміну революційній свідомості прийшов принцип революційної законності, що передбачало встановлення режиму законності та правопорядку (уявного. – С.С.), незалежно від волі чи звичок представників державної влади або громадян. Це мало сприяти подоланню наслідків голоду 1921 р., який, на думку окремих українських дослідників, як і в 1932-1933 рр. був штучно спровокованим явищем проти українців. «Нищення українського народу, – на переконання вітчизняного дослідника П. Захарченка, – здійснювалося за ідентичним сценарієм, аналогічними методами, як і в 1932-1933 рр., за винятком у 1917-1921 рр. широкої участі збройних сил, підрозділів

радянської Росії, які, прикриваючись тогою «громадянської війни», порядкували в українському селі» [90, с.145].

Усталений у радянській історіографії погляд на НЕП як перехідний період від капіталізму до соціалізму не витримує ніякої критики навіть з суто формальних причин: НЕП прийшов на зміну не капіталізму, а «воєнному комунізму». Факти свідчать, що партія більшовиків у 1918–1920 рр. здійснювала певну, наперед продуману політику, але зустрілася із непереборними труднощами, внаслідок чого змушена була її припинити. Припинення старої політики супроводжувалося хаотичним відступом, в ході якого поступово, протягом кількох років викристалізовувалася політика, названа новою [79, с.159]. Така ж хаотичність прослідковувалась у формуванні та обґрунтуванні заходів, спрямованих на організацію контролю за злочинністю. За висловлюванням професора Гарвардського університету Р.Пайпса, «хоча вважається, що «воєнний комунізм» – це імпровізація, а НЕП – це спланований крок, у дійсності все було навпаки» [240, с. 466]. Саме загроза переростання так званого куркульського бандитизму у війну з багатомільйонним селянством змусила В.Леніна припинити соціально-економічні перетворення, які передбачалися затвердженою у 1919 р. програмою РКП(б) [79, с.162].

Характер організації контролю за злочинністю в роки НЕПу багато в чому визначався уявленнями про природу правових норм і роль права у побудові соціалізму за збереження панівного становища більшовицької партії, яку вважали виразником насамперед класових інтересів. Надзвичайно важливу роль також відіграло проведення кримінологічних досліджень, спрямованих на визначення природи поширення злочинності та особливостей формування особи злочинця.

У цьому контексті й формувалося уявлення про злочин як такий та різноманітні аспекти контролю за злочинністю. Правотворчість спрямовувалася на захист режиму та розширення сфер його впливу на світовій арені. При цьому робилися спроби вивчення особи злочинця та характеристики різних видів

злочинів із визначенням причин їх поширення за певних обставин на певній території. Перші кроки у справі вивчення особи правопорушника було зроблено Петроградським кримінологічним кабінетом, утвореним у 1917 р. за ініціативою Петроградської Ради. А кабінет кримінальної антропології та судово-психологічної експертизи було утворено у 1922 р. у Саратові. Дослідження злочинців проводилося за кримінально-діагностичною карткою, яка включала соціологічні, психологічні, фізичні та медичні дані [75, с.23].

Протягом 1920-х років співіснували різні концепції розуміння і трактування права в загальному руслі марксистсько-ленінських підходів до держави і права. Пануючою концепцією нового «революційного, пролетарського права», яка суттєво впливала на організацію контролю за злочинністю, було його трактування як засобу здійснення диктатури пролетаріату, виразу інтересів трудящих і знаряддя їх захисту. Прибічниками цієї концепції були перший радянський нарком юстиції П.Стучка та нарком юстиції СРСР Д.Курський, які впроваджували її в практику радянської юстиції. Зокрема П.Стучка вважав за необхідне охорону права владою пануючого класу. Д.Курський відстоював думку, що право в умовах диктатури пролетаріату являє собою вираз його інтересів [133; 139]. Водночас заступник наркома юстиції Є.Пашуканіс виводив право з відносин обміну товаровласників, вважаючи його первинною клітинкою правової тканини, юридичного життя правовідносини. Праворозуміння поставало у його поглядах як правозаперечення, правовий нігілізм. Виходячи з позицій психологічної теорії права, М.Рейснер визначав, що кожен клас відповідно до його становища в суспільстві і з його психікою творить своє реальне і діюче інтуїтивне класове право, а зникнення класів неминуче веде до згасання права.

Проте у реаліях створення і розвитку радянської країни кримінально-правовий контроль за злочинністю ускладнювався формуванням системи, за якої в умовах загального поширення позаправового впливу утворювався прошарок, який був поставлений над законом. Авторитарність керівництва в більшовицькій партії, спираючись на підкорення рядових членів керівництву, в

умовах внутрішньопартійної боротьби трансформувалася у клановість на основі особистої відданості. При цьому визнання певних правил поведінки в рамках партійної дисципліни «компенсувалося» привілеями, що впливали з членства у партійних структурах і визначалися місцем у партійній ієрархії. Це призводило до формування груп осіб, притягнення яких до кримінальної відповідальності ставало практично не можливим без відповідного рішення партійних органів. У свою чергу такий стан речей формував соціальний попит на членство у партії як засіб реалізації власних амбіцій і забезпечення кар'єрного зростання. Необхідність розширення рядів партії з метою посилення впливу та відповідний соціальний запит на просування по соціальній драбині, сформованій у партійних структурах, сприяли перетворенню більшовицької партії на ієрархізовану структуру, де керівництво (партійна номенклатура) поступово ставилося над законом більшою чи меншою мірою. Головним мірилом «професійної придатності» у партії ставала особиста відданість, готовність виконувати будь-які вказівки «по партійній лінії», бездумно втілюючи у життя рішення вищого партійного керівництва, доцільність виконання яких визначалася місцем конкретної особи у партійній ієрархії.

Висуванство, котре було ініційоване X з'їздом РКП(б) та VI Всеукраїнською партконференцією, які відбулися 1921 р. і ухвалили рішення про висування членів партії «від плуга і верстака» на керівну посаду, перетворилося на основне джерело поповнення керівних кадрів у радянській країні вже у другій половині 1920-х рр. [74, с.23]. Такий принцип комплектування на основі соціального походження поступово робив другорядним фахову підготовку керівних працівників. Їх інтелектуальний потенціал, високий рівень освіти, менеджерські здібності в управлінні виробництвом і формуванні виробничих стосунків, як мірило профпридатності, поступилися здатності протистояти реальним та удаваним ворогам правлячої партії (або кланових структур у її рядах), жорсткості (або навіть жорстокості) у втіленні в життя рішень партійної верхівки та беззастережній вірності навіть всупереч здоровому глузду і уявленням про корисність певних дій для держави

в цілому. Така вірність, характерна для феодального суспільства, ставала чи не основним мірилом необхідності залучення конкретної особи до виконання керівних функцій.

Водночас реалізувати подібну модель побудови суспільства можна було лише за наявності соціального попиту на подібні дії. І такий попит дійсно існував, але у середовищі найбідніших осіб, які не мали, як правило, ні менеджерських здібностей, ані рівня освіти (фахової підготовки у певній сфері діяльності), достатніх для переміщення по соціальних сходах за рахунок власного культурно-освітнього потенціалу. За таких умов на керівні посади часто висувалися малограмотні амбітні особи, спілкування та взаємодія яких із підлеглими ґрунтувалася не на взаємоповазі, а будувалася на основі безумовного виконання наказів.

При цьому частина більшовицьких лідерів свого часу відбували покарання у в'язницях чи засланнях, що, безумовно, впливало на формування їхнього світогляду і визначало характер суспільної поведінки. А загравання із злочинним світом стало одним із засобів посилення впливу більшовиків і їхнім успіхам у громадянській війні. І саме вихідці з кримінального середовища (наприклад Г.Котовський, М.Япончик та багато інших) отримували протягом певного часу карт-бланш на будь-які дії, в тому числі й насильницькі, які спрямовувалися проти буржуазії і які, бодай, тактично могли принести користь більшовикам.

Таке загравання із кримінальним середовищем та власне й кримінальне минуле частини більшовицьких лідерів (Й.Сталін, наприклад, свого часу займався пограбуванням банків для поповнення каси більшовицької партії) формувало своєрідне уявлення про справедливість у середовищі більшовицької партії, яке часто пов'язувалося із можливістю та доцільністю застосування фізичного насильства. Такий спосіб позаправового «забезпечення справедливості» вступав у протиріччя із принципами співіснування різних верств суспільства, сформованими в роки існування Російської імперії, і, можливо, саме він був основою для криміналізації багатьох дій у кримінальному

праві, як засобу силового вирішення соціальних протиріч чи здійснення соціальних експериментів.

У цьому контексті можна погодитися із твердженням О.Фролова про те, що представники більшовицької еліти були багато у чому антитезою тій губернській еліті царату, котра панувала в Україні протягом тривалого часу [326, с.24].

Компартійно-державна номенклатура в СРСР формувалася як відособлена різноманітними привілеями від іншої частини суспільства група, яка не лише певною мірою виводилася з-поза меж дії законодавства, коли правові акти підмінялися рішеннями партійних органів стосовно конкретної особи у випадку порушення нею «партійної дисципліни», а й як група, що протиставлялася представникам розумової праці, як «м'якотілим особам», які не могли бути достатньо твердими для збереження «завоювань революції».

У контексті сказаного важливого значення набуває так званий судовий привілей, згідно з яким судові справи проти комуністів обов'язково мали розглядатися спочатку партійною інстанцією, а лише після такого розгляду могли передаватися до суду у разі необхідності [74, с.118–125; 246, с.117–119]. Процес відособлення компартійно-державної номенклатури, а згодом рядових функціонерів партії, від населення найбільш виразно проявлявся у встановленні для представників влади розгалуженої системи пільг та привілеїв у той час, коли звичайні громадяни потерпали від голоду, безробіття, відсутності належного соціального забезпечення, житла та побутових умов. Це не сприяло формуванню уявлень про владу більшовиків як справедливу, і для частини осіб, які вчиняли злочини, служило своєрідним обґрунтуванням злочинної діяльності і, досить вірогідно, могло бути основою протиставлення верхівки злочинного світу (наприклад «злодіїв у законі») будь-яким державним органам на основі відсутності співпраці із владою. Таке протиставлення, як елемент кримінальної субкультури, існувало принаймні до початку німецько-радянської війни і було однією з підвалин формування правил поведінки представників злочинного світу, які за будь-яких обставин не співробітничали із владними структурами.

Водночас привілейованість партійної номенклатури за існування «судового привілею» сприяла, серед іншого, й криміналізації працівників партійного апарату та радянських органів. Позиціонування їх як «зразкової частини суспільства» вступало у протиріччя із привілейованістю становища, яке тягнуло за собою формування почуття безкарності за будь-які дії, якщо вони відповідали уявленням про «лінію партії». І саме привілеї приваблювали до правлячої партії кар'єристів та осіб, які прагнули за всяку ціну отримати владні повноваження для задоволення власних амбіцій. Цей факт спричиняв поширення в середовищі партійних та державних працівників посадових злочинів. При цьому питома вага злочинців у цій сфері коливалася тривалий час в межах 8 – 9% [192, с.52]. До цієї категорії злочинців також зараховували осіб, які користувалися правами та привілеями партійних і радянських діячів, використовуючи підроблені документи [345, арк.183].

Найбільш поширеним видом злочинної діяльності партійних та радянських керівників ставало зловживання владою, яке виявлялося у привласненні продуктів харчування, напоїв, влаштуванні пиятик та оргій із підлеглими, а також незаконному придбанні та отриманні у вигляді хабарів цінних речей, в тому числі коштовностей, дорогої зброї, меблів тощо [349, арк. 9, 11, 12, 64; 384, арк. 173; 408, арк. 7, 48]. У доповідній записці інструктора ЦК РКП(б) Касаткіна-Владимірського, яка була складена у 1923 р., зазначалося, що значна частина працівників Катеринославської партійної організації була пов'язана з місцевим політичним і кримінальним бандитизмом, неодноразово займалася незаконним вилученням продуктів харчування та речей у населення, влаштовувала масові пиятики [350, арк.12].

Масштаби злочинної діяльності в рядах партії у першій половині 1920-х років були такими, що примусили секретаря ЦК КП(б)У В.Молотова затвердити 19 жовтня 1923 р. циркуляр № 58 «Про боротьбу з марнотратством, злочинним використанням службового становища членами Комуністичної партії», яким рекомендувалося передавати державі автомобілі, підводи, а також наголошувалося на необхідності посилення боротьби з

алкоголізмом та хабарництвом [351, арк.17,18]. Водночас ЦК КП(б)У для «зміцнення авторитету партії» неодноразово змушував журналістів під загрозою застосування кримінального покарання відмовлятися від публікації матеріалів, які плямували відповідальних партійних працівників, що займалися злочинною діяльністю [354, арк.44]. Така практика подвійних стандартів сприяла криміналізації представників владних органів, частина яких розцінювала свою діяльність виключно як засіб особистого збагачення та неконтрольованого користування владою. Однак посилення авторитарних тенденцій у партійному керівництві зумовлювали необхідність формування вертикалей управління, заснованих на особистій відданості вищому партійному керівництву всупереч здоровому глузду, моральності та людяності. Забезпечення такої прихильності досягалося розширенням прав та привілеїв представників партійної номенклатури і страхом їх втратити у випадку провини чи скоєння злочину, які загрожували не стільки життю, здоров'ю чи майновим правам громадян, скільки інтересам вищого партійного керівництва. Такий підхід сприяв розширенню привілеїв номенклатурників.

Привілейованість партійної номенклатури закріплювалася відповідно до інструкції Центральної Контрольної Комісії КП(б)У № 0/26 від 15 лютого 1926 р., згідно з якою всі справи, порушені щодо членів партії, які не мали серйозного громадського значення, мали розглядатись у партійних осередках [357, арк.32]. Партійні осередки отримували право визначати покарання в рамках партійної дисципліни через взяття на контроль, оголошення догани тощо.

Водночас усі найважливіші елементи радянської державної системи – партійні, владні інститути, правоохоронні органи, суд, прокуратура – так чи інакше брали участь у формуванні тоталітарного режиму, хоча особливе місце у цьому процесі займали органи безпеки ЧК–ДПУ–НКВС [256, с.225]. Це, а також порядок формування правоохоронних органів справляли суттєвий вплив на характер організації кримінально-правового контролю за злочинністю.

Радянські правоохоронні органи залучалися владними структурами до реалізації завдань по насадженню відповідного правлячого режиму, що передбачало їх участь у силових акціях, які негативно сприймалися більшістю населення. Це знижувало авторитет представників таких органів в очах громадськості, що багато в чому визначало характер їх комплектування. Відносно невисокий авторитет радянських правоохоронних органів впродовж 1920-х років пояснювався також вибірковістю їх протидії злочинцям, заснованою на класовій доцільності здійснення відповідної діяльності.

Нормативно-правовою основою створення радянської системи органів міліції був декрет РНК УСРР від 9 лютого 1919 р. «Про організацію міліції», відповідно до якого РНК УСРР доручала Народному комісаріату внутрішніх справ формувати підрозділи міліції на місцях [585, с.91]. Однак він не регламентував порядку взаємодії органів міліції з іншими державними органами УСРР, що сприяло зменшенню загальної ефективності правоохоронної системи республіки. У березні 1919 р. була затверджена інструкція «Про організацію робітничо-селянської міліції УСРР», яка передбачала створення управління радянської міліції у статусі підвідділу НКВС УСРР із підпорядкуванням йому губернських управлінь міліції. Поруч з цим створювалися повітові відділи та відділи міліції у містах. З часом створюються кримінально-розшукові органи у складі Наркомату юстиції УСРР. Зміна адміністративно-територіального поділу УСРР у середині 1920-х рр. зумовила створення нової структури апарату міліції з ліквідацією губернських управлінь міліції та розподілом їх працівників за новоствореними адміністративними округами та районами. А згідно з постановою РНК УСРР від 25 серпня 1928 р. «Про районні з'їзди Рад» у складі райвиконкомів створювалися адміністративно-міліцейські відділки, які мали забезпечувати адміністративне та військове управління, управління міліцією та карним розшуком [585, с. 96].

Характерною особливістю роботи працівників міліції було перевантаження виконанням службових обов'язків, що зумовлювалося нестачею кадрів. Вже 16

червня 1924 р. на нараді народних комісарів внутрішніх справ союзних республік відзначалося суттєве скорочення штатів карного розшуку та міліції через брак коштів [353, арк. 91]. Так, у жовтні 1922 р. у Харківській губернії більшість з 194 працівників міліції становили робітники і селяни, які не мали спеціальної фахової підготовки. Через відсутність коштів та низький рівень підготовки оперативних працівників конспіративна робота практично не проводилася [346, арк.157; 388, арк. 81].

Відносно низький авторитет правоохоронців та специфіка їхньої діяльності приваблювали до вступу до їх складу осіб з певного соціального середовища, значна частина яких за мету власного залучення до правоохоронної діяльності розглядала не стільки протидію злочинності, скільки можливість користуватися владою [193, с.172]. У зв'язку з цим 18 вересня 1922 р. начальник Кримінального розшуку УСРР Михайлов наголошував на необхідності покращення авторитету органів міліції шляхом очищення її лав від осіб, які не могли виконувати покладених на них обов'язків та відвертих злочинців, які використовували службове становище [349, арк.23].

У документах правоохоронних органів зазначалося, що система отримання хабарів в міліції вже у першій половині 1920-х років була вибудована за чітко визначеною вертикаллю. Хабарництво стало одним із джерел постійних прибутків міліціонерів різного рангу, а для переважної більшості непманів воно перетворилося на запоруку їх діяльності [355, арк. 179 – 182]. Працівники правоохоронних органів прикордонних регіонів також втягувалися у злочинну діяльність по перевезенню контрабанди. При цьому партійні та державні чиновники поруч із правоохоронцями не лише залучалися до прикриття справ контрабандистів, а й до фінансування їхньої діяльності, забезпечення уникнення відповідальності, в тому числі й за рахунок незаконного переправлення поза межі СРСР. У цих схемах брали участь не лише співробітники міліції та ДПУ (керівники прикордонної частини Волинського губерньського відділу ДПУ), а й особисто глава комісії з дослідження прикордонної зони УСРР Полуян [354, арк. 171-174].

Побори з торгівців та незаконне вилучення товарів набуло великого розмаху в системі, де вищі чиновники вимагали від своїх підлеглих регулярної дачі хабарів у вигляді різного роду «подарунків», що породжувало кругову поруку [355, арк. 179]. Такий характер формування стосунків між керівниками та підлеглими не лише не сприяв успіхам у сфері контролю за злочинністю, а й забезпечував формування злочинних організацій за участю правоохоронців.

Вкрай ненормальною залишалася відповідальність працівників міліції за посадові злочини: працівників воєнізованої охорони за їх вчинення судив військовий трибунал, а міліціонерів – світський суд, кваліфікуючи такі злочини як недбале ставлення до службових обов'язків [363, арк.12].

Формування корумпованої системи чиновників у правоохоронних органах часто зводило нанівець зусилля по «очищенню» лав міліції від хабарників, порушників дисципліни, крадіїв. Це було пов'язано з тим, що «імунітет» вищого керівництва правоохоронних органів, заснований на залученні їх до партійної номенклатури, не дозволяв здійснити принципове оновлення через масштабну переатестацію, а участь вищих чиновників міліції у діяльності родинно-земляцьких угруповань в партійному середовищі робив їх вразливими лише у випадку поразки того чи іншого угруповання у боротьбі з конкурентами. Таким чином, навіть втративши частину підлеглих, які засуджувалися за різного роду злочини, в тому числі й виконуючи забаганки вищого керівництва, воно отримувало нових виконавців через заміщення їх попередників. Такий характер організації кадрової роботи в органах міліції не лише не сприяв зростанню авторитету правоохоронних органів, а й формував упевненість у доцільності подібного стану справ, оскільки хабарництво ставало гарантією кар'єрного зростання, економічної діяльності, перетворюючись на важливий елемент суспільних відносин. І засудження близько 10 % працівників правоохоронних органів за злочинну діяльність не могло змінити ситуацію, оскільки число засуджених являло собою лише «вершину айсберга» через поширення латентної злочинності за наявності масштабної кругової поруки, а

рівень оплати праці у правоохоронних органах лише провокував частину працівників на участь у хабарництві.

Дуже складно відбувалося формування оновленого складу судових органів. Рішення про таке оновлення мотивувалося прагненням змінити склад судових органів, оскільки у 1921 р. в системі народних судів працювало 75,3 % осіб «вільної професії», співробітники старих дореволюційних юридичних закладів, у зв'язку із чим народні суди нерідко ухвалювали рішення, які не відповідали загальній лінії радянського уряду.

У Постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) «Про зміцнення й підняття авторитету органів юстиції» від 14 вересня 1921 р. зазначалося, що перехід до мирного будівництва потребував узгодження діяльності органів влади із законодавством. Місцевим органам юстиції було відведено особливе місце усієї структури державного апарату у боротьбі із незаконними діями та злочинами. Для цього передбачалося укомплектувати органи юстиції найкращими кадрами, найбільш досвідченими та надійними працівниками. Однак у документах радянських органів відзначалося, що навіть у середині 1920-х років кваліфікація суддів була дуже низькою через недієвість губернських атестаційних комісій [352, арк. 29-31; 354, арк. 147-148]. Такий стан речей було виявлено у ході перевірок роботи судів і суддів, результатом якої став арешт 9 із 13 суддів міста Харкова за звинуваченнями у хабарництві [352, арк.26].

Поряд з органами ДПУ в Україні діяла ціла система надзвичайних органів, хоч постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. «Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР» передбачала ліквідацію позасудових органів. Надзвичайними судовими органами були: Військова колегія Верховного трибуналу УСРР, надзвичайні сесії військових відділень ревтрибуналів, Особливе касаційне ухвалення у правах надзвичайних сесій окружних судів, що діяло у складі касаційної колегії з кримінальних справ Верховного суду УСРР. Також було створено надзвичайну сесію Верховного суду республіки, з якою тісно співпрацювали органи ДПУ. Надзвичайні сесії розглядали справи про

бандитизм та окремі контрреволюційні злочини. На діяльність надзвичайних сесій дія ряду статей Кримінально-процесуального кодексу УСРР не поширювалася. Так, пред'явлення обвинуваченому матеріалів слідства визнавалося необов'язковим, а питання про припинення слідства міг вирішити тільки прокурор [256, с.237]. Ці обставини сприяли поширенню хабарництва, оскільки вирішення долі обвинуваченого могло фактично здійснюватися не виключно на підставі доведення вини.

Проблемою для організації роботи судових органів України було недостатнє фінансування, що призводило до неналежного зберігання речових доказів, їх фальшування та підміни з метою отримання хабарів. При цьому досить часто у якості хабара виступала горілка [352, арк. 31].

У листі першого секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга до ЦК РКП(б) від 20 листопада 1924 р. зазначалося, що навіть у Києві майже всі судді-комуністи хабарники, а по повітових містах ситуація взагалі жахлива. Аналізуючи причини подібного явища, він вказував на низький рівень матеріального забезпечення суддів. У його зверненні до Й.Сталіна містилося твердження, що визначення заробітної плати суддів у 80–90 руб. не дозволяло їм нормально жити в Харкові, що й обумовлювало схильність до хабарництва, чому також сприяв низький культурний рівень та «комуністична нестійкість» [352, арк. 25]. З метою збільшення рівня матеріального забезпечення суддів Е.Квірінг пропонував відновити виробництво горілки, продаж якої міг би забезпечити надходження потрібних коштів [352, арк. 25 (на звороті)].

У зверненні до всіх облбюро ЦК, ЦК Нацкомпартій, Крайкомів, Обкомів, Губкомів і Окружкомів РКП(б) «Про боротьбу з порушенням революційної законності» від 19 січня 1925 р. за підписом секретаря ЦК Л.Кагановича вказувалося на необхідність посилити увагу до підвищення якісного складу суду і прокуратури, використавши з цією метою перевибори народних суддів і голів з метою усунення невідповідних займаній посаді осіб та введення до складу судів і залучення до складу народних засідателів безпартійних селян із числа бідняків і активних середняків та жінок-селянок. Місцеві партійні

організації також мали посилити роботу із «ознайомленням робітників та селян з засадами революційної законності», залучаючи до цієї роботи працівників судових органів і прокуратури, особливо у моменти перевиборів суддів і народних засідателів [354, арк. 13].

Процес формування нової системи права та судоустрою в УСРР відбувався досить повільно. Лише з 1922–1923 рр. почали створюватися та вводитися у дію кодифіковані правові акти, а єдина судова система республіки була встановлена тільки у січні 1923 р. [181, с.6]. Проблемою залишався підбір кадрів, свідченням чого стало поширення хабарництва у багатьох судах України [352, арк. 26].

30 січня 1922 р. було прийнято постанову РНК УСРР «Про ліквідацію концтаборів». Концтабори було перетворено на Будинки примусових робіт (так звані БУПРи). При цьому також ліквідовувалися товариські суди, які мали право засуджувати особу до відбування покарання у концтаборах. Відносно короткий термін існування товариських судів (близько двох років) був одним із свідчень непередуманості політики більшовиків у сфері реформування судочинства. Поруч з цим прагнення до уніфікації всіх сфер життя у радянських республіках тягнуло за собою те, що у багатьох випадках законодавство радянської України взагалі підмінялося російським, що суттєво обмежувало можливості розробки й запровадження власного законодавства.

При цьому саме російські «Керівні начала з кримінального права РСФРР» (офіційно введені в дію на території України 4 серпня 1920 р.), а також прийняті урядом УСРР впродовж 1921 р. нормативні акти, що спрямовувалися на протидію бандитизму (Постанова «Про заходи боротьби з бандитизмом»), посадовими злочинами (Постанова «Про заходи боротьби з посадовими злочинами»), хабарництвом (Постанова «Про заходи боротьби з хабарництвом»), стали основою для створення Кримінального кодексу УСРР, який відображав державну кримінально-правову політику [312, с.57].

23 серпня 1922 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом було затверджено Кримінальний кодекс УСРР, який вводився в дію з

15 вересня 1922 р. Він базувався на відповідному російському кодексі із збереженням нумерації статей та складався із загальної та особливої частин. Згідно зі ст. 6 Кодексу під злочином розумілася будь-яка суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що загрожувала основам радянського ладу і правопорядку, встановленого робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного період. Це свідчило про спрямування Кодексу на вирішення суспільно-політичних завдань, які постали перед більшовиками у сфері зміцнення своєї влади. Кодексом встановлювалася також відповідальність за недонесення про державні злочини. Серед злочинів виділялися державні (контрреволюційні), проти порядку управління, посадові (службові), щодо порушення правил про відокремлення церкви від держави, господарські, проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи, майнові, військові, злочинні порушення правил охорони народного здоров'я, а також злочини проти суспільної безпеки і громадського порядку. Строки позбавлення волі коливалися від 6 місяців до 10 років. При цьому вища міра покарання могла застосовуватися ревтрибуналами [312, с.63].

У КК УСРР було визначено 36 складів злочинів, що передбачали вищу міру покарання – розстріл, який міг бути застосований за контрреволюційні злочини, а також по 7 статтях розділу про порядок управління (за участь у масових безладах, бандитизм, ухилення від військової повинності у військовий час, провокування національної ворожнечі у військовій обстановці, підробку грошових знаків, опір представникам влади, незаконне перевезення через кордон товарів у вигляді промислу); по 6 статтях глави про посадові злочини (за перевищення влади із застосуванням насильства, привласнення грошей або інших цінностей, винесення явно незаконного вироку, хабарництво, провокацію хабара); по 2 статтях глави про господарські злочини (за злісне невиконання зобов'язань по договору, за безгосподарність у бойовій обстановці); по 2 статтях глави про майнові злочини (за розкрадання в особливо великих розмірах та розбій); та по 6 статтях про військові злочини [181, с.14–15].

Констатуємо, що найяскравіше виявляється позиція більшовицької влади в Україні щодо свого самозбереження через ознайомлення зі складами контрреволюційних злочинів. Під страхом кримінальних репресій заборонялося фінансувати буржуазні засоби масової інформації, закликати до невиконання чи до протидії розпорядженням центральної або місцевої влади, поширювати неправдиві чутки, що могли би викликати недовіру до влади чи дискредитувати її [23, с.350]. Не можна не погодитися з цілком резонним висловлюванням сучасного українського дослідника П. Захарченка про те, що, «формулюючи так широко й невиразно склади контрреволюційних злочинів, держава намагалася ліквідувати не лише інакодумство, а й щонайменшу критику своїх дій» [91, с.308–309].

Водночас у кримінальному законодавстві передбачалося послаблення репресій проти осіб пролетарського або напівпролетарського походження і їх посилення щодо представників «експлуататорських класів», що свідчило про боротьбу влади насамперед із куркульством. Крім того, можливість пом'якшення покарання злочинця на підставі визначення «соціального походження і класової приналежності» також передбачала помилування незалежно від терміну покарання, який уже відбув засуджений у випадку, якщо особа пролетарського походження демонструвала ознаки виправлення.

Для розуміння природи неправосудних рішень стосовно своїх політичних та інших опонентів, що за кілька років стануть основними суб'єктами так званих контрреволюційних злочинів, важливе місце у кодексі належало нормі, котра санкціонувала застосування аналогії закону (ст. 10 КК УСРР 1922 р.). На практиці цей принцип втілювався таким чином: суд, встановивши наявність суспільної небезпечності в діях підсудного, підстави і межі відповідальності за них, не може кваліфікувати злочин за відповідними ознаками у зв'язку з їхньою відсутністю у кримінальному законі. У цьому разі орган правосуддя зобов'язаний був визначити ознаки відповідно до тих статей, які містять найбільш близькі за родом склади злочину. Тобто, органу дізнання, слідчому, суду надавалось право кваліфікувати будь-які дії, прямо не передбачені

кримінальним законом, за подібними статтями. Навіть більше, суд не вправі був припинити кримінальне переслідування відносно підсудної особи на тій підставі, що кримінальний закон не містить виявлених у процесі дізнання та судового провадження ознак злочину [80].

Ухвалені у 1922 р., а потім у 1927 р. кримінальні кодекси були надмірно заполітизовані та виконували роль інструмента тоталітаризму в Україні. Уперше після судової реформи 1864 р., проведеної в умовах абсолютної монархії, радянська влада з республіканською формою правління відмовилася від загальнодемократичного інституту презумпції невинуватості, позаяк останній стояв на заваді запровадженню протиправних репресій щодо політичних та інших опонентів режиму.

Відтак свідомі чи несвідомі прогалини, допущені законодавцем при ухваленні Кримінального кодексу УСРР 1922 р., відкривали широкий простір для зловживань та давали привід для створення викривленої картини кримінально-правового контролю злочинності. Інакодумство, з ухваленням кодексу, реально потрапляло під заходи кримінального переслідування, щоправда, притягнення до відповідальності завуальовувалося кваліфікаційними ознаками іншого виду злочину, що мав не політичний характер.

Вже 1 листопада 1922 р. , згідно з Постановою ВУЦВК «Про введення в дію Кримінально-процесуального Кодексу УСРР» від 13 вересня 1922 р. та зміни Постанови ВУЦВК «Про надзвичайні Сесії Військових Відділів Губревтрибуналів» від 17 липня 1922 р., були ліквідовані військові відділи губревтрибуналів, а справи, що були у провадженні ліквідованих органів, передавалися до підсудності надзвичайних сесій губревтрибуналів відповідно до Постанови ВУЦВК «Про надзвичайні Сесії Губревтрибуналів».

Як стверджують експерти та дослідники, КПК УСРР 1922 р. підтверджував демократичні принципи кримінального процесу, започатковані ще Судовою реформою 1864 р., а саме: змагальність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Важливим було положення про те, що позбавлення волі та взяття особи під варту може бути здійснене лише у

зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку. Детально регламентувалася діяльність органів дізнання та попереднього слідства, проголошувалася публічність усіх судових засідань, за винятком випадків, які потребували збереження військової чи державної таємниці. Однак практика свідчила, що проголошені принципи кримінального процесу не завжди втілювалися в життя. Так, КПК УСРР 1922 р. не передбачав участі захисника в попередньому слідстві. Дія ряду його статей не поширювалася на справи, які розглядалися губернськими революційними трибуналами, зокрема обвинувальний висновок не вручався, а лише оголошувався обвинуваченому під розписку за добу до початку судового процесу. Як і у середні віки, влучно зазначає дослідник історії українського права П. Музиченко, царицею доказів стало власне зізнання в скоєнні злочину [201, с.297].

Таким чином, кримінально-правовий контроль за злочинністю у сегменті приписів, що містилися в Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах 1922 р., свідчить не лише про появу можливостей ухвалення неправосудних вироків, а й про створення привабливої для широкого суспільного загалу, а, насправді, ілюзорної картини протидії злочинності.

5 вересня 1923 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про надзвичайні заходи охорони революційного порядку», якою передбачалася можливість запровадження в республіці або окремих її районах виняткового чи військового стану. Таке право надавалося не тільки вищим органам влади та управління, а й губернським виконкомом та їх президіям. Після прийняття рішення про запровадження виняткового чи військового стану вся влада концентрувалася в руках постійних нарад, до складу яких входили: голова виконкому, старший військовий начальник, один з членів виконкому, начальник ДПУ і начальник міліції [256, с. 238].

У жовтні 1923 р. склад контрреволюційного злочину, згідно з постановою ВУЦВК, було розширено. Ним почали вважати замах на основні політичні чи господарські завоювання «пролетарської революції». Кримінальний кодекс УСРР доповнила стаття про економічну контрреволюцію. За організацію

збройних повстань, вторгнення на радянську територію, намагання захопити владу, насильно відірвати частину території від УСРР чи розірвати укладені нею договори, підбурення іноземної держави до вторгнення, сприяння міжнародній буржуазії в підливній діяльності, підбурення до масових безладів, протидію нормальній діяльності радянських установ та підприємств, участь у терористичних актах, диверсіях, шпигунстві, заклики до повалення радянської влади в умовах воєнного часу, самовільне повернення в УСРР після вигнання за її межі передбачалася смертна кара. Якщо на час прийняття Кримінального кодексу УСРР до розстрілу могли присудити тільки трибунали, то з квітня 1923 р. – Верховний суд УСРР та навіть губернські суди. Після прийняття загальносоюзної Конституції у 1924 р. було прийнято «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», зміст яких відображав необхідність посилення кримінальної репресії та уніфікації кримінально-правових норм як основи кримінально-правової політики в СРСР. Кримінальне законодавство України не тільки практикувало більш суворі санкції, але й розширювало різновиди та склади злочинів [256, с.237]. Згідно з положенням про судоустрій УСРР від 1925 р., спеціальні суди визнавалися постійно діючими. Військові та військово-транспортні трибунали від самого початку були виведені з-під контролю Верховного суду УСРР.

Іншою ознакою орієнтації радянського керівництва на посилення репресивної діяльності була реорганізація сил спеціального призначення. У 1922 р. конвойна варта з Наркомюсту, а згодом і прикордонні частини були передані у відання НКВС, що означало практичне завершення процесу реформування військ ДПУ напередодні утворення СРСР. Структурно це виглядало таким чином: а) внутрішні війська (частини й підрозділи, закріплені безпосередньо за органами ДПУ); б) конвойна варта; в) прикордонна охорона. Загальна їх чисельність перевищувала 100 тис. осіб. Майже 30% з них дислокувалися в Україні. Від цього часу війська стали невід'ємною складовою частиною правоохоронного й репресивного державного механізму [25]. При цьому в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік,

прийнятих ЦВК СРСР у 1924 р., було застереження, що право прокурора на звільнення безпідставно заарештованих осіб не поширюється на тих, хто був заарештований органами ОДПУ [2, с.13].

Як зазначає В.Т. Окіпнюк, особливе місце серед спеціалізованих органів посідали війська ДПУ-ОДПУ. Впродовж 1922 р. вони були позбавлені функцій щодо охорони залізничних споруд, транспортних засобів і вантажів, промислових підприємств. Відповідно до постанови ВУЦВК від 3 січня 1923 р. до складу військ ДПУ було введено корпус конвойної варти, на який покладались завдання з охорони місць позбавлення волі та конвоювання заарештованих і ув'язнених.

З 1 січня 1923 р., згідно з постановою РПО РСФРР від 27 вересня 1922 р., ДПУ УСРР підпорядковувалися прикордонні війська. Були створені Подільський, Волинський та Одеський прикордонні загони. Найчисленнішу частину військ ДПУ становили внутрішні війська, які охороняли приміщення вищих державних і партійних установ, використовувалися для боротьби з бандитизмом. У першій половині 1920-х рр. чисельність внутрішніх військ було скорочено до одного 4-го Українського полку. Існували військові формування зі спеціальним статусом – загін Особливого призначення, підпорядкований начальнику Адміністративно-організаційного управління ДПУ УСРР, і караульні загони та команди ФК ДПУ УСРР. Згідно з постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. голова ДПУ УСРР вважався командуючим військами ДПУ УВО. Безпосереднє керівництво здійснювали Штаб і Політвідділ (з 1923 р. - Інспекція) військ ДПУ УВО. У 1926 р., з утворенням Управління прикордонної охорони і військ ДПУ було об'єднано керівництво внутрішніми та прикордонними військами ДПУ. Важливе значення для розширення функцій військ ДПУ мали ухвалені РНК СРСР 12 травня 1927 р. постанови «Про військову охорону підприємств» і «Про воєнізовану охорону промислових підприємств і державних споруд». На підприємствах і установах, що мали важливе значення для оборони СРСР, вводилася військова охорона, яка включалася до складу військ ДПУ-ОДПУ. Воєнізована охорона перебувала в

підпорядкуванні Вищої Ради народного господарства УСРР та ДПУ УСРР [231, с.14; 219, с.11].

Реорганізація ЧК у ДПУ певний час супроводжувалася серйозним обмеженням повноважень відомства. Зокрема позасудові вироки чекістських органів з 1922 р. переглядалися комісією, до складу якої входили представники ДПУ, Верховного трибуналу і КНЮ. Всі кримінальні справи із спекуляції, посадових та інших злочинів мали передаватися в ревтрибунали чи народні суди за підсудністю. Контроль за дотриманням законності в органах ДПУ було доручено Народному комісаріату юстиції [303]. Поруч з цим у резолюції з'їзду працівників органів НКВС по доповіді В.Балицького «Про чергові завдання НКВС і його місцевих органів» вказувалося, що й органи НКВС не були задоволені здійсненою реорганізацією. Наголошувалося, що реорганізація НКВС, яка відбулася у 1923 р., призвела до звуження обсягів і змісту його роботи [363, арк.1].

У 1924 р. набуло поширення обговорення питання про статус НКВС. Приводом для поновлення на місцях дискусій про доцільність функціонування НКВС став циркулярний лист ОДПУ від 22 травня 1924 р. № 75365 за підписом заступника голови ОДПУ Ягоди на ім'я начальників губернських відділів ДПУ, де пропонувалося винести на обговорення губвиконкомів питання про повне злиття міліції та розшуку з органами ДПУ та про розформування НКВС. Одеський та Подільський губвиконкоми визнали таке рішення доцільним, а інші висловилися проти [353, арк. 83].

Питання про розформування НКВС за ініціативою ОДПУ було предметом обговорення Політбюро ЦК РКП, яке одностайно відхилило пропозицію про розформування НКВС. Спираючись на цю постанову, НКВС РСФРР не лише повністю зберіг всі свої функції, а й поширив свою діяльність також і на Україну [353, арк. 84].

Однак аналіз документів, пов'язаних із реорганізацією ДПУ та НКВС, дозволяє зробити припущення, що незадоволення результатами реорганізації мало суб'єктивний характер і визначалося амбіціями керівництва цих органів та

прагненням вищого партійного керівництва зберегти змагальність у сфері діяльності правоохоронних органів і спецслужб, в тому числі й для обмеження можливості зосередження керівництва ними в одних руках.

Після реорганізації органів безпеки і тимчасового обмеження їх прав керівництво країни поступово повернуло ДПУ репресивні функції. Обґрунтуванням такого рішення стала необхідність протистояти масовим проявам «бандитизму», однією з причин яких стала невиважена економічна політика радянської влади та вибірковість застосування покарання щодо «пролетарських верств населення» порівняно із «експлуататорськими класами». У березні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) надало органам ДПУ право безпосередньої розправи над особами, викритими у збройних пограбуваннях, карними злочинцями, рецидивістами, захопленими із зброєю в руках. 14 квітня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення надати ДПУ право безпосередньої розправи і винесення, з відома ВУЦВК, позасудових вироків, аж до вищої міри покарання включно, у справах, що стосувалися злочинів, здійснених співробітниками ДПУ, рецидивістами, захопленими зі зброєю в руках, учасниками збройних виступів чи контрреволюційних організацій, що мали на меті насильницьке повалення радянського ладу [138, с.257].

27 квітня 1922 р. ДПУ отримало право розстрілювати на місці «бандитський елемент», захоплений при здійсненні злочину. 10 серпня 1922 р. ВЦВК надав органам ДПУ право застосовувати проти піднаглядних адміністративне висилання за кордон або в окремі місцевості РСФРР [301]. Такі рішення приймала Особлива комісія, яка мала право вирішувати питання щодо висилання або тримання під вартою діячів антирадянських політичних партій і рецидивістів. При НКВС УСРР подібна комісія почала діяти з 6 вересня 1922 р. [302].

Каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Документи ЧК–ДПУ відтворюють історію поступового згасання повстанського руху. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, в яких було ліквідовано 40 загонів,

29 підпільних організацій, заарештовано 895 осіб, вбито 53 і полонено 69 отаманів, відповідно – 830 і 2049 учасників збройної опозиції, вилучено 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів [242, с.251]. За цей же період органами держбезпеки за звинуваченнями у «бандитизмі» було заарештовано 3546 осіб, 523 з яких розстріляли. До кінця року було знищено 111 організованих формувань опозиції загальною чисельністю 2634 особи, заарештовано 341 отамана, 11232 особи було засуджено за участь у «бандитизмі». Однак на 1 липня 1922 р. в Україні органи ДПУ нараховували понад 80 повстанських загонів загальною чисельністю 1500 бійців, у тому числі на Волині – 17 груп, у Подільській губернії – 11, на Київщині – 12, на Харківщині – 5 угруповань, 7 – на Полтавщині, 8 – у Кременчуцькій губернії [256, с.253]. Діяльність органів ДПУ спрямовувалася на знищення повстанського руху, проте кількість його учасників поступово зменшувалася лише через економічні причини, коли селянство, переконуючись у перевагах НЕПу, поступово відходило від підтримки опозиції. На 1 квітня 1923 р., за даними ДПУ, в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю всього 168 осіб [343, арк.56].

У листопаді 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління СРСР. У положенні про ОДПУ зазначалося, що органи держбезпеки діють на основі постанови ВЦВК від 6 лютого і 16 жовтня 1922 р., а також постанови президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1923 р. [237, с.9–12]. Нагляд за законністю дій ОДПУ було покладено на прокурора Верховного Суду СРСР.

Згідно з положенням про ОДПУ, у його розпорядженні знаходились особливі війська чисельністю, встановленою Радою Праці й Оборони Союзу РСР. З цього часу розпочалася принципова реорганізація органів державної безпеки та внутрішніх справ, процес створення загальносоюзної охоронно-каральної системи з жорстким централізованим управлінням, важлива роль у якій відводилася внутрішнім і прикордонним військам. Першим нормативно-правовим документом, що оприлюднив їх функції та завдання, став «Статут спеціальної служби військ ОДПУ» (1924 р.) [25, с.16].

Співробітники ДПУ збирали й направляли державним установам потрібну інформацію, вели агентурний нагляд за політичними противниками і підозрілими особами, групами і організаціями як на території країни, так і за кордоном; видавали дозвіл на виїзд за кордон і в'їзд у країну; висилали за межі держави «неблагонадійних» іноземних громадян; здійснювали перегляд поштово-телеграфної й іншої кореспонденції; придушували за допомогою військ ДПУ збройні контрреволюційні виступи; здійснювали дізнання і направляли справи про розкриті злочинні дії для слухання в судові органи і реєстрували осіб, виявлених і підозрюваних у злочинах, «неблагонадійний» персонал державних установ, промислових підприємств, командний і адміністративно-господарський склад Червоної Армії; проводили статистичну і аналітичну розробки накопичених матеріалів [333, арк.14–15].

У січні 1923 р. було затверджено положення про Економічне управління ДПУ, співробітники якого займалися виявленням організацій та осіб, що протидіяли нормальній діяльності господарчих установ і підприємств; боротьбою з економічним саботажем і зловживанням владою; хабарництвом і безгосподарністю; зловмисним невиконанням зобов'язань щодо договорів з державними органами.

15 листопада 1923 р. ЦВК СРСР надав органам ДПУ право розгляду на судових засіданнях колегії ОДПУ справ про диверсії, підпали, вибухи, пошкодження машин і механізмів на державних підприємствах. Під час розгляду в судах справ про політичні злочини і шпигунство до складу суду обов'язково входив представник ДПУ. Але секретні співробітники ДПУ не могли викликатися в суд як свідки, а інші співробітники – викликалися лише у крайньому разі [99, с.118].

Розгляд справ, порушених ДПУ, відбувався на надзвичайних сесіях Верховного і губернських судів, у яких Держполітуправління мало своїх представників. За ДПУ зберігалися й місця тримання під вартою не більше, ніж на 100 ув'язнених при кожному місцевому відділі. Ще більше розширення повноважень ДПУ мало місце у 1924 р., коли вже 1 лютого 1924 р. президія

СРСР дозволила ОДПУ застосовувати адміністративні заслання і висилання, ізолювати в таборах осіб, звинувачених у скуповуванні та приховуванні хлібних продуктів, «злісному» підвищенні цін на них, а також осіб, які звинувачувалися у масштабних спекулятивних операціях. 28 березня 1924 р. було затверджено положення про права ОДПУ в сфері адміністративних висилань, засилань та ув'язнення. Розширювалося коло осіб, які могли бути піддані подібним мірам покарання. 28 квітня 1924 р. за рішенням президії ЦВК СРСР ДПУ отримала право позасудового вирішення справ за обвинуваченнями в «бандитизмі». 9 травня президія ЦВК надала уповноваженим ОДПУ право позасудової розправи з «бандитами» та їхніми помічниками, а також право виселення з даної місцевості, ув'язнення строком до трьох років, застосування вищої міри покарання – розстрілу. Положенням про НКВС від 20 вересня 1924 р. було закріплено міжвідомчий статут Особливої комісії, яка займалася висилання в позасудовому порядку. Право висилання надавалося і Особливій нараді при колегії ДПУ УСРР. А з 1 жовтня 1924 р. положення від 28 березня поширилося на осіб, які спекулювали хлібопродуктами в місцевостях, визнаних неврожайними [21, с.93].

Розширилися права ДПУ УСРР у таких сферах як боротьба з бандитизмом і фальшуванням грошей, контроль за додержанням режиму таємності, цензурна діяльність. Так, за постановою ЦВК і РНК УСРР від 12 грудня 1924 р. «Про порядок виробництва, торгівлі, зберігання, користування, обліку та перевезення зброї, вогнепальних припасів, розривних снарядів і вибухових речовин» були приведені у відповідність з загальносоюзним законодавством повноваження ДПУ УСРР щодо обігу зброї.

З виданням ЦВК і РНК СРСР 15 червня 1927 р. нового положення про охорону кордонів Союзу РСР відповідних змін зазнали норми, які визначали права ДПУ УСРР у сфері охорони та режиму перетинання державного кордону, боротьби з контрабандою. Отримала нормативне закріплення практика залучення органів ДПУ до вирішення соціально-економічних проблем – боротьби з пожежами та диверсією, зі спекуляцією та ажіотажем, участі у

кампанії по зниженню цін тощо. Прийнята 9 червня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР постанова «Про уточнення функцій органів ДПУ УСРР» розширила права останніх як органів дізнання та попереднього слідства. В період згортання НЕПу та формування тоталітарного режиму, починаючи з 1928 р., правовий статус ДПУ УСРР і його структура кардинально змінилися. Законодавчою основою для поступового перетворення ДПУ УСРР у невід’ємний елемент тоталітарного державного механізму стали прийняті 10 жовтня 1928 р. постанови «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду по справах, що знаходяться в провадженні ДПУ УСРР», «Про взаємовідносини органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду та суду» і «Положення про порядок розгляду справ у надзвичайних сесіях Верховного Суду УСРР, Головного Суду АМСРР та окружних судів в УСРР» [231, с.12; 232, с.116].

Проте в середині 1920-х років у зв’язку з недородом, зростанням безробіття, звільненням окремих категорій в’язнів спостерігалася певна активізація «політичного бандитизму». ЦК КП(б)У визнавав, що поширення діяльності повстанців відбувалося на ґрунті тяжкого матеріального становища найбільших верств селянства, які до непу брали активну участь у проведенні політики радянської влади. А іншою, більш важливою, причиною називалися зловживання окремих представників сільських і районних властей на місцях, а також працівників міліції, коли зводилися особисті рахунки чи незаконно вилучалося майно у селян [256, с.255]. У зв’язку з цим поступово зростала кількість справ, які бралися на контроль органами прокуратури. Так, у 1923 р. прокуратурою було взято на облік 1853 справи, у 1924 р. – 9879, а за чотири місяці 1925 р. – понад 5000. Найбільше справ перебувало на контролі у Донецькій (1321), Київській (981), Полтавській (350), Катеринославській (575) губерніях [354, арк.127].

Заходи у сфері реформування правоохоронних органів, посилення кримінальної репресії, а головним чином, економічні перетворення більшовицької влади сприяли зміні якісної структури злочинів та їх кількісних

характеристик, що обумовлювало заходи кримінально-правового контролю за злочинністю.

Особливістю кримінально-правового контролю в Україні у перші роки функціонування радянської влади було те, що особи, групи осіб, що існували як організовані злочинні угруповання, поділялися більшовицьким режимом, в особі їхніх правоохоронних органів, на «політичний» і «кримінальний бандитизм». Де-факто, особи чи групи осіб, котрі виступали за відновлення статусу своєї державності проти радянських окупаційних сил зазнавали позасудових і судових репресій ще жорстокіших, ніж відвертий криміногенний елемент. Бачимо реальну суперечність між агресором, завойовником, окупантом, який з погляду міжнародного права уже є злочинцем, і народом іншої країни чи його частиною, котра протидіє злочинцю. Проте норми радянського права, що містилися у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавствах 1922 р., Кримінальному кодексі 1927 р., часто вступаючи в суперечність із міжнародними, перетворювали борців за визволення Батьківщини на їхній антипод – відвертих злочинців. З погляду кримінального права сучасності, а також існуючої правової доктрини, «політичні злочинці» діяли в умовах крайньої необхідності. Національним законодавством, а саме Законом «Про правовий статус і пам'ять борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015 р., вони визнані борцями за незалежність України. Відтак статистика кримінально-правового контролю, що подавалася радянською пропагандистською машиною, не відповідала реальній картині рівня злочинності.

Таким чином, контроль за злочинністю в Україні протягом 1920-х рр. визначався змінами законодавства, обумовленими переходом від ухвалення судових рішень на основі так званої революційної правосвідомості до судочинства за принципом революційної законності і пов'язувався із формуванням та розвитком радянського праворозуміння, на яке чинили вплив події Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр.

2.2. Особливості функціонування юридичного механізму контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму

Запровадження непу та внесення змін до кримінального законодавства мали сприяти зменшенню кількості вчинених злочинів, оскільки після подолання так званого куркульського бандитизму та в умовах, коли отримання прибутку мало стати стимулом для економічної діяльності, більшість громадян мала віддати перевагу сумлінній праці. Однак дійсність була іншою. Модель радянської економіки, яка мала, начебто, існувати поза впливом ринкових відносин, ставала на перепоні поступальному економічному розвитку суспільства за умови збереження відносно низького рівня етатизації суспільства. Посилення тиску на суспільство в руслі уявлень сталінської верхівки про доцільність позаекономічного примусу супроводжувалося як зростанням опору системі, так і формуванням когорти радянських працівників, соціалізація яких вже пов'язувалася виключно із радянізацією суспільства. В таких умовах відбувалося поширення злочинності, обумовленої, серед іншого, масштабністю соціального конфлікту в суспільстві, що став наслідком переформатування економічних відносин задля втілення у життя уявлень про соціалізм.

На початку 1920-х років поширення злочинності пов'язувалося також із зростанням дитячої безпритульності, оскільки тільки в Україні майже 1 млн. дітей потребували державної опіки [69, с.27]. Часто крадіжки зумовлювалися нестачею їжі і загрозою голодної смерті. Значна їх кількість скоювалася молодими людьми, підлітками, які втратили батьків (або й усіх рідних) у ході бойових дій і, не маючи постійного притулку, займалися бродяжництвом, пиячили. Безпритульні легко піддавалися впливу з боку злочинного середовища і залучалися до жебракування та проституції. Участь у вчиненні злочинів молодих людей суттєво «омолоджувала» злочинний світ та сприяла певним змінам кримінальної субкультури за рахунок запровадження оновлених правил

поведінки, серед яких виділялося тілесне покарання (ушкодження) тих, кого визнавали винними у їх порушенні. При цьому досить розповсюдженим було володіння холодною зброєю (найчастіше -ножами), яка використовувалася для «вирішення» конфліктних ситуацій. Протидія вчиненню злочинів ускладнювалася частим переміщенням «кримінальних елементів», які після скоєння злочину виїжджали до іншого місця для збуту краденого або ж спеціально прибували до певного регіону для злочинної діяльності [337, арк. 29]. Великі міста завжди і всюди були не тільки скупченням значної частини злочинного світу всієї країни, а й місцем, де деякі форми злочинності знаходили свою улюблену «резиденцію», або куди вони прибували, щоб «похизуватися» тут своєю винахідливістю, нерідко страхітливостю [49]. Так, осінню 1922 р. у м. Харкові було затримано організовану групу фальшивомонетників високої кваліфікації, які займалися виготовленням фальшивих грошей та їх використанням у якості засобу платежу, а також еквівалентною реалізацією підроблених грошей за готівку у визначеному співвідношенні [337, арк. 50].

Показники розкриття злочинів залишалися кращими у губернських центрах, що зумовлювалося більш високим рівнем підготовки спеціалістів правоохоронних органів, фахова підготовка яких підвищувалася за рахунок проведення спеціальних занять [349, арк. 18]. Крім того, позитивний вплив на розкриття злочинів мала й вища мобільність правоохоронців завдяки кращому забезпеченню транспортом. Так, з 665 заяв, які надійшли до карного розшуку м.Київ у вересні 1922 р., 233 злочини було розкрито, але по повітах Київської губернії за цей же час з 4879 заяв було розкрито лише 432 злочини [345, арк.107].

У доповідній записці Народного Комісара юстиції і Генерального прокурора УСРР «Про революційну законність» вказувалося, що у другій половині 1922 р. (момент організації Держпрокуратури) і першій половині 1923 р. «ситуація характеризувалася запровадженням і зміцненням революційної законності у губернських центрах», але вже наприкінці 1923 р. і у 1924 р. цей

процес охопив всі округи і райони, дійшов до сіл, повне «оволодіння якими протягом 1925 р. визначалося невідкладним завданням органів прокурорського нагляду» [354, арк.114]. Генеральний прокурор України навіть у 1926 р. був змушений визнати, що «принципи революційної законності на селі ще не мають достатньої твердості та стійкості» [354, арк.119].

Аналіз кількісних і якісних показників стану злочинності дозволяє визначити ефективність кримінально-правового контролю за злочинністю у досліджуваний період. Характеристика стану злочинності у документах органів радянської влади передбачала висвітлення насамперед кількісних показників, які включали в себе визначення кількості вчинених злочинів протягом певного часу на певній території. Якісні характеристики передбачали виокремлення злочинів, вчинених представниками партійного та радянського апарату, комуністами, військовослужбовцями, працівниками правоохоронних органів та молодими людьми, а також виокремлення вбивств, розбоїв, пограбувань, випадків розкрадання соціалістичної власності. Причому із загальної кількості злочинів, скоєних молодими людьми віком до 25 років, виділялися злочини, у здійсненні яких брали участь комсомольці, кандидати у члени та члени ВКП(б). Крім того, визначалася кількість злочинів за участю військовослужбовців строкової служби, які також складалися із представників молоді [286, с.93].

Аналіз документів роботи губерньських відділів карного розшуку УСРР в роки НЕПу свідчить, що найпоширенішим видом злочинної діяльності стали крадіжки, розкрадання матеріальних цінностей та грошових коштів, а також пограбування. Так, тільки у Волинській губернії протягом листопада 1923 р. до органів карного розшуку було подано 193 заяви про крадіжки, 81 заяву про пограбування. За цей же час у Полтавській губернії було подано до відповідних органів 401 заяву про крадіжки та 50 заяв про пограбування [344, арк.39, 105]. При цьому частина пограбувань супроводжувалася вбивствами. Великого поширення набули крадіжки худоби, які кваліфікувалися Кримінальним кодексом 1922 р. як особливий вид кваліфікованої крадіжки, за яку передбачалася санкція у вигляді позбавлення волі на строк не менше 2 років з

конфіскацією майна. Добре організовані великі групи конокрадів діяли на Одещині, Харківщині та Сумщині, супроводжуючи викрадення худоби вбивствами господарів [345, арк.184–189].

Проблемою також залишалося зростання рівня злочинності на транспорті, де у скоєнні злочинів нерідко були замішані й працівники відповідних установ та організацій. Працівники Військово-транспортного трибуналу Південного округу шляхів сполучень відзначали численні зловживання владою з боку працівників залізниць та їх співучасть у розкраданні майна зі складів та вагонів. На вузлових станціях часто здійснювалися збройні напади з метою пограбування виручки, розкрадання вантажів та майна залізниць [332, арк.12, 17, 42, 50-52]. Озброєні нападники також влаштовували нальоти на потяги на маршрутах їх слідування з метою пограбування пасажирів [350, арк.52]. Напади здійснювалися вершниками для забезпечення вивезення награваного, швидкого залишення місця злочину та мобільності у випадку переслідування. Траплялося, що під час пограбування одного потягу зловмисники зупиняли й зустрічний потяг з метою збільшити кількість награваного. При цьому швидкість пересування потягів не становила перепон для вершників, які мали можливість погрожуючи зброєю пробиратися до паротягів з метою їх зупинки.

Фіксувалися випадки, коли озброєні банди утворювали місцеві комуністи. Так, у ніч на 26 жовтня 1924 р. у с.Баранівка поблизу Полтави було жорстоко вбито всіх членів сім'ї заможного селянина Олійника. У процесі слідства виявилось, що вбивства були скоєні комуністами, які утворили банду, що тероризувала місцевих селян з метою отримання матеріальних цінностей [352, арк. 46].

У Старобільському повіті протягом 1 січня 1926 р. – 1 березня 1926 р., за даними ДПУ і карного розшуку, було здійснено 6 збройних пограбувань селян, 5 вбивств приватних осіб, з яких 3 - на ґрунті сімейних негараздів і 2 вбивства з метою пограбування. Крім того, було здійснено 11 крадіжок, 2 крадіжки з кооперації, 2 підпали як помста за попередні кривди, 5 випадків крадіжок тварин. При цьому працівниками правоохоронних органів робився висновок,

що «розвинутий бандитизм на території повіту відсутній», оскільки, співставляючи дані по Луганському, Сталінському повітах, стверджувалося, що становище в них було набагато гіршим [358, арк.12-12 (на звороті)].

Успішності пограбувань сприяла відносна доступність зброї після завершення Першої світової війни, коли багато селян мали у своєму розпорядженні нарізну стрілецьку зброю і досить набоїв, не бажаючи здавати їх державі [350, арк.96], а також відносна неефективність дій працівників правоохоронних органів, що породжувало впевненість у безкарності збройних нападів. Останнє також частково обумовлювалося тим, що значну частину учасників банд становили молоді люди віком до 25 років, які вперше здійснювали нальоти, мотивуючи ці дії нестачею продуктів харчування, одягу тощо. Їхня впевненість у безкарності нападів мотивувалася відсутністю досвіду і легковажним ставленням як до власної долі, так і до тих, кого вони грабували [345, арк. 199]. Лише у Полтавській губернії у 1923 р. діяло 12 селянських банд, які мотивували свою незаконну діяльність «незаконними поборами і податками» радянської влади. Переважну більшість банд Донецької губернії становили також бідні селяни, які крали худобу та сільськогосподарські машини заможних селян [358, арк.14].

Для нормалізації обстановки і більш успішній протидії поширенню бандитизму, на думку працівників ЦК КП(б)У, потрібно було припинити практику висилки «карних елементів» з різних областей УСРР та РСФРР на територію Донбасу [358, арк. 12 (на звороті)].

Відносна успішність дій грабіжників сприяла поширенню серед населення панічних чуток про неможливість правоохоронних органів виправити ситуацію. Це породжувало ситуації, коли місцеві селяни відмовлялися співпрацювати зі слідством, мотивуючи цю відмову страхом перед розправою з боку бандитів [354, арк.238, 267]. Така відмова обумовлювала труднощі у сфері контролю за злочинністю, оскільки навіть частина міліціонерів із розумінням сприймала аргументацію селян. З іншого боку в окремих випадках селяни схилялися до здійснення самосуду над вбивцями односельців. Так, у с.Водяне Кам'янського

району Запорізької області в 1926 р. були вбиті два комуністи-незаможники. Збори селян винесли постанову про застосування до вбивць вищої міри покарання і були готові до покарання за самосуд, однак, не зважаючи на це, прагнули знищити вбивць [383, арк.32]. Проте поруч із прагненням до самосуду в якості протидії злочинцям пропонувалися й інші заходи.

У протоколі № 49 засідання бюро Кременчуцького окружного партійного комітету від 11 лютого 1925 р. констатувалося поширення кримінального бандитизму у с. Максимівка. У документах органів ДПУ прояви бандитизму поділялися на кілька основних груп: крадіжки коней, сала, курей, хліба, деревини; підпали через особисті образи, що виникали внаслідок суперечок за землю; підпали, які мали економічне підґрунтя через небажання допомогти хлібом біднякам; підпали як помста за доноси на злочинців [355, арк. 19]. Для посилення протидії карним злочинцям було запропоновано ряд заходів, які визначалися як першочергові. У протоколі вказувалося на необхідність організувати в селі партійний осередок, здійснити чистку комнезаму, для чого виділити спеціальну комісію, запропонувати уповноваженому губсуду прискорити судовий процес над злочинцями з с.Максимівка, які знаходяться у БУПРі, здійснивши його як зразково-показовий у селі; запропонувати прокурору притягти до кримінальної відповідальності колишнього голову сільради Сидельникова; матеріал про обстеження с.Максимівка облікувати у газеті [355, арк. 14].

У доповідній секретаря Сталінського окружного партійного комітету Мойсеєнко вказувалося на необхідність залучення до протидії бандитизму місцевих жителів, яких варто було переконати у могутності радянської влади. Свою думку він мотивував тим, що після прилюдного винесення вироку у Сталіно 21 лютого 1926 р. керівнику угруповання бандитів Хмарі, який при затриманні чинив збройний опір, а після затримання робив спроби втекти з-під варти, та його спільникам Шейко і Куриленко, які були засуджені до розстрілу, рішення суду тривалий час не затверджувалося. Затримки затвердження вироків Хмарі, Шейко і Куриленко сприяло поширенню недовіри до радянської

влади, що «відображалось на подальшій боротьбі із бандитизмом» [359, арк.56-58].

Проблемою залишалося також хуліганство, яке було поширене особливо у великих містах та робітничих поселеннях промислових регіонів України. Хуліганські дії чинилися в основному молодими людьми напідпитку і досить часто супроводжувалися опором працівникам міліції. Питома вага хуліганських вчинків тільки протягом квітня-грудня 1924 р. зросла з 37,3% всіх правопорушень до 40,2% [316, с.6].

Крім того, у першій половині 1920-х років поширення набули також спекуляція та контрабанда. У доповідній інспекції військ ДПУ у 1924 р. вказувалося, що з метою зміцнення охорони державного кордону і протидії поширенню контрабанди велике значення мало здійснення у прикордонній смузі заходів політичного і економічного характеру, які б послаблювали «економічне тяжіння» до зарубіжних держав з боку місцевого населення прикордонної смуги. Причиною поширення контрабанди залишалося недостатнє обслуговування населення кооперативними, державними та приватними торговельними організаціями, а також прагнення до особистого збагачення [353, арк. 26].

Реалізація імпортованих товарів нелегальним шляхом в УСРР протягом 1924–1925 рр. становила понад 7 млн. руб., у 1926–1927 рр. – 12,1 млн. руб. Впродовж 1924–1927 рр. було виявлено понад 22000 випадків перевезення контрабандних товарів через кордон [307, с.30–31]. ДПУ констатувало організацію так званих транзитних торговельних точок у прикордонних районах та залучення прикордонників до контрабандного перевезення товарів, що, на думку правоохоронців, обумовлювалося нестачею товарів першої необхідності [353, арк. 26–28].

На фоні відсутності багатьох необхідних продуктів та товарів в Україні поширювалася спекуляція. Кримінальним кодексом 1922 р. спекуляція визначалась як штучне підвищення ціни на товари шляхом зговору або злісного перешкоджання продажу товарів. Об'єктами спекуляції ставала сіль, вугілля та

продукти харчування. Інфляція робила спекулятивні операції надзвичайно вигідною справою, що зумовлювало залучення до них великої кількості громадян, в тому числі й працівників торгівлі. Лише на території Донбасу працівниками міліції щомісячно фіксувалося близько 50 випадків спекуляції [192, с.62]. Але її розмах був набагато більшим, оскільки в роки НЕПу саме спекулятивні операції дозволяли частині непманів отримувати кошти на розширення чи початок економічної діяльності.

Рівень злочинності загалом по УСРР через відсутність узагальнених даних може визначатися лише по окремих губерніях. Так, по Київській губернії питома вага крадіжок становила 57 %, бандитизм – 29,9, хабарництво – 3,9, вбивства – 3,2, самогоноваріння – 1,9, шахрайство – 1,3 та інші злочини – 1,9 [339, арк.193].

Загалом, кримінально-правовий контроль за злочинністю у першій половині 1920-х років виявив невідповідність багатьох теоретичних уявлень більшовиків про поширення злочинних дій в умовах «побудови соціалістичного суспільства». Заборона приватної власності, обмеження підприємницької діяльності та подальша її ліквідація, примусове вилучення продуктів харчування у селян при одночасному запровадженні привілейованого становища частини членів правлячої партії, представників правоохоронних органів формували соціум, в якому насильство ставало буденним явищем, а крадіжки перетворилися для частини громадян на один із основних засобів уникнути голодної смерті. Контроль за злочинністю ускладнювався нестачею кваліфікованих кадрів та специфікою «революційних уявлень» про законність взагалі та ставлення представників правоохоронних органів до громадян, яке для частини правоохоронців межувало із ототожненням великих соціальних груп (наприклад, значної частини селянства) із злочинним середовищем. При цьому руйнація системи царських правоохоронних органів призвела до втрати не лише частини кваліфікованих спеціалістів, які мали великий досвід протидії кримінальній злочинності, а й їхніх агентурних мереж, відсутність яких певний

час вкрай негативно впливала на ефективність дій радянських правоохоронних органів.

У першій половині 1920-х років більшість злочинів скоювалася особами до 25 років, які в основному брали участь у крадіжках та бандитських нападах. При цьому поширення бандитизму по всій Україні змушувало радянське керівництво вживати більш адекватні ситуації заходи, що вилилося у прийняття 13 травня 1926 р. постанови ВУЦВК і РНК УСРР про створення постійних губернських нарад. Ці наради зобов'язувалися координувати роботу правоохоронних органів у сфері протидії бандитизму.

Водночас у другій половині 1920-х років в умовах посилення контролю за злочинністю помітно зросла кваліфікація злочинців, у тому числі й за рахунок спеціалізації на якомусь певному виді злочинної діяльності. Така кваліфікація досить часто ставала наслідком злочинної діяльності вже у період після більшовицького перевороту. Загравання більшовицької влади із злочинним світом з метою забезпечення успіху у боротьбі за владу та економічна політика, спрямована на ліквідацію основ економічної діяльності громадян, які викристалізувалися на основі приватної власності та ініціативи, підприємницької діяльності із одночасною масштабною етатизацією сприяла формуванню суспільства, в якому якщо не відверта протидія, то певна дистанційованість від влади ставала нормою. Об'єктивно-суб'єктивна причина скоєння злочинів, а передусім прагнення до володіння матеріальними благами (характерна для переважної більшості злочинів, вчинених в Російській імперії на початку XX ст.) певною мірою змінювалася за рахунок додавання компонентів у вигляді протистояння із владою або дій у відповідь на дії влади, які частиною громадян сприймалися виключно як «несправедливі» по відношенню до пересічних людей. Тим більше, що частина представників владних органів своєю поведінкою давали підстави вважати, що їх не цікавить щось інше, окрім власного матеріального добробуту і кар'єри.

Відповідно до даних органів МВС, протягом другої половини 1920-х років мало місце зростання кількості службових злочинів. Впродовж 1925–1926 рр.

питома вага цього виду злочинів становила 7,3 % від загальної кількості, у 1926–1927 рр. – 7,7 %, протягом 1927–1928 рр. – 8,7 % [337, арк.36]. Досить поширеним було зловживання владою. На багатьох місцевих чиновників надходили скарги від місцевих селян, побитих представниками влади. При цьому фіксувалися випадки, коли партійні керівники особисто очолювали злочинні угруповання, у складі яких були злодії-рецидивісти. Тому вже 19 лютого 1926 р. Центральна Контрольна Комісія ВКП(б) вказувала на необхідність більш суворого покарання радянських чиновників, які вчинили злочини [357, арк. 1, 30, 31]. Однак у багатьох випадках належність до номенклатурних працівників дозволяла партійцям уникати покарання. Найбільш поширеною «карою» було переведення партійного функціонера на іншу посаду (рівноцінну або з пониженням) до іншого регіону.

Організації контролю за злочинністю також заважало те, що, як і впродовж першої половини 1920-х років, частина правоохоронців була пов'язана із злочинною діяльністю. Так, за підсумковими даними Прилуцької повітової комісії на 9 січня 1925 р. було знято з роботи 6,7 % працівників адмінвідділів, 20 - старшого складу міліції, 11 - молодшого складу міліції, 20,2 % працівників розшуку. Загалом в повіті було змінено 12,5 % працівників міліції. Серед причин зняття з роботи переважали хабарі, розтрата та привласнення майна, побиття громадян, пияцтво, зв'язки зі злочинцями [356, арк.44-45].

У 1926 р. та у 1928 р. було проведено масштабні «чистки» рядів міліції, однак статистика вчинення злочинів свідчила про відносно низьку ефективність подібних заходів. Так, у 1925 р. за зловживання владою та побиття заарештованих було засуджено 3,2 % працівників від загальної кількості міліціонерів, у 1926 р. – 3,7 %, у 1927 р. – 8,9 %, у 1928 р. – 7,5 %. За привласнення коштів, марнотратство та хабарництво у 1925 р. було засуджено 2,1 % міліціонерів, у 1926 р. – 1,2 %, у 1927 р. – 1,4 %, у 1928 р. – 1,5 %. Поруч з цим питома вага злочинців у середовищі працівників міліції зростає протягом 1925–1928 рр. з 7,1 % до 9,5 % [340, арк.15].

Попри зменшення випадків хабарництва та марнотратства зростала кількість випадків побиття заарештованих. Відзначалися випадки катувань затриманих шляхом підпалення пальців ніг, побоїв шомполами [355, арк.29]. У другій половині 1920-х років до ЦК КП(б)У стали надходити відомості про поширення злочинності у БУПРах. У злочинних діях брали участь представники адміністрації, які пиячили, розкрадали державні кошти, гвалтували ув'язнених жінок [383, арк. 33]. При цьому, за визнанням вищого партійного керівництва, працівники міліції були абсолютно не підготовлені до протидії злочинам, які вчинялися місцевими партійними керівниками [358, арк.12]. Разом з тим протягом 1920-х рр. партійні функціонери постійно втручалися у діяльність судових та правоохоронних органів з метою закриття частини справ або оголошення «потрібних» вироків, що фіксувалося під час здійснення ревізій діяльності судових установ [361, арк.89-90]. Відтак, 26 липня 1927 р. Народний комісаріат юстиції УСРР направив листа до ЦК КП(б)У, де вказувалося на поширення «випадків непорозумінь між місцевими органами юстиції та окрпарткомаами», які призводили до посилення напруження у взаємовідносинах. Такий стан речей перешкоджав «нормальній роботі судово-слідчих та прокурорських органів по закріпленню революційної законності та боротьбі із злочинністю, а головне ламав директиви ЦК та ЦКК і Постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1926 р. щодо визначення меж взаємин між органами юстиції та місцевими партійними органами». У листі рішуче наголошувалося на необхідності «категорично підтвердити всім місцевим парторганам заборону втручання в оперативну роботу суду та прокуратури, підтвердити, що всі зміни відповідальних посад у складі окрсудів та окрпрокуратур не можуть провадитися без попереднього погодження з ЦК і НКЮ» [361, арк. 7-8].

Проте місцеві партійні керівники відмовлялися визнати, що їхнє втручання у роботу судових та прокурорських органів має негативний вплив на роботу суддів і прокурорів. Так, у пояснювальній записці Херсонського окружкому на постанову Секретаріату ЦК від 20 серпня 1927 р. про засудження його

втручання у роботу органів прокуратури вказувалося, що «в інтересах повного і правильного висвітлення «ненормальних» стосунків із органами юстиції необхідно повністю викласти історію їх виникнення в херсонських умовах». Наголошувалося, що у «роботі прокуратури була відсутня цільова установка», яка призводила до гальмування втілення у життя партійних рішень щодо захисту інтересів бідняків. Вказувалося, що робота прокуратури по захисту інтересів бідноти не мала системного характеру [362, арк.7-8].

По-суті, мова йшла про втручання у роботу суду та прокуратури для вирішення численних суперечок, пов'язаних із вилученням майна куркулів начебто на користь бідноти, але у багатьох випадках таке вилучення здійснювалося в інтересах місцевих партійних осередків.

Визнаючи свою вину з «формальної точки зору», місцеві партійні працівники наголошували на «корисності» власного втручання у оперативні справи прокуратури, оскільки воно начебто мало сприяти «розвитку прокуратури» [362, арк. 9].

У такій обстановці у другій половині 1920-х років було здійснено низку кроків у сфері контролю за злочинністю, які стали результатом узагальнення аналізу рівня злочинності в країні. 25 лютого 1927 р. було прийнято «Положення про злочини державні» та «Положення про злочини військові». Кримінально-правовий контроль у цій частині здійснювався шляхом розширення складів злочину. Так, до державних злочинів зараховувалися контрреволюційні та особливо небезпечні для СРСР злочини проти порядку управління. Було визначено поняття військового злочину, його склад та основні засоби протидії їм. При цьому постанова ЦВК СРСР вимагала включення цих актів до Кримінальних кодексів республік. Результатом стала поява Кримінального кодексу УСРР у редакції 1927 р., особлива частина якого передбачала можливість застосування кримінальної репресії за вчинення діянь без вини (до всіх повнолітніх членів сім'ї військовослужбовця, який вчинив втечу або переліт за кордон, що проживали з ним разом, навіть якщо вони не знали про намір винного, застосовувалося позбавлення виборчих прав та

заслання у віддалені райони Сибіру строком на 5 років), можливість застосування заходів соціального захисту до осіб, які перебували у небезпечному становищі, тобто становили небезпеку своїм зв'язком із злочинним оточенням чи своєю колишньою злочинною діяльністю. Подане трактування «небезпечного стану» фактично відкидало правову засаду про те, що закон не має зворотної дії. Крім того, це дозволяло фактично будувати звинувачення на основі показів свідків чи показів, даних підозрюваним проти себе, що штовхало слідчих на отримання відповідних свідчень незаконним шляхом, в тому числі й шляхом застосування тортур. Фактично всі особи, які у минулому були пов'язані із антибільшовицькими виступами чи навіть критикою існуючого стану речей у радянському суспільстві, могли бути притягнуті до відповідальності. При цьому кількість таких притягнень могла бути необмеженою, що створювало передумови для масових репресій. І саме можливість фабрикувати справи на основі притягнення до відповідальності за колишню злочинну діяльність стала засобом масового знищення політичних в'язнів на початку нацистсько-радянської війни [310, с.567].

Специфіка визначення змісту військових злочинів досить вірогідно пов'язувалася із перспективою участі СРСР у назріваючій світовій війні. Крім того, з'являлася можливість винищення політичних супротивників, що сприяло формуванню безальтернативного мислення та орієнтації на вказівки «зверху» і сприяло кар'єрному зростанню працівників правоохоронних органів, які могли бути зорієнтовані на поширення репресивної діяльності. А можливість застосування аналогії кримінального закону фактично створювала передумови для масштабних репресій і відвертого терору. Отже, закладалися умови перетворення країни на військовий табір, зорієнтований на експансіоністські дії. При цьому розстріл, як вища міра соціального захисту, передбачався порівняно із змістом Кримінального кодексу у редакції 1922 р. утричі частіше вже у редакції 1927 р. [318]. А сумнозвісна ст. 54 кодексу, якою визначалися контрреволюційні злочини, передбачала визнання засудженого «ворогом народу».

Звичайно, були й інші чинники, що впливали на розширення репресивної складової кримінального закону, але його модернізація яскраво свідчила, що в умовах НЕПу, коли економічна діяльність великою мірою мотивувалася економічними чинниками, забезпечити форсовану індустріалізацію було набагато складніше, аніж в умовах тотального застосування державного примусу та позаекономічних стимулів до праці, одним із яких і ставала перспектива кримінального покарання.

У новій редакції Кримінального кодексу передбачалася відповідальність за хуліганство, яке розглядалося як бешкетне діяння, пов'язане з явною неповагою до республіки або суспільства. Проте ст. 70, де містилося більш чітке визначення хуліганства, не передбачала кримінальної відповідальності за так зване просте хуліганство [184, с.28]. Водночас Народний комісаріат юстиції та Верховний суд УСРР неодноразово наголошували на необхідності посилити у межах визначених санкцій протидію поширенню хуліганських дій.

Окремі зміни до КК УСРР 1927 р., як резонно твердить сучасний історик українського права І.Бойко, спрямовувалися на посилення репресивної складової радянського законодавства. Мета покарання зводилася винятково до захисту радянської держави, а термін «покарання» було замінене соціалізованим поняттям «заходи соціального захисту», що включав у себе судово-виправні, медичні та медико-педагогічні заходи [23, с.352].

Протягом другої половини 1920-х рр. ЦВК СРСР видав 26 законодавчих актів, котрі безпосередньо стосувалися різних питань кримінального права. Серед них: «Положення про злочини державні» (контрреволюційні і особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління), закон «Про лихварство», Положення про військові злочини, закони «Про заходи боротьби з псевдокооперативами», «Про посилення кримінальної відповідальності за розкрадання зброї та вогнепальних припасів», «Про заходи з посилення боротьби з транспортними злочинами», «Про кримінальну» [184, с.11–12]. У 1929 р. за рахунок розширення мережі інформаторів було запроваджено нагляд за так званими неблагонадійними елементами. У першу чергу зверталася увага

на діяльність куркулів та представників розумової праці, за якими встановлювався контроль з боку працівників правоохоронних органів [342, арк.144]. Цей факт відображав згортання непу і передував посиленню тиску держави на селян та інтелігенцію.

Робота у сфері протидії поширенню українському націоналізму була посилена на вимогу керівного листа ДПУ УСРР від 30 березня 1926 р. «Про українську громадськість». Ним органам ДПУ рекомендувалося звернути головну увагу на виявлення правих груп, їхню діяльність і взаємовідносини з іншими колами громадськості; не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видатних представників українських антирадянських течій; пов'язати роботу по українській інтелігенції з роботою на селі; висвітлювати поточні настрої української громадськості, пов'язані з внутрішнім та міжнародним політичним життям [58, с.25].

Продовжив і конкретизував цей документ циркуляр від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм», підготовлений секретним відділом ДПУ. Документ містив не тільки конкретні вказівки щодо організації протидії проти української національної еліти, а й розкривав мотиви та мету такої боротьби, стратегію і тактику діяльності підрозділів ДПУ. Автори документа констатували живучість в Україні «націоналістичних» ідей, тенденцій до відокремлення України від Росії як важливого засобу уникнути перетворення на колонію, наявність сил, які прагнули створення незалежної самостійної Української держави [579, с.257].

Для отримання чи фабрикивання інформації про діяльність української інтелігенції ДПУ широко використовували розгалужену мережу інформаторів. Так, у 1927 р. по лінії секретного відділу ДПУ УСРР було завербовано 732 особи, у 1928 р. – 1409 осіб [106, с.241–242]. Широкого розповсюдження набуло примушування до написання листів з покайням за власні погляди. «Дати листа» означало визнати свої «помилки», «провину» перед радянською владою і повідомити про це громадськість через пресу. Публікація заяв із

самобичуванням і самоприниженням служила як для приниження представників інтелігенції, так і для підготовки ґрунту для подальшого розгортання репресивної діяльності проти них. Погодившись на такий варіант, можна було уникнути або відстрочити покарання у вигляді арештів і таборів. За даними ДПУ, цим користувалися найчастіше сіоністи, колишні члени партії есерів і меншовицького крила РСДРП. Але під час допитів заарештовані нерідко не витримували тортур і обмовляли себе чи своїх знайомих або близьких. Стеження за міською і сільською інтелігенцією під узагальненою назвою «українська контрреволюція» стало стрижнем усієї секретно-оперативної діяльності ДПУ [58, с.27]. Водночас практика «вибивання свідчень», спрямована на отримання матеріалу для подальшої репресивної діяльності, міцно увійшла у роботу радянських правоохоронних органів і тривалий час залишалася основою доказової бази значної частини кримінальних справ політичного спрямування. Основою для арешту ставали таким чином отримані «свідчення», доноси (у багатьох випадках лише з метою власного уникнення притягнення до кримінальної відповідальності чи зведення особистих рахунків), а також інформації провокаторів та донощиків, завербованих правоохоронними органами.

Поділ більшовицькою владою злочинів на «кримінальні» та «політичні» з відвертим позиціонуванням останніх як більш небезпечних створювало передумови для формування оновленої кримінальної субкультури, заснованої на протиставленні певних категорій злочинців владі та посиленні спеціалізації злочинної діяльності. Злодії (законники), які принесли свої традиції з царської Росії до злочинного світу СРСР, вели демонстративно асоціальний спосіб життя – не працювали, не заводили сімей, мали яскраві зовнішні атрибути. Важливі рішення ними приймалися на сходках. У злочинному світі СРСР виокремлювалися так звані блатні, тобто професійні злочинці, які також були зобов'язані не працювати, не мати будь-яких контактів із владними структурами. Останнє назавжди закривало шлях перед злочинцем у «блатний світ» незалежно від того, наскільки високу кримінальну кваліфікацію він

отримав. Існувала також і заборона служити у Збройних силах. Створювалася своєрідна каста «блатних», які були виділені із всієї маси ув'язнених і жили за власними законами [317].

Професійна злочинність поступово ставала більш організованою, а злочинні групи набирали ознак строго ієрархічних структур з обмеженням (а іноді й повною відсутністю) спілкування між пересічними членами і керівництвом. Така структура злочинних об'єднань в основному властива мафіозним структурам, заснованим на зв'язках, сформованих у родинно-земляцьких угрупованнях. Її характерною особливістю ставала відсутність контактів між керівництвом групи і рядовими її членами з передачею необхідної інформації через керівників відповідного рангу для уникнення можливості виказати правоохоронним органам ватажків рядовими виконавцями у випадку затримання.

Підвищення рівня організації злочинних груп тягнуло за собою створення організацій, завданням яких ставало сприяння ув'язненим. Так, у Статуті Харківського товариства по боротьбі із злочинністю вказувалося, що Товариство мало надавати «матеріальну та моральну допомогу особам, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, засудженим умовно, звільненим внаслідок амністії чи помилування» [360, арк.2].

Зростання кваліфікації злочинців та рівня організованості злочинних груп вимагало суттєвого поліпшення організації контролю за злочинністю. У другій половині 1920-х років працівники правоохоронних органів почали більше уваги приділяти кримінологічному аналізу статистичних даних у сфері злочинних проявів. Накопичення даних статистики дозволяло визначати тенденції у сфері поширення злочинності на території певних регіонів та формулювати практичні рекомендації для працівників правоохоронних органів.

Аналізуючи особливості вчинення злочинів представниками кримінальних банд, радянські правоохоронці у другій половині 1920-х років дійшли висновку, що масові амністії не сприяють покращенню криміногенної обстановки. Працівники комісії ЦК КП(б)У по розгляду справ обвинувачених і ув'язнених

по Старобільському округу вказували, що масова амністія в'язнів, як правило, сприяла саме відновленню злочинної діяльності значної частини амністованих. У доповіді комісії ЦК до ЦК КП(б)У про бандитизм у повіті наголошувалося, що рецидивні прояви злочинної поведінки зумовлювалися також і тим, що частина амністованих свого часу була пов'язана із так званим політичним бандитизмом і розглядала радянську владу як свого ворога [358, арк.12].

Перевантаження в'язниць за значної концентрації в'язнів, що в основному й зумовлювало проведення амністії, вступало у протиріччя із доцільністю державних витрат на утримання в'язниць та поширенням у середовищі ув'язнених правил поведінки, характерних для кримінальної субкультури. Перебування у в'язниці замість перевиховання засуджених сприяло більш масштабному їх залученню до злочинної діяльності із вдосконаленням професійних вмінь і навичок. При цьому застосування насильницьких дій як засобу «встановлення справедливості», характерне для осіб, які перебували в ув'язненні, створювало додаткові перешкоди для правоохоронних органів у сфері контролю за злочинністю. У другій половині 1920-х років основним мотивом скоєння вбивств на території України (42 %) стала саме помста [319, арк.34]. Про масштаби прізонізації населення у другій половині 1920-х років може свідчити доповідна записка про боротьбу з бюрократизмом в судових органах, датована 1928 р., де відзначалося, що через судову систему за минулий рік пройшло 14 % населення України або близько 4000000 осіб. Але все ще не було досягнуто необхідної координації між дізнанням та слідством, чим дуже затягувався час досудової підготовки [364, арк.145].

Аналіз динаміки злочинності в УСРР у 1925–1928 рр. дозволяє стверджувати, що найбільше злочинних проявів реєструвалося протягом 1926–1927 рр. Так, у 1925–1926 рр. було зафіксовано 2 607 проявів бандитизму, у 1926–1927 рр. – 3049, у 1927–1928 рр. – 2849. У 1925–1926 рр. було 7 942 розбійних нападів та грабунків, у 1926–1927 рр. – 7 884, у 1927–1928 рр. – 7 258. У 1925–1926 рр. було скоєно 5 479 вбивств, у 1926–1927 рр. – 5 859, у 1927–1928 рр. – 4 715. Протягом 1925–1926 рр. було зафіксовано 11 737

підпалів, у 1926–1927 рр. – 15 888, у 1927–1928 рр. – 13 740. Зростала кількість кваліфікованих крадіжок: у 1925–1926 рр. – 23 188 випадків, у 1926–1927 рр. – 26 270, у 1927–1928 рр. – 29 947 [340, арк.33].

Велика кількість підпалів зумовлювалася відносно високим рівнем соціальної напруженості у сільській місцевості, що провокувало прагнення помститися за певні образи односельцям саме у такий спосіб. Водночас поширення бандитизму зумовлювалося поруч з іншими причинами й зарахуванням до бандитизму деяких злочинів підвищеної суспільної небезпеки. Поруч з цим фіксувалося певне скорочення кількості випадків конокрадства, що зумовлювалося не лише успіхами у сфері протидії його розповсюдженню, а й певними економічними причинами, пов'язаними із ускладненням перепродажу крадених коней та механізацією сільськогосподарської праці [597, с.28].

Відзначимо і поступове зростання кількості кваліфікованих крадіжок, що свідчило про зростання професіоналізму злодіїв. Набули поширення випадки викрадення майна з помешкань, особливо у великих містах, де було складніше встановити особи злочинців та існували умови для прискореного збуту краденого майна. Так, у Катеринославі протягом 1926 р. щодня грабували від 3 до 6 квартир [270]. А зростання кількості кваліфікованих крадіжок у 1926–1927 рр. фіксувалося практично по всіх великих містах УСРР за зростання техніки їх здійснення із створенням підземних тунелів [340, арк. 35], підкопів [340, арк. 35], проламуванням суміжних до магазинів стін [346, арк.33]. Поруч з цим зростала кількість виявлених випадків розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах. Так, у листопаді 1927 р. було виявлено факти масового розкрадання у Рутченківській, Петровській та Чистяківській будівельних конторах. При цьому керівництво злочинними обладками здійснювалось з Харкова. У ході слідства було притягнуто до відповідальності 55 осіб із складу керівників організацій [365, арк.58]. Протягом тривалого часу працівниками тресту «Донвугілля» практикувалася система формування фіктивних замовлень на вивезення своєї продукції з метою забезпечення

переконання у виконанні планових показників, що призводило до неефективного використання рухомого складу залізниць, зростання собівартості вугілля та великих перевитрат за наявності гострого касового дефіциту [354, арк.11].

Загалом УСРР у 1926–1927 рр. займала провідні місця в Радянському Союзі за кількістю скоєних вбивств, пограбувань та крадіжок [298, с.6]. У 1928 р. в УСРР із розрахунку на 100 000 осіб припадало 120,9 злочинів, більша частина яких скоювалася у Одеській та Харківській губерніях [340, арк. 38]. При цьому найбільша кількість злочинів вчинялася у великих містах, особливо це стосувалося крадіжок [341, арк.7, 25]. Однак політика більшовицької влади у сфері контролю за злочинністю з акцентом на «боротьбу із куркульством» сприяла тому, що протягом 1920-х років кількість зафіксованих злочинів, вчинених робітниками, поступово зменшувалася при одночасному зростанні кількості злочинів, здійснених за участі селян [340, арк. 42].

Слід зазначити, що у злочинну діяльність у цей період широко залучалися особи віком від 18 до 25 років. Скорочення питомої ваги злочинців віком до 15 років обумовлювалося успіхами по протидії дитячій бездоглядності та безпритульності. Водночас вагомим фактом було й те, що особи віком з 14 до 16 років підлягали кримінальній відповідальності тільки у випадку відповідного рішення комісії у справах неповнолітніх. Ефективність роботи таких комісій ілюстрували дані щодо кількості осіб, справи яких розглядалися на комісіях. Тільки у 1925 р. комісіями було розглянуто справи 20000 правопорушників, у 1926 р. – 22500, у 1927 р. – 17715, у 1928 р. – 11328 порушників [52, с.175].

Проте не варто скидати з рахунку той факт, що значна частина злочинів, особливо крадіжок, скоювалася малолітніми дітьми, які після втрати батьків соціалізувалися саме у складі вуличних банд. Їх перевиховання найчастіше супроводжувалося профорієнтацією та набуттям певної професії з наступним залученням до виробничої діяльності. Цей шлях виявився досить ефективним наприкінці 1920-х років, оскільки завдяки таким діям досягалося переміщення

колишніх безпритульних дітей до трудових колективів, а також обмеження їх спілкування із злочинними елементами.

На характер вчинених злочинів також впливав рівень освіти злочинців. Як правило особи із вищою та середньою освітою засуджувалися за вчинення посадових злочинів, хабарництво, підробку документів, а вбивства, пограбування, крадіжки вчинялися особами, які набули початкову освіту, малограмотними або безграмотними громадянами. Так, у 1925–1926 рр. питома вага злочинців із вищою та середньою освітою становила 1,8 %, у 1926–1927 рр. – 0,9, 1927–1928 рр. – 0,4 %, грамотних осіб у 1925–1926 рр. – 70,7 %, протягом 1926–1927 рр. – 74,3, у 1927–1928 рр. – 72,3 %. Протягом 1925–1926 рр. неграмотні особи вчинили 27,5 %, у 1926–1927 рр. – 24,8, у 1927–1928 рр. – 27,3 % [340, арк. 42].

У другій половині 1920-х років було помітне певне скорочення кількості злочинів, які були вчинені жінками за відносно стабільної кількості випадків злочинної поведінки підлітків та збільшення рівня злочинності у середовищі чоловіків. Так, протягом 1925–1926 рр. співвідношення чоловіки–жінки–підлітки становило 12:2:1, протягом 1926–1927 рр. – 14:2:1, протягом 1927–1928 рр. – 23:2,5:1 [340, арк. 43]. Водночас показники злочинності протягом 1924–1928 рр. свідчили про зростання рецидивної злочинності в УСРР. Так, за цей час кількість рецидивних злочинів в середовищі чоловіків зросла з 4454 випадків до 18052, у середовищі жінок – з 896 до 2520, у середовищі підлітків – з 688 до 849 (проте у 1926–1927 рр. цей показник становив 1282 випадки) [340, арк. 42].

Зростання числа рецидивних злочинів свідчило не лише про зростання кваліфікації у злочинному світі, а й про певні проблеми у сфері пенітенціарної політики. Проголошення амністій в'язнів призводило до звільнення в тому числі й злочинців, які не бажали влаштовуватися на роботу, віддаючи перевагу продовженню злочинної діяльності. У повідомленнях правоохоронних органів їх характеризували як «паразитуючих елементів», але практика звільнення заарештованих та ув'язнених з БУПРів втілювалася у життя протягом 1920-х

років, що відповідало уявленням тогочасних радянських керівників про гуманність влади, але головним чином обумовлювалося економічними причинами, які впливали з низької ефективності примусової праці та неможливості утримувати зростаючу кількість в'язнів у цих закладах [339, арк. 65]. Крім того, перебуванню частини злочинців на волі сприяли й їх втечі, яким у деяких випадках сприяли працівники пенітенціарних установ [338, арк.33].

Проте одним із чинників, який сприяв поширенню злочинності в СРСР, стало пияцтво, яке ставало одним із наслідків знищення більшовицькою владою культури вживання спиртних напоїв та використання економічного ефекту від їх продажу. Вважалося, що розповсюдження алкоголізму пов'язане насамперед із суспільними відносинами в умовах капіталістичних виробничих відносин, і передбачалося, що в соціалістичній державі пияцтво повністю зникне [36, с.324]. Самогонщики були оголошені ворогами народу, за самогоноваріння загрожувало позбавлення волі на термін не менше 10 років з конфіскацією майна [223]. У січні 1920 р. виробництво і продаж спирту та міцних напоїв було заборонено. До міцних напоїв зараховувалися всі вироби із вмістом алкоголю більше 1,5 % по Траллесу [222]. Усі запаси вина, коньяку і горілкової продукції радянська влада оголосила державною власністю [224]. Проте не дивлячись на заборону, самогоноваріння дедалі більше поширювалося. За даними Держспирту улітку 1923 р. питома вага селянських господарств, які виробляли самогон, становила 10% від їх загальної кількості [587, с.115]. Крім того, заборона торгівлі спиртними напоями призводила до вживання окрім самогону ще й денатурату, лаку, політури, одеколону [57, с.26].

У таких умовах для отримання економічного ефекту протягом 1920-х років почалася відбудова спиртової і горілкової промисловості, що була зруйнована в роки Першої світової війни. Спочатку було дозволено виробляти і продавати тільки наливки та настойки міцністю не вище 20 % по Траллесу. При цьому виключне право їх вироблення надавалося державним горілковим заводам, що перебували у підпорядкуванні Центрального управління державної спиртової промисловості [224]. У 1925 р. було проведено реорганізацію спиртової

промисловості і встановлено державну монополію на виробництво і продаж міцних спиртних напоїв. У 1928 р. було відновлено виробництво столового хлібного вина (горілки) міцністю 40 % по Траллесу.

У документах радянських органів неодноразово висловлювалося занепокоєння розповсюдженням пияцтва в середовищі радянських чиновників [343, арк.93], працівників міліції [316, арк.43], але найбільше занепокоєння викликало масове поширення пиятики серед робітників, переважна більшість яких розглядали їх у якості звичайного відпочинку. Відповідно до даних Ф.Шереги, у 1926 р. порівняно із попереднім роком кількість злочинів, скоєних у стані алкогольного сп'яніння зросла на 270%, а у селах – на 330% [587, с.147].

За показниками спожитого алкоголю робітництво переважало сільських жителів майже втричі [99, с.137]. А вживання алкоголю робітниками протягом 1924–1928 рр. збільшилося у вісім разів [142, с.34]. Проблемою також було збільшення вживання алкоголю дітьми: у 1926 р. 73 % школярів вживали пиво та вино, 44 - горілку, 20 % самогон. При цьому у більшості випадків це траплялося за ініціативи батьків на святах, і нерідко спиртні напої діти вживали вже з 7 років [587, с. 146].

Попри це тільки протягом 1924 р. на Харківщині за виробництво самогону було притягнуто до відповідальності 1590 осіб [257], а лише за один тиждень у травні 1926 р. у Катеринославі виявили 8 підпільних цехів, які займалися самогоноварінням [255]. Однак протидія поширенню торгівлі самогоном ускладнилася після введення в дію Кримінального кодексу у редакції 1927 р., де вказувалося, що виробництво самогону для особистих потреб не визнавалося суспільно небезпечним діянням [230, с.116].

Наприкінці 1920-х років радянські кримінологи вже пов'язували поширення злочинності із зловживанням алкоголем, висловлюючи думку про необхідність «боротьби з пияцтвом» [49, с.125–141]. Їхня думка підтверджувалася статистикою вчинення злочинів. Так, за даними А.Герцензона, протягом 1923–1928 рр. питома вага осіб, які вчинили злочини у стані сп'яніння, зросла втричі. При цьому серед злочинців особливо

збільшилася кількість хронічних алкоголіків. Алкоголь регулярно вживали 58 % крадіїв, 67 - грабіжників, 74 - вбивць, 84 % хуліганів [53, с.7]. Проте потреба отримання коштів від продажу алкоголю населенню державою переважила необхідність сприяти скороченню вживанню алкоголю. Радянською державою застосовувалася політика подвійних стандартів, коли, з одного боку, проводилися антиалкогольні кампанії, здійснювалися певні заходи у сфері протидії поширенню самогоніваріння, а з іншого, – держава нарощувала виготовлення алкогольної продукції і з метою її реалізації забезпечувала наявність у торговельних точках.

Наприкінці 1920-х років на організацію контролю за злочинністю в Україні також суттєво вплинула політика в аграрному секторі економіки. Сталінський план форсованої індустріалізації на фоні поступового згортання нової економічної політики з самого початку включав заходи позаекономічного примусу селянства, яке одночасно повинно було сплачувати і свого роду «данину» на розвиток промисловості. Виступаючи на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), Й.Сталін говорив: «З селянством у нас стоїть справа у даному разі так: воно сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості, – це, по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на сільськогосподарські продукти, – це, по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, в тому числі селянство. Це є щось подібне до «данини», щось подібне до над податку...» [68, с.20].

Й.Сталін, який був прибічником ідеології «класово обґрунтованого» соціального насильства, та його оточення почали нагнітати у країні атмосферу «нової громадянської війни» із пошуком різного роду «ворогів», протидія яким виступала засобом протидії «ворожому оточенню», в якому начебто перебував СРСР. Поворот у політиці, пов'язаний із широким застосуванням репресивних заходів проти селянства, став причиною серйозних незгод серед керівного ядра Комуністичної партії. У 1928–1929 рр. розгорнулася гостра боротьба між

більшістю Політбюро ЦК ВКП(б) на чолі зі Й.Сталіним та групою М.І.Бухаріна. Проти сталінських установок виступило троє з дев'яти членів тодішнього Політбюро – М.Бухарін, О.Риков, М.Томський. Перший з них був у той час редактором газети «Правда» і членом Виконкому Комінтерну, другий – головою Раднаркому СРСР та РСФРР і заступником голови Ради Праці і Оборони країни, третій – головою Президії ВЦРПС. Саме зміцнення особистої влади Й.Сталіна та його найближчого оточення стало однією із причин розгортання масових репресій. Відразу ж після квітневого (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) у партії розпочалася чистка за рахунок виключення всіх, хто солідаризувався з позицією М.Бухаріна і його групи, а той просто підозрювався в цьому. Під виглядом «ленінської принциповості» до опозиційної платформи, зміцнення демократичного централізму в партійних організаціях насаджувалася практика беззастережного і бездумного підкорення директивам вищих органів [68, с.24].

У зверненні ЦК КП(б)У до трудящих України наголошувалося: «Не вірте провокаторам Петлюри і Коновальця, які силкуються Вас обдурити і Вашими руками задушити нашу робітничу і селянську владу. Комуни – це добровільне об'єднання селян. Ніякого примусу немає. Хто не хоче йти в комуни, може не йти в них, а хто хоче – може йти. Не вірте, начебто радянська влада відбере у Вас землю – це брехня. Не слухайте тих, хто кричить: бий жидів і геть жидів-комісарів» [432, арк.3].

Однак адміністративні методи впливу на економіку вже з 1929 р. були перетворені на постійну систему, яка передбачала: примусову продрозкладку, заборону приватної торгівлі, карткову систему постачання міського населення, високий рівень інфляції, експропріацію заможних селянських господарств, відчуженням засобів виробництва всіх інших господарств з організацією одержавлених колгоспів, як засобу, який забезпечував би надвисокий податковий тиск. Було розгорнуто масові примусові хлібозаготівлі, що сприяло різкому загостренню соціальних відносин та поширенню злочинних проявів. Масові обшуки з метою вилучення хліба проводилися не лише у куркулів, а й у

середняків та бідноти. Це часто не давало бажаних результатів, а лише озлоблювало селянство, тим більше, що набуло поширення знущання над селянами з боку уповноважених [349, арк. 34].

На ґрунті протистояння стосовно здійснення хлібозаготівель набули поширення вбивства, замахы на вбивства, підпали, побиття громадян, напади на міліціонерів, на уповноважених та місцевих активістів, які безпосередньо займалися вилученням хліба, а також крадіжки. Крім того, досить часто об'єктами самосудів ставали працівники комісій по чистці партії, які виїжджали на місця [346, арк. 12, 55, 97, 173]. Великого поширення набули самосуди, які багатьма селянами, незалежно від їх ставлення до хлібозаготівель, сприймалися як чи не єдиний захист забезпечення соціальної справедливості та захисту своєї власності від різного роду зазіхань. Наркоматом юстиції у 1928 р. порівняно із 1927 р. відзначалося різке зростання кількості терактів, які розглядалися як «класова помста» у відповідь на заходи партії у сфері хлібозаготівель [352, арк.9]. Часто напади на уповноважених здійснювалися саме під час спроб вилучати хліб, або тієї ж доби вночі як помста за примусово вилучену продукцію [347, арк.72]. По всій території України набули поширення побиття місцевими жінками членів бригад по заготівлі зерна [357, арк.4-5; 358, арк. 2,6].

Тільки протягом 9–20 вересня 1929 р. на території України було здійснено 49 терактів, з них 2 вбивства, 30 підпалів, 14 замахів на вбивство, та 3 випадки так званого політичного хуліганства, як називали масові виступи проти політики хлібозаготівель. Терористичні акти спрямовувалися проти голів сільрад, голів сільськогосподарських комісій та місцевих активістів [348, арк. 1]. Були непоодинокі випадки отруєння води у криницях загального користування як помста за виселення [352, арк. 10].

У секретних повідомленнях ДПУ відзначалося, що «куркулі, об'єднуючись у групи, ставили перед собою завдання організації збройного повстання». Найбільше таких груп формувалося із куркулів, що були виселені із сіл у процесі репресій та хлібозаготівельної кампанії [355, арк.9]. Поруч з цим

частина червоноармійців, які висловлювалися проти політики примусових хлібозаготівель, також організовувалися у антирадянські угруповання [360, арк.24]. Негативне сприйняття примусового вилучення зерна було досить поширеним у Червоній Армії.

Найбільш масштабними, за даними ДПУ, були виступи селян у Шепетівському, Бердичівському, Проскурівському, Ізюмському та Сталінському повітах. Виступи відбувалися на території 343 сільрад, радянська влада була ліквідована у 73 сільських населених пунктах, ДПУ було зафіксовано 81 збройний виступ [239, с.98]. Арешти куркулів призвели тут до формування озброєних груп, які намагалися визволити заарештованих [358, арк.8]. Під час спроб звільнити заарештованих із нападами на відділи міліції правоохоронці нерідко застосовували вогнепальну зброю, а у деяких випадках – кидали у натовп гранати [357, арк.30].

Поширення набули спроби самосудів над міліціонерами, або тими, кого підозрювали у вбивствах робітників чи селян. Ставлення до працівників міліції виявилось у ході конфлікту, який мав місце 22 червня 1929 р. під час видачі зарплати робітникам на одному із підприємств Донбасу. Тут виникла сутичка між робітниками, в яку втрутився міліціонер Ільїн, який на ґрунті конфлікту з робітниками почав стріляти і вбив двох та поранив чотирьох з них. Після блокування спроби міліціонера втекти робітники висловилися за самосуд над ним, мотивуючи свою думку тим, що радянська влада «таких не судить, а переводить на інше місце» [346, арк. 1].

Показовою стала ситуація у с. Мостків Марківського району, де відбулися загальні збори селян, на яких висловлювалася думка про необхідність збройного повстання проти влади, яка вимагає здати всі залишки хліба. У с.Сироватка Сумського округу селяни висловлювали впевненість, що, озброївшись гвинтівками, вони зможуть захистити свій хліб від здачі державі. В окремих селах поширювалися сподівання на початок війни з Китаєм, що дозволило б селянству підняти повстання проти більшовицької влади [347, арк.72]. Селяни у с.Іришки Старо-Костянтинівського району виступили під

гаслами: «Нам такої радянської влади не потрібно. Це не влада, а бандити. Вона нас пограбувала, відібрала все» [382, арк.3]. У Тиврові Вінницької області було висунуто вимогу повернути куркулям все майно, відновити приватну торгівлю, роздати селянам майно та посівний матеріал, відновити право голосу всім, хто був його позбавлений [382, арк.9].

У Старобільському повіті було організовано озброєну «куркульську банду» в кількості 200 осіб, яка виступала проти колективізації [378, арк. 9]. У іншому випадку, коли на початку грудня 1929 р. у Куп'янському повіті відбулися масові виступи селян проти хлібозаготівельних робітничих бригад, висловлювалося прагнення фізично розправитися з усіма працівниками бригад. У окремих селах навіть працівники ДПУ були захоплені у якості заручників, а для припинення виступів використовувалися військові підрозділи [372, арк.1]. У с.Лабунь Полонського району група озброєних селян у кількості 400 осіб рушила до районного центру Гриців, де було вбито комсомольця та захоплено частину радянського активу у якості заручників. Присутній на місці кавалерійський загін без застосування зброї розсіяв натовп [382, арк.2]. Проте запобігти у багатьох випадках вбивствам чи замахам на вбивство було надзвичайно складно, оскільки працівники правоохоронних органів не мали можливості забезпечити збройний захист усіх учасників хлібозаготівель.

Протидія крадіжкам ускладнювалася тим, що селяни часто розглядали їх як засіб компенсації власних втрат, спричинених примусовим вилученням хліба. Злочинні групи нерідко нападали на перевізників хліба, на місця його зберігання тощо. Так, у спецповідомленні «Про масові виступи і підпали на ґрунті продскладнощів у Кременчуцькому повіті» вказувалося на те, що крадіжки хліба здійснювалися саме під прикриттям підпалів [345, арк. 50]. При цьому за інформацією голови ДПУ України В.Балицького, до крадіжок вдавалися й робітники промислових підприємств у випадку затримання постачання продуктів харчування [353, арк.110].

В інформаційному огляді стану злочинності і результатів боротьби з нею по УСРР з 1 квітня по 1 липня 1929 р. відверто стверджувалося, що поширенню

злочинності «сприяла протидія куркульства заходам радянської влади на селі» [371, арк.42].

Якщо протягом III кварталу 1928 р. було зафіксовано 658 проявів бандитизму, то протягом II кварталу 1929 р. – 684 (+3,9 %). З 8910 до 12763 (+43,2 %) зросла кількість кваліфікованих крадіжок, з 18024 до 21146 (+17,3 %) – простих крадіжок, з 8622 до 13275 (+53,9 %) – кількість протестів проти порядку управління, з 9160 до 14303 (+56,1 %) – службових злочинів. Загальна кількість злочинів зросла з 92175 до 99105 (+7,8 %). У той же час зменшилася кількість розбійних нападів - з 1550 до 1360, вбивств – з 1193 до 1095, злочинів проти особи – з 7464 до 6580, випадків хуліганства – з 9099 до 8338, самогеноваріння – з 5644 до 1885 та інших злочинів – з 16291 до 13864 [371, арк.42].

Кількість зброї, вилученої у населення в III кварталі 1929 р. дещо зменшилася, порівняно із II кварталом 1929 р., - з 4442 до 4387 одиниць [371, арк.43]. Не відішли у минуле розбійні пограбування, здійснені організованими групами озброєних злочинців. Так, злочинцями були пограбовані 200 пасажирів пароплава «III Інтернаціонал» поблизу пристані Паньківка на Дніпропетровщині. З часом злочинна група у кількості 22 осіб була ліквідована [371, арк.44].

Для розкриття злочинів найбільш дієвим виявився агентурний метод [374, арк.44 зв.]. Проте проблемою в окремих районах залишалася організація агентурної мережі, оскільки не всі працівники правоохоронних органів мали навички відповідної роботи та сумлінно ставилися до виконання своїх службових обов'язків. Натомість працівники ДПУ нерідко погрожували підозрюваним «згноїти їх у БУПРі», порушували цілий ряд процесуальних норм, в тому числі формували постанови про арешт заднім числом та проводили обшуки без понять [374, арк.20].

Загалом у II кварталі 1929 р. було розкрито 100 % проявів бандитизму, 62,4 – розбійних нападів, 41,1 – випадків конокрадства, 80,1 – вбивств, 40,8 – підпалів, 53,3 – кваліфікованих крадіжок, 55 – простих крадіжок. У III кварталі

1929 р. було розкрито 84,3 % випадків бандитизму, 62,6 - розбійних нападів, 48,4 випадків конокрадства, 74,6 - вбивств, 39,3 - підпалів, 51,7 - кваліфікованих крадіжок, 54 % простих крадіжок. Питома вага розкритих злочинів у III кварталі 1929 р. знизилася порівняно із II кварталом із 55,3 % до 53,4 % [371, арк.44 зв.].

Ці дані свідчили про те, що правоохоронні органи левову частку своїх зусиль спрямовували на розкриття проявів бандитизму та вбивств. У той же час кваліфікації багатьох їх працівників не вистачало для успішного розкриття злочинів, пов'язаних із підпалами та конокрадством. А поступове зменшення питомої ваги крадіжок коней зумовлювалося переважно економічними причинами, а не успішністю дій правоохоронних органів.

Проблемою також залишалася викриття причетних до кваліфікованих крадіжок. Це пов'язувалося з відносно великою плинністю кадрів правоохоронних органів та відсутністю у багатьох працівників досвіду ведення практичної оперативної роботи. Проте зростання злочинності наприкінці 1920-х років свідчило не лише про неефективність дій правоохоронних органів, а й про неефективність економічної політики держави.

Протягом 1920-х років у СРСР було сформовано табірну систему, покликану «виправляти через працю», але у ній в'язні розглядалися передусім як злочинці, а не як дешева робоча сила. Ідею створення виправно-трудових закладів нового типу Й.Сталіну запропонував у 1927 р. Н.Френкель, який свого часу відкрив у Донецькій губернії підприємство по торгівлі лісом, а пізніше був заарештований і деякий час перебував у Луб'янці. Досить вірогідно, що саме там народилася ідея щодо створення нових таборів та реконструкції старих. При цьому Н.Френкель прагнув довести власну необхідність для радянського керівництва і у 1929 р. мав зустріч із Й.Сталіним, після якої взяв активну участь у спорудженні системи таборів [317]. Однак у СРСР принципи виправно-трудової політики грубо порушувалися, а основними її нормативними актами з часом стали вважатися відомчі акти НКВС та його органів [21, с.102].

У документах Наркомату юстиції наголошувалося на необхідності терміново очистити органи юстиції від соціально чужих елементів, які «виявляли злісний бюрократизм, не засвоюючи класової суті радянського законодавства» [373, арк. 21]. Фактично мова йшла про те, щоб максимально спростити й прискорити порядок винесення вироків при максимальному посиленні судової репресії. При цьому «бюрократизмом» вважалося саме дотримання суддівським корпусом норм процесуального законодавства.

Уже у 1927 р. Прокуратура СРСР орієнтувала підлеглих прокурорів зважати на те, що ОДПУ є органом пролетарської диктатури, а тому в особливих умовах його роботи можливі й навіть необхідні порушення «формальних вимог закону». Справи про злочини чекістів розслідувала сама ОДПУ, караючи за них у позасудовому порядку, а порушення справ проти чекістів, розслідування та інше втручання прокурорів у ці справи не допускалося [2, с.13]. Такий підхід поступово сприяв формуванню особливого статусу репресивних органів, ставлячи їх у багатьох випадках фактично над законом. Соціальний попит на участь у діяльності подібних репресивних органів формувався завдяки виділенню осіб (в тому числі й як наслідок радянської пропаганди), що орієнтувалися на силове вирішення будь-яких спірних (навіть не конфліктних) ситуацій. Відносно низький рівень освіти та прагнення за будь-яку ціну (бодай навіть на короткий проміжок часу) соціалізуватися у владних структурах обумовлювали невибагливість у виборі засобів кар'єрного зростання та створювали передумови для формування масштабного репресивного апарату, орієнтованого на виконання будь-яких наказів вищого керівництва. Водночас становлення та зміцнення репресивного апарату ставало міцною платформою для формування радянської тоталітарної держави, яка використовувала контроль за злочинністю для максималізації патерналізму, зміцнення влади панівної верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва.

Таким чином, характеристика стану злочинності в документах органів радянської влади передбачала висвітлення насамперед кількісних показників,

які включали в себе статистичні дані щодо вчинених злочинів протягом певного часу на окремо взятих територіях. Якісні характеристики передбачали виокремлення злочинів, вчинених представниками партійного та радянського апарату, комуністами, військовослужбовцями, працівниками правоохоронних органів та іншими категоріями населення, відповідно до їх вікових характеристик, у тому числі вбивств, розбоїв, пограбувань, випадків розкрадання соціалістичної власності.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз становлення кримінально-правового контролю за злочинністю у період формування радянської моделі державності в Україні дозволяє зробити такі висновки:

1. Знайшла підтвердження теза, що доктрина кримінально-правової протидії злочинності в період формування радянської моделі державності в Україні була вкрай заідеологізованою і становила невід'ємну ланку «науково обґрунтованої» юридичної системи основ тоталітарного режиму, що формувався.

2. Становлення кримінально-правового контролю за злочинністю відбувалося на підставі антигуманних та антидемократичних законів, які закладали юридичні підвалини у проведення відверто єзуїтської кримінальної політики більшовицького режиму в Україні, заснованої на принципах політичної доцільності та революційної законності з методами насильства і репресій. Основними засобами її здійснення були провокації, інсинуації, шантаж.

3. Формування юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю здійснювалося в рамках доктрини поділу організованих злочинних угруповань на «політичні» та кримінальні з домінуючим принципом

вибірковості покарань та відповідних санкцій до представників так званих пролетарських верств населення порівняно із так званими експлуататорськими класами.

4. Розмежування більшовицькою владою злочинів на кримінальні та «політичні», з відвертим позиціюванням останніх як більш небезпечних, створювало передумови для формування кримінальної субкультури, яка виражалась у таких аспектах:

а) посиленні спеціалізації злочинного середовища та протиставленні певних категорій злочинців владі;

б) втягуванні в злочинне середовище, через відповідні засоби взаємодії, представників правоохоронних органів та партійно-державної номенклатури;

в) існуванні невідповідності між удаваним і реальним в результатах кримінально-правового контролю за злочинністю в зазначений період: адже значне число тих, хто мав владні повноваження виконувати обов'язки протидії злочинності, фактично ставали її учасниками.

5. Характерною особливістю цього періоду була специфічна «квазіправотворча» політика підміни законів відомчими таємними циркулярами, спрямованими на боротьбу з так званим політичним бандитизмом, а фактично проти тих, хто прямо виступав та та опосередковано засуджував і не сприймав політики більшовицького режиму.

Відповідно, велика кількість методів, прийомів і напрямів роботи каральних органів визначалася секретними відомчими циркулярами, інструкціями, особливо це стосується позасудової діяльності, кримінально-правового контролю над так званими політичними злочинами. Відомчі норми стали невід'ємною складовою правового регулювання у сфері кримінально-правового контролю за злочинністю і лягли в основу юриспруденції терору, котра була сформована в 20-ті роки XX ст. і стала основою політики протидії злочинності на десятиліття вперед.

6. Нормативні акти, що видавалися органами радянської влади у 1918 – 1920 рр., носили переважно каральний характер, сприяли примусовому

встановленню влади більшовиків на території радянської України, були юридичною основою здійснення «червоного терору» репресивним апаратом, зорієнтованим партійною номенклатурою на виконання будь-яких наказів вищого керівництва.

7. Становлення та зміцнення репресивного апарату створювало міцну платформу для формування радянського тоталітарного режиму, який використовував механізм контролю за злочинністю для реалізації ідеї державного патерналізму, зміцнення влади пануючої верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва.

8. Позитивним моментом у сфері організації контролю за злочинністю було здійснення кримінологічних досліджень, спрямованих на визначення причин поширення злочинності в СРСР та характеристиці особи злочинця. Проте наприкінці 1920-х років із розгортанням репресивної діяльності, ініційованої владною верхівкою, відзначалося поступове згортання наукових пошуків у сфері кримінології.

9. Уже наприкінці 1920-х років продовження процесу розкуркулення вимагало змін карного та карно-процесуального законодавства, яке б легалізувало проведення масштабних репресій одночасно із вилученням продукції у сільгоспвиробників з метою отримання необхідних коштів для здійснення форсованої індустріалізації. Тому процес контролю за злочинністю деформувався за своєю суттю за рахунок пошуку «класових ворогів» та проголошення ворогами цілих соціальних груп, чия «вина» полягала у небажанні безкоштовно передавати державі результати своєї праці та працювати безоплатно.

10. Поширенню злочинності сприяло прагнення владних структур за всяку ціну забезпечити запровадження примусових хлібозаготівель. Цей процес сприяв розмежуванню селянства на його прихильників та противників, у ході протистояння між якими набули поширення факти збройного протистояння, вчинення вбивств та замахів на вбивство як задля захисту власного майна, так і

як засіб помсти за завдані образи чи вилучення матеріальних цінностей. Саме помста стала основним мотивом скоєння вбивств протягом 1920-х років.

11. В умовах збільшення примусових хлібозаготівель набули значного поширення крадіжки та розкрадання державного або громадського майна. При цьому у переважній більшості випадків такі дії мотивувалися прагненням повернути власні матеріальні цінності, які були примусово усупільнені, і не розглядалися абсолютною більшістю селян як злочин, а розцінювалися лише як «відновлення справедливості». В таких умовах на зборах селян часто приймалися рішення про організацію збройного опору політиці радянської влади. На цьому фоні відбувалося формування об'єднань селян (у радянських документах вони називалися «куркульськими бандами») для захисту свого майна, у тому числі й збройним шляхом.

12. Певного розповсюдження набули напади на відділи міліції з метою звільнення раніше заарештованих родичів. Активну участь у акціях непокори, а також у нападах на уповноважених по хлібозаготівлях здійснювали жінки, які мотивували власні дії загрозою голодної смерті своїх дітей. Для подолання опору селянства використовувалися військові підрозділи та спецгрупи ДПУ, які були орієнтовані на «викорінення куркульського бандитизму».

13. Контроль за злочинністю наприкінці 1920-х років ускладнювався не лише різким загостренням соціальних відносин на селі, а й нездатністю працівників правоохоронних органів контролювати всі сільські населені пункти, оскільки економічні можливості заможних селян і середняків певний час ще дозволяли організовувати досить ефективний спротив, який виливався у масові порушення законів. Тому, на думку вищого керівництва СРСР, найбільш ефективним засобом придушення опору селянства політиці примусового вилучення у нього результатів праці стала політика колективізації сільського господарства.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СЕГМЕНТ КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ (КІНЕЦЬ 1929 – ПОЧАТОК 1930-х рр.)

3.1 Організація кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах колективізації

Наприкінці 1920-х років вище керівництво СРСР на чолі із Й.Сталіним взяло курс на зміцнення своєї влади в країні шляхом створення командно-адміністративної системи з чітко підпорядкованою владною вертикаллю з диктатурою правлячої партії. Плануючи розширення свого впливу за рахунок приєднання до СРСР територій окремих сусідніх держав, компартійна верхівка віддала перевагу здійсненню форсованої індустріалізації із перевагою важкої промисловості та розбудовою потужного військово-промислового комплексу. Пошук засобів фінансування для модернізації промисловості у кінці 1920-х - на початку 1930-х років продовжував великою мірою здійснюватися шляхом їх отримання за рахунок сільгоспвиробників.

Важливим елементом аграрної політики правлячої партії стало згортання НЕПу та запровадження у 1929 р. політики суцільної колективізації. Вона проводилася шляхом вилучення продукції у сільгоспвиробників із широким застосуванням державного примусу, що призвело до поширення голоду в окремих регіонах СРСР, який в Україні набув ознак голодомору-геноциду. Перехід від політики примусових хлібозаготівель до примусової колективізації, серед іншого, зумовлювався досить жорстким опором селянства такій політиці радянської влади.

Вплив на організацію контролю за злочинністю протягом 1930-х років мало також бажання вищого партійного керівництва отримати у своє

розпорядження величезну кількість дешевої робочої сили для здійснення форсованої індустріалізації.

У січні 1930 р. спеціальною комісією під керівництвом В.Молотова було розроблено порядок розкуркулення селянських господарств, який закріплювався у подальшому постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», відповідно до якої передбачався поділ господарств, що підлягали ліквідації, на три категорії. До першої категорії відносили «учасників й організаторів антирадянських виступів і терористичних актів», які згідно із рішеннями судових органів мали бути засуджені до певного терміну ув'язнення. До другої категорії відносилися особи, які «здійснювали менш активний опір кампанії розкуркулення» і мали бути разом з родинами вислані у віддалені райони країни. До третьої групи належали особи, які не чинили опору і, відповідно, одержували зменшені земельні ділянки за межами колгоспних земель.

Вже 1 лютого 1930 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством», де мова йшла про заборону оренди землі і використання найманої праці в сільському господарстві, а також конфіскацію у куркулів засобів виробництва. 5 квітня 1930 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації», відповідно до якої скасовувалися всі угоди оренди, а обласним виконкомам надавалося право конфісковувати майно куркулів та висилати їх за межі окремих районів і округів. Конфісковані у куркулів будівлі, споруди та реманент передавалися у неподільні фонди колгоспів як вступний внесок за батраків та бідняків.

Владою вживалися також заходи, спрямовані на правове регулювання діяльності колективних господарств, які полягали перш за все у розробці статутів сільгоспартілі. Статутом від 6 лютого 1930 р. не передбачалося

збереження присадибного господарства колгоспників, і після внесення деяких змін 1 березня 1930 р. ЦВК і Раднарком СРСР затвердили його як Зразковий статут сільськогосподарської артiлі. Передбачалося створення єдиного земельного масиву колгоспу із заборною його зменшення [108, с.233].

Органи ДПУ УСРР активно залучалися до масового виселення селянства, проведення насильницької колективізації, до боротьби з опозицією та інших репресивних заходів. Через посилення опору селян примусовому виселенню в рамках «ліквідації куркульства як класу» заступником голови ДПУ Карлсоном вже 23 січня 1930 р. пропонувалося забезпечити збільшення штатів працівників. Він зазначав, що у зв'язку із проведенням операцій по виселенню з УСРР «куркульського елементу» (40 000 сімей по всій Україні) ДПУ УСРР необхідно збільшити кількість оперативних працівників до 3 000 осіб, оскільки наприкінці 1920-х років ДПУ мало у розпорядженні лише 1 100 осіб, які «могли бути використані під час проведення вказаної операції» [377, арк. 1]. Поруч з цим окремі парткоми мобілізували працівників ДПУ для роботи по виконанню завдань районних партійних комітетів з метою проведення масових кампаній, перевиборів, безпосередньо не пов'язаних із роботою ДПУ [385, арк.2].

З утворенням при Колегії ДПУ УСРР Судової трійки, яка була наділена правом виносити вирoki у кримінальних справах, розширилися позасудові повноваження управління. Посилилася централізація, були створені нові підрозділи, до функцій яких належало безпосереднє проведення репресій. Після ліквідації відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 28 грудня 1930 р. НКВС УСРР, міліція та кримінальний розшук фактично перетворилися у частину апарату органів ДПУ УСРР. Під контролем ДПУ УСРР опинились охорона громадського порядку, паспортизація та інші не властиві для органів державної безпеки функції [232, с.9].

Двоїста природа радянських спецслужб стала справжньою трагедією для народу, коли під гаслом боротьби за його кращу долю безпідставно порушувалися права людей, фізично винищувалися мільйони безвинних, а за

сліпу віру у правоту вождів довелося розплачуватися понівеченою долею скривджених родин та їх нащадків [17, с.11].

У зв'язку з тим, що в роки насильницької колективізації селяни змушені були забивати худобу через відсутність кормів, ЦВК і Раднарком СРСР 16 січня 1930 р. прийняли постанову «Про заходи боротьби з хижацьким забоем худоби». За постановою винні в такому забої підлягали позбавленню волі строком до 2 років. Райвиконкомам було надано право позбавляти таких селян права користуватися землею і конфісковувати їхню худобу. Постанова від 1 листопада 1930 р. забороняла під загрозою кримінальної відповідальності забій племінної худоби та молодняка. Постанова ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 грудня 1931 р. встановила відповідальність за незаконний забій і приведення в непридатний стан коней. В Україні теж постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 2 січня 1932 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за незаконний забій худоби і коней, а також за інші злісні акти, що спричиняли загибель худоби або коней чи призводили їх до непридатності.

Постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 14 лютого 1930 р. КК УСРР був доповнений ст. 153³ про кримінальну відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими і торговельними підприємствами недоброякісних виробів та недотримання обов'язкових стандартів. У зв'язку з дальшим широким розвитком торгівлі ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову від 25 липня 1934 р. «Про доповнення кримінальних кодексів союзних республік статтею про відповідальність за обкрадання споживача і обдурювання Радянської держави». У відповідному законодавчому акті, прийнятому ВУЦВК і Раднаркомом УСРР 23 серпня 1934 р., зазначалося, що обважування і обмірювання покупців карається позбавленням волі на строк до 10 років.

Постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 13 лютого 1931 р. було запроваджено кримінальну відповідальність у вигляді примусових робіт на строк до 6 місяців чи позбавлення волі на строк до 3 років за злочинно-недбале ставлення до тракторів і сільськогосподарських машин. А вже 25 лютого

1931 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР відповідно до постанови ЦВК і Раднаркому СРСР «Про відповідальність за злочини, що дезорганізують роботу транспорту» доповнили КК УСРР ст. 26, яка передбачала порушення працівниками транспорту трудової дисципліни і встановлювала відповідальність за вказані дії у вигляді позбавлення волі до 10 років, а у випадках, коли ці злочини носили явно злісний характер, – найвищої міри покарання – розстрілу.

Важливою передумовою розгортання масових репресій було рішення Президії ЦВК СРСР від 3 квітня 1931 р., відповідно до якого з метою забезпечення єдиного керівництва всією судовою мережею СРСР у практику пленуму Верховного Суду СРСР вводилося заслуховування доповідей про перспективні плани діяльності судових органів союзних республік на майбутній рік. Крім того, передбачалося дозволити Верховному Суду СРСР перейти від методу опротестовування окремих постанов судових органів союзних республік до методу вибіркового вивчення окремих галузей судової практики союзних республік та видачі по них директивних вказівок [386, арк.10].

Реакція ЦК КП(б)У на це рішення свідчила про неоднозначність його сприйняття у союзних республіках. Так, у проекті постанови ЦК КП(б)У підкреслювалося, що, не зупиняючись на формальних моментах неконституційності цієї постанови, ЦК КП(б)У не може не констатувати, що нею, по суті, різко змінено політичне спрямування діяльності Верховного Суду СРСР і його відносини з наркомюстами та судовими органами союзних республік. Із органу нагляду за правильним застосуванням судовими органами союзних республік загальносоюзних законів і тлумачення цих законів, із органу конституційного нагляду він, згідно цієї постанови, перетворювався на орган керівництва судовою політикою союзних республік, тобто по суті - на союзний наркомюст. Водночас наголошувалося, що для такої принципової реорганізації Верховного Суду СРСР відсутні підстави політичного та практичного характеру. Верховний Суд СРСР, який був специфічним органом нагляду за

правильним застосуванням союзних законів, не розглядали як орган, пов'язаний із партійним керівництвом і урядами союзних республік, а як орган, відірваний від безпосередньої республіки, а тим більше від господарського життя окремих районів союзних республік [386, арк.7-8]. Проте не дивлячись на опір частини місцевих керівників, даже, рішення щодо Верховного Суду СРСР було по суті нав'язане республікам союзним керівництвом. Результатом певного опору рішенням центру та задля зміцнення особистої влади Й.Сталіна репресіям було піддано багатьох пересічних комуністів та місцевих керівників.

Під час господарчо-політичних кампаній на селі багатьох дільничних прокурорів, суддів і слідчих прикріпляли до певних сіл, тим самим позбавляючи можливості проводити оперативну роботу [393, арк.15]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років по всій території УСРР набули поширення конфіскації майна колгоспників за нездачу хліба. При цьому райкоми вимагали обов'язкового попереднього узгодження вироків нарсудів із ними і часто втручалися у діяльність судів з метою перегляду вироків для винесення набагато суворіших [404, арк.125].

У деяких випадках відсутність втручання місцевих партійних працівників для забезпечення «правильного» розгляду справ проти комуністів викликала осуд вищого партійного керівництва [387, арк.2], яке намагалося забезпечити безсумнівне виконання на місцях будь-яких власних рішень, в тому числі й шляхом залучення працівників органів юстиції до «боротьби» проти різного роду ворогів, в тому числі і в лавах правлячої партії. Протоколи засідань Політичної комісії по розгляду обвинувачень початку 1930-х років свідчили про схильність до визначення для всіх, кого вважали куркулями, покарання у вигляді розстрілу, а для інших «противників хлібозаготівель» – покарання у вигляді позбавлення волі не менш як на 10 років [387, арк.47-58].

Найбільш масштабного характеру охорона соціалістичної власності набула згідно із Законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Зазіхання на соціалістичну власність ототожнювалося із діяльністю

ворогів народу. Розкрадання соціалістичної (державної і колгоспно-кооперативної) власності каралось розстрілом із конфіскацією майна або за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі строком не менше 10 років із конфіскацією майна. До злочинців, засуджених у справах про розкрадання соціалістичної власності, не передбачалося застосування амністії. До розкрадання соціалістичної власності також прирівнювалося розкрадання вантажів на залізничному і водному транспорті. Цей закон отримав у народі назву закону «про п'ять колосків» можливо через те, що у зв'язку із його прийняттям до відповідальності притягалися селяни, які збирали колоски на полях [108, с.244].

У Інструкції Верховного Суду СРСР по застосуванню постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцненню суспільної (соціалістичної) власності вказувалося, що Закон від 7 серпня потрібно застосовувати при розкраданнях промислової (розкраданнях заводського і фабричного обладнання), радгоспної, колгоспної, кооперативної власності, власності державних торговельних організацій, а також вантажів на залізничному, водному транспорті та місцевому автотранспорті. У справах, по яких проходили особи, які організовано знищували державну, суспільну і кооперативну власність шляхом підпалів, вибухів і масового псування майна, передбачалося застосовувати вищу міру соціального захисту – «розстріл без послаблень». Стосовно куркулів, колишніх торгівців та інших соціально чужих елементів, які працювали на державних підприємствах, а також щодо посадових осіб державних закладів, які виявилися винними у розкраданнях майна або розтратах великих грошових сум цих підприємств або установ, передбачалося застосовувати вищу міру покарання, або за пом'якшуючих обставин (у випадку одиничних та незначних крадіжок) – вищу міру покарання замінювати позбавленням волі на 10 років [393, арк. 2].

Стосовно куркулів, колишніх торгівців, які проникли в організації постачання і були визнані винними у розкраданні товарів або перепродажу їх

через приватні ринки, передбачалося застосовувати вищу міру покарання і лише за вказаних пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років. По відношенню до осіб, які були визнані винними у розкраданні товарів на транспорті, мала застосовуватися вища міра покарання або, за пом'якшуючих обставин, – позбавлення волі на 10 років. Стосовно одноосібників та колгоспників, які розкрадали колгоспне майно і хліб, мало застосовуватися покараннями у вигляді позбавлення волі на 10 років, але при виявленні систематичного розкрадання – вища міра покарання. По відношенню до голів колгоспів і членів правлінь, які брали участь у розкраданні державної та суспільної власності мала застосовуватися вища міра покарання, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років. Справи про розкрадання, які супроводжувалися масовими виступами, терористичними актами, підпалами, а також справи, по яких проходили великі групи осіб, мали розглядатися органами ДПУ [393, арк. 2 зв.].

Інструкцією Верховного Суду СРСР підкреслювалося, що допускалося застосування репресій у справах, які підпадали під дію закону від 7 серпня, стосовно злочинів, вчинених до видання закону у випадках, коли злочини мали суспільно-політичне значення. Справи про розкрадання колгоспного майна вилучалися з розгляду сільських громадських і колгоспних товариських судів, які мали можливість розглядати лише справи щодо злочинів проти особистої власності колгоспників і одноосібників. Судово-слідчі органи зобов'язувалися закінчувати справи і виносити по них вироки не довше, як протягом п'ятнадцяти діб з моменту початку справи. Як виняток у справах, по яких проходила велика кількість обвинувачених, термін розгляду справ міг становити 30 діб [393, арк. 3].

Законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперацій і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» також встановлювалася кримінальна відповідальність за антиколгоспну агітацію, насильство та загрозу застосування насильства до колгоспників, що тягнуло за собою відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до

10 років. А Постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. застосування Закону від 7 серпня 1932 р. було поширене на заподіяння збитків соціалістичній власності у вигляді так званого шкідництва при проведенні оранки та сівби, за зловмисну поломку сільськогосподарської техніки, а також за будь-який обман у справі обліку колгоспної праці і врожаю. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У вказувалося, що «соціалістична власність завжди була й залишається найважливішим чинником радянського устрою, що дає можливість пролетаріатові переможно вирішувати найважчі завдання соціалістичної Революції і ставити перед собою ще більші завдання» [397, арк.3].

Одночасно згідно з постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 22 квітня 1932 р. «Про боротьбу зі спекуляцією» ВУЦВК і Раднарком УСРР 25 грудня 1932 р. прийняли постанову «Про зміну ст. 127 Кримінального кодексу УСРР». За новою редакцією цієї статті спекуляція каралась позбавленням волі на строк не менше 5 років з конфіскацією всього або частини майна.

Прийнятий 11 лютого 1935 р. II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників Статут сільгоспартілі був затверджений спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. Земля, яка була загальнонародною державною власністю, закріплювалася за колгоспами в безстрокове користування з заборорою її купівлі-продажу чи здачі в оренду. Встановлювалися розміри присадибних ділянок залежно від умов конкретної області. А 22 травня 1935 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У прийняли спеціальну постанову, яка визначала порядок вироблення, обговорення і затвердження колгоспами Статуту сільськогосподарської партії в УСРР, а також встановлювала розміри присадибних ділянок колгоспного двору по кожній області України і кількість голів худоби, яку міг тримати колгоспний двір [108, с.256].

При цьому за будь-який прояв незадоволення владою, негативне висловлювання на адресу якогось державного чи партійного керівника, згідно з директивою Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. «Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань», висувалося звинувачення

за статтею 54⁸ КК. Звинувачення в пропаганді і агітації, яка містить заклики до повалення або підриву радянської влади, кваліфікувалося за статтею 54¹⁰ КК, а обговорення цих питань кількома особами, що, як правило, мало побутовий характер, тягло за собою ще й кваліфікацію за статтею 54¹¹ КК як злочинна діяльність [3, с.21].

Розгортання репресивної діяльності відбувалося на фоні заміни з 1934 р. раніш прийнятого в кримінальному законодавстві терміна «заходи соціального захисту» терміном «покарання». Закон від 8 серпня 1936 р. запровадив на додаток до раніше встановлених видів позбавлення волі (у виправно-трудових таборах і загальних місцях ув'язнення) ще й найсуворіший вид позбавлення волі – тюремне ув'язнення. У постанові ЦВК СРСР від 14 березня 1933 р. роз'яснювалося, що у справах про шкідницькі акти на державних підприємствах і в установах «репресії повинні провадитися з особливою суворістю щодо викритих в цих злочинах службовців державних установ і підприємств». Постановою від 8 червня 1934 р. ЦВК СРСР доповнив Положення про злочини державні 1927 р. статтею про зраду Батьківщини, яка визначалася як «дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території». Шпигунство, виказування військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога виділялися в групу найтяжчих злочинів, які каралися розстрілом з конфіскацією усього майна, і тільки за обставин, що пом'якшували провину, – позбавленням волі на строк до 10 років. У разі втечі військовослужбовця за кордон члени його сім'ї, які знали про втечу, за недонесення каралися позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією майна. Інші повнолітні члени сім'ї, що проживали разом із зрадником, підлягали позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру терміном на 5 років. Подальші репресії членів сімей здійснювалися за секретними партійними постановами, наказами НКВС, відомчими інструкціями та роз'ясненнями [190, с.456].

На підставі союзного закону було прийнято постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 13 травня 1934 р., яка передбачала кримінальну відповідальність за посягання на обороноздатність країни. До особливо небезпечних злочинів відносилося порушення правил міжнародних польотів. На підставі союзного акта ВУЦВК і Раднарком УСРР від 20 липня 1934 р. прийняли постанову про доповнення КК УСРР статтями про зраду Батьківщини. Закон від 8 червня 1934 р. було повністю включено до КК УСРР. У цей же час було розширено перелік злочинів проти порядку управління.

У 1934 р. почала працювати особлива нарада – позасудовий орган, створений НКВС СРСР, який існував до вересня 1953 р. У роботі Особливої наради брали участь нарком внутрішніх справ або держбезпеки (голова наради), співробітники НКВС–НКДБ, прокурор СРСР або його заступник, представник ЦК ВКП(б). Рішення виносилися одразу щодо кількох сотень чи й тисяч справ і не могли бути оскаржені ні судовими, ні прокурорськими органами. Відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. у справах про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади обвинувачення вручалось обвинуваченому за добу до розгляду справи у суді [221]. А 14 вересня 1937 р. це правило було поширене і на справи про «контрреволюційне шкідництво» і диверсії.

Переломним етапом на шляху до повної централізації репресивної системи став саме 1934 р., коли 10 липня постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний НКВС, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ увійшло новостворене Головне управління державної безпеки (ГУДБ). У союзних республіках були утворені НКВС республік, які функціонували на підставі положення про загальносоюзний НКВС, на який покладалися обов'язки забезпечення революційного порядку і державної безпеки; охорони суспільної (соціалістичної) власності; ведення записів актів громадянського стану; прикордонної охорони та деякі інші справи господарського характеру. Тюрми та місця ув'язнення, які підпорядковувалися як ОДПУ, так і наркомюстам

союзних республік, повністю було передано у відання НКВС СРСР, починаючи з моменту його утворення [21, с.101].

Посилення кримінальної репресії виявилось і в тому, що Закон від 7 квітня 1935 р. знизив мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх і встановив, що, починаючи з 12 років, особи, викриті у вчиненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивстві чи замаху на вбивство, підлягають притягненню до суду із застосуванням усіх встановлених законом мір кримінального покарання. Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. за особливо небезпечні державні злочини – шпигунство, шкідництво, диверсію – строк позбавлення волі було збільшено з 10 до 25 років. До цього слід додати поширення позасудової репресії, діяльність особливої наради при НКВС СРСР та численних «трійок». При цьому «трійка» застосовувалася, на думку прокурора СРСР П.Красикова, який висловив її у грудні 1931 р., як «надзвичайна міра» тоді, коли необхідно було ліквідувати або позбавити свободи «антирадянський елемент» без дотримання правових норм, «у великих кількостях і за допомогою прискореної процедури поза увагою громадськості» [33, с.33].

У ході реалізації репресивної політики контроль за злочинністю набув вкрай викривлених форм, які передбачали перетворення правоохоронних органів на каральні. Крім того, задля забезпечення диктатури вищого партійного керівництва очолюваного Й.Сталіним, було прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання суспільних відносин в умовах тоталітаризму.

Особливістю джерел права в Україні до прийняття Конституції УРСР 1937 р. було те, що приймати закони мали право Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ВУЦВК і Раднаком УСРР. Згідно із Конституцією УСРР 1929 р. Всеукраїнський з'їзд Рад був проголошений «верховним органом влади». ВУЦВК було надано право затверджувати проекти кодексів, а також усіх законодавчих актів, які визначали загальні норми політичного, економічного і культурного життя республіки. Поруч з цим таке саме право

мала і Президія ВУЦВК, але прийняті нею законодавчі акти повинні були затверджуватися сесією ВУЦВК. Крім того, Раднарком УСРР в межах наданих йому ВУЦВК повноважень видавав законодавчі акти й постанови.

Посилення керівної ролі Комуністичної партії знайшло своє відображення у спільних постановах ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР. Подібна практика використовувалась і в УСРР, хоча відповідна форма законодавчих актів не передбачалася ні Конституцією СРСР, ані Конституцією УСРР. Таким чином, адміністративно-командна система управління все більше перетворювала всеукраїнські з'їзди Рад в органи декоративні, в силу чого їх постанови у більшості випадків носили загальний характер. В такому ж напрямку, хоча у трохи меншому обсязі, з початку 1930-х років змінювалася законодавча діяльність ВУЦВК. Тому основна робота в галузі законодавства зосереджувалася в Президії ВУЦВК і Раднакомі УСРР.

Зміцненню командно-адміністративної системи та підготовці репресивних заходів сприяла й перевага загальносоюзного законодавства над республіканським, яка утверджувалася на початку 1930-х років через поширення прямої дії загальносоюзних законодавчих актів та їх дублювання в республіканському законодавстві. А з прийняттям Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. усі нормативні акти було поділено на закони і підзаконні акти. Конституція СРСР 1936 р. встановила, що законодавство в СРСР здійснюється виключно Верховною Радою СРСР. Аналогічну норму було вміщено і в Конституцію УРСР 1937 р. стосовно Верховної Ради УРСР. Президія Верховної Ради УРСР мала право в межах своєї компетенції видавати укази, які за своєю юридичною природою були підзаконними актами. Раднарком УРСР видавав постанови і розпорядження на підставі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Раднаркому СРСР. Поступово в них обґрунтовувалася практика формування тоталітарно-репресивного режиму, яка здійснювалася шляхом посилення особистої влади Й.Сталіна, за придушення найменших проявів інакодумства та опозиційної діяльності. У цій системі було сформовано вертикаль органів управління, орієнтовану на виконання будь-яких вказівок

вищого керівництва. А одним із найбільш дієвих інструментів забезпечення тотального контролю над суспільством мало стати кримінальне право. Свідченням цього стало внесення у Конституції 1936 р. всіх сфер кримінального законодавства до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади [312, с.61].

Структура та функції судово-прокурорських органів впродовж 1928 – 1933 рр. зазнали значної трансформації, яка відбувалась у два етапи. На першому етапі (1928–1929 рр.), пов'язаному із започаткованим XV з'їздом ВКП(б) наступом на заможне селянство, функціональні та структурні зміни було спрямовано на підвищення рівня централізації органів юстиції, встановлення жорсткого контролю над ними з боку партійних органів, поліпшення оперативності їхньої роботи у справі швидкого подолання опору осіб, які чинили спротив запровадженому політико-економічному курсу. Саме в цьому ракурсі сприймаються започатковані в даний період спроби забезпечити «єдність системи обвинувачення» (тобто міліції, слідчих органів, прокуратури), підвищити статус прокурора у слідчому процесі, підпорядкувати слідчий апарат прокуратурі, перетворити останню в «контрольний пост центральної влади» на місцях і таким чином поставити під контроль прокуратури ті установи, які брали безпосередню участь у соціально-політичних перетвореннях на селі. Другий етап трансформацій (1930–1933 рр.) був пов'язаний із впровадженням у життя політики суцільної колективізації на селі, з територіально-адміністративними реформами, що супроводжували таку політику. На цьому етапі відбувалося прилаштування структури органів юстиції до вказаних реформ, підсилення їхньої низової, районної ланки, тому що саме на районному рівні здійснювалося пряме провадження політико-економічного курсу по відношенню до села. Одночасно запроваджувалася подальша централізація органів юстиції вже в загальносоюзному масштабі. Функціональні та структурні зміни в цілому сприяли підвищенню ефективності роботи судово-прокурорських органів у справі запроваджуваного щодо села

політико-економічного курсу, що перш за все проявилось в репресивній діяльності відносно селянства [306, с.56–64].

Було також багато зроблено для того, щоб форми і методи роботи судово-слідчих органів стали ефективним інструментом у справі запровадження репресій на селі. Такі форми і методи роботи органів суду та слідства, як «поширене тлумачення законодавства», використання принципу аналогії у трактуванні цього законодавства (тобто засудження селян за злочини, опису яких не існувало у статтях кримінального кодексу), застосування класового підходу під час розгляду справ (за ним до заможних прошарків селянства вживалися суворіші міри покарання), запровадження нових, більш жорстоких законодавчих норм, спрощення судочинства (воно сприяло скороченню термінів слідства, давало можливість збільшити штампування вироків) забезпечували швидкі темпи вирішення справ та посилений репресивний тиск на селянство під час судово-слідчої роботи, у першу чергу, за рахунок зниження її якості та об'єктивності. Переважною формою роботи органів суду та слідства на селі стали колективні судово-слідчі бригади, виїзні сесії суду. Такі бригади, виїжджаючи на села, виявляли нездавачів хліба чи іншої сільгосппродукції, проводили на місці дізнання та слідство, а суд прискорено розглядав такі справи показовим порядком у тому ж селі. Таким чином забезпечувався і швидкий темп вирішення справ, і посилений репресивний тиск на селян [305, с.9–11].

Обмежені хлібні ресурси спонукали партійно-радянське керівництво республіки порушити перед РНК СРСР клопотання про припинення вивозу зерна і борошна за межі України. Так, у відповідній записці Г.Петровського в Політбюро ЦК КП(б)У С.Косіору містилося прохання до ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель в Україні і оголосити вільну торгівлю згідно з законом. Але 30 жовтня 1932 р. на Політбюро ЦК КП(б)У було визнано «хід хлібозаготівель на Україні за жовтень виключно незадовільним». При цьому підтверджувалася заборона торгівлі хлібом «до повного виконання хлібозаготівель» і необхідність «застосовувати рішучі

заходи до спекулянтів і перекупщиків хліба» [241, с.43]. Тобто навіть у частини місцевих партійних керівників сформувалося переконання щодо необхідності відновлення законного вільного продажу хліба, що не знаходило розуміння у вищого партійного керівництва, орієнтованого на форсовану індустріалізацію та подальше зміцнення армії.

5 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, яким зобов'язало обласні та районні комітети партії та Наркомат юстиції «забезпечити рішуче посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції». Рекомендувалось у кожній області створити 5–10 додаткових роз'їзних сесій для розгляду справ «злісних саботажників» хлібоздачі, застосовуючи проти них, а також проти спекулянтів і перекупщиків хліба, особливо суворі репресії. А 6 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам «для докорінного покращення керівництва» судовими репресіями утворити в областях комісії у складі першого секретаря обкому, голови контрольної комісії, начальника відділу ДПУ, прокурора [241, с.43].

Пошук «ворогів» та контроль за злочинністю в роки голодомору мали й етнонаціональний аспект. Поруч з тим, що голод мав місце й на Кубані, Північному Кавказі, у Поволжі, лише в Україні селянам для купівлі хліба в інших місцях заборонялося залишати рідні села, за чим пильно стежили спеціальні озброєні загони. Антиукраїнський характер радянської політики в період голодомору підтверджується і тим, що для реквізиції продовольства у населення, а також для придушення стихійних виступів селянства проти свавілля владних структур залучалися військові та інші силові підрозділи, які формувалися переважно з росіян. Важлива роль у реквізиції продовольства, що супроводжувалася жорстоким насильством, відводилася і місцевим активістам. Це було переважно люмпенізоване населення, представники комуністичних, комсомольських організацій та комітетів незаможних селян [290, с.48]. Така практика в умовах голоду могла розглядатися як злочини проти особи та власності громадян, але злочинна політика радянського режиму піднесла їх у ранг діяльності на користь держави, що сприяло викривленню правової

свідомості громадян. Так, під час хлібозаготівель на Київщині було зафіксовано численні випадки ліквідації середняцьких господарств за неможливість сплатити штраф, вилучення всіх залишків продуктів харчування у бідняків, масові обшуки із насильницьким проникненням у житло, виселення із помешкань селян за невиконання завдань по здачі хліба. Досить часто уповноважені підпалювали селянські хати за відмову чи неможливість здати зерно [394, арк.19–20].

Репресивна політика радянського керівництва щодо селянства спричинила доволі серйозне збільшення соціальної напруги і активізувала злочинність у сільській місцевості: одна частина селян виступала у якості радянських активістів у справі колективізації, а інші віддавали перевагу опору утворенню колгоспів, в тому числі й збройному. Такий опір у радянських документах характеризувався як «куркульський бандитизм». Однак, попри його злочинну суть, з певним розумінням він сприймався пересічними громадянами. Так, поширення проявів бандитизму сприймалося частиною українських працівників як відповідь на дії влади. Наприклад, характеризуючи процес паспортизації, працівник заготівельного цеху Харківського тракторного заводу Тищенко зазначив, що «у першу чергу вишлють всіх селян із заводу, щоб вони пішли у колгоспи, але якщо це буде так, то на весну організуються великі банди, оскільки голодних людей не втримаєш» [400, арк.15].

У доповідних записках ДПУ відзначалося створення озброєних загонів, які чинили напади на сільський актив, уповноважених районних партійних комітетів, голів сільських рад. Так, у ніч з 3 на 4 травня 1931 р. у с.Польна Тарнава Солобковецького району було зафіксовано напад збройного загону чисельністю понад 100 осіб, які вбили голову колгоспу та 13 місцевих активістів, які свого часу брали участь у розкуркуленні [365, арк.7].

За інформацією заступника голови ДПУ УСРР від 17 липня 1932 р. фіксувалися масові напади селян на радянських активістів, голів сільрад, які кваліфікувалися як терористичні акти на ґрунті «класової помсти» [370, арк.17]. Основним мотивом нападів ставала помста за участь у розкуркуленні. У якості

зброї при нападах застосовувалися як ножі, сокири, так і сільськогосподарські інструменти (вили, лопати, коси) [395, арк.98, 106], що використовувалися у стані афекту, а також вогнепальна стрілецька зброя (в основному револьвери системи «Наган», обрізи та гвинтівки Мосіна). Використання вогнепальної зброї було звичайним явищем за участі у злочинних діях груп із кількох осіб. Судові органи називали типові приклади вчинення злочинів, пов'язаних із небажанням селян брати належну участь у хлібозаготівлі. Так, у 1932 р. на хуторі Новий Могилів Михайлівського району Дніпропетровської області в ніч на 1 грудня чотирма озброєними особами було пограбовано колгоспний склад з борошном, а також квартиру касира артїлі [391, арк.34].

На той час спостерігалось багато випадків крадіжок вже навіть висіяного насіння з полів, частина з яких здійснювалася малолітніми за наказом батьків. Розкрадання майна колгоспів здійснювалося не лише колгоспниками, а й хуліганами, які постійно змінювали місце проживання. Мали місце збройні пограбування місць зберігання зерна та транспорту на дорогах поблизу районних центрів [401, арк.107]. Протягом 1932 р. у Конотопському районі Черкаської області пострілом через вікно було вбито члена колгоспу, який брав активну участь у хлібозаготівельній кампанії. У Прилуцькому районі були випадки спроб захоплення представників району, які займалися хлібозаготівлями. У Макарівському районі Київської області у с. Копилів було підпалено хату одноосібника, де збиралися члени бригади хлібозаготівельників, а у с. Мотижин було підпалено хату активіста, члена сільської ради. У Вінницькій області фіксувалися численні вбивства активістів, які займалися хлібозаготівлею [375, арк.31].

Працівники ДПУ УСРР фіксували численні випадки вбивства голів колгоспів та радянських активістів у ході хлібозаготівельної кампанії по всіх областях України і у 1933 р. Основним мотивом вбивств була помста за вилучення схованого хліба [422, арк.8-18]. У деяких випадках для придушення селянських виступів владним органам доводилося використовувати військові підрозділи [385, арк.7].

У той же час під час примусового вилучення зерна скоювалися й вбивства не лише радянських активістів. Так, у Вінницькій області в с.Кацмазово 2 грудня 1932 р., коли бригада прийшла до одного середняка вилучати незданий державі хліб, він вхопив дворічну дитину за ногу і двічі вдарив її головою об ріг клуні від чого вона померла. Під час цього він заявив: «Як має дитина гинути без хліба, краще вб'ю сам». Вбивцю було заарештовано [395, арк.105].

Вбивства та замах на вбивства активістів колгоспного руху викликали відповідні дії з боку місцевого партійного та радянського керівництва, а також частини тих селян, які за різними мотивами вступили до колгоспів. Такими діями найчастіше ставали самосуди, які набули масового поширення по всіх областях УРСР. Самосуди ставали для радянських активістів чи не єдиним засобом вберегти своє майно від розкрадання. Часто самосуди набували форми знущання. У них, за даними ДПУ, брали участь не лише колгоспники, а й голови сілрад, сільські комуністи [422, арк.103].

Приводом для самосуду ставали підозри чи достовірна інформація про скоєння крадіжок. За даними ДПУ крадіжки на селі набули такого поширення, що колгоспниці часто боялися йти на роботу через впевненість, що поки вони будуть працювати, їхнє майно розкрадуть [422, арк.102]. Так, наприклад, у с. Сичівка Христинівського району було здійснено самосуд над Сокурко Марією віком 12 років за те, що вона рвала із грядок цибулю. Місцевий активіст П.Савицький кількома ударами вбив її. У с. Селідово Смілянського району член сілради Романов, агроном Павловський затримали громадянина Павленко, над яким знущалися підозрюючи його у крадіжці. Внаслідок знущань він на другий день помер [422, арк.104]. За переховування викопаної з полів картоплі активістами-колгоспниками було вбито п'ять бідняків у с.Рижики Вінницької області, а у селах Лука, Великі Крушлинці, Марківка, Шендерево Вороновицького району Вінницької області було зафіксовано факти самосуду із вбивствами селян за приховування сільськогосподарської продукції від здачі державі [190, арк.99]. У Вінницькій області відзначалися й непоодинокі

випадки побиття працівників радгоспів представниками керівництва радгоспів за крадіжки з полів картоплі [404, арк.77].

За даними уповноваженого Комісії партійного контролю, протягом 1930 – 1934 рр. на всій території України мали місце масові порушення соціалістичної законності, пов'язані із безпідставним виключенням з колгоспів, при цьому у одноосібників активісти відбирали землю із посівами. Значного поширення набули незаконні арешти, коли сільські активісти за підозрою у скоєнні крадіжок незаконно утримували селян у погребях та інших приміщеннях [403, арк.39]. У Чернігівській області було виявлено масові факти побиття селян представниками сільських рад. У радгоспі імені 1 Травня мали місце систематичні побиття і утримання у підвалі працівників, внаслідок чого померло сім громадян [404, арк.123].

У Томашпільському районі в с.Нетребівка наприкінці червня 1935 р. голова сільради Супрун, голова колгоспу Сокирко заарештували за дрібні крадіжки місцевих жителів Сауляка, Рога, Сидорова, над якими жорстоко знущалися. Заарештований Сидоров був убитий, а у знущаннях брали участі комсомольці Мислицький, Гладчук, Кирилюк [391, арк.113-114].

Роздмухувана правлячою партією «боротьба проти класового ворога – куркуля» набувала у сільській місцевості найпотворніших форм, які не мали нічого спільного із контролем злочинності, а являли собою фактично боротьбу між людьми за продукти харчування для себе і своїх сімей в умовах поширення голоду.

У якості злочинних дій у документах радянських правоохоронних органів також називалися численні так звані волинки, коли селяни, мотивуючи свої дії відсутністю продуктів харчування, відмовлялися працювати у колгоспах, відбирали раніше передане колгоспам майно та худобу, вимагаючи виділити їм землю для одноосібного ведення господарства [391, арк.16]. При цьому фіксувалися випадки, коли у вилученні тварин та інвентарю з колгоспів брали участь селяни, які не подавали заяви про вихід з колгоспів, а також окремі одноосібники [389, арк.75-76]. Поруч з цим до сіл у окремих випадках

поверталися раніше вислані куркулі, які самовільно займали хати, що раніше їм належали [389, арк.78]. Кримінальній репресії також підлягали й члени правління колгоспів, які приховували запаси хліба, намагаючись уникнути здачі його державі [395, арк.8].

У спецзведенні № 7 від 10 грудня 1932 р. про судову репресію у період від 25 листопада по 5 грудня 1932 р. наркома юстиції та Генерального прокурора В.Полякова вказувалося, що по 65 % районах УСРР за нездачу хліба було засуджено 4049 осіб, з яких 0,6 % – до розстрілу, 95 % – до позбавлення волі. За розкрадання хліба засуджено 1384 особи, з них до позбавлення волі – 82,73 %. За спекуляцію хлібом засуджено 339 осіб, з них 21,6 % - куркулів та 31,5 % – середняки і незаможники, 20 % – спекулянти. Загалом у 89 % випадків судами було застосоване покарання у вигляді позбавлення волі. При цьому, на думку Генерального прокурора УСРР В.Полякова, вірним виявилось передбачення щодо попередньо визначеної кількості засуджених за окремі види злочинів [396, арк.2-3]. Поруч з цим досить часто у документах радянських урядовців висновок про дієвість посилення судової репресії у справі забезпечення хлібозаготівель «підтверджувався» порівнянням обсягів здачі хліба до і після роботи в окремих сільських населених пунктах виїзних судово-слідчих бригад [396, арк.14].

За даними Генерального прокурора В.Полякова, активізація «боротьби за хліб» відбувалася саме за рахунок роботи виїзних сесій членів обласних судів [396, арк.41]. Водночас зазначав, що масові арешти не забезпечували бажаного результату, оскільки селяни продовжували масово розкрадати продукти харчування та хліб, і вважав, що потрібно було зробити репресію більш «влучною», оскільки там, де репресія застосовувалася масово, вона не була «достатньо влучною» [396, арк.100]. При цьому по відношенню до 100 % куркулів та заможників застосовувалося покарання у вигляді позбавлення волі, а по відношенню до середняків цей показник становив 98 %, до бідняків – 75 % [396, арк.18; 378, арк. 58]. Аналіз протоколів пред'явлення результатів дізнання дозволяє зробити висновок, що у випадку відмови добровільно повертати

майно, взяте з колгоспу, для того, щоб вижити у скрутних умовах голодомору, висувалося звинувачення за ст. 154 [397, арк.22-41].

У доповідній записці заступника народного комісара юстиції та Генерального прокурора республіки І.Слинько вказувалося, що, за неповними даними (ймовірно 70 % загалу), у 1930 р. було засуджено 268633 особи, у 1931 р. – 225488 осіб, за неповними даними (які оцінювалися в 20-25 % від загалу), у 1932 р. було засуджено 11528 осіб. Всього, за неповними даними, засуджено 419686 осіб, з яких більша частина – за «злочини на селі» [398, арк.135]. За більш виваженими даними Генерального прокурора УСРР В.Полякова, загалом по УСРР у справах хлібозаготівель протягом 1932 р. було засуджено близько 40000 осіб, у 1931 р. – 36000 осіб, за 1930 р. – 18000 осіб. «Вістря судової репресії» спрямовувалося проти одноосібників, які не здавали хліб. За нездачу хліба було засуджено 95 % твердоздавачів, з них – 43 % «куркулів». У ряді районів боротьба із «контрреволюційним саботажем» здійснювалася шляхом масового застосування репресій стосовно членів правління колгоспів (15 – 20 % всіх правлінь). При цьому поступово збільшувалася питома вага застосування вищої міри покарання по відношенню саме до членів правління колгоспів [396, арк. 172].

Підстави притягнення до карної відповідальності в ході хлібозаготівельної кампанії ставали все більш абсурдними, оскільки у гонитві за кількісними показниками правоохоронні органи намагалися висунути обвинувачення якомога більшій кількості селян. При цьому часто в судах за дрібні крадіжки або ж навіть за надуманими звинуваченнями присуджували покарання у вигляді досить значних термінів позбавлення волі. Дійшло до того, що в окремих регіонах України заарештовували селян навіть працівники пошти [398, арк.110].

Тому у зверненні Народного Комісара юстиції і Генерального прокурора УСРР В.Полякова та прокурора Верховного суду СРСР Ахматова до судів УРСР у 1933 р. вже вказувалося на неприпустимість підтримання невважених звинувачень. Як приклад, наводилося рішення Вінницького облсуду, який

засудив до розстрілу селянина Кузьменка, у якого було знайдено 3 обмолочених і один необмолочений сніп пшениці. Той же суд засудив до розстрілу селянина Яткевича за те, що він начебто спровокував подачі заяв 42 колгоспниками про вихід з колгоспів. Такі вироки, на думку радянських керівників, дискредитували радянську владу, а судова практика могла створити враження, що «за відсутністю справжніх ворогів і для створення видимості жорстокого опору класовим ворогам підбиралися перші ж об'єкти для показового судового процесу і суворих вироків». Тільки цим можна було пояснити вироки про розстріл 17-річних юнаків та дівчат і вагітних жінок [398, арк.16-21].

У інструкції всім партійним і радянським працівникам і всім органам ДПУ, Суду і Прокуратури від 8 травня 1933 р. В.Молотова і Й.Сталіна вказувалося, що при «практиці здійснення арештів органи, які мають право заарештовувати, в тому числі й органи ДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і здійснюють арешти без будь-яких підстав, діючи за правилом: «спочатку заарештувати, а потім розібратися». Тому інструкцією заборонялося здійснення арештів не уповноваженими особами (районними уповноваженими, головами сільрад і колгоспів, секретарями партійних осередків). Наголошувалося, що арешти могли здійснювати лише органи прокуратури, ОДПУ або начальники міліції. Слідчі отримували право здійснювати арешти тільки за наявності попередньої санкції прокурора. До суду могли бути заарештовані лише особи, які звинувачувалися у контрреволюційній діяльності, терактах, шпигунстві, перетинанні кордону, вбивствах та важких пораненнях, бандитизмі і пограбуваннях, великих крадіжках і розтратах, професійній спекуляції, валютних операціях, злісному хуліганстві професійні рецидивісти [395, арк.11-11 зв.].

Проте практика «ручного» регулювання вироків судів призводила до великого ефекту «інерції» у винесенні вироків за тими чи іншими справами: у випадку розкручування маховика репресій зупинити його ставало дедалі важче. З іншого боку, вказівки щодо пом'якшення судових репресій також

сприймалися буквально і розповсюджувалися на максимально можливий обсяг справ для того, щоб не бути звинуваченим у викривленні політики партії. В обох випадках страх перед покаранням обумовлював винесення невмотивованих вироків по карних справах.

Тільки у процесі обслуговування підготовки до весняної сівби, за даними заступника голови ДПУ УСРР Кацнельсона від 13 лютого 1934 р., органами ДПУ УСРР протягом грудня 1933 – січня 1934 рр. викрито 85 «куркульських угруповань» у складі яких репресовано близько 400 осіб. Основними напрямками антирадянської діяльності куркулів визначалося знищення насіння у колгоспах, знищення коней, псування тракторів, штучне створення продовольчих труднощів у колгоспах, перешкоджання організації весняної сівби [402, арк.1].

Ховаючись від переслідувань, значна частина селян, які виступали проти колективізації, здійснювали напади на представників сільського активу, віддавали перевагу переїзду у пошуках роботи до великих міст, переважно на Донбас. Ця ситуація досить вдала була охарактеризована у роботі Й.Баберовскі, який підкреслював, що після насильницьких ексцесів колективізації різко зросла кількість осіб, які були позбавлені власності і прав. Ці люди жили під постійним страхом викриття і арешту, вони нелегально перебували у помешканнях та претендували на права і пільги, які їм не належали. Вони стали злочинцями і, в разі їхнього викриття під час періодичних облав, мусили рахуватися з можливістю ув'язнення чи вислання. Тоді вони перетворювалися з прихованих на відвертих, очевидних та визнаних ворогів. А від середини 1930-х років «ворог» не міг уникнути тавра соціального походження. Визнання соціалізму вже не було досить переконливим аргументом, щоб «стерти каїнову печать класового походження» [12, с.95–96].

Одним із засобів контролю за злочинністю, спрямованих перш за все на виявлення прихованих «ворогів», вже у першій половині 1930-х років стало проведення паспортизації. Проте на будівництвах східноукраїнських областей, де в основному зосереджувалися колишні «куркулі», рецидивісти та особи, які

намагалися уникнути покарання за скоєні злочини, керівництво підприємств, зацікавлене у виконанні планових завдань і, відповідно, у робочій силі, часто не цікавилася минулим працівників. Значна кількість робітників взагалі відмовилася пред'являти будь-які документи, що змушувало органи ДПУ перевіряти їх. Крім перевірки по лінії міліції та ДПУ, на заводах організовувалися бригади по сприянню паспортизації, збір та складання списків куркулів та «соціально неблагонадійного елементу» [400, арк.9]. Ці списки пізніше ставали основою для поширення репресивної діяльності.

Особливо складним у сфері здійснення паспортизації тривалий час залишалося становище на Харківському тракторному заводі, оскільки всі його робітники почали працювати на нього після 1930 р. і більшість з них не мала жодних документів [400, арк.7]. У Дніпропетровську, за інформацією уповноваженого Комісії партійного контролю Мальцева, господарники взагалі не рахувалися з органами міліції, що ускладнювало паспортизацію. На заводах працювали тисячі осіб без паспортів, а також із паспортами з числа куркулів, карних злочинців, навіть із числа тих, кого висилали з Дніпропетровська під час проведення паспортизації [403, арк.64].

Під час перевірок документів спостерігалися масові скарги з боку робітників на сільради, які або відмовляли у видачі довідок через перевантаження роботою, або вимагали за довідку від 3 до 25 руб. [400, арк.8]. Робітники у розмовах між собою часто ототожнювали видачу паспортів із колишнім кріпацтвом часів царської Росії [400, арк.15].

Поруч з цим процес паспортизації став одним із засобів отримання незаконних прибутків злочинцями, які виготовляли документи на замовлення. Так, у 1934 р. в Одеській області було викрито групу радянських працівників, які спекулювали паспортами. При цьому у листі обкому КП(б)У до всіх кандидатів і членів партії Одеської обласної організації КП(б)У зазначалося, що завдяки злочинцям «кожен, хто був позбавлений прав, за хабар міг поновити себе у виборчих правах, будь-який фабрикант, спекулянт, торгівець міг отримати паспорт на проживання» [404, арк.13].

З іншого боку, у деяких випадках владними органами відмінялося рішення про видачу паспортів жителям окремих міст. У такому разі всі паспорти, видані раніше, мали бути вилучені. Так, у повідомленні начальника управління РС міліції НКВС УСРР Бачинського зазначалося, що відповідно до постанови Ради Праці та Оборони СРСР від 5 січня 1935 р. м.Очаків та Очаківський район було віднесено до тих місцевостей, де паспорти видавалися згідно з II розділом інструкції РНК СРСР від 14 січня 1933 р., тобто паспорти видавалися не всім громадянам. Але перед тим згідно із постановою РНК СРСР від 28 квітня 1933 р. паспортизацію в Очакові було своєчасно проведено та паспорти видавалися всім громадянам. Такий стан речей змушував правоохоронні органи повторно проводити перевірки громадян у пошуках «ворожих елементів вже згідно з інструкцією РНК СРСР від 14 січня 1933 р.». У процесі таких перевірок раніше видані паспорти у громадян вилучалися, а самих їх або заарештовували, або висилали за межі району [414, арк.1].

Різке зростання кількості заарештованих вже на початку 1932 р. змусило радянське керівництво вжити заходів для звільнення будинків примусових робіт. 26 січня 1932 р. РНК УСРР було прийнято постанову № 14 «Про заходи по розвантаженню БУПРів», згідно з якою всіх працездатних засуджених на термін більше трьох років позбавлення волі потрібно було відправити до північних районів СРСР. Засуджених до трьох років за незначні злочини, які відбули до 1/3 строку покарання, належало вивести з БУПРів на виконання робіт поза їх межами (так званих зовнішніх робіт), а тих, хто відбув 1/3 строку, мали звільнити умовно-достроково. При цьому органи ДПУ зобов'язувалися терміново розглянути справи всіх осіб, які перебували під вартою з метою визначення доцільності їх утримання [392, арк.24].

Проте таке рішення викликало протест з боку Генерального прокурора УСРР Полякова, який звернувся телеграмою до Генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора, в якій піддав критиці рішення РНК УСРР. Він вказав, що 27 липня Президія ЦВК ухвалила рішення про перевірку складу засуджених за ухиляння від виконання державних повинностей, відмову здавати хліб, свідоме

покалічення худоби з метою підриву колективізації, за злісну спекуляцію і наголосив, що вважає масове звільнення засуджених за хлібозаготівлі та спекуляцію або навіть масовий перегляд таких справ загрожував би «шкідливими політичними наслідками». Поруч з цим прокурор підкреслив, що «між іншим ЦВК СРСР 1 грудня ухвалила постанову про збільшення репресії за спекуляцію» [392, арк.45]. Проте цей протест не було взято до уваги.

Поруч з цим вже 5 грудня 1932 р. начальник ДПУ УСРР Воевода у своєму рапорті зазначав, що замість запланованих до відправки у північні райони СРСР 9500 в'язнів з України було відправлено 9701 в'язня [392, арк.49]. Однак темпи звільнення місць позбавлення волі не відповідали вимогам часу. На 25 січня 1933 р. у всіх закладах позбавлення волі УСРР утримувалося 190965 осіб, з яких засуджених до 3 років – 40944, засуджених на 3 роки і більше – 45655, тих, хто перебував під слідством, – 100383, з яких за звинуваченнями, що були висунуті ДПУ, – 40429, а за звинуваченнями, висунутими міліцією, – 23961 осіб. У виправно-трудових закладах на лютий 1933 р. перебувало 93985 осіб [398, арк. 44]. По окремих виправно-трудових установах перевантаження досягло 1000 %. Із усієї кількості заарештованих в ВТЗ утримувалося більше 10000 хворих, калік та осіб старших 55 років. Фонди на харчування ув'язнених у міліції були відсутні. Ув'язнені отримували лише по 100–150 г хліба в день [398, арк.45]. У багатьох камерах заарештовані не могли ні сісти, ані лягти, оскільки скупченість їх сягала 5–6 осіб на м². Це призводило до збільшення рівня смертності та захворювань [398, арк.41].

У період колективізації в рамках забезпечення державного контролю за злочинністю широкого розповсюдження набули безпідставні арешти, значна частина яких зумовлювалася специфікою стосунків у сільських громадах. Зусилля влади, спрямовані на розкол селянства за майновою ознакою з метою отримання коштів на здійснення форсованої індустріалізації, успішно використовувалися для формування нових образів злочинця та уявлень про характер контролю за злочинністю на основі широкого застосування силових методів. Адаптація законодавства під посилення репресивного апарату

призводила також до формування правосвідомості, де полюсами протистояння нерідко виступали громадяни та держава. Це сприяло також формуванню специфічної кримінальної субкультури, окремі аспекти якої саме й засновувалися на уявленні про державу як про «ворога простих людей».

3.2. Особливості забезпечення кримінально-правового контролю за злочинністю у процесі розгортання масових репресій

Репресивна політика більшовицького режиму кінця 1920-х – 1930-х років передбачала організацію контролю за злочинністю на основі штучного формування образу «ворогів» і «злочинців». При цьому до категорії злочинців могли бути зараховані представники цілих соціальних груп або ж громадяни, які критично ставилися до дій владних органів.

Уже у травні 1928 р. було влаштовано показовий судовий процес над групою російських та німецьких інженерів з м.Шахти на Донбасі. Пізніше подібні судові процеси стали одним із засобів розгортання масових репресій. При цьому каяття обвинувачених стало одним із обов'язкових аспектів подібних заходів. У формі публічного каяття «ворог народу» мав визнати свої «зловісні наміри». Але той, хто ніс тавро «ворога народу», хто змушений був відповідати за негаразди, спричинені помилковою стратегією індустріалізації, якщо був проголошений «ворогом», то не міг повернутись у суспільство [12, с. 99].

Найбільш грандіозною за масштабами й упередженістю звинувачень стала справа «Спілки визволення України» «СВУ», що переросла в гучний антиукраїнський судовий процес. Сфальсифікований процес «СВУ» було започатковано ще у серпні 1929 р., коли ДПУ провело спеціальну операцію проти української «контрреволюційної громадськості», яка охопила Артемівський, Вінницький, Глухівський, Дніпропетровський, Житомирський,

Запорізький, Зінов'євський, Кам'янець-Подільський, Київський, Кременчуцький, Лубенський, Луганський, Ніжинський, Одеський, Полтавський, Прилуцький, Проскурівський, Роменський, Уманський, Черкаський та Чернігівський округи, м.Харків і Молдавську республіку. Операція передбачала обшуки й арешти найбільш кваліфікованої частини української інтелігенції, віднесеної до «націоналістичного контрреволюційного активу», членів українських партій, а також діячів Української автокефальної православної церкви та представників заможного селянства. Внаслідок операції ДПУ на 10 листопада 1929 р. було заарештовано 646 осіб. Процеси «СВУ», «Українського національного центру» (1931 р.), «Української військової організації» (1933 р.) стали наслідком політичного розшуку ДПУ і започаткували розправу над старшим поколінням української інтелектуальної еліти [58, с.131].

Як відмічає М.В. Лазарович, цілеспрямована боротьба проти української національної інтелігенції, насамперед тієї її частини, яка брала активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та українізації, видатних діячів науки й культури, розпочалася вже наприкінці 1920-х років. Її першими наслідками стали викриття згадуваного вже «національного ухилу» в КП(б)У, розгром міфічних «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбистського центру», та ін. Застосовуючи фізичний і психологічний терор, ОДПУ, а згодом Головне управління державної безпеки НКВС – змушували свої жертви визнавати членство у цих сфабрикованих «таємних антирадянських організаціях» на показових судових процесах [144, с.487].

Органи НКВС широко використовували систему позасудових репресій: притягували до кримінальної відповідальності раніше засуджених до позбавлення волі осіб на підставі агентурної інформації та довідок про колишню судимість. В таких умовах в установах виконання покарань формувалися організовані злочинні групи, які спрямовували свою діяльність на посилення влади серед ув'язнених. Цьому сприяла слабка комплектація

кадрами виправно-трудових установ, оскільки охорона та деяка частина адміністративного апарату набиралася з числа ув'язнених. Злочинці, які перебували на верхніх ланках ієрархічної системи, намагалися висунути і висували «своїх людей» на ці посади з метою затвердження своїх «законів», експлуатації інших ув'язнених. У виправно-трудових таборах того часу було широко розповсюджене вимагання, грабежі, розбійні напади, які скоювалися «авторитетами» щодо «фраєрів» [275, с.322]. Справа в тому, що вже з 1935 р. було скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності. Вони розрізнялися лише за ознаками статі і поділялися на тих, хто дотримується та на тих, хто не дотримується встановленого у місцях ув'язнення режиму. Дещо пізніше було скасовано умовно-дострокове звільнення в'язнів, а в 1936 р. – введено новий вид позбавлення волі – тюремне ув'язнення, виконання також регламентувалось не нормами виправно-трудового кодексу, а виключно відомчими актами [21, с.102].

Поступово терор спрямовувався не лише проти націоналістів. Він поширювався на комуністів, державних функціонерів, господарських керівників, директорів заводів, голів колгоспів, які за невиконання планів і виробництва товарів та через аварії розплачувалися своїм життям як «саботажники» та «шкідники». У період 1933–1936 рр. лише на Донбасі було засуджено як «саботажників» і «шкідників» та відправлено до таборів понад 1500 керівників виробництва та інженерів. Страх перед покаранням був настільки сильним, що частина місцевих керівників після звинувачення у шкідництві та виключення з партії здійснювала суїцид, оскільки боялася не лише за себе, а й за свої сім'ї, які у випадку їх звинувачення назавжди залишалися б сім'ями «ворогів народу» [407, арк.29, 51, 55; 392, арк. 113]. Подібне явище було також розповсюджене й у середовищі судово-прокурорських працівників, яких виключали з партії «за політичну безграмотність» [423, арк.22].

Численні факти цькування партійних та радянських працівників їх керівництвом та висунення їм абсурдних звинувачень, що тягнули за собою

засудження до позбавлення волі на відносно великі строки, визнавалися в 1935 р. у Директивному листі ЦК КП(б)У секретарям обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У. У документі зазначалося, що у практиці притягнення до судової відповідальності осіб, виключених з партії, у зв'язку із перевіркою партійних документів, мали місце факти «грубого викривлення лінії партії і радянських законів». ЦК КП(б)У роз'яснював, що «не можна ув'язнювати лише за те, що особа приписала собі партійний стаж або приховала своє соціальне походження». Вказувалося, що «судові репресії необхідно застосовувати до ворогів партії і радянської влади, які вчинили злочини, судити потрібно не за приховування соціального походження, а за скоєні злочини» [391, арк. 1-2].

У 1935 р. голова НКВС УСРР В.Балицький, орієнтуючи підлеглих на пошук «ворогів народу», зазначав, що «якщо раніше нам доводилося вражати ворога у відкритому бою, то тепер ворог наступає на нас надзвичайно складними формами боротьби. Зараз найулюбленішою формою ворогів є терор і диверсії. Терор спрямовується на знищення керівників партії і уряду, а диверсії – на підлив господарської могутності держави» [431, арк.4]. І саме сфабриковані звинувачення у підготовці замаху на лідерів радянської держави стали з часом однією із найбільш розповсюджених підстав притягнення громадян до кримінальної відповідальності.

Поруч із діями, спрямованими проти «політичних злочинців», радянські правоохоронні органи залучалися до протидії кримінальним злочинцям. Наприкінці 1920-х – у першій половині 1930-х років досить поширеним видом злочинної діяльності поруч із крадіжками залишалися й розкрадання соціалістичної власності. Так, у 1932 р. Дніпропетровською інспекцією резервів ДПУ УСРР було здійснено перевірку Дніпропетровської облконтори «Заготзерно» і виявлено відпуск 907 т зерна без нарядів і віз інспекції [390, арк.39]. У тому ж році ДПУ УСРР було виявлено організовану систему розкрадань гостродефіцитних продуктів харчування на підприємствах Тресту «Донархарч», яке здійснювалося шляхом формування фіктивних актів за

рахунок природних втрат при перевезенні. По цій справі було заарештовано більше п'ятдесяти осіб [390, арк.59].

20 листопада 1934 р. відповідальні працівники НКВС отримали завдання «очистити» міста Одеса, Миколаїв, Херсон і Маріуполь від карних злочинців. Протягом двох місяців було заарештовано 843 карних злочинці та 220 безпритульників і повій, ліквідовано 22 банди грабіжників, а також притягнуто до карної відповідальності 80 осіб, які не мали паспортів [413, арк.5].

У листі обкому КП(б)У в 1934 р. до всіх кандидатів і членів партії Одеської обласної організації КП(б)У відзначалося, що у Одеському обласному тресті об'єднання «Укрмлин» було викрито злочинну групу у кількості 24 осіб, у тому числі 5 членів партії, яка шляхом обважування одноосібників, зменшення обсягів фактично отриманої продукції, купівлі фіктивних квитанцій у працівників «Заготзерно» отримувала продукцію, яку потім перепродувала за спекулятивними цінами. Про розміри розкрадання свідчило те, що лише протягом серпня-грудня і тільки по «Коопхлібу» було перепродано хліба на 60000 руб. А в організації «Громхарч», купуючи продукти для ресторанів та столових у рамках самопостачання, значна частина продукції купувалася за державними цінами, а проводилася фіктивними звітами за ринковими цінами, що дозволяло злочинцям отримувати значні прибутки [404, арк.12-13 зв.]. Тільки протягом першого кварталу 1934 р. по Одесі, Миколаєву, Херсону було засуджено за розкрадання громадської власності 447 осіб, за розтрати – 189 осіб, за спекуляцію – 102 особи [404, арк.14 зв.].

У 1934 р. по справі Чернова, Тикочинського, Новосельського, Кабанова, Шереметьєва, Гольдштейна, звинувачених за ст. 97, 99, 104, 105 КК УРСР та законом від 7 серпня 1932 р., слідчими органами було викрито багато тяжких злочинів у Господарському об'єднанні Київського обласного виконкому та ряді господарських закладів Києва. За активного сприяння частини працівників даних закладів здійснювалися масові крадіжки продовольчих та інших гостродефіцитних товарів, систематичне хабарництво, спекуляція

гостродефіцитними товарами, незаконні товарообмінні операції та спекуляція валютою [405, арк.1].

У ході перевірок господарських організацій Києва, здійснених протягом 1934 р., виявлено численні випадки придбання агентами продуктів на ринках за рахунками, розписками та довідками. Встановити достовірність цих документів було неможливо, що сприяло поширенню спекулятивних операцій. Придбання продуктів у приватних осіб часто пояснювалося відсутністю цих продуктів в держторгівлі. Крім того, підзвітні особи тривалий час не здавали підзвітні суми, що пояснювалося затримками оформлення документів з боку постачальників, а також недбайливим ставленням підзвітних осіб до додержання строків звітності [406, арк.57], що дозволяло здійснювати різноманітні махінації із готівкою.

Економічний відділ НКВС Одеської області у 1935 р. викрив групу відповідальних працівників заводу «Більшовик», які займалися розбазарюванням гостродефіцитної продукції. Так під виглядом браку було розкрадено 23000 м² лінолеуму, 10000 м² лінкрусту, 30000 килимків, значну частину яких було продано на місцевому ринку [411, арк.69].

Органами НКВС протягом 1935 р. також було викрито систематичні розкрадання матеріалів на будівництвах та підприємствах України, а саме: на будівництві «Машинбуду» Великотокмацького району Дніпропетровської області, на Артемівському алебастровому заводі, на Сталінському заводі «Стальміст», на Харківському тракторному заводі, в адміністративно-господарському відділі Південних залізниць. Групою представників різних організацій з цією метою було утворено так званий «Підпільний трест» у Дніпропетровську, який систематично за хабарі по фіктивних вимогах, без нарядів протягом тривалого часу вилучав із заводів великі партії гостродефіцитних металів та виробів (близько 7000 т). По справі проходило 150 осіб [411, арк.77-78].

Важливим фактором, який сприяв розбазарюванню будівельних матеріалів, на думку працівників органів НКВС, було прагнення будівельних організацій повністю забезпечити себе фондами будматеріалів протягом

перших місяців будівництва, яке загалом розраховувалося на 1–2 роки. У ряді випадків підготовка матеріалів відбувалася як страховка на випадок різного роду ускладнень у розмірах, що значно перевищували потреби будівництва [411, арк.81].

У Раді профспілок України протягом 1933–1935 рр. було розкрадено 4500000 руб із фондів органів соціального страхування. До складу злочинного угруповання входили завідувач бюро Соцстраху Радпрофу України Кравченко, його заступник Дубровський, начальник Управління будинками відпочинку і санаторіями Радпрофу Синельников [420, арк.17]. Викрита група, яка займалася розкраданням путівок, державних коштів та майна у складі директора Синельникова, його заступника Свинкіна, головного бухгалтера Аграновича, його заступника Шпака та плановика путівок Каценельбогена. Путівки продавалися без проведення по касі, а у випадку нестачі їх Синельников особисто наказував адміністрації підвідомчих курортів приймати визначених ним осіб [411, арк.103]. Членами злочинної групи Синельникова було також розкрадене найбільш цінне майно ліквідованого будинку відпочинку у Межигір'ї і Тубсанаторію у Києві (старовинні килими, м'які меблі, картини, сервізи, цінні музичні інструменти) [411, арк.106; 397, арк. 4].

У 1936 р. було викрито злочинну схему розкрадання коштів, пов'язану із ЦВК УСРР. Керівництво і нагляд за інвентаризацією ЦВК УСРР свого часу було покладено на Управління народно-господарського обліку УСРР. Але не дивлячись на пряму вказівку ЦВК УСРР про те, що інвентаризація майна мала здійснюватися міськими, сільськими радами, Управлінням народногосподарського обліку УСРР за узгодженням з Наркомгоспом УСРР ще 19 липня 1932 р. було створено спеціальну госпрозрахункову організацію «Українвентар», керівництво якої здійснювало незаконні фінансові операції, привласнюючи значні грошові кошти [422, арк.1].

На Краснянському приймальному пункті цукробуряків Деревчинської цукроварні Вінницької області в сезон приймання буряків врожаю 1936 р. співробітники пункту старший вагар Савуляк та бухгалтер Подолужний

практикували систематичний продаж квитанцій за начебто прийнятий буряк, за що отримували винагороду від колгоспів. Закуплені фіктивні квитанції голови колгоспів надсилали Дербчинському цукрозаводу, яким було виплачено близько 100000 руб [426, арк.24].

Поширення різного роду розкрадань соціалістичної власності, не дивлячись на всі дії влади по організації протидії цьому явищу, вимагало створення спеціального органу, який би спеціалізувався на протидії саме економічній злочинності. Навіть В.Балицький змушений був констатувати відсутність у переважної більшості працівників НКВС вміння вести слідство [431, арк.8]. Першим спеціалізованим підрозділом у системі органів внутрішніх справ, що став вести цілеспрямовану боротьбу з корисливими злочинами економічної спрямованості, була служба боротьби із розкраданням соціалістичної власності (БРСВ), створена наказом НКВС СРСР від 16 березня 1937 року № 00118. Цим наказом було затверджено і «Положення про відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією ГУРСМ НКВС СРСР». Згідно з Положенням, служба була створена для боротьби з розкраданням соціалістичної власності в організаціях і установах держторгівлі, споживчої та інвалідної кооперації, заготівельних організаціях і ощадкасах, а також для боротьби зі спекуляцією. На даний відділ покладалися такі основні обов'язки: керівництво роботою республіканських, крайових, обласних УРСМ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності і дрібним шкідництвом у торговельних, кооперативних, заготівельних організаціях, ощадкасах, і по боротьбі зі спекуляцією та фальшивомонетниками; «оперативне висвітлення» апаратів Народного комісаріату фінансів, Центрсоюзу, Всекомпромади, Управління ощадкасами Народного комісаріату фінансів і заготівельних організацій (Заготзерно, Заготльон та ін.), а також підвідомчих їм установ і організацій республіканського і союзного значення. Новостворені апарати БРСВ активізували боротьбу із зловживанням у сфері торгівлі та збереженні соціалістичної і кооперативної власності в країні. Наказом УНКВС в областях в

1937–1939 роках було оголошено штати управління міліції УНКВС області. Штат відділу становив близько 14–20 працівників на область.

Певні зміни у структурі органів, які спрямовувалися на протидію економічній злочинності, найбільш вірогідно обумовлювалися змінами структури крадіжок і розкрадань і, відповідно, потребою більш професійно протистояти злочинцям. Так, питома вага розкрадань у різних галузях народного господарства характеризувалася такими показниками: у 1933 р. найбільше крадіжок здійснювалося у колгоспах (72 %) і дещо менше - у промисловості (7,53 %), кооперації (10 %) та держторгівлі (1,93 %); у 1934 р. питома вага крадіжок у колгоспах зменшилася до 55 % за збільшення питомої ваги крадіжок у промисловості (10 %), кооперації (10,74 %), держторгівлі (3,%). У 1935 р. питома вага крадіжок у колгоспах ще більше знизилася (46 %), знизилася питома вага крадіжок й у промисловості (8 %) при одночасному зростанні кількості крадіжок у кооперації (27 %) та держторгівлі (7,94 %) [419, арк.20]. Такий стан речей потребував посилення уваги до розслідування крадіжок та розкрадань у сфері державної торгівлі та кооперації, що вимагало для виявлення організаторів злочинних угруповань аналізу великого обсягу бухгалтерської документації та документів діловодства і зосередження зусиль спеціалістів у цих сферах. Економічна злочинність поступово ставала все більш організованою за рахунок формування вертикальних та горизонтальних структур із управлінців різних рангів, об'єднаних за допомогою масштабної системи хабарів в умовах поширення патрон-клієнтистських взаємин.

У доповідній записці про стан злочинності в Україні Генерального прокурора УРСР А.Кисельова від 17 травня 1936 р. вказувалося, що в УСРР протягом 1934 р. було засуджено 287508 осіб, а у 1935 р. – 214935 осіб. При цьому питома вага засуджених у складі всього населення України становила у 1934 р. 0,9 %, у 1935 р. – 0,7 % [419, арк.16]. Кількість збройних пограбувань зменшилася з 3874 у 1934 р. до 2917 у 1935 р., кількість неозброєних пограбувань – з 5152 до 3768, крадіжок коней та худоби – з 17606 до 6535, кваліфікованих крадіжок – з 43925 до 37173, простих крадіжок – з 71175 до

63546 [419, арк.16]. У той же час «на фоні загального зниження кількості злочинних проявів» зросла питома вага хуліганства: у 1935 р. хуліганських проявів було зафіксовано на 58 % більше, аніж у 1934 р. [419, арк.18].

Одним із засобів підготовки до розгортання масштабної репресивної діяльності стали заходи по черговому розвантаженню місць позбавлення волі, розширенню штатів органів прокуратури та судів. Вже у 1935 р. у доповідній записці «Про розвантаження місць позбавлення волі» Народного комісара юстиції та Генерального прокурора А.Кисельова вказувалося, що у місцях позбавлення волі УСРР мало місце порушення інструкції ЦК ВКП(б)і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., пов'язане із перевищенням лімітів утримання під вартою і термінів утримання під вартою в камерах міліції. Пропонувалося умовно-достроково звільнити колишніх голів колгоспів, райрад і членів правління колгоспів, бригадирів, трактористів, засуджених на термін до 3 років. У той же час звільнення не повинно було розповсюджуватися на осіб, засуджених за шпигунство, контрреволюційні злочини, за законом від 7 серпня 1932 р., за розтрата, хуліганство, бандитизм [412, арк.69-70].

Постановою РНК УСРР було вирішено забезпечити розвантаження місць позбавлення волі до 15 червня 1935 р. шляхом організації спеціальних комісій в областях у складі обласного прокурора, начальника обласного управління НКВС і Голови суду для визначення осіб, які могли бути звільнені умовно-достроково [412, арк.72].

Зростання обсягів надходження справ до судів республіки та закінчення терміну повноважень попереднього складу народних засідателів змусило Генерального комісара юстиції та Генерального прокурора А.Кисельова 26 січня 1936 р. звернутися до ЦК КП(б)У із проханням провести кампанію перевиборів, яка мала б забезпечити введення до складу народних засідателів більше двохсот тисяч політично підготовлених активістів [417, арк.1]. Поруч з цим А.Кисельов виступив за збільшення штату прокуратури для «забезпечення нагляду за міліцією». Це прохання було підтримане прокурором СРСР А.Вишинським у його зверненні до секретаря ЦК КП(б)У Косіора від 11 травня

1936 р., де вказувалося на необхідність виділення додаткових засобів для організації в Прокуратурі УСРР і областях УСРР спеціальних груп прокурорів по нагляду за міліцією (у Прокуратурі республіки – 4 прокурорів, в областях – 2–3 прокурори) [417, арк.3].

У 1936 р. було також збільшено штати органів міліції м.Київ на 600 осіб, що офіційно мотивувалося перенесенням столиці УСРР, а також тим, що з 1932 р. штати київської міліції не збільшувались [424, арк.3].

На початку 1937 р. було здійснено масштабну перевірку діяльності судових органів України. Напередодні розгортання масових репресій 1937–1938 рр. ЦК КП(б)У вказував, що у «народних судах встановилася практика суцільної відміни вироків у вигляді вищої міри покарання, які виносилися обласними судами про теракти та контрреволюційний бандитизм» [412, арк.4]. Тому пропонувалося суттєво посилити судову репресію у цьому напрямку.

Особливу увагу приділялося аналізу роботи спецколегій. У доповідній записці Верховного Суду про роботу спецколегій Верховного та обласних судів відзначалося, що всіма спецколегіями обласних судів України протягом 1936 р. було розглянуто 3233 справи на 4551 особу. За перше півріччя 1935 р. було розглянуто 1325 справ, за II півріччя 1935 р. – 2214 справ, за I півріччя 1936 р. – 2184 справи, за II півріччя 1936 р. – 1767 справ [416, арк.2]. Поруч з цим на 1 січня 1937 р. залишилися нерозглянутими по обласних спецколегіях 500 справ [415, арк.3]. При цьому уже в травні 1937 р. зазначалося різке збільшення надходження справ про троцькістські організації та щодо осіб, які «проводили троцькістську агітацію» [416, арк.5].

У доповідній записці Верховного Суду УРСР про роботу спецколегій Верховного та обласних судів УСРР у 1936 р. містилася статистика розгляду справ по обвинуваченнях за вчинення контрреволюційних злочинів, які були підсудні спецколегіям Верховного та обласних судів. Згідно із цими даними, було засуджено по ст. 54¹⁰ за контрреволюційну агітацію – 3307 осіб, за ст. 54² та 54¹¹ (контрреволюційні організації) – 235 осіб, за 54⁴ – 166 осіб, за інші контрреволюційні злочни (54⁷, 54¹², 54¹³, 54¹⁴) – 195 осіб, по закону від 7 серпня

1932 р. – 4 особи, за бандитизм – 112 осіб, за контрабанду та перетинання кордону – 21 особу, за інші злочини – 207 осіб [416, арк.7]. Компаративний аналіз цих даних дозволяє стверджувати про зменшення кількості засуджених за «законом про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р. при одночасному різкому збільшенні кількості засуджених за «контрреволюційні злочини».

Однією зі справ, які ілюстрували зростання незадоволення радянською владою і могли слугувати однією із складових сукупності причин проведення «куркульської операції», стала справа Гнатюка Стефана Івановича, який 1936 р. здійснив спробу вбивства Харківського обласного прокурора Брона. Мотивом його вчинку було переконання Гнатюка, що Брон заслуговує смерті за примусове виселення українців на Північ, розкуркулення та розорення українського народу. При цьому від своїх переконань Гнатюк не відмовився й у день розстрілу [421, арк.65].

Судовими органами відзначалося стабільне збільшення з року в рік кількості справ про контрреволюційну агітацію та пропаганду, що пояснювалося «викриттям троцькістських елементів» [416, арк.9]. Найбільша кількість засуджених за антирадянську агітацію припадала на Чернігівську область, де за це було засуджено 82 % від кількості всіх засуджених по області, у Харківській – 80,3, Донецькій – 86,8 і в Дніпропетровській – 83,9 %. Справ по бандитизму припадало найбільше на Київську область – 11,6 % всіх справ по області, Одеську – 3,8, Харківську – 2 % [416, арк.11]. При цьому за вказаними статтями спецколегіями було засуджено до розстрілу 1,4 %, до 10 років позбавлення волі – 4,6, на терміни від 5 до 10 років позбавлення волі – 38,1, від 2 до 5 років – 52, до 2 років – 2,1 до виправно-трудових робіт – 1,2, умовно – 0,3, та інші міри покарання було застосовано до 0,3 % засуджених [416, арк.12].

Одним із недоліків у роботі називалася незадовільна якість проведення попереднього слідства і слабкість прокурорського нагляду на місцях [416, арк.40]. Іншою проблемою роботи спецколегій було те, що кількість людей у їх складі визначалася ще станом на 1934 р. у зв'язку з реорганізацією ОДПУ в НКВС. За час, що минув, надходження справ до спецколегій зросло вдвічі. Крім

того, у зв'язку з прийняттям нової Конституції змінився порядок розгляду цих справ, процеси стали більш розгорнутими за більшої участі захисту, а відповідно на них витрачалося більше часу, ніж за умови проведення спрощених процесів, що, на думку суддів, вимагало доукомплектування складу спецколегій [416, арк.45].

8 січня 1937 р. було видано циркуляр Наркомату юстиції і Прокурора СРСР, за яким військовим трибуналам наказувалося розглядати справи, за якими могла бути розголошена військова, дипломатична або державна таємниця, без участі звинувачення і захисту. До цієї категорії справ потрапляли, зокрема, справи щодо звинувачення у зраді Батьківщини, шпигунстві, вчиненні диверсій і терористичних актів. Репресії «ворогів народу» стали масовими після пленуму ЦК ВКП(б) вже у лютому-березні 1937 р. Масовість репресивної політики сприяла кардинальній деформації правової свідомості громадян. Прикладом орієнтації суспільства на пошук «ворогів народу» може бути, зокрема, Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 15 лютого 1937 р. «Про викриття контрреволюційну групу у Олександрівському зерновому технікумі», де йшлося про викриття «контрреволюційної групи учнів» у кількості 6 осіб, яка проводила контрреволюційну агітацію і вела розмови про те, що студентам у СРСР «погано живеться, вихваляла ворога народу Троцького і гітлерівську Німеччину» [425, арк.17]. А у липні 1937 р. на засіданнях бюро райпарткомів Одеської області приймали постанови про надання права заарештовувати осіб головам сільських рад. Так у с.Тізули сільська влада заарештувала хлопчика за звинуваченням у крадіжці кількох колосків; уповноважений райпарткому Соколенко заарештував стару жінку за те, що вона вирвала з його городу кущ картоплі, у Арбузинському районі голова райвиконкому Криживицький дав розпорядження начальнику районної міліції заарештовувати всіх колгоспників і одноосібників, які зрізували недозрілі колоски на власних полях. Масові арешти здійснювали також політвідділи МТС та радгоспів [427, арк.88-89]. У доповідній записці «Про порушення соціалістичної законності у Кам'янець-Подільському окрузі»

прокурора УРСР Г.Залізногогорського вказувалося на те, що у ряді районів проводився незаконний розпродаж майна одноосібників та незаконне вилучення у них польової та присадибної землі, масове незаконне відчуження житла [429, арк.70].

2 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято постанову «Про антирадянські елементи», якою передбачалося взяття на облік всіх «куркулів» і карних злочинців, які повернулися на Батьківщину, для подальшого арешту і розстрілу в порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки. А вже на 10 липня 1937 р., згідно з даними шифротелеграми Народного комісара внутрішніх справ УРСР І.Леплевського, було «виявлено і взято на облік» 23936 «куркулів» та карних злочинців, з яких по першій категорії проходили 3749 куркулів та 1234 карні злочинці, а по другій – відповідно 10364 та 8589 [591, с.48].

5 липня 1937 р. ухвалено постанову Політбюро «Про дружин засуджених зрадників Батьківщини», згідно з якою «всі дружини викритих зрадників Батьківщини правотроцькістських шпигунів підлягали ув'язненню в табори не менше, як на 5–8 років», а діти – влаштуванню в дитячі будинки та закриті інтернати. А згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00486 про репресування «дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами за першою і другою категоріями, починаючи з 1-го серпня 1936 року», встановлювався порядок арешту і засудження Особливою нарадою при НКВС на 5–8 років жінок – «членів сімей зрадників Батьківщини» і переміщення їхніх дітей у дитячі будинки і ясла.

7 липня 1937 р. Прокуратура СРСР розповсюдила циркуляр, згідно з яким «хуліганські дії, що супроводжувалися або були конкретно виражені в контрреволюційних чи шовіністичних випадках» кваліфікувалися за ст. 58¹⁰ (антирадянська пропаганда), або за ст. 59⁷ (пропаганда, спрямована «до збудження національної чи релігійної ворожнечі»), тобто прирівнювалися до державних злочинів.

30 липня 1937 р. було видано оперативний наказ НКВС № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [226], де визначалися контингенти, які підлягали репресії. До них належали колишні «куркулі», які залишилися в селі або які осіли в містах, священнослужителі, представники колишнього «білого» руху, а також карні особи, які були раніше засуджені за загальнокримінальними статтями. Наказ встановлював кількісні «ліміти» по першій (розстріл) і другій (виселення в табір) категоріях для кожного регіону СРСР, а також фіксував персональний склад «трійок», що ухвалюють вироки (начальник УНКВС, секретар обкому, прокурор області). Вироки мали виноситися заочно, тобто без виклику звинуваченого, а також без участі захисту і звинувачення, оскарженню вироки не підлягали [594]. Спеціально вказувалося, що вироки до розстрілу повинні виконуватися «з обов'язковим повним збереженням у таємниці часу і місця виконання». Засуджені трійкою до вищої міри покарання вмирили без ознайомлення з вироком. Цей метод, що практикувався вже ОДПУ, мав перешкодити опору, спробам самогубства й колективним протестам засуджених [33, с.38].

Проведенню операції передували певні організаційні дії, які передбачали розмежування заходів, спрямованих проти куркулів та проти кримінальних злочинців. Згідно з оперативним планом щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії, обласні управління НКВС зобов'язувалися організувати на місцях перевірку якості та повноти матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» із намічених до арешту. Органи УДБ повинні були провести практичну підготовчу роботу та провадити слідство щодо куркулів, а міліція – стосовно криміналітету. Операція з їх вилучення проводилася одночасно по всій країні. Термін для провадження слідства визначався в 7 діб. Було окреслено перелік документів, необхідних для справ: 1) дані для з'ясування місцезнаходження осіб, намічених до арешту, та щодо складу їх сімей; 2) довідка й характеристика сільської ради й колгоспу (щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки тощо); 3) довідка судово-слідчих та

адміністративних органів щодо судимості й реєстрації; 4) протоколи допитів свідків, очних ставок; 5) довідки, складені за агентурними матеріалами; 6) санкція прокурора на арешт; 7) висновки по справі. До участі в операції залучався партійний актив. У колишніх окружних центрах та інших пунктах за п'ять діб до початку операції створювалися міжрайонні оперативні групи. Усіх заарештованих розміщували у в'язницях або місцях формування цих груп. На чолі міжрайгруп ставилися відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділів чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайопергруп на підставі матеріалів справ та узгоджувалися із районним прокурором [217, с.211]. До оперативних справ допускалися лише прокурори, лояльність яких не викликала сумнівів у партійної еліти. Їх кандидатури узгоджувалися з керівниками каральних органів. Саме з таких перевірених людей склалися відділи зі спецсправ [78, с.11].

Водночас так звана Куркульська операція від самого початку не була довгостроковою та ретельно спланованою акцією. На незадовільне «планування» вказує і той факт, що М.Єжов, М.Фріновський та А.Вишинський включно до вересня 1937 р. розсилали регіональним підрозділам директиви, меморандуми й накази, які можна вважати своєрідними положеннями про застосування наказу № 00447 [33, с.33].

В Україні інструкції московського центру про застосування наказу № 00447, як правило, доводилися до областей через органи НКВС УРСР. Зокрема накази М.Єжова та М.Фріновського народний комісар внутрішніх справ УРСР І.Леплевський тільки підписав, додавши, що відправляє телеграми начальникам обласних УНКВС. При цьому І.Леплевський велику увагу приділяв і «боротьбі з організованою злочинністю», насамперед зі злочинами в економічній сфері – розтратами та розкраданням соціалістичного майна, а також зі спекуляцією. У директиві начальникам обласних управлінь НКВС УРСР щодо оперативних заходів з ліквідації озброєних пограбувань у містах від 29 вересня 1937 р. І.Леплевський наголошував на необхідності вжити

рішучих заходів для «викорінення збройних пограбувань як у сільських районах, так і у містах» [66, с.142–143]. А в жовтні 1937 р. у листі заступника наркома внутрішніх справ УРСР М.Степанова начальникам обласних управлінь НКВС та УРСМ щодо поліпшення оперативної роботи йшлося про необхідність посилення протидії спекуляції та розкраданню соціалістичної власності за рахунок того, щоб створені Відділи по боротьбі із розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією «стали за змістом своєї роботи дійсно чекістським апаратом» [153, с.143–144]. Водночас М.Степанов відмічав збільшення кількості випадків озброєних пограбувань на території Донецької, Київської, Дніпропетровської та Чернігівської областей, що, на його думку, свідчило про недостатню ефективність заходів у сфері протидії «карному бандитизму» [309, с.154–155]. Зростання ж кількості збройних пограбувань та крадіжок М.Степановим пояснював недостатньою організованістю роботи органів міліції, а не системними помилками.

На виконання наказу НКВС № 00447 було розстріляно значну частину лідерів організованих злочинних угруповань [275, с.322]. На цей час у злочинному середовищі сформувалася каста «злочинців у законі». Більшість криміналістів та кримінологів вважають, що цей процес було завершено вже на початку 1930-х років. Однією з причин цього стало формування Головного управління таборів, де зосереджувалися великі контингенти робочої сили, які, з точки зору владних структур, потребували різноманітних важелів управління. Одним із них стали саме «злочинці у законі», оскільки появу лідерів вітали й так звані політичні в'язні, які страждали від карних злочинців («блатарів»). У ході вироблення принципів поведінки «злочинців у законі» формувалися основи їх взаємовідносин із владою. Принципи «злочинців у законі» передбачали заборону будь-якого співробітництва із владними органами, служби в армії, членства в партії, володіння зброєю. Проте кримінальний світ відрізнявся гнучкістю, що зумовлювало певну модернізацію цих принципів. Однак для ув'язнених було встановлено суворе правило, згідно з яким вбивство «злочинця в законі» неодмінно каралося смертю. Поруч з цим для в'язнів заборонялися поєдинки із

застосуванням холодної зброї заради розваги, кража у сусідів, ухиляння від роботи та влаштовування бійок [317].

Можна припустити, що розстріл багатьох лідерів організованих злочинних угруповань в установах виконання покарань наприкінці 1930-х років міг бути частково пояснений прагненням приховати зв'язки окремих працівників правоохоронних органів із ними у роки репресій та їх роль у впливі на політичних в'язнів. З іншого боку, подібна ліквідація могла також зумовлюватися й прагненням послаблення організованості злочинного світу. Однак уже в 1937 р. виконуючий обов'язки прокурора УРСР Л.Яченін у своїй доповідній записці до ЦК КП(б)У був змушений констатувати, що одними лише репресивними заходами неможливо припинити масові порушення соціалістичної законності [426, арк.114].

Кількість заарештованих в Україні в рамках усіх репресивних заходів на січень 1938 р. сягнула 183343 особи, зокрема за кількістю заарештованих на 4 січня переважали «національні операції» – майже 40 % (69817 осіб); а в процесі здійснення «куркульської операції» було заарештовано 61425 осіб (майже 34 %) від загальної кількості заарештованих. Питома вага заарештованих в ході репресій відносно партійно-державних еліт становила 24,4 % [299, с.248-252; 71, с. 256-260; 36, с. 263-272].

11 серпня 1937 р. було видано «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485», підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.Єжовим. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо повної ліквідації місцевих організацій «Польської Організації Військової» - «ПОВ». Арешту підлягали виявлені у процесі слідства найактивніші члени «ПОВ», військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР, перебіжчики з Польщі незалежно від часу

переходу їх в СРСР, політемігранти з Польщі, колишні члени антирадянських політичних партій, найактивніша частина місцевих антирадянських елементів польських районів [86, с.365–414]. При цьому вже директивою Прокурора СРСР А.Вишинського від 8 жовтня 1937 р. військовим прокурорам і військовим трибуналам рекомендувалося кваліфікувати контрреволюційні виступи, які схвалювали терористичні акти по відношенню до вождів партії та уряду не за ст. 58¹⁰ (контрреволюційна пропаганда і агітація), а за ст. 58⁸ (терористичний акт) [229, с.77].

Опубліковані статистичні дані про результати «польської операції» в Україні дещо різняться. В оприлюднених у середині 1990-х років публікаціях вітчизняних авторів стверджувалося, що загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них – 44467 поляків). З загальної кількості ув'язнених 39644 особи були розстріляні або ж отримали термін покарання у вигляді позбавлення волі [280, с.146]. Підрахунки за виявленими у Галузевому державному архіві СБ України протоколами «двійок» та «особливих трійок» свідчать, що було засуджено 57410 осіб, з них розстріляно – 46792 особи, засуджено до ув'язнення – 9885 осіб, звільнено – 17 осіб, відправлено справи на дослідження стосовно 587 осіб, а також 38 справ було припинено через смерть заарештованих громадян [297, с.35]. Тільки в Києві та Київській області в результаті «завдання оперативного удару по польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю» на 1 жовтня 1937 р. було заарештовано 3003 особи: 1713 поляків, 791 українець, 114 євреїв. Співробітники Київського УНКВС звітували про «розкриття та ліквідацію» 59 польських шпигунсько-диверсійних резидентур, 19 організацій ПОВ, 32 диверсійно-повстанських груп та 101 агента польської розвідки [13, с.133].

За сфальсифікованими звинуваченнями членів «ПОВ» звинувачували у підготовці збройного повстання у тилу Червоної Армії у момент нападу на СРСР «фашистських держав», підготовці до здійснення диверсійних актів, руйнування залізничних мостів, отруєнні хліба та диверсіях на поштових і

телеграфних станціях, електростанціях, у промисловості і сільському господарстві [227, с.415].

Загалом протягом жовтня 1936 - листопада 1938 рр. у справах, які вели органи держбезпеки, було заарештовано не менше 1710000 осіб, засуджено – не менше 1440000 осіб, у тому числі засуджено до розстрілу – не менше 725000 осіб, яких «трійками» за «куркульською операцією» – не менше 436000 осіб, Комісією Наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР («двійками») до вересня 1938 р. і «особливими трійками» у вересні-листопаді 1938 р. за «національними операціями» – не менше 247000 осіб, Військовою колегією Верховного Суду СРСР, Спецколегіями обласних судів, військовими трибуналами – не менше 41000 осіб. Крім того, за той же період «міліцейськими трійками» як «соціально шкідливий елемент» було засуджено не менше 400000 осіб, піддано висланню і депортаціям в адміністративному порядку – не менше 200000 осіб, засуджено судами загальної юрисдикції за загальнокримінальними звинуваченнями – не менше 2000000 осіб, із них у табори відправлено не менше 800000 осіб [224].

Кардинальне значення для динаміки проведення операції мало положення, за яким названі цифри були лише орієнтирами, насправді допускалося перевищення цих цифр (хоча й тільки згідно з запитом на адресу НКВС). Завдяки цьому положенню було знайдено механізм, який спонукав регіональних керівників НКВС до змагання за найвищі показники й одночасно відігравав для центрального керівництва роль інструмента дозування репресій [33, с.35].

У ході «куркульської операції» із 130685 осіб засуджених 8,2 % (10781 особа) були засуджені до різних мір покарання тими каральними інстанціями, які, як правило, займалися засудженням еліти. Зокрема Військовою колегією було засуджено 2,5 % (3335 осіб), військовими трибуналами, спеціальними колегіями й Особливою нарадою – 4,7 (6170 осіб), на відкритих судових процесах – 0,3 (399 осіб) та, відповідно, засуджені як дружини зрадників Батьківщини – 0,7 % (877 осіб) [33, с.212].

Репресивна система діяла за власними законами, які переносила на поневолене суспільство, що все глибше занурювалося у «безпроглядну ортодоксальну комуністичну ідеологію», підминала під себе правову систему, перетворюючи закон на знаряддя автократичного режиму. Це набуло найбільш жахливих рис у кримінальному праві й процесі, виправно-трудоному праві, де повністю переважали тенденції до посилення кримінальних репресій [21, с.102].

Поруч з цим суттєву роль відігравав і людський фактор. Згідно із матеріалами звіту від 4 січня 1938 р., найбільш суворі вироки виносили в Україні виїзні сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. Так, із зареєстрованих 3335 випадків смертний вирок був ухвалений відносно 2879 осіб (86,3 %). Після Військової колегії за ступенем посилення мір покарання йшли «національні операції». Так, із 38058 осіб, засуджених до вищої міри покарання у рамках «національних операцій», було засуджено 31743 особи (83,4 %). На відкритих процесах до розстрілу були засуджені 59,6 % від всієї кількості засуджених. «Куркульська операція» з її 39,3 % ухвалених смертних вироків (разом 83122 особи засуджені, з них 32715 осіб – до вищої міри покарання) розташовувалася відносно низько на шкалі репресій. Останнє місце за кількістю ухвалених смертних вироків займали військові трибунали, спеціальні колегії судів й Особлива нарада – 8,4 % (6170 осіб) [33, с.213–214]. При цьому звітні кампанії народних суддів проходили незадовільно, оскільки у ряді районів всіх без винятку областей УРСР не було проведено жодної звітної доповіді [430, арк.1].

Масштаби так званої протидії злочинності (у радянській історіографії – «боротьби зі злочинністю») в роки «великого терору» Д.Веденєєвим характеризуються як незаконні політичні репресії, тобто політично мотивоване застосування радянською державою на підставі антигуманних законів або у позазаконному порядку різноманітних форм розправи (страта, позбавлення волі, примусові депортації, обмеження свободи пересування та занять, звуження можливості реалізації законних прав громадян тощо), інших

примусових заходів по відношенню до громадян. При цьому у зв'язку із поширенням репресій протягом 1937–1938 рр. по УРСР прокотилася масштабна хвиля самогубств. У зв'язку із репресіями відповідальних працівників частина їхніх родичів віддавала перевагу покінченню життя самогубством [428, арк. 10]. Однією з причин самогубств керівних працівників, як свідчили їх передсмертні записки, було очікування арешту або впевненість у його невідворотності у зв'язку із арештом колег [428, арк.11]. Іншою причиною самогубств ставало звільнення з роботи та усвідомлення неможливості прогородувати сім'ю [428, арк.31].

Так званий списочний облік антирадянського елементу у державній безпеці СРСР, що діяв упродовж 1930–1940-х років, ґрунтувався на принципах колишньої партійної, соціальної приналежності, а також національності та ідейних переконань особи. Таємний наказ 1939 р. передбачав 18 категорій населення, що мало вноситися до спеціального обліку. Зокрема п'ять категорій розглядалися в якості «потенційної бази іноземних розвідок»: німці, поляки, японці, китайці, корейці та інші, які «виявляли національні настрої» [297, с.35].

1930-ті роки стали періодом формування і зміцнення сталінського командно-адміністративного та тоталітарно-репресивного режиму, який, використовуючи державний механізм як узурпований інструментарій влади, здійснював абсолютний контроль над усіма галузями (сферами) суспільного життя, віддаючи перевагу репресивним методам та формам забезпечення практичної реалізації своєї політики, у поєднанні з широким використанням соціальної міфології та маніпулятивних методів впливу як на маси загалом, так і на окремі особистості. Основними проявами такої організації стали репресивність політичних інститутів, заснованих на моноідеології, монополізації влади та інформації, перманентному підсиленні напруженості, мілітаризації суспільного життя; утвердження та функціонування тоталітарно-репресивного режиму в Україні [108, с.276].

Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога» в ході поширення репресивної діяльності. Ці ознаки протягом 1930-х років постійно

змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Сталінська «кадрова революція» мала на меті сформувати нову еліту із політично та ідеологічно вихованих молодих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни [237].

У цих умовах контроль за злочинністю став одним із засобів формування відданих Й.Сталіну діячів. Й.Сталін мав причини для знищення тієї верстви керівників, яка разом з ним прийшла до влади. Він був першим серед них, головним авторитетом, але не мав безмежного впливу. Масова заміна таких керівників на молодих висуванців дозволяла створити певну базу в управлінських структурах для затвердження одноособової диктаторської влади. Нове покоління чиновників, які отримали освіту в радянських вузах, формувалися як особистості в радянських умовах, бажали отримати можливості для кар'єрного росту та досягнення успіху в житті. Вони могли надати управлінській системі нового адміністративного динамізму [29]. Для реалізації цього плану було використано М.Єжова, який прийшов до НКВС з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Й.Сталіну. Саме М.Єжов сформулював апріорні звинувачення у терористичних намірах колишнім учасникам опозиції і критикував «відомчий» підхід у діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, заважало виявленню «шкідників» і «шпигунів» [242, с. 455]. Фактично контроль за злочинністю на догоду Й.Сталіну було використане для зміцнення його особистої влади.

Ініціатором прийняття законодавчої репресивної бази, яка забезпечувала б надзвичайні міри відповідальності, особисто виступив Й.Сталін. Вносячи законодавчі ініціативи, він визначав каральні заходи, які необхідно було вживати в тій чи іншій ситуації [190, с.455].

Слід зазначити, що протягом 1930-х років переважна більшість політичних справ порушувалася органами НКВС, а не прокуратурою. 8 січня 1938 р. Прокуратура і НКВС СРСР розіслали на місця спільний циркуляр, в якому роз'яснювалося, що органами НКВС повинні порушуватися справи тільки за

ст.ст. 58⁶ (шпигунство), 58⁸ (теракти), 58⁹ (диверсія), а за ст.ст. 58⁷ (шкідництво) і 58¹⁰ (контрреволюційна агітація і пропаганда) це мали робити слідчі. Але й після цієї вказівки «активність» прокурорських працівників у сфері «боротьби з ворогами народу» суттєво не зросла. У квітні 1938 р. Прокуратура СРСР заборонила республіканським та обласним прокурорам без своєї згоди порушувати нові справи за ст. 58. Одночасно було дозволено піддавати карному переслідуванню осіб, які висували безпідставні політичні обвинувачення [232, с.71].

Нові вимоги до діяльності прокуратури були сформульовані на Всесоюзній нараді прокурорів, що відбулася в Москві 21–22 травня 1938 р. Тут А.Вишинський відзначив, що «у нас прокурори поставлені на те, щоб допомагати нашому народу покращувати життя» [47, с.51].

З іншого боку, «боротьба на правовому фронті» супроводжувалася в 1930-і роки репресіями, викорінюванням інакомислення, утвердженням єдиної концепції «соціалістичного права», офіційне тлумачення якої забезпечила у 1938 р. «І Нарада з питань науки радянської держави і права», що була організована Генеральним прокурором СРСР А.Вишинським. В остаточній редакції відповідно до рішення Наради затверджувалося визначення права, як сукупності правил поведінки, що виражають волю пануючого класу, встановлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу. Ототожнення «права» і «законодавства» було безперечно позитивістським, але антиюридичним, адже за право видавалися «воля пануючого класу», закріплена в законах, неправові офіційні акти («норми») [107, с.189].

Ескалація «ворогоманії», «шпигуноманії» та «диверсійних» вилазок, ініційована політичним режимом, увійшла в нову фазу після прийняття директиви Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. «Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань», у якій зазначалося, що у

ряді місць встановилася практика кваліфікації контрреволюційних терористичних висловлювань за ст. 58¹⁰ КК РРФСР та відповідних статей КК інших союзних республік. Але така кваліфікація злочинів про контрреволюційні терористичні висловлювання була «політично неправильною», у зв'язку з чим пропонувалося кваліфікувати подібні злочини за ст. 58⁸ КК РРФСР (ст. 54⁸ для УРСР) як «за терористичні акти» проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій. За такою кваліфікацією у репресивних діях домінував так званий місцевий фактор, що зумовлював надзвичайно широкий спектр в організації політичних репресій [189, с.11].

Нехтуючи елементарними правовими і моральними принципами, Генеральний прокурор А.Вишинський та його оточення з метою юридичного «підсилення та обґрунтування» масових розправ із «ворогами народу» висунули тезу про «співучасть у широкому розумінні слова». Заперечувалася необхідність встановлення прямого причинного зв'язку між діяльністю співучасника і виконавця злочину для протягнення їх до кримінальної відповідальності. При цьому розроблене гуманною наукою і практикою поняття співучасті підмінялося розпливчастим поняттям причетності, зв'язку, що фактично вело до безмежного судово-адміністративного свавілля. До того ж було значно розширено коло діянь, за які передбачалося кримінальне покарання, встановлювався максимальний строк позбавлення волі до 25 років, поширювалося застосування смертної кари, передусім щодо «ворогів народу» [21, с.103].

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» увійшла в нову фазу після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В.Балицького змінив І.Леплевський, який почав свою діяльність відповідно до наказу М.Єжова від 14 червня 1937 р. № 968. І.Леплевський здійснював «масові операції» по «куркулях» та «кримінальних злочинцях», розпочаті 1 серпня 1937 р., по поляках, ініційовану НКВС СРСР 11 серпня 1937 р., по німцях, по румунській і харбінській лініях, по латишах, проведену у листопаді-грудні 1937 р. Саме

І.Леплевський просив центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв ініціативу при «розгромі» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «антирадянського сіоністського активу» [584, с.143–186].

У ході репресивної політики як засіб «контролю за злочинністю» широко використовувалися фабрикації справ на «злочинців», застосовувалися методи фізичного насильства для отримання необхідних «свідчень», коригувалися протоколи допитів. Вже 17 листопада 1938 р. Й.Сталін і В.Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», де мова йшла про серйозні недоліки і перекручення в роботі органів НКВС, серед яких виділялися «масові операції», спрощений порядок ведення слідчих справ, прохання про розширення «лімітів» для масових арештів. Вказувалося, що працівники НКВС практично відмовилися від агентурної роботи, віддаючи перевагу масовим арештам, не турбуючись при цьому «про повноту і високу якість розслідування». Наголошувалося, що в органах НКВС набув масового поширення спрощений порядок розслідування, за якого слідчий обмежувався отриманням від обвинуваченого визнання своєї вини і зовсім не турбувався про «підкріплення цього визнання необхідними додатковими даними (показами свідків, актами експертиз, речовими доказами)». Підкреслювалося, що часто заарештовані не допитували протягом місяця після арешту, а іноді й більше. При цьому протоколи допитів арештованих велися не завжди. Мали місце випадки, коли свідчення заарештованих записувалися слідчими у вигляді поміток, а потім, через тривалий проміжок часу, формувався протокол допиту за порушення ст. 138 Карно-процесуального кодексу про дослівну фіксацію свідчень заарештованих. Констатувалося, що досить часто протокол допиту взагалі не вівся до тих пір, поки заарештований не зізнавався у скоєних ним злочинах [261, с.5].

Таким чином, верхівка радянського керівництва не лише визнавала незаконну сутність організованого нею ж контролю за злочинністю виключно на основі поширення репресій, а й висловлювала стурбованість фактично

повною відмовою органів НКВС від агентурної роботи. Цей факт викликав тривогу у зв'язку з тим, що саме агентурна робота могла б виступати вагомим засобом організації протидії злочинним проявам, особливо у сфері так званого кримінального бандитизму. Посилення організованості у середовищі карних злочинців із формуванням чіткої ієрархічної структури та поширенням кримінальної субкультури вимагало не проведення політизованих каральних операцій, а копіткої роботи по виявленню і знешкодженню злочинних угруповань, абсолютна більшість яких мали у своєму розпорядженні достатню кількість вогнепальної зброї. Іншим важливим фактором, який зумовлював вимогу посилення агентурної роботи, могла виступати підготовка до участі у масштабних збройних конфліктах і розуміння необхідності організувати дієву роботу у сфері контррозвідки.

Поруч з цим у вказаній постанові різко критикувалася робота прокурорів, які «зводили свою участь у розслідуванні до простої реєстрації і штампування слідчих матеріалів». Також вказувалося, що органи Прокуратури не лише не усували порушення революційної законності, але й фактично узаконювали ці порушення [261, с.5]. Таким чином, вище керівництво держави знімало з себе відповідальність за фактичну підміну контролю за злочинністю масовими репресіями, перекладаючи її у звичній для себе манері на «ворогів», які пробралися до органів НКВС та Прокуратури і порушували справи проти невинних людей, намагаючись одночасно «прикрити та спасти від розгрому своїх співучасників у злочинній антирадянській діяльності».

На виконання Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. уже 26 листопада було видано наказ НКВС № 00762, про припинення будь-яких масових операцій по арештах чи виселенню, й арешти здійснювати виключно в індивідуальному порядку за отримання санкції УНКВС чи НКВС союзних чи автономних республік, органам міліції здійснювати арешти за постановами начальника районного чи міського відділу за санкцією районного прокурора, а затримання органами міліції проводити у суворій відповідності із ст. 100, 103 та 104 Карно-процесуального кодексу РСФРР чи відповідних

статей кодексів союзних республік з наступним оформленням арешту або звільненням затриманих впродовж 48 годин [96, с.16–17]. Але механізм репресивної машини зупинити було не так просто. Однією з причин цього стала деформація правосвідомості працівників правоохоронних органів та прокуратури в ході масових репресій 1930-х років.

Аналіз звинувачень, які висувалися працівникам НКВС, дозволяє зробити висновок, що залучення їх до репресивної діяльності сприяло тому, що будь-яка затримана особа розглядалася багатьма слідчими як «ворог», виявлення якого залежить у першу чергу від «старанності» на допитах. Вже протягом першого півріччя 1935 р. військовим трибуналом було розглянуто 136 справ за звинуваченнями штатних співробітників НКВС [410, арк.2]. З них 33,8 % справ становили справи про порушення революційної законності (побиття, погрози, грубе поводження на допитах). Це, на думку військового прокурора прикордонної та внутрішньої охорони, свідчило «про недостатній рівень культурності як загальний, так і за спеціальністю ряду працівників НКВС» [410, арк.4]. Мова йшла про недостатній рівень професійних знань працівників та відсутність у багатьох з них навичок оперативної роботи. Найбільш розповсюдженими злочинами у середовищі працівників НКВС стали саме порушення революційної законності (побиття заарештованих, незаконні арешти) і дещо менш розповсюдженими були контрреволюційні злочини, посадові злочини корисливого характеру, хуліганство, військові злочини (невиконання наказу, втрата зброї) [410, арк.19].

Деформація правосвідомості із усвідомленням «вищості» правоохоронних органів над законними правами, інтересами і потребами громадян у подальшому призводитиме до численних проявів поведінки працівників правоохоронних органів, властивих саме періоду найбільшого поширення репресій у 1937–1938 рр.

Саме у 1938 р. Генеральним прокурором А.Вишинським було проголошено офіційно заборонювально-обвинувачувальну точку зору на право. Право визнавалося юридичною основою комуністичного режиму тотальної

тероризації народу, розгалуженою системою репресивного апарату. Встановлені у державі порядок, режим, правила «планування і підпорядкування, виражені в праві» розглядалися як цінність більш високої властивості, аніж особисті права та юридичні можливості окремої особи [21, с.105]. Автор концепції критично оцінював змагальність судового процесу, вказуючи, що «процес змагальний – складна справа» [46, с.10].

Змагальність судового процесу критично оцінював А.Вишинський, вказуючи, що «процес змагальний – складна справа. Набагато важче провести процес на основі змагальності, аніж у будь-якому іншому порядку. Коли підсудний – суб'єкт права..., коли він захищається, – тоді складніше такий процес провести. Набагато легше, звичайно, вести такий процес, коли підсудний не суб'єкт права, а ... об'єкт права, тобто коли його можна, як це було у інквізиційному процесі, терти і перетирати, як завгодно; звичайно набагато важче провести процес в умовах процесуальної рівності сторін, коли підсудний захищається, коли він бореться. Але, товариші, коли цей процес закінчується внаслідок цієї боротьби і опору перемогою звинувачення, тоді, звичайно, цей процес виграє у суспільній думці так, як не може вигравати ніякий інший процес» [46, с.10].

У ході розгортання репресивної діяльності в обіг було введено формулу, згідно з якою вина – це причинний зв'язок між особою, що підозрюється у скоєнні злочину, і самим злочином. Це означало фактичне нехтування такими важливими сторонами поняття вини, як умисел, мета і мотиви. Їх підмінили «об'єктивним», у більшості випадків надуманим, зв'язком між діями особи і перебігом реальних подій незалежно від того, як вона сама до своїх дій ставиться, яку мету переслідує. Наведена конструкція відкривала шлях до так званої об'єктивної осудності, до безмежного судового розсуду. Фактично принцип особистої провини, як необхідний елемент складу злочину, було відкинуто. На практиці така формула дозволяла легко віднаходити «винних» громадян, основна маса яких була небезпечною для буття більшовицької

державності. Все це перебувало у протиріччі не тільки з правовими принципами, але й з елементарними загальнолюдськими цінностями [21, с.103].

Протягом 1930-х років контроль за злочинністю здійснювався в умовах нехтування демократичними принципами права, зокрема такими як презумпція невинності, змагальний характер судочинства, критерій повної доведеності. Арешт сам по собі вважався достатньою підставою для звинувачення. Це деформувало правову свідомість громадян, частина з яких віддавали перевагу доносам, публічному засудженню заарештованих, відмові від родинних зв'язків для того, щоб самим не потрапити до репресивних органів. Так, коли на початку жовтня 1937 р. НКВС заарештував співробітника Вінницької облконтори Держбанку, активного члена парторганізації Медведя, то партактив зібрався вже в день арешту і негайно «як ворога народу» заарештованого виключили з партії, разом з тим так само миттєво була виписана й розгромна характеристика на викритого «ворога» [206, с.24]. Подібні приклади були масовими, оскільки репресії 1930-х років суттєво посприяли етатизації суспільства та його маргіналізації.

Маргіналізація радянського суспільства виступила у якості одного з важливих чинників поширення злочинності, оскільки у багатьох випадках соціалізація індивіда передбачала саме вчинення злочину. Для багатьох працівників правоохоронних органів соціалізація передбачала бездоказове засудження громадян, отримання «доказів» шляхом застосування фізичного насильства, виконання вироків у вигляді вищої міри покарання, участь у операціях проти представників певних етнічних та соціальних груп у рамках репресивної політики тощо. Значна частина прокурорів, попри окремі випадки спротиву системі, санкціонувала подібні заходи, виступаючи на боці вищого партійного керівництва. Для пересічних громадян втягнення у злочинну діяльність (в основному крадіжки, грабунки та пограбування) мотивувалося прагненням вижити в умовах голодомору.

Прийняття постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. зумовлювалося тим, що масштаб репресивної діяльності став призводити до

руйнування сукупного потенціалу країни, до деформації сутності правоохоронних органів та органів прокуратури із зосередженням їх на «інквізиторській» діяльності із маніакальним пошуком «ворогів народу» за занедбання оперативної та агентурної роботи, що сприяло посиленню організованої кримінальної злочинності з орієнтацією на збройні пограбування. Водночас відмова від масових репресій, яка проглядалася у постанові, не виключала самої можливості подальшого відновлення пошуків «ворогів народу» із відповідною орієнтацією правоохоронних органів, оскільки визначення винних здійснювалося цілком у руслі репресивної політики.

Наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. були заарештовані керівники НКВС СРСР М.Єжов, М.Фріновський, І.Леплевський та інші, а також майже всі колишні наркоми внутрішніх справ союзних і автономних республік, більшість начальників УНКВС країв і областей та багато керівних працівників правоохоронних органів, що свідчило не про руйнування репресивної системи, а лише про черговий пошук винних та відведення підозр від вищого партійного керівництва та особисто Й.Сталіна.

В ході масових репресій відбулися серйозні зміни кадрів у правоохоронних органах, які полягали у залученні до оперативної роботи за рекомендаціями партійних органів осіб, які взагалі не були знайомі із її особливостями та методами, але були готові беззастережно виконувати будь-які вказівки вищого партійного керівництва. Ці особи не були здатні організувати серйозний спротив поширенню карної злочинності, оскільки за відсутності фахової підготовки були орієнтовані лише на пошук «внутрішніх ворогів» за «політичними злочинами». Це спрямування виявилось і в ході викриття так званої військово-фашистської змови, що призвело до поширення репресій проти командного складу Червоної Армії, внаслідок яких було репресовано близько 44 000 офіцерів різних рангів. Але з часом усвідомлення руйнівної сили репресивної політики проти військовослужбовців у рамках надуманих напрямів у сфері контролю за злочинністю призвело до відмови від подібної політики. Так, 13 січня 1939 р. було видано наказ НКО СРСР і НКВС СРСР

«Про роботу Особливих відділів НКВС СРСР», де передбачалося, що арешти рядового і молодшого командного складу Червоної Армії повинні узгоджуватися Особливим відділом НКВС СРСР із народним комісаром оборони СРСР [267, с.29-31]. Це дещо зменшило «активність» працівників НКВС у пошуках «ворогів народу» в армії.

Напередодні Другої світової війни також було здійснено реорганізацію військових трибуналів військ НКВС на підставі спільного наказу заступника наркома внутрішніх справ І.Масленникова і голови Військової колегії Верховного Суду СРСР В.Ульріха від 25 березня 1939 р. Згідно з цим наказом касаційною інстанцією для військових трибуналів військ НКВС країв, областей, союзних і автономних республік, автономних областей і будівництв були військові трибунали військ НКВС округів (військ НКВС), а касаційною інстанцією для всіх військових трибуналів округів була Військова колегія Верховного Суду СРСР [229, с.81].

Загалом розгортання масових репресій сприяло деформуванню уявлень про характер державного контролю за злочинністю як за рахунок фактичної підміни оперативної роботи більшості правоохоронців репресивною діяльністю, так і внаслідок прийняття нормативно-правових актів, які були орієнтовані на розкручування маховика репресій. При цьому їх плановість із самостійним визначенням осіб, які підлягали репресіям, деформувала правосвідомість працівників правоохоронних органів та спецпідрозділів у бік уявлень про власне становище у системі державних органів в цілому. Це призводило до втручання правоохоронців у діяльність державних установ на місцях, у діяльність армійських підрозділів за рахунок контролю за роботою офіцерського складу, що у свою чергу породжувало безініціативність, сліпе очікування наказів вищого командування, що вкрай негативно позначалося на діях армійських підрозділів у бойових операціях.

Висновки до розділу 3

Зосередження репресивних функцій в руках НКВС, який підпорядковувався особисто Й.Сталіну, нехтуючи правовими нормами, керуючись у своїх діях власними нормативними актами – наказами, розпорядженнями – нівелювало значення цього органу як зорієнтованого на виконання правоохоронних функцій спецслужби. Фаховий рівень багатьох працівників НКВС не відповідав завданням у сфері контролю за злочинністю, які стояли перед ними напередодні Другої світової війни. Широке застосування у слідчо-прокурорській практиці доказів на основі доносів, наклепів, фізичних тортур фальшувало саму ідею контролю за злочинністю, яка протягом 1930-х років була перетворена на засіб зміцнення особистої влади Й.Сталіна та розбудови тоталітарної держави. Визначення злочинцями цілих соціальних груп із окресленням майбутньої кількості покараних, отримання «доказів» по справах завдяки широкому застосуванню фізичного насильства по відношенню до заарештованих, побудова звинувачення лише на підставі свідчень самих підозрюваних або ж навіть розправи без суду і слідства набули масового поширення. Тому, не відкидаючи того, що дії частини засуджених дійсно мали ознаки певних злочинів, вважати всіх засуджених злочинцями було б безпідставно, оскільки засудження селян, які рятувалися від голодної смерті, збираючи на полях колоски, засудження без доведення вини як співучасників або ж на основі лише належності до певної соціальної групи за загальнолюдськими принципами можна вважати злочином. В таких умовах масово порушувалися або ж зовсім ігнорувалися норми кримінально-процесуального права, а деякі нормативні акти набули зворотної сили.

Саме у період 1930-х років в умовах поширення репресивної політики результати проведення масових операцій проти карних злочинців довели неможливість викорінити злочинні прояви у вигляді пограбувань, збройних нападів, крадіжок, хуліганства тощо шляхом здійснення масових арештів і подальших страт тих, кого підозрювали у приналежності до злочинного світу.

Згортання кримінологічних досліджень призвело до втрати «наукового ґрунту» у сфері контролю за злочинністю із обґрунтуванням різних заходів у цій сфері на основі ідеологічних постулатів за відсутності критичного аналізу дійсності, а також на основі висновків, продиктованих прагненнями виключно до кар'єрного зростання в умовах тоталітарного режиму. Ігнорування ознак злочинності як соціального явища призвело до нераціонального використання ресурсів держави, скорочення сукупного її потенціалу та деформацій правосвідомості громадян, а також до зниження обороноздатності країни.

Середину 1930-х років у сучасній історичній та історико-правовій літературі не дарма називають періодом «великого терору», а не «боротьбою зі злочинністю», як це було притаманно радянській історіографії, котра у масовості репресій не бачила суцільного порушення природнього права людини на життя. Саме тоді набули широкого застосування невмотивовані політичні репресії, нищення українців шляхом тотального голоду у 1932–1933 рр., позбавлення ні в чому неповинних людей волі, примусові депортації, обмеження свободи пересування, неможливість реалізації декларованих Конституцією СРСР 1936 р. та Конституцією УРСР 1937 р. законних прав громадян. Де-факто 1930-ті роки стали періодом формування і зміцнення сталінського командно-адміністративного режиму, який здійснював тотальний контроль над усіма сферами суспільного та індивідуального життя, повсюдно використовуючи залякування терором та здійснюючи репресивні заходи до найбільш стійких та ідеологічно умотивованих, з одного боку, та поєднуючи широке використання агітаційно-пропагандистських заходів, а також маніпулятивних методів впливу на маси та особистість – з іншого. Власне, годі говорити про кримінально-правовий контроль за злочинністю у 1930-х роках. Злочинцем себе виявила сама держава, її командно-адміністративний апарат, компартійна верхівка та й численна кількість простих громадян, які безпідставними доносами намагалися забезпечити собі лояльне ставлення з боку тоталітарної системи, щоправда їхні аморальні дії, як показала кримінальна та процесуальна практика, не давали жодного шансу на порятунок.

РОЗДІЛ 4

ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННИМИ ПРОЯВАМИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1945 рр.)

4.1. Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку Другої світової війни

Контроль за злочинністю в роки війни має ряд особливостей, які визначаються тлумаченням певних дій чи бездіяльності як злочинних представниками різних сторін конфлікту. Відсутність універсальних критеріїв правової оцінки частини складних явищ в роки війни змушує дослідників аналізувати їх з кількох протилежних позицій для оцінки успішності дій владних інститутів та правоохоронних органів.

Під час німецько-радянської війни з точки зору окупантів злочинцями були всі, хто в тилу протидівав німецькій та румунській адміністрації, а з точки зору радянської влади, такими ж порушниками закону були оунівці та бійці УПА. З формально-правової точки зору радянська влада могла вважати оунівців міжнародними терористами, а з позиції україноцентризму ОУН і УПА посіли місце національно-визвольних інституцій в роки Другої світової війни і повоєнний період. У той же час представники не лише праворадикального, а й центристського спектра українського національного табору вважали дії сталінського режиму (депортації, насадження колгоспів, насильницьку радянізацію, переслідування УГКЦ) й окупаційних властей (терор, геноцид, розстріл заручників) злочинними. Тому формально-правові підходи не завжди забезпечують адекватність аналізу динамічних, суперечливих і неоднозначних процесів, які відбувалися в період Другої світової війни. Адекватний результат може бути забезпеченим у випадку проектування цих подій на матрицю

конкретно-історичної ситуації і висвітлення того чи іншого явища в певному, окремо взятому юридичному спектрі [242, с. 599-600].

В умовах тоталітарної системи, що панувала в країні, всі сфери життя суспільства перебували під жорстким контролем влади. Органи державної безпеки становили потужну розгалужену спецслужбу, яка постійно відчувала нестачу кваліфікованих кадрів. Внаслідок зростання потреб зміцнення оборони держави та нарощування її воєнного потенціалу станом на лютий 1939 р. у НКВС СРСР розпочалася істотна реорганізація. Зі складу Головного управління прикордонної і внутрішньої охорони виокремилася Головне управління прикордонних військ (ГУПВ). Перед органами НКВС ставилися завдання охопити своєю увагою практично всі без винятку сфери політики, економіки, освіти, науки, культури і спорту. Співробітники 6-го відділу Головного управління державної безпеки вели спостереження за діяльністю міліції, військкоматів, пожежної охорони. З утворенням 3 лютого 1941 р. Народного комісаріату державної безпеки СРСР його основу становили управління розвідки за кордоном, контррозвідки та секретно-політичне. Головне управління таборів, Тюремне управління, табірні і виробничі підприємства НКВС СРСР (до НКДБ вони не ввійшли) уособлювали репресивно-каральні функції радянських органів державної безпеки [17, с.12].

До початку війни з Німеччиною, удосконалювались нормативно-правові засади діяльності та організаційно-штатна структура військ НКВС, збільшилася їх чисельність, поліпшився кадровий склад, матеріально-технічне забезпечення, було здобуто досвід бойової та оперативно-розвідувальної роботи, в тому числі й у сфері протидії ОУН. Однак організаційно-структурна перебудова військ здійснювалася без чіткого стратегічного плану й очікуваних результатів не дала [107, с. 12]. Неодноразові переформування та перепідпорядкування військ, зміни нормативно-правових засад їх організації та службово-бойової діяльності негативно впливали на стан дисципліни й порядку в частинах і підрозділах, на рівень їх боєготовності.

Статус внутрішніх військ, дислокованих в Україні, характеризувався їх повною залежністю від центру й визначався нормативно-правовими актами, виданими НКВС СРСР. Республіканські центральні органи влади, і насамперед НКВС, намагалися поширити свій вплив на організаційну перебудову військ, однак компетенція Наркомату внутрішніх справ України обмежувалася лише правом здійснення оперативно-тактичних заходів, спрямованих на посилення захисту західної ділянки державного кордону. Правові засади функціонування військ НКВС визначалися також спільними нормативними актами наркоматів внутрішніх справ та оборони (НКО) СРСР, спрямованими на розбудову якісно нової схеми взаємодії прикордонних і внутрішніх військ з частинами та з'єднаннями РСЧА. Однак військові главки невірно оцінювали можливості прикордонних та внутрішніх (оперативних) військ при розробці нормативної бази та розрахунків сил і засобів для охорони прифронтової смуги, комунікацій і тилу країни у разі нападу противника: перед ними ставилося завдання забезпечити підхід і розгортання поблизу кордону головних сил прикриття армії [112, с.289–297; 113, с.7–10;].

Протягом тривалого часу у СРСР існувала практика широкого застосування покарання у вигляді позбавлення волі, що призводило до зростання кількості людей, які перебували поза суспільною соціалізацією. Це забезпечувало розширення можливостей використання безоплатної праці. Світова війна, що почалася у 1939 р. в Європі, радикально змінила пріоритети внутрішньої політики сталінського режиму і стала однією з причин глибоких змін у системі судочинства, і перш за все у застосуванні кримінальних покарань. Репресивна система радянської юстиції, що формувалася з перших років більшовицької влади, у роки Другої світової війни набула закінчених форм: у жоден інший період радянської історії система кримінального судочинства не знаходилася у настільки залежному становищі від повсякденної політики правлячого режиму і не виконувала такого обсягу мобілізаційних завдань у соціально-політичній сфері, як в роки війни. Так, на підготовчому засіданні військових трибуналів військ НКВС вже впродовж 1939–1941 рр.

доповідав справу прокурор або його помічник, а потім голова трибуналу, але це засідання відбувалося за закритими дверима, а виклик свідків чи експертів не допускався [229, с.77].

Після вступу СРСР у Другу світову війну і захоплення частини території Польщі почався процес радянізації, одним із елементів якого була протидія поширенню злочинності у середовищі колишнього населення Польщі на основі радянського законодавства і практики дій правоохоронних та судових органів. Проте соціалістичне будівництво викликало відверте неприйняття, а в окремих випадках – різку протидію широкого кола громадян, яких сталінське керівництво трактувало як «класово ворожих», що відповідним чином відбилося на організації контролю за злочинністю протягом 1939–1941 рр. на території західноукраїнських областей, які увійшли до складу УРСР.

У жовтні 1939 р. військові ради Українського і Білоруського фронтів одержали право «затверджувати вироки трибуналів до найвищої міри покарання по контрреволюційних злочинах цивільних осіб Західної України і Західної Білорусії та військовослужбовців колишньої польської армії». Такий особливий порядок діяв протягом кількох місяців і був скасований у січні 1940 р. Конвойні війська НКВС СРСР були переведені «на становище вієнного часу» і взяли під охорону всі приймальні пункти військовополонених у Київському і Білоруському особливих військових округах, а також табори-розподільники в Путивлі та Козельську. Уже восени 1939 р. чисельність конвойних військ НКВС СРСР спочатку збільшилася на 1600 осіб, а згодом ще на 4000 [17, с.19].

Особливу увагу влада приділяла налагодженню роботи силових структур. У директиві наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії від 15 вересня 1939 р. вказувалося, що оперативні групи НКВС повинні були заарештувати і оголосити заручниками представників «поміщиків, князів, дворян і капіталістів». Крім того, вони зобов'язувалися заарештовувати найбільш реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевих відділів поліції, жандармерії, прикордонної охорони,

воєвод та їх найближчих помічників). Окремо йшла мова про арешт керівництва так званих «контрреволюційних партій», серед яких виділялися Українське націоналістичне демократичне об'єднання, Організація українських націоналістів, Українська соціалістична радикальна партія, Фронт національної єдності тощо. Передбачався арешт осіб, які брали участь у будь-яких «контрреволюційних виступах», а також створення розгалуженої агентурної мережі для їх виявлення [65, с.47–48]. При цьому окремою директивою заборонялося заарештовувати німецьких колоністів на території Волині, окрім випадків, коли вони будуть спіймані на місці злочину [64, с.51].

Восени 1939 р. було сформовано обласні управління НКВС, які очолили І.Білоцерківський (Волинська область), І.Зачепа (Дрогобицька область), К.Краснов (Львівська область), Р.Крутов (Рівненська область), О.Михайлов (Станіславська область), О.Вадіс (Тернопільська область). Почали діяти обласні і повітові відділи (згодом районні відділи) міліції, органи міліції Львівської та Ковельської залізниць [203, с.73–76]. Було створено обласні управління наркомату юстиції УРСР, призначено голів обласних судів, обласних прокурорів. У західних областях розгорнули велику мережу в'язниць, що становили невід'ємну частину потужної карально-репресивної системи. Особлива увага зверталася на ліквідацію можливих осередків опору радянській владі та розвідувальних мереж [39, с.84]. Проводилися масштабні перевірки біженців, які прибували з території Польщі [63, с.85], а також заходи, спрямовані на ліквідацію мережі ОУН [67, с.163–164; 39, с. 165]. При цьому для «попередження терористичних актів» з боку представників ОУН згідно санкції НКДБ УРСР перевіреною агентам дозволялося фізичне знищення керівників «банд та терористів» [81, с.173]. Таким чином, співробітникам НКДБ дозволялося здійснювати смертні вироки на власний розсуд на основі переконання в причетності певних осіб до діяльності оунівського підпілля або з метою попередження терористичної активності в майбутньому. А для посилення протидії особам, які перейшли на нелегальне становище, запроваджувалося примусове переселення їх сімей.

У листопаді 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило начальників обласних управлінь юстиції, голів обласних судів і обласних прокурорів. У грудні 1939 р. нарком юстиції УРСР видав наказ «Про початок роботи обласних і народних судів у західних областях УРСР». Наркомат юстиції визначив штати і підібрав кандидатури складу обласних судів новостворених областей, які рекомендував облвиконкомам на затвердження. Керівниками і членами обласних судів рекомендувалися виключно особи зі східних областей УРСР, які мали не тільки досвід роботи в судових органах, але й пройшли школу партійно-політичної роботи [310, с.734].

Після формування обласних судів почалася робота з організації районних і міських судів. Раднарком УРСР визначив мережу таких судів, їх загальну кількість, а облвиконками уточнили дислокації діляниць судів у районах і містах. Упродовж січня-лютого 1940 р. було відкрито 376 судів. Міські і районні суди, прокуратура теж комплектувалися з осіб, рекомендованих партійними органами УРСР. Місцеві юристи допускалися лише на адвокатські посади. Однак жорсткий партійний контроль і радянська практика судочинства не дозволяли адвокатам у повному обсязі виконувати свої функції. Участь народних засідателів у процесі судочинства мала формальний характер. Радянська влада ігнорувала традиційну легітимність і законність, вимагаючи «підпорядкувати вимоги закону вимогам життя, революційну законність – законам революції». Якість розгляду цивільних і кримінальних справ судами залишалася низькою. Працівники судових органів і прокуратури нерідко вдавалися до зловживань, грубо нехтували законом. Партійні комітети втручалися у розгляд конкретних судово-слідчих справ. Крім загальних судів, діяли військові трибунали, які протягом 1939–1941 рр. винесли суворі вироки понад 17 тис. особам за участь у «контрреволюційних злочинах» [125, с.396–405].

Уже 2 березня 1940 р. Рада народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову «Про охорону держкордону в західних областях УРСР і БРСР», на розвиток якої 3 квітня РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили

переселити жителів 800-метрової прикордонної смуги західних областей УРСР і очистити її від будівель. На відстань 7,5 км у глиб встановлювався прикордонний режим. Насправді рішень, прийнятих не в Україні, в Москві й не чекали, бо вже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія надіслав директиву прикордонним військам Західного округу розпочати підготовку до виселення жителів прикордонної смуги. Виселення понад 100000 осіб нагадувало бойову операцію прикордонних військ під керівництвом партійних і радянських органів. Її організаційна частина покладалася персонально на секретарів обласних виконавчих комітетів і секретарів обкомів КП(б)У західних областей. Керівники прикордонних загонів і військ надавали їм різноманітну підтримку. Виселення із прикордонної смуги було завершено на початок червня 1940 р. [17, с.17].

Протягом 1940–1941 рр. на західних землях України було проведено чотири масові депортації. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), прийнятим у грудні 1939 р., першими жертвами насильницького переселення стали військові осадники, цивільні колоністи та працівники державної лісової охорони [250, с.168-171]. За даними НКВС УРСР, у лютому 1940 р. із західних областей України було депортовано 17,2 тис. сімей, або 89,1 тис. осіб (4,2 тис. осіб з різних причин уникнули виселення). Переважну більшість депортованих становили представники польської національності, відправлені на спецпоселення до різних країв та областей Російської Федерації, а також до Казахської РСР. У квітні того ж року відбулося друге масове переселення, коли виселенню підлягали члени сімей репресованих «антирадянських елементів», у тому числі офіцерів, урядників, поліцейських, фабрикантів, поміщиків, членів націоналістичних політичних партій і громадських організацій. У ході операції було депортовано майже 10,5 тис. сімей, або близько 32,1 тис. осіб (2,3 тис. із різних причин уникнули виселення). Більшість депортованих становили поляки (24 тис. осіб), українці (6,3 тис. осіб) та євреї (1,3 тис.). Сім'ї репресованих виселялися на десять років до Казахської РСР. У червні 1940 р. радянське керівництво провело третю депортацію, яка стосувалася біженців, які на

початку війни залишили західні і центральні райони країни і втікали у східні воєводства Польщі. Ці люди прагнули повернутися на рідні землі, що перебували під владою Німеччини, але не одержали дозволу на це німецького уряду. В північні райони СРСР було виселено 24,7 тис. сімей, або майже 57,8 тис. осіб, абсолютну більшість яких становили представники єврейської національності. А у травні 1941 р. було здійснено четверту масову операцію, спрямовану проти «соціально ворожого елементу» – учасників контрреволюційних партій, націоналістичних організацій, колишніх чиновників, фабрикантів, поміщиків, поліцейських, жандармів, а також членів їхніх сімей. У ході цієї акції на спецпоселення до Російської Федерації і Казахської РСР було виселено близько 12000 осіб [17, с.23].

Упродовж 1939–1941 рр. радянські органи державної безпеки розгорнули широкий наступ на українське та польське підпілля. Радянські спецслужби, здійснюючи таємні операції та масові «соціальні чистки», жорстоко придушували спротив більшовицькій владі. Арешти здійснювалися на основі даних про причетність окремих осіб до діяльності організацій антирадянської спрямованості. Однак задля забезпечення високих показників успішної роботи частина працівників НКВС західноукраїнських областей віддавала перевагу арешту осіб без будь-яких підстав, про що свідчили матеріали спецперевірок, коли встановлювалися факти неналежного оформлення справ на заарештованих, у тому числі й тримання їх під вартою протягом тривалого часу без висунення звинувачень, за відсутності матеріалів допитів, постанов про арешт тощо [104, с.107–108]. Тільки в період з 22 вересня по 1 жовтня 1939 р. у м. Станіславі було заарештовано 370 осіб, у тому числі 278 колишніх працівників польської жандармерії та поліції [69, с.211]. А вже на 10 жовтня Станіславською оперативною групою було заарештовано 1244 особи [105, с.233]. На 1 жовтня 1939 р. загальна кількість заарештованих оперативно-чекістськими групами по областях Західної України становила 3914 осіб, але на той час масові арешти у Львові ще не проводилися [294, с.213]. А вже на 27 листопада 1939 р. у областях Західної України було заарештовано 5972

особи, з яких по Львівській області – 1482, по Тернопільській – 580, по Станіславській – 2372, по Луцькій області – 1538 [87, с.265]. У той же час до 10 грудня 1939 р. було заарештовано 1057 офіцерів польської армії та ще 3878 офіцерів перебували у таборах для полонених [295, с.283].

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. було запропоновано НКВС справи заарештованих колишніх поміщиків, чиновників, перебіжчиків розглянути у особливому порядку із застосуванням до них вищої міри покарання у вигляді розстрілу. За особливим порядком або за скороченою процедурою розглядалися кримінальні справи без складення протоколу допиту підозрюваного, без пред'явлення обвинувачення, без винесення постанови про завершення слідчих дій тощо [37, с.67]. На основі цього рішення здійснювалися масові розстріли на території Західної України та Західної Білорусії, коли в якості злочинців в черговий раз розглядалися особи лише на основі належності до певної соціальної групи.

Протягом 1940 р. було здійснено ряд заходів, спрямованих на ліквідацію мережі ОУН на території західноукраїнських областей. За даними П.Мешика, у 1940 р. було репресовано 4657 членів ОУН і ще 1462 особи – протягом січня-лютого 1941 р. Проте мережа ОУН залишалася досить потужною і не дивлячись на репресивні дії радянського керівництва лише членів ОУН працівниками правоохоронних органів було взято на облік 13529 осіб, з яких 426 перейшли на нелегальне становище. Проте ці дані були неповними, оскільки, за свідченням П.Мешика, ОУН «досить швидко відновлювалася від ударів оперативних органів», а репресії проти низових представників використовувала для антирадянської агітації, що обумовлювало необхідність організувати «подрібнення та розклад націоналістичного підпілля». З цією метою планувалося організувати кампанію по компрометації лідерів підпілля на основі розбіжностей між С.Бандерою та П.Мельником, поглиблювати розкол між старою та новою генерацією ОУН, вжити заходів для відриву Львівської крайової екізекутиви від центрального проводу ОУН та організувати масові вербовки рядових членів ОУН [72, с.346–347]. Заходи правоохоронних органів

у сфері протидії ОУН характеризувалися у радянських документах як «робота по ліквідації політичного та карного бандитизму» у Західних областях України.

З 1 січня по 15 червня 1941 р. у західноукраїнських областях було ліквідовано 38 політичних і 25 карних «банд» загальною кількістю 273 особи. Крім того, було заарештовано 212 осіб, які допомагали «бандитам», а також 747 нелегалів. Лише протягом квітня-травня 1941 р. було заарештовано і виселено 1865 членів ОУН. Проте на обліку органів НКВС на 15 червня 1941 р. перебувало ще 77 діючих «бандгруп», у кількості 366 осіб, більшість яких діяли у Тернопільській та Волинській областях [230, с.353-359].

При цьому вже спільним наказом НКВС СРСР, НКЮ СРСР, Прокурора СРСР від 28 квітня 1941 р., голови військових трибуналів військ НКВС і прокурори виправно-трудових таборів НКВС зобов'язувалися «втечі ув'язнених із таборів розглядати як одну із найбільш злісних форм саботажу і дезорганізації табірної життя і виробництва, а до всіх втікачів застосовувати ст. 58¹⁴ (саботаж)» [229, с.77].

Утвердження тоталітарного режиму в Західній Україні супроводжувалося масовими репресіями (звільненням з роботи, ув'язненням, депортаціями, фізичним знищенням тощо), які торкнулися всіх соціальних і етнічних груп населення. Усього серед 65 тис. осіб, заарештованих протягом вересня 1939 – травня 1941 рр. органами НКВС у Західній Україні, яким були пред'явлені конкретні обвинувачення, найбільше – 32,8 тис. відповідали за нелегальний перехід кордону, 13,4 тис. – належність до «контрреволюційних організацій», 2,6 тис. – «контрреволюційну агітацію», 748 – участь в «антирадянських змовах» [122, с.146–149; 123, с.347–352; 124, с.156–159].

В роки Другої світової війни посилилася протидія поширенню дезертирства з Червоної Армії та ухиленню від призову на дійсну строкову службу. Особи, які були заарештовані, вислані, а також ті, що за рішенням суду були позбавлені виборчих прав, під час відбування покарання до Червоної Армії не призивалися. При цьому на випадок війни в СРСР щорічно складався план проведення воєнних мобілізаційних заходів, війська мали

комплектуватися лише з навчених мобілізаційних людських ресурсів, а військовим округам дозволялося здійснювати лише незначну їх передислокацію [276, с.303].

Уже 17 вересня 1939 р. головам військових трибуналів була направлена телеграма голови Військової Колегії, Наркома юстиції СРСР, Начальника Управління спеціальних судів НКЮ СРСР, заступника Прокурора СРСР «Вказівки Військової Колегії для військових трибуналів, що діють у бойовій обстановці». Тут йшлося про те, що вироки всіх військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути змінені тільки у порядку нагляду. Про всі вироки щодо розстрілу вимагалось негайно телеграфувати до Військової Колегії із інформацією про посаду засудженого, короткого викладу справи, і чекати вказівок голови Військової Колегії. При цьому по військових злочинах, здійснених у бойовій обстановці, наказувалося застосовувати підвищені санкції [229, с.82].

Проте вже протягом 1940 р. збільшилася кількість випадків ухилення від призову на строкову військову службу та дезертирства з Червоної Армії. Досить вірогідно, що це пов'язувалося з невдачами СРСР у війні проти Фінляндії, яка планувалася як «війна малою кров'ю», але завдяки потужному опору фінських військових частин перетворилася на війну з відносно великими втратами. При цьому значна частина бойових підрозділів Червоної Армії у цій війні комплектувалася вихідцями з України. Траплялося, що п'яні солдати, які готувалися до відправки на фронт, втягувалися у хуліганські дії. Не дивлячись на вжиті заходи, становище постійно погіршувалося. Наслідком було те, що в окремих частинах Червоної Армії прокуратура і трибунали розглядали по 10–15 справ щомісяця [6, с.23–24].

Це обумовило наказ Наркома оборони і Наркома внутрішніх справ СРСР № 0093 від 24 січня 1940 р., яким передбачалися арешти всіх дезертирів і передача їх для ведення слідства до Особливих відділів. 7 лютого 1940 р. заступником Наркома внутрішніх справ УРСР М.Горлинським було видано вказівку про боротьбу з ухиленням військовозобов'язаних від військової

служби та дезертирством військовослужбовців, в якій наголошувалося на необхідності передачі до органів прокуратури всіх матеріалів на військовозобов'язаних, які відмовилися від явки до військкоматів або завдали собі ран з метою злісного ухилення від військової служби. Крім того, органами НКВС планувалося здійснювати контроль за діяльністю судових органів, які розглядали справи про дезертирство [40, с.101–102].

А вже 19 липня 1940 р. було видано директиву Особливого відділу НКВС СРСР «Про представлення звітності і заходах боротьби з дезертирством і самовільним залишенням частин військовослужбовцями Червоної Армії», де вказувалося на необхідність готувати спецповідомлення щодо кількості дезертирів кожні десять днів із визначенням заходів, які вживалися для їх затримання [95, с.231].

30 липня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про відповідальність за порушення правил військового обліку». Було внесено відповідні зміни до КК УРСР, якими встановлювалася кримінальна відповідальність за порушення правил військового обліку військовозобов'язаних на території УРСР. А Указом Президії Верховної Ради «Про порядок призначення до слухання справ про самовільні відлучки осіб рядового і молодшого начальницького складу» від 12 жовтня 1940 р. військовим трибуналам надавалося право «призначати до слухання вказані справи незалежно від часу, який сплив після моменту вручення підсудним копій обвинувальних висновків» [229, с.77].

Поруч з цим, розгляд скарг і заяв засуджених колишніми трійками НКВС–УНКВС, а також протестів прокурорів на рішення цих трійок здійснювалися відповідно до наказу НКВС СРСР і Прокурора СРСР «Про порядок перегляду рішень колишніх трійок НКВС–УНКВС і УРКМ» від 23 квітня 1940 р. За цим наказом зміна постанов цих органів могла здійснюватися тільки за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР. Якщо у процесі розгляду скарг засуджених трійками начальники УНКВС і УРКМ встановлювали необхідність зміни рішень колишніх трійок, вони мали входити із відповідними пропозиціями до

Особливої наради при НКВС СРСР. НКВС–УНКВС і УРКМ складали мотивовані висновки, які разом із архівною слідчою справою і матеріалами додаткового розслідування через 1-й Спецвідділ направлялися на розгляд Особливої наради НКВС СРСР. Для доповіді за цими справами на Особливій нараді при НКВС СРСР, НКВС–УНКВС і УРКМ виділяли відповідальних працівників. Якщо у процесі розгляду скарг і заяв засуджених трійками встановлювалася відсутність підстав до перегляду рішень, то начальники НКВС–УНКВС і УРКМ виносили мотивовану постанову, про що сповіщали 1-му Спецвідділу НКВС СРСР [2229, с.81].

Дія вказаних норм проявилася під час радянсько-фінської війни, бойових дій СРСР та Польщі на початку Другої світової війни. В цих умовах здійснення правосуддя у прифронтовій смузі займалися не лише військові трибунали Червоної Армії, але й трибунали військ НКВС. А Військовою колегією, Наркоматом юстиції СРСР та іншими відомствами видавалися вказівки військовим трибуналам, що регулювали правосуддя у бойовій обстановці. Військові трибунали мали розглядати всі справи щодо злочинів, здійснених військовослужбовцями та військовозобов'язаними під час проходження навчальних зборів [300, с.298-299].

Нові каральні тенденції, пов'язані із світовою війною, з'явилися у радянському кримінальному праві саме у 1940 р. Вони являли собою один із ключових інструментів мобілізаційної політики режиму і стосувалися системи трудових відносин у країні [229]. До них відносилася й серія указів Президії Верховної Ради СРСР, основним з яких був Указ від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ». Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1940 р. було встановлено кримінальну відповідальність директорів, головних інженерів і начальників відділів технічного контролю промислових підприємств за випуск недоброякісної або некомплектної продукції і випуск продукції з порушенням обов'язкових стандартів. Закон передбачав для винних тюремне ув'язнення

строком від 5 до 8 років. Відповідно до цього Президія Верховної Ради УРСР Указом від 15 березня 1940 р. внесла зміни до ст. 135³ КК УРСР. З правових актів, що стосувались адміністративно-правового перерозподілу кадрів, слід згадати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 жовтня 1940 р., яким відновлювався порядок примусових переведень на інше місце роботи, що застосовувався до деяких категорій кваліфікованих робітників і службовців.

Порядок набору робітників з колгоспів, що існував раніше, уже не забезпечував промисловість необхідними кадрами. Тому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про державні трудові резерви» створювалися школи фабрично-заводського навчання, ремісничі та залізничні училища. Щорічний призов (мобілізація) міської та сільської молоді мав становити від 800 тис. до 1 млн. чоловік. Передбачені цим Указом державні резерви робочої сили перебували в безпосередньому розпорядженні уряду СРСР і не могли бути використані відомствами на свій розсуд [108, с.443].

Іншою важливою тенденцією стало загальне застосування більш жорстоких покарань у сфері трудового законодавства: було встановлено кримінальне покарання за спізнення на роботу, прогули, самовільне залишення підприємства, ухилення від мобілізації на роботу у промисловість, будівництво та сільське господарство. Директори підприємств і начальники установ за ухилення від притягнення до відповідальності осіб, винних у самовільному залишенні підприємств і прогулах, також мали притягатися до судової відповідальності. При цьому народним судам було запропоновано розглядати всі справи подібного роду не більше як за 5 днів, а вирoki приводити в дію негайно. Але зі вступом СРСР у війну з Німеччиною санкції за ці порушення суттєво зросли. Якщо за Указом від 26 червня 1940 р. самовільне залишення роботи каралося ув'язненням від 2 до 4 місяців, то за Указом від 26 грудня 1942 р. таке залишення підприємства військового значення оголошувалося «трудовим дезертирством» і каралося ув'язненням на термін від 5 до 8 років [85, с.78–79].

У контексті даного дослідження слід відзначити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. «Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН за порушення дисципліни і за самовільне залишення училища (школи)», який передбачав за відповідні дії перебування у трудовій колонії терміном до одного року, а також Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час», за яким директори підприємств отримували право призначати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю від 1 до 3 годин на день і відміняти чергові відпустки, замінивши їх грошовою компенсацією, а відпустки могли надаватися лише у зв'язку з хворобою.

У грудні 1940 р. розширилася сфера судової відповідальності із застосуванням заходів кримінального покарання до малолітніх, починаючи з 12-літнього віку. Покаранню підлягало розгвинчування рейок, підкладання під них предметів, що могли викликати аварії потягів, а також крадіжка, тілесні ушкодження, вбивство або замах на вбивство. В усіх інших випадках малолітні відповідно до Указу Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх» від 31 травня 1941 р. притягалися до кримінальної відповідальності, починаючи з 14-літнього віку. 3 лютого 1941 р. у кримінальному порядку почали переслідувати керівників підприємств і організацій за продаж, обмін і відпуск «на сторону» демонтованого обладнання, що прирівнювалося до крадіжки соціалістичної власності. А з 9 квітня 1941 р. почали діяти встановлені Указом Президії Верховної Ради СРСР жорсткі санкції за несанкціонований проїзд у товарних потягах та зупинку потягів стоп-краном без нагальної потреби [293, с. 68].

Мілітаризація радянської промисловості на початку Другої світової війни та різке збільшення чисельності Збройних Сил стали основними причинами криміналізації частини дій, які до початку війни не підпадали під дію норм кримінального права. Це сприяло посиленню прізонування населення із відповідним усуненням від виробничої діяльності частини кваліфікованих спеціалістів. Пошуки «ворогів» перетворилися на один із засобів визначення

причин невдач на виробництві. Проте порівняно із періодом 1937–1938 рр. ставав все більш помітним диференційований підхід до визначення покарання, який залежав від корисності окремих громадян для налагодження та розширення виробництва.

З огляду на вищезазначене, можна дійти висновку, що форми контролю за злочинністю методами насильства та репресій, апробовані в радянській Україні, на Західній Україні проводилися без щонайменших на те юридичних підстав. Напередодні війни з Німеччиною, у радянській Україні, навпаки, протидія злочинності стала набувати легітимного характеру, спираючись на відповідні норми кримінального законодавства.

4.2. Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку нацистсько-радянської війни

На початку нацистсько-радянської війни у червні 1941 р. відносно швидко просування військ агресора виявило не лише численні вади в організації та керівництві Збройними Силами, а й неоднозначність ставлення населення радянського Союзу до організації відсічі. Широке застосування репресивних методів, низка непопулярних експериментів в економічній та соціальній політиці спричинили формування серед значної частини суспільства негативного ставлення до пануючих владних структур. Ситуація, що склалася в УРСР (і не тільки), дала підставу історикам характеризувати її як кризу лояльності щодо радянської влади [55, с.57–76]. Передвоєнні репресії, насильницька колективізація та голодомор вилилися у небажання частини громадян захищати сталінський режим. В таких умовах найбільш характерною рисою радянського правосуддя стало суттєве розширення переліку дій, за які передбачалася карна відповідальність.

Оголошені вже у перший день війни Президією Верховної Ради СРСР Укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» передавали всю повноту влади новоствореному Державному Комітету Оборони (ДКО). Військова влада на місцях отримала надзвичайні повноваження. Згідно з указом Президії Верховної Ради від 22 червня 1941 р. вона мала право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними і перебування яких у прифронтових територіях буде визнаним небажаним. Взяття їх на облік разом із родинами та практичне виконання таких рішень покладалося на НКВС та НКДБ. А вже 28 червня 1941 р. з'явилася міжвідомча директива, яка передбачала у випадку дезертирства чи потрапляння в полон військовослужбовців та за сприяння окупантам цивільними особами репресії членів їх родин. Цей спільний наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР фактично пролонгував дію інструкції НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р., оголошену наказом цього ж відомства на виконання спільної постанови ЦК ВКП ЦК ВКП(б) і НРК СРСР від 7 грудня 1940 р. «Про притягнення до відповідальності зрадників Батьківщини і членів їх родин». Було встановлено порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини (цивільних і військових) та членів їх родин, а слідство у справах родичів осіб, які втекли за кордон, було покладено на органи НКДБ. У разі затримання громадян СРСР при «спробі нелегального перетину кордону» протягом десяти днів приписувалося здійснювати відповідні процесуальні дії і передавати матеріали до регіональних органів державної безпеки для притягнення згаданих осіб до кримінальної відповідальності, а членів родин «перебіжчиків» наказувалося відправляти на заслання. У разі затримання на кордоні потенційного втікача його родичів також притягали до кримінальної відповідальності. Приписувалося проводити слідство «на предмет встановлення злочинних намірів» членів сімпей і далі передавати висновки на розсуд Особливої наради НКВС. Слідство у справах перебіжчиків з числа військовослужбовців та членів їх родин мали проводити органи військової контррозвідки спільно з НКВС [235, с.114-115]. Порушення законності,

закладені у цьому наказі, полягають у тому, що він орієнтував слідчі органи керуватися під час розслідування справ даної категорії не кримінально-процесуальним законом, а інструкцією НКВС СРСР. У п. 4 підкреслювалося: якщо воєнний трибунал не визнає провину обвинуваченого «зрадника», то у такому випадку органи НКВС можуть клопотатися перед Особливою нарадою про повернення із заслання членів сімей таких осіб. Таким чином, члени сімей, притягнених до кримінальної відповідальності, каралися ще до того, як встановлювалася провина основної особи [242, с. 683].

Вважалося, що ці репресивні заходи доцільні для посилення загальнопревентивної дії кримінального закону для попередження такого тяжкого злочину, як здійснення військовослужбовцями самовільного переходу або перельоту кордону, внаслідок чого сам винуватець не міг бути покараний [247, с.155]. Усі військовослужбовці, які потрапили у полон, вважалися зрадниками, а їхнім сім'ям загрожували репресії. Таке ставлення до військовополонених радянським керівництвом започатковане ще 27 квітня 1918 р., коли Центральна колегія у справах полонених і біженців Наркомату з військових справ встановила порядок, за яким своїх співгромадян, що верталися з полону, чекали військовий трибунал і концентраційні табори. Ідентичне ставлення до військовополонених у роки Другої світової війни було поширене лише в Японії, де кодекс «Бусідо» зобов'язував воїнів краще померти, аніж здатися у полон.

Уже 22 червня 1941 р, Президія Верховної Ради СРСР затвердила «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і у районах воєнних дій», яким встановлювався порядок організації і розгляду справ військовими трибуналами. Військові трибунали Червоної Армії і воєнно-морського флоту створювалися в округах, флотах, арміях, корпусах і дивізіях. Лінійні суди залізничного і водного транспорту були також реорганізовані у військові трибунали. Військові трибунали військ НКВС будувалися за територіальними ознаками – окружні і обласні військові трибунали військ НКВС. Трибунали найчастіше практикували прискорений і

спрощений порядок засудження. При цьому за негласного правила застосовувалися відносно суворі міри покарання. Із введенням воєнного часу на території України значно розширилася мережа військової прокуратури. Наказом НКЮ СРСР і Генерального прокурора СРСР від 24 червня 1941 р. було встановлено порядок здійснення нагляду прокуратури за діяльністю військових трибуналів. У прифронтових районах всі працівники міліції були переведені на казармений стан.

29 червня 1941 р. Й.Сталін підписав директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей з вимогою «негайно передавати під суд військового трибуналу всіх, хто своїм панікерством та боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особи». А дещо пізніше у своєму першому радіозверненні до народу він майже дослівно продублював цю фразу [45, с.315].

Показовим фактом для характеристики сталінського «правосуддя» та контролю за злочинністю було знищення багатьох ув'язнених прифронтової смуги у зв'язку із «неможливістю їх евакуації». 22 червня 1941 р. директивою народного комісара внутрішніх справ СРСР та Генерального прокурора СРСР № 221 передбачалося припинення звільнення з таборів, тюрем та колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців. 23 червня 1941 р. у директиві наркома держбезпеки В.Меркулова органам НКДБ містилася вказівка відносно вивезення заарештованих, які рахувалися за НКДБ, НКВС, судовими органами та органами прокуратури, до центральних та східних районів СРСР. При цьому наголошувалося на необхідності розглянути справи заарештованих органами НКДБ та скласти списки осіб, яких «доцільно розстріляти» [129]. 25 червня 1941 року Прокурор УРСР Л.Яченін наказом № 01/04-285 зажадав від обласних прокурорів вжити заходів для закінчення всіх справ, які перебували «у провадженні слідчих» [35, с.48].

Проте вже 4 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ Л.Берії надійшла пропозиція у зв'язку із неможливістю вивезення всіх ув'язнених з тюрем прифронтової смуги звільнити лише жінок з дітьми та неповнолітніх, а

також засуджених за побутові, службові на інші менш важливі злочини. Евакуації підлягали лише особи, які могли забезпечити допомогу слідству у розкритті диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога, а для інших ув'язнених передбачалася вища міра покарання. А 12 липня 1941 р. було прийнято указ Верховної Ради СРСР про те, що у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, випускали на волю осіб, засуджених на терміни до трьох років за так звані побутові злочини. Згідно з розпорядженням Л.Берії, за списком, затвердженим місцевим прокурором, всі особи, що перебували під слідством або були засуджені за контрреволюційні злочини за ст. 170 Кримінального кодексу, та особи, які здійснили розтрата, мали бути страчені. В останні дні перед відступом радянських військ в'язнів страчували без списків, подекуди просто в камерах за допомогою автоматів і гранат [225].

Заходи з масового знищення в'язнів були санкціоновані наказами наркома державної безпеки В. Меркуловим та начальником тюремного управління НКВС УРСР, капітаном державної безпеки Філіповим від 23 червня 1941 року. У першому йшлося про терміновий облік усіх в'язнів у тюрмах та розподіл на тих, що підлягали депортації до виправно-трудовах таборів, і тих, кого необхідно розстріляти. У другому документі йшлося про депортацію 5000 в'язнів із Львівської області, проте евакуювали лише 1822 особи, 3602 в'язні залишилися у тюрмах Львова.

Протягом червня-липня 1941 р. органи держбезпеки за наперед заготовленими списками у районах, де передбачалося ведення бойових дій, фабрикували нові звинувачення раніше репресованим особам, які відбули покарання. Після затримання їх засуджували військові трибунали переважно до вищої міри покарання, яка приводилася у виконання негайно [573, арк. 71]. Тільки у Львівській області було розстріляно 4140 в'язнів. А загалом у в'язницях України на початку німецько-радянської війни протягом кінця червня – початку липня 1941 р. радянською владою було страчено близько 24000 політичних в'язнів [171]. Масове знищення політичних в'язнів на початку нацистсько-радянської війни стало дієвим засобом ліквідації опонентів

сталінського режиму в умовах відступу радянських військ та органів більшовицької влади на Схід. Щоправда, під цю категорію не потрапили кримінальні злочинці та божевільні психікарені, яких масово випускали з місць утримання в перші місяці війни [225].

На початку війни в умовах поразок на фронтах та відносно швидкого відступу радянське керівництво намагалося вжити заходів для припинення паніки у середовищі цивільного населення та військовослужбовців. Так, у липні 1941 р. було встановлено відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликали тривогу серед населення, у вигляді тюремного ув'язнення терміном від двох до п'яти років, якщо злочин за характером не вимагав більш суворого покарання.

17 липня 1941 р. НКО ухвалив рішення про перетворення органів 3-го управління НКО СРСР як у діючій армії, так і у військових округах (від відділень у дивізії і вище) на особливі відділи, а Третє управління НКО СРСР перетворив на Управління особливих відділів НКВС СРСР. Уповноважені особвідділу в полку і особвідділу в дивізії одночасно підпорядковувалися відповідно комісару полку і комісару дивізії. В якості головного завдання особливих відділів на період війни визначалася «рішуча боротьба з шпигунством і зрадництвом у частинах Червоної Армії і ліквідація дезертирства безпосередньо у прифронтовій смузі» [22, с.281–316].

Наказом Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу у полон і залишення ворогові зброї» було встановлено відповідальність не лише військовослужбовців, а й членів їхніх сімей. Коли такі військовослужбовці розглядалися як «злісні дезертири», то їх сім'ї підлягали арешту. Цей наказ став одним із уособлень сталінського режиму, однак навіть він не міг запобігти полоненню та дезертирству великої кількості радянських військовослужбовців. При цьому одним із мотивів залишення військової частини було прагнення повернутися до своїх сімей на території, які вже були окуповані [442, арк. 13].

Масштаби цього явища стали однією з причин реорганізації військ і з'єднань НКВС.

Влітку 1941 р. було здійснено перебудову всіх частин і з'єднань НКВС відповідно до завдань воєнного часу, яка характеризувалася відсутністю чіткого плану реорганізації, відбувалася ситуативно і скеровувалася на вирішення нагальних завдань. Іншим аспектом цього процесу була організація військ по охороні тилу фронту, основою яких стали прикордонні війська. Це обумовлювалося не лише їх значною чисельністю, а й фактом, що фронтові органи керівництва ними формувалися на базі управлінь Українського прикордонного округу, а також тим, що в основу оперативно-бойових дій військ охорони тилу покладалися принципи охорони державного кордону, тактичні прийоми й методи діяльності прикордонних військ. Створений із запізненням керівний орган (управління військ по охороні тилу) так і не зміг протягом усього періоду війни забезпечити координацію дій усіх видів військ НКВС з військовим командуванням фронтів (армій). Не була врегульована подвійність їх підпорядкування: повного – НКВС СРСР, оперативного – військовим радам фронтів та армій. Останні ж, вбачаючи в частинах НКВС найближчий військовий резерв, часто ігнорували їх охоронне призначення [114, с.320–326; 115, с.238–260;]. Досить часто саме війська НКВС використовувалися для протидії дезертирству з Червоної Армії.

Поразки Червоної Армії на початку війни зірвали проведення мобілізації [541, арк. 13; 544, арк. 19; 561, арк.21;] у західних областях республіки і сприяли поширенню дезертирства. Ворожий наступ, важкі оборонні бої спричинили до того, що на території України вже на третій місяць війни здійснювалися масштабні та дострокові призови населення до війська. Їхньою метою була не лише необхідність поповнення військ, а й звільнення території, що перебувала під загрозою окупації, від потенційного мобілізаційного контингенту. Призвані за додатковими мобілізаційними наказами, вони, так само, як і більшість з призваних раніше, повинні були направлятися на доукомплектування частин Південно-Західного напрямку, який у цей час

перебував у досить складному становищі. Значна частина щойно мобілізованих так і не дісталася своїх військових частин і залишилася на окупованій території. Офіційно вони вважалися дезертирами [276, с.305].

У низці випадків самовільна евакуація чи втеча військкоматів на схід країни перетворювала багатьох призовників західноукраїнських областей на осіб, які ухилялися від служби в Червоній Армії, оскільки навіть уже мобілізовані, але не маючи чітких вказівок щодо подальшого просування до військових частин, ці люди через деякий час поверталися до рідних домівок. Водночас насильницька радянська організація західноукраїнських областей стала однією з причин того, що після початку війни різко зріс спротив Червоній Армії з боку місцевих жителів [564, арк.76].

Поширенню дезертирства сприяли й негаразди в організації комплектування військових частин, забезпеченні їх продовольством та необхідним спорядженням [346, арк.9]. Проблемою залишалося також поширення панічних настроїв у військах та серед цивільного населення. Вибірковість здійснення евакуації одночасно з поширенням відомостей про звірства окупантів викликали паніку серед цивільного населення та негативне ставлення до радянської влади тих, хто хотів, але не мав можливості виїхати. При цьому ті особи, які не могли бути евакуйовані, в основному залишалися переконані, що їх свідомо залишають на поталу ворогові [442, арк. 19]. Однак ці проблеми вирішувалися у звичній для радянського керівництва манері посилення державного примусу, репресій із розширенням переліку дій чи бездіяльності, які підпадали під карну відповідальність.

Постановою Раднаркому СРСР від 25 червня 1941 р. «Про начальників охорони військового тилу» було запроваджено інститут фронтових і армійських начальників охорони військового тилу. 26 червня 1941 р. наказом НКВС СРСР були призначені начальники військ по охороні військового тилу фронтів, в тому числі і на території України. До їх підпорядкування були передані прикордонні, оперативні, конвойні війська, війська НКВС по охороні залізничних споруд і особливо важливих підприємств промисловості, що

знаходилися на території України. Серед завдань служби охорони військового тилу була й боротьба із дезертирами, поширювачами «провокаційних» чуток та «контрреволюційними елементами». А директивою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 р. пропонувалося організовувати боротьбу з дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами. 6 липня 1941 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення», що встановлював відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком від 2 до 5 років, якщо ці дії за своїм характером не вимагали згідно із законом більш суворого покарання [108, с.368].

Однак подібними заходами протистояти поширенню дезертирства не вдавалося. 20 липня 1941 року штаб охорони військового тилу Південно-Західного фронту видав наказ про організацію служби загородження на найважливіших шосейних та ґрунтових шляхах. Метою таких дій стало виявлення серед осіб, які пересувалися без документів, дезертирів. При цьому особливо ретельно перевіряли солдат, які за, їхніми словами, вийшли з ворожого оточення чи втекли з полону. Дезертирів судили військові трибунали, а солдат, які відстали від своїх частин, мали бути передані військовим комендантам чи начальникам місцевих гарнізонів [572, арк.41]. Тільки протягом 22–24 липня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів Київської області було затримано 1392 дезертири, з яких до вищої міри покарання засуджено 31 особу [573, арк.41]. До 24 липня 1941 р. працівники НКВС у північних районах Київської області затримали 880 осіб, з яких частину було розстріляно без суду, а решту передавали до військкоматів для відправлення до складу армійських підрозділів [573, арк.31-36]. Станом на 3 серпня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів Одеської області затримано 82 дезертири та 11 осіб, які підозрювалися в ухиленні від військової служби. А на території Сумської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей до 1 жовтня 1941 року було затримано 1975 дезертирів [571, арк. 38].

Зарахування затриманих до дезертирів часто здійснювалося за формальними ознаками : за віком, місцем затримання чи зі слів відповідальних осіб, які прагнули вислужитися перед вищим начальством. Проте покарання трибуналами виносилося вже за ознаками вчинення відповідного злочину. І якщо спочатку в основному застосовувалася вища міра покарання, то з часом все більшого поширення набуло направлення заарештованих до штрафних батальйонів. Попри це, вже 16 серпня 1941 року Ставка Верховного Головного Командування Червоної Армії видала наказ № 270. Згідно з цим документом, «командирів і політпрацівників, які під час бою зривали з себе знаки розрізнення і дезертирували у тил чи здавалися у полон ворогові», потрібно було вважати «злісними дезертирами, сім'ї яких підлягали арешту як сім'ї тих, хто порушив присягу і зрадив Батьківщину». Командири і комісари дивізій були зобов'язані знімати з посад командирів батальйонів та полків, що ховалися у щілинах під час бою, переводити їх у рядові, а при необхідності – розстрілювати на місці. 12 вересня 1941 року Й.Сталін підписав директиву командуючим фронтами про боротьбу з панікерством, де вказувалося на необхідність створення загороджувальних батальйонів у кожній стрілецькій дивізії для «зупинення втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї». Постановою Державного Комітету Оборони від 17 листопада 1941 р., підписаною особисто Й.Сталіним, Особливій нараді при НКВС СРСР було надано право приводити у виконання вирoki щодо засуджених до вищої міри покарання, не очікуючи підтвердження вищих судових інстанцій [130].

Проте не дивлячись на вжиті заходи після поразки Червоної Армії під Києвом дезертирство набуло величезного масштабу. Восени 1941 р. у Харківському військовому окрузі на станції зосередження прибуло лише 43 % осіб, які підлягали призову [564, с.143 зв], але навіть з усієї кількості прибулих на фронт було відправлено тільки 58% мобілізованих [564, арк.142 зв]. При цьому протягом жовтня 1941 р. – січня 1942 р. тільки бійцями винищувальних батальйонів Ворошиловградської (Луганської) та Харківської областей було

затримано 1152 дезертири та 4920 осіб, які ухилялися від служби в армії [571, арк.21]. У сільській місцевості у цей час набуло поширення виготовлення фальшивих документів, які допомагали уникнути призову [575, арк.75].

27 грудня 1941 р. Й.Сталін підписав постанову № 1074сс «Про родини осіб, що співпрацювали з німецькою владою», якою передбачалося дозволити НКВС родини осіб, що служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР виселяти у віддалені області Союзу РСР» у порядку, який був встановлений для адміністративно виселених [45, с.318].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. органами НКВС у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошилівському районах Ворошиловградської області було викрито великі групи в минулому репресованих осіб, які ухилялися від служби в армії, саботували заходи по знищенню промислових підприємств та шахт, а також створювали організації, які допомагали бажачим уникнути мобілізації [437, арк.118]. У цей час органами НКВС констатувалося, що у прифронтовій смузі фіксувалися великі групи осіб призовного віку, які свідомо переміщувалися на окуповану територію з метою уникнення призову за постійним місцем проживання, яке ще не було захоплене ворогом [434, арк.33, 88; 415, арк. 17, 74, 107; 421, арк. 21; 553, арк. 36]. Цьому сприяло й те, що працівники радянських військкоматів при відході на Схід намагалися мобілізувати все чоловіче населення і відвести його у тиліві райони для комплектування військових частин у майбутньому. Однак після переміщення призовників часто залишали напризволяще без забезпечення продовольством та місцями для проживання [574, арк.81]. Це породжувало недовіру (а іноді й гостру неприязнь) до владних органів і було причиною повернення мобілізованих до місць постійного проживання, навіть у випадках, коли вони вже були захоплені військами агресора [467, арк. 4-5].

Самовільно залишили свої райони і втекли у тил підпільні райкоми КПХ(б)У Печенізького, Червонокутського, Коломацького, Кегичівського

районів Харківської області. Також намагалися дезертирувати у тил працівники Чугуївського підпільного райкому КП(б)У, однак їх було затримано, частину виключено з партії, а справи інших передано до суду. Частина секретарів підпільних обкомів КП(б)У тікали у тил, залишаючи напризволяще ввірених їм людей. Наприклад, самовільно виїхали у тил керівники підпільних обкомів Сумської, Полтавської, Волинської областей. З числа керівного складу підпільних організацій багато керівників самовільно залишили свої райони. По Сумській області, наприклад, тиліві райони ворога самовільно залишили 14 секретарів підпільних райкомів. До війни усі вони працювали першими секретарями райкомів. А.Трубайчук зазначав, що ліквідації більшості радянських підпільних обкомів та райкомів окупаційними службами «значною мірою сприяли факти зради колишніх партійних» функціонерів, що були залишені в тилу [314, с.85].

До тилівих районів намагалися втекти й керівники радянських установ та організацій, а також керівники підприємств. На початку війни фіксувалося багато випадків, коли приклад втечі на Схід подавали керівники радянських та партійних органів, підприємств, установ та організацій, які присвоювали державні цінності, віддавали наказ про знищення підприємств та майна, не намагаючись забезпечити їх евакуацію [433, арк. 142; 421, арк. 13; 546, арк. 11-12; 547, арк. 41; 542, арк. 163]. Часто траплялося, що місцеве керівництво, вважаючи, що СРСР найближчим часом припинить своє існування, намагалося у першу чергу забезпечити свої матеріальні інтереси, нехтуючи всім іншим. Працівниками НКВС також фіксувалися численні випадки, коли керівні працівники віддавали підлеглих під суд, намагаючись тим самим приховати власні помилки і прорахунки.

15 вересня 1941 року нарком легкої промисловості СРСР у своєму листі до начальників главків, трестів та директорів підприємств вказував на масове залишення підприємств частиною керівників через бажання якомога швидше виїхати у тиліві райони, що сприяло не лише розграбуванню майна або його знищенню, а й поширенню панічних настроїв. На 1 жовтня органами НКВС

було виявлено близько трьохсот партійних та радянських керівників з Одеси, які, залишивши напризволяще довірене їм майно, самовільно виїхали до тилових районів [563, арк.163]. А у листопаді 1941 р. органами НКВС було визначено, що близько чверті секретарів райкомів Харківської області самовільно виїхали в тиллові райони [433, арк. 142]. Внаслідок втечі партійного та радянського керівництва з Ковеля і залишення місцевої в'язниці без охорони місцеві «кримінальні в'язні» отримали свободу і влаштували масштабний погром із грабунками, зґвалтуваннями та вбивствами [442, арк.13].

Ухилення від трудової повинності у перші місяці війни за рекомендацією Пленуму Верховного Суду СРСР та Наркомюсту СРСР розглядалося судами із застосуванням статей про особливо небезпечні державні злочини і каралося суворо, включаючи розстріл. Керівники підприємств та установ повинні були виконувати накази воєнного комісара щодо забезпечення проведення евакуації працівників та їх сімей. У разі, якщо ці особи не забезпечили організацію та повну евакуацію, вони притягалися до кримінальної відповідальності й за вироком воєнного трибуналу підлягали тюремному ув'язненню на строк від 5 до 10 років.

Особи, які ухилялися від мобілізації для роботи на виробництві й будівництві, притягалися до кримінальної відповідальності та засуджувалися за вироком народного суду до примусових робіт за місцем проживання на строк до одного року. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств» від 26 грудня 1941 р. усі робітники і службовці підприємств воєнної промисловості, а також робітники інших галузей, що обслуговували воєнну промисловість за принципом кооперації, були визнані на період війни мобілізованими і закріплювалися для постійної роботи за тими підприємствами, на яких вони працювали. Постановою РНК СРСР та ВКП(б) від 13 квітня 1942 року регулювався порядок мобілізації працездатного населення міст і сільської місцевості на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС.

В таких умовах на території України все більшого поширення набував бандитизм із розбійними нападами, метою яких було заволодіння матеріальними цінностями та продовольством. Протидія цьому явищу обмежувалася поступовою втратою контролю за ситуацією в умовах прискорення відступу після поразки під Києвом і зневірою багатьох громадян у можливості перемоги. При цьому позиція частини місцевого керівництва, яке тікало в тил (часто прихопивши з собою державні гроші, матеріальні цінності чи продовольство), створювала впевненість у можливості загальної поразки СРСР у війні.

Розкрадання громадських цінностей стало однією з причин того, що часто місцеві селяни намагалися перешкодити проведенню евакуації. Прагнення пересічних людей вижити у складних умовах війни призводило до незаконного з точки зору представників радянського керівництва привласнення державного майна під час відступу Червоної Армії. Втілення у життя тактики «випаленої землі» під час відступу частин Червоної Армії наштовхувалося на певний опір з боку тих, хто не мав можливості або не бажав виїжджати у тиліві райони і розумів необхідність запаситися продуктами харчування. За спогадами ветеранів партії, працівників Печерського райкому Компартії України м. Києва, поширення набули крадіжки продовольства у особливо великих розмірах, в тому числі й для подальшої його реалізації за спекулятивними цінами [570, арк. 274]. Ще перед відступом радянських військ співробітники Дніпропетровського обкому КП(б)У у липні 1941 р. зазначали, що міліціонери та працівники прокуратури недостатньо приділяли уваги протидії поширенню крадіжок продовольства. Це дозволяло робітникам торговельних організацій розкрадати продукти харчування і продавати їх за завищеними цінами [569, арк.4].

На початку війни набула також широкого розповсюдження видача продуктів харчування працівниками торговельних організацій партійним і радянським працівникам без будь-яких накладних документів лише за іменними записками без фіксації обсягів виданих продуктів. За свідченнями керівників радянських органів, це призводило до перебоїв в постачанні

продуктів харчування працівникам підприємств. Держконтроль УРСР м.Ворошиловграда встановив, що, порушуючи постанову Раднаркому СРСР від 18 липня 1941 р. № 1882 про введення карток на хліб та інші продовольчі товари, місцеві торговельні організації здійснювали масову передачу продуктів харчування керівникам обласних та міських державних організацій. При цьому працівники прокуратури пропонували такі дії розглядати як розкрадання державного майна у особливо великих розмірах, однак на початку війни покарати за це керівництво торговельних організацій заважала кругова порука у середовищі місцевих керівників [465, арк.7-10].

Водночас зовсім в іншій ситуації опинилися пересічні громадяни, які прагнули обміняти на ринках власні речі на продукти. Народні суди досить часто довільно трактували ст. 127 Кримінального кодексу УРСР, яка передбачала відповідальність за спекуляцію, та ст. 135, яка передбачала відповідальність за порушення правил торгівлі із одночасним порушенням кримінально-процесуальних норм. Так, вивчення судової практики у Ворошиловградській області у першій половині 1942 р. показало, що значну кількість громадян було засуджено незаконно, оскільки за ст. 127 КК комісія опротестувала близько 40 % вироків, а за ст. 135 КК – більше 60 %. При цьому в результаті проведеної перевірки 45 % вироків за ст. 127 і 91,4 % вироків за ст. 135 було відмінено через відсутність у діях засуджених громадян складу злочину. При цьому по 43 % справ, припинених Верховним Судом УРСР через відсутність складу злочину, були засуджені члени сімей червоноармійців. Верховним Судом УРСР констатувалося масове порушення строків розгляду справ, внаслідок чого їх розгляд втрачав усякий сенс, але судді народних судів віддавали перевагу винесенню обвинувальних вироків. Найбільш розповсюдженим було покарання за продаж на ринку власних продуктів для купівлі інших продуктів харчування, обмін махорки на продукти харчування, обмін продуктів харчування на вугілля для опалення приміщень, продаж своїх речей для подальшого придбання хліба, а також обмін побутових речей на махорку [466, арк. 1-5].

Таке становище у визначенні міри покарання народними судами стало наслідком загальної практики радянського правосуддя років війни із скороченням терміну розгляду справ та пересторогами чи страхом перед майбутнім покаранням за винесення м'якого вироку чи виправдання підсудних. Крім того, критики заслуговують дії представників правоохоронних органів, які буквально влаштовували «облави» на ринках для демонстрації успішної діяльності у сфері контролю за злочинністю. В таких умовах часто порушувалися кримінальні справи проти осіб випадково, за збігом обставин. Попри це значна частина розкрадачів державної власності залишалася поза увагою правоохоронних органів, а у частині випадків їх працівники виступали співучасниками незаконного привласнення продуктів харчування, засобів гігієни та предметів побуту.

Наділяючи посадових осіб правом і обов'язком вимагати відкриття кримінальних справ по відношенню до підлеглих, політичне керівництво СРСР одночасно добивалося такого порядку, за якого місцеві керівники практично не мали шансів ухилитися від нав'язаних їм каральних функцій. Кар'єра, а часто й свобода цих осіб ставилася у пряму залежність до готовності віддавати під суд підлеглих [229]. Поряд з цим значна частина населення «із розумінням» ставилася до жорстких заходів влади щодо підвищення режиму суворості. Це пояснювалося тим, що ідеологія, вкорінена у суспільстві роками, призвела до трансформації свідомості людей і, відповідно, до адекватного сприйняття навколишнього світу. Насильство породжувалося не лише державою, а й передавалося з покоління до покоління образами ворога, реально існуючими соціальними конфліктами та штучно розпалюваними агресивними намірами [242, с. 679].

Відступ Червоної Армії сприяв поширенню антирадянських чуток та проявів. Протидія їх поширенню стала одним із завдань органів НКВС, які з цією метою використовували агентурну мережу, прагнучи заарештувати тих, кого вважали «панікерами», «дезорганізаторами тилу», «розповсюджувачами провокаційних чуток». Методи роботи працівників НКВС часто призводили до

арештів пересічних громадян, які висловлювали власні думки стосовно причин поразок Червоної Армії та швидкого просування ворога. Особливо поширеним таке явище було у містах, де агентурна мережа була більш розгалуженою [435, арк.280]. Часто стиль висловлювання стосовно причин поразок спричиняв звинувачення у «контрреволюційній агітації та пропаганді». Так, тільки протягом 22–24 липня 1941 р. працівниками НКВС Київської області було затримано за контрреволюційну агітацію 211 громадян, з яких 9 осіб засудили до вищої міри покарання, а інших - до різних термінів ув'язнення [573, арк.40]. А в Миронівці у липні 1941 р. працівники НКВС віддали перевагу розстрілу без суду і слідства тих бійців Червоної Армії, яких могли затримати під час їх відступу через місто, оголосивши розстріляних «панікерами» і «дезертирами» [573, арк.71].

З метою виявлення порушників встановленого військового обліку й тих, хто ухилявся від призову та мобілізації, наказом НКО № 00167 від 24 січня 1942 р. начальники та коменданти гарнізонів, обласних та районних військових комісаріатів, військові коменданти станцій зобов'язувалися спільно з органами НКВС та міліції проводити в усіх населених пунктах періодичну перевірку військових документів у громадян. Спільно з представниками НКВС та НКДБ представниками військкоматів проводився постійний пошук дезертирів. Виявлені військовозобов'язані та призовники, а також ті, хто сприяв їхнім діям, підлягали кримінальній відповідальності й передавалися до суду [276, с.314].

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, диверсантами, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або в оточенні, займалася військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943 р.) «Смерш»). Цивільним населенням, яке на окупованій території вимушено (чи свідомо) пішло на такий крок, як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС. Для контррозвідувальної роботи територіальних органів у визволених від німецьких загарбників областях СРСР у складі НКВС було створено спеціальне відділення. У випадках, коли виявлення означених категорій громадян відбувалося вже в перші дні після визволення, ця діяльність

якийсь час (в умовах прифронтової смуги) знаходилася у спільній компетенції армійської військової контррозвідки і територіальних органів НКВС [242, с. 685].

Протидії поширенню панічних настроїв, дезертирства та ухилення від військової служби також служили масштабні перевірки осіб, які вийшли з оточення. У 1941 р. військових, які вийшли з оточення, відправляли на пункти збору при загороджувальних заставах, де вони проходили 1–2-денну перевірку й передавалися до пунктів формування військових частин або у розпорядження військових комендатур. З часом фронтові органи вже не встигали проводити фільтрацію. За наказом НКО № 0521 від 29 грудня 1941 р. для більш пильної перевірки військовополонених та оточенців почали формувати армійські збірно-пересильні пункти для військовополонених (один на армію) і створювати спецтабори НКВС. На армійських збірно-пересильних пунктах проводився збір, прийом та відправка колишніх військовослужбовців Червоної Армії до спецтаборів. У деяких випадках там організовувалися армійські комісії зі з'ясування обставин полону. На тих військовослужбовців, які проходили таку комісію, складалися окремі списки з її рішенням, що полегшувало процедуру перевірки в спецтаборах, де ці функції виконували особливі відділи НКВС [276, с.309-310]. Статті Кримінального кодексу, що стосувалися військових злочинів, носили в основному звинувачувальний характер. Військовослужбовців судили за статтями 193⁷, 193⁸, 193⁹ Кримінального кодексу, тобто за самовільне залишення частини чи місця служби, за втечу з частини, самовільне залишення частини в бойових умовах, а офіцерів – за статтею 193²¹ за «самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень із метою сприяння ворогу».

Законодавство на початку війни орієнтувалося на криміналізацію багатьох дій, які у передвоєнний період не підпадали під дію норм кримінального права. Практика прийняття відповідних рішень свідчила про спроби «намацування» найбільш дієвих заходів, спрямованих на посилення протидії населення ворожому вторгненню. При цьому найбільш дієвими найчастіше вважалися

саме ті, які були орієнтовані на найбільш жорстокі дії по відношенню до тих, кого розглядали як злочинців. Це сприяло як прізонізації населення, так і фізичному знищенню фактично без суду та слідства цілих категорій громадян, чий дії вважалися злочинними. Помітним також виявилось й прагнення правлячої верхівки перекласти вину за свої помилки і прорахунки на пересічних громадян, воїнів Червоної Армії, командирів частин і підрозділів, яких звинувачували у «боягузстві», «панікерстві» тощо, а також неадекватне ставлення до осіб, які змушені були залишитися на окупованих територіях.

4.3. Заходи кримінально-правового контролю за злочинністю під час визволення території України у Другій світовій війні

Повернення радянської влади на звільнених територіях в ході наступу Червоної Армії супроводжувалося масштабними перевітками осіб, які залишилися на окупованій території. Увага представників правоохоронних органів спрямовувалася на протидію тих, кого розглядали як зрадників за «співпрацю» з ворогом. Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на співпрацю з ворогом, займалися територіальні органи НКВС. 16 березня 1942 р. у спеціальній директиві начальника Управління військових трибуналів вказувалося на відсутність необхідності виносити спеціальні ухвали стосовно членів родин зрадників Батьківщини. Після затвердження вироку і вступу його в законну силу військові трибунали військ НКВС направляли у відповідні Особливі наради НКВС копію вироку з супроводжувальними документами, в яких автоматично готували списочні репресивні вердикти щодо родичів засуджених. Для спрощення роботи у квітні 1942 р. НКВС став здійснювати цілеспрямовані заходи по створенню спеціальних централізованих облікових картотек на цих осіб, що допомогло у майбутньому активізувати та полегшити оперативно-пошукову роботу [45, с.320].

15 травня 1942 р. було оприлюднено наказ Генерального прокурора СРСР № 46сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», який вплинув на процедуру кваліфікації, слідства та «судочинства» щодо осіб, які іменувалися пособниками. Документ, з одного боку, передбачав більш жорстоке покарання для тих, хто був дійсно зрадником або дезертиром, а з іншого, – намагався встановити справедливість у ставленні до тих, до кого було вжито надміру суворі заходи. При цьому рекомендувалося не допускати «огольного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу» [235, с.483].

Проте директивою Генерального прокурора СРСР від 30 травня 1942 р. № 215/51с наказувалося негайно розгорнути роботу з членами родин зрадників Батьківщини. Арештові та заслання у віддалені місцевості СРСР терміном від трьох до п'яти років підлягали повнолітні члени родин військовослужбовців, засуджених Особливою нарадою при НКВС СРСР або судовими органами за втечу за кордон; командирів і політпрацівників, які під час бою зривали з себе знаки розрізнення й дезертирували в тил або здавалися у полон; цивільних осіб, що здійснили втечу за кордон [195, с.228]. Членами сімей, за постановою ДКО, вважалися мати, батько, дружина, діти, брати, сестри, якщо вони жили разом із «зрадниками» або перебували на їх утриманні на момент здійснення злочину чи на час мобілізації в армію. Не підлягали арештові і заслання сім'ї тих «зрадників Батьківщини», у складі яких після відповідної перевірки виявлялися військовослужбовці Червоної Армії, партизани, інші члени родини, які надавали допомогу Червоній Армії та партизанам, а також нагороджені орденами й медалями СРСР. Для громадян УРСР винятки, визначені у постанові ДКО та інших наступних регламентних документах з проблем репресій членів родин, були дуже важливими, оскільки майже в усіх українських родинах були військовослужбовці [45, с.324].

9 лютого 1943 р. було прийнято наказ Головного управління трибуналів «Про виконання вироків у частині конфіскації майна засуджених, майно яких

знаходилося на території, тимчасово окупованій ворогом», де визначалося, що приписи народним судам із цього приводу, а також повідомлення у військкомати про позбавлення допомоги та пілг їхнім родинам військові трибунали повинні були пересилати у відповідні військові трибунали округу чи фронту для того, щоб після визволення окупованої території ці приписи направити народним суддям для виконання [217, с.158].

Загальний тон прийняття цих документів та обставини їх реалізації визначали основи ставлення до тих громадян, які через різні обставини залишилися на окупованій території. Пояснити перехід досить великої кількості українського населення на службу до окупантів лише зрадою було б спрощенням. Ці процеси багато в чому можна віднести на рахунок вад і злочинів тоталітарного режиму, що вкоренилися в свідомості людей. На жаль, слід визнати, що розкол суспільства був вигідним радянській владі завжди, оскільки допомагав поділити суспільство на чужих і своїх, на ворогів народу і прихильників режиму, штучно роздмухувати «класову боротьбу». «Великий терор» кінця 30-х років, ГУЛАГ лише загострили протиріччя суспільства. Ще більше вони загострилися під час війни, коли ставлення владних органів до осіб, які залишилися на окупованій території, було щонайменше підозрілим, а щодо жителів західноукраїнських територій, то таке ставлення тут у багатьох випадках залишалося відверто ворожим, що відповідним чином відбивалося на організації контролю за злочинністю [272].

Згідно із постановою РНК СРСР від 19 квітня 1943 р., у складі союзних Наркомату оборони і Наркомату Воєнно-морського флоту були утворені відповідно Головне управління контррозвідки (ГУКР) і Управління контррозвідки (УКР). Правовий статус цих підрозділів регулювався спеціальними положеннями, затвердженими Державним комітетом оборони СРСР 21 квітня 1943 р. і 31 травня 1943 р. На фронтах і у військових округах замість особливих відділів були утворені управління контррозвідки СМЕРШ, а в арміях, корпусах і дивізіях – відділи СМЕРШ. Відновлення радянської влади на території України супроводжувалося поширенням діяльності СМЕРШ на

відповідні регіони. До відання органів СМЕРШ належали: боротьба із шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок, з «антирадянськими елементами» в частинах, установах і на кораблях Червоної Армії та Воєнно-морського флоту; вжиття необхідних заходів, які виключали можливість безкарних переходів агентів противника через лінію фронту; виявлення фактів переходу на бік противника військовослужбовців Червоної Армії, переховування ними шпигунів і сприяння останнім; боротьба з дезертирством на фронтах; перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували у полоні або в оточенні; виконання спецзавдань наркома оборони СРСР. Ніякого органу для координації діяльності НКДБ, НКВС і ГУКР СМЕРШ, на зразок організованої у 1941 р. Центральної ради, в 1943 р. не створювали. Причина, напевне, полягала в тому, що ГУКР СМЕРШ підпорядковувалося особисто Й.Сталіну [21, с. 314-316].

Водночас, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства» від 19 квітня 1943 р., для спеціальних суб'єктів кримінального права (так в офіційній радянській юриспруденції називали фашистських злочинців і їх пособників, під якими розуміли й учасників національно-визвольного руху в Україні – воїнів УПА та членів ОУН) були введені особливі міри покарання у вигляді страти через повішання або тюремного ув'язнення терміном від 15 до 20 років. Спеціальна постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 7 серпня 1944 р. як зраду Батьківщини кваліфікувала «ворожу діяльність, здійснену проти радянської держави «оунівцями» – членами антирадянської організації ОУН – з числа радянських громадян, ... яка посилювалася за участі військовослужбовців» [293, с. 70].

За даними секретарів обкомів відповідних областей у Ворошиловградській (тепер Луганській) області, з 11140 комуністів, які залишилися на окупованій ворогом території, близько 7000 зробили це цілком свідомо, за що після повернення радянської влади частину з них було засуджено, а інші зазнали переслідувань [347, арк.212]. На території Харківської області під час німецької

окупації залишилося 4642 комуністи, з яких 1237 осіб проходили реєстрацію в гестапо або в інших органах німецької влади. На території Сталінської (тепер Донецької) області під час німецької окупації залишилося 9950 комуністів, з яких 4773 осіб проходили реєстрацію в установах окупаційної влади [347, арк. 233-234]. Тільки на травень 1944 р. було взято на облік 194000 комсомольців, що залишилися на окупованій території [347, арк.220].

Наприкінці січня 1943 р. процедуру перевірки колишніх військовослужбовців, які втікли з полону чи були звільнені наступаючими частинами Червоної Армії або потрапили в оточення, було спрощено. Наказом ГКО № 2779 від 21 січня 1943 р. звільнені з полону військові одразу направлялися на пересильний пункт колишніх військовополонених НКО. Там їх перевіряли армійські комісії з представників старшого й середнього командного складу за участю представника особливого відділу армії або фронту. Рішенням цієї комісії частина військовозобов'язаних, стосовно яких не вдалося виявити компрометуючих відомостей, направлялася: рядовий та молодший командних склад – до армійських запасних стрілецьких полків; командний та політичний склад – у розпорядження армійських штабів. А тих, хто виявився «нестійким, ворожим елементом», передавали до спецтаборів НКВС. Відповідно до наказу Головного управління формування й комплектування Червоної Армії Ю.Щаденка № 97/ш від 10 березня 1943 р. усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися ворогові у полон або дезертирували з лав Червоної Армії й залишалися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій противником, не прагнули виходу до частин Червоної Армії, після швидкої перевірки відразу направляли до штрафних частин. До спецтаборів мали направляти лише тих осіб, яких підозрювали у антирадянській діяльності. Якщо колишній військовослужбовець, перебуваючи на окупованій території, не співпрацював з окупаційною владою, він направлявся в штрафну роту на один місяць. Ті, хто були старостами, поліцейськими, або співробітничали з ворогом у інший спосіб, отримували по два місяці служби у штрафних частинах. При цьому за звинуваченнями у

співпраці з ворогом до штрафних частин та спецтаборів потрапляли також і колишні цивільні мешканці. Згідно з наказом наркома оборони № Орг/2/1348 від 1 серпня 1943 р. командно-начальницькому складу Червоної Армії, що опинився серед оточенців, перебував на окупованій території та не брав участі в партизанських загонах, надавалася можливість зі зброєю в руках довести свою відданість у складі штурмових частин. Термін перебування у штурмових частинах становив два місяці участі у боях або до нагородження орденом за виявлену мужність у бою, або до першого поранення, після чого члени особового складу, за наявності хороших атестацій, мігли бути призначені у польові війська на відповідні посади командно-начальницького складу [276, с.310–311]. До 1 грудня 1946 року через фільтраційні табори пройшло до 1834000 полонених, серед яких не менш як третина була українцями [120, с.196].

9 листопада 1943 р. начальник Головного управління військових трибуналів видав директиву, де вказувалося, що для подальшого реагування до відомства потрібно направляти справи засуджених лише у випадках, якщо сім'я цих осіб підлягала репресіям, тобто у випадках засудження до смертної кари і після затвердження та виконання вироку. При цьому засудження до каторжних робіт або позбавлення волі не тягнуло за собою застосування репресій до сімей. Тобто вже не йшлося про репресії членів родин тих осіб, які були засуджені заочно як зрадники, як це передбачалося у 1942 р. [45, с.329]. Подібне рішення обумовлювалося відносно великою кількістю громадян, які могли бути репресовані, та відсутністю можливостей для здійснення репресій. Фактично репресивна система була доведена до абсурду, коли репресії здійснити було вже фізично неможливо. Крім того, розгортання репресій проти сімей «зрадників Батьківщини» на основі рішень 1942 р. призвело б до різкого скорочення трудових ресурсів, необхідних для здійснення відбудови господарства та мобілізацій до Червоної Армії.

Робота з виявлення осіб, які пішли на співпрацю з ворогом, проводилася під час перереєстрації населення в межах паспортної роботи у визволених

місцевостях. Переписки, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення та сприяти судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб. Результати спецперевірок фіксувалися в адресних листках. Усі розшукані компрометуючі дані на громадян заносилися до спеціальних списків архівів адресних бюро згідно з особливою формою. Для відновлення паспортного режиму, окрім міліції, залучалися органи НКВС та Особливі відділи Червоної Армії. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., в ході переписки населення у визволених місцевостях органи міліції виявили 66500 осіб, що «працювали по обслуговуванню німецьких армій і в німецьких установах», 12800 осіб, чиї найближчі родичі відступили з німцями. У 1944 р. було виявлено 66100 осіб, які «працювали в німецьких установах», 34300 осіб «ставлеників і пособників німецьких військ», 419 зрадників і членів їхніх родин [259, с.7].

Масштабні чистки, звинувачення у «контрреволюційній» та «зрадницькій» діяльності на звільненій території переконували низових партійно-радянських працівників у наявності значної кількості «зрадників» серед населення. Значна частина працівників повернулася із евакуації і була впевнена у масовому співробітництві населення з окупаційною адміністрацією. Подібні судження спричинили хвилю знущань за порушення «соціалістичної законності». До порушення «соціалістичної законності» була причетна також інша категорія низових працівників, які брали участь у партизанському русі. Вони вважали, що участь у партизанському спротиві (власний смертельний ризик, небезпека знищення родини) дає право на певні матеріальні блага та участь в управлінні і розподілі державного, приватного та колгоспного майна [252, с.51].

З метою забезпечення масштабних перевірок громадян на території, що була тимчасово окупованою, для забезпечення охорони тилу та контролю за злочинністю, у тому числі й проявів «бандитизму» весною-влітку 1943 р. було здійснено реорганізацію військ НКВС, яка характеризувалася підготовкою переходу до мирного часу і висуненням на перший план саме охоронних функцій, спрямованих на боротьбу з ворожою агентурою на звільнених

територіях, злочинністю та діяльністю організацій (в т.ч. й військових), що виявляли опозиційність радянському режиму.

5 квітня 1944 р. НКВС СРСР було розроблено «Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР». За офіційними даними до Сибіру було вивезено близько 200000 осіб із Західної України [256, с.696]. На виконання директиви НКВС СРСР від 7 січня 1944 р. НКВС УРСР 27 січня 1944 р. видав директиву, згідно з якою всіх членів родин «фольксдойче» наказувалося відправляти до Сузунського району Новосибірської області. У 1944 р. було виселено 989 осіб, а у 1945 р. – ще 2001 особу [45, с.331]. Крім того, до кінця 1944 р. правоохоронні органи та внутрішні війська провели близько 6500 операцій, під час яких за радянськими даними, було знищено 57405 і взято у полон 50387 повстанців [256, с.752].

По лінії органів державної безпеки боротьба з ОУН та УПА покладалася спочатку на створене у грудні 1944 р. Управління по боротьбі з бандитизмом, центральний апарат якого складався з трьох оперативних відділів, підрозділів з керівництва винищувальними батальйонами, з репатріації, радіозв'язку, оперативного обліку. В УНКВС–УМВС УРСР створювалися відділи по боротьбі з бандитизмом, у райапаратах – відділення. Абсолютна більшість операцій здійснювалася внутрішніми військами.

Нормативні засади організації охорони відновленого в 1944 р. кордону в межах УРСР (у вигляді наказів, службових інструкцій та інших керівних документів) визначалися виключно союзним НКВС. Компетенція НКВС України та командування Українського прикордонного округу, як і раніше, обмежувалися правом лише оперативного управління та здійснення організаційно-тактичних заходів, спрямованих на посилення захисту західної ділянки державного кордону. Розширення правового поля з регламентації діяльності військ НКВС, що відбувалося протягом усього періоду війни, тісно пов'язувалося із ситуацією на фронтах. Цей процес характеризувався наділенням військ НКВС надзвичайними функціями й повноваженнями, особливо у ході першого етапу війни. Їх правові засади були нестабільними,

змінювалися залежно від ситуації на фронтах, однак залишалися доволі широкими, включали надзвичайну компетенцію та різноманітні способи виконання завдань. При цьому на перший план виходили охоронні функції [111, с.14].

У цілому протягом 1944–1945 рр. відбулося 8696 бойових операцій проти УПА, під час яких, за радянськими даними, загинуло 19800 повстанців, потрапило у полон 17962 особи. За цей час безповоротні втрати радянської сторони становили 2906 осіб [256, с.754].

В умовах тоталітарного режиму відбудова промисловості і сільського господарства здійснювалася з масштабним використанням методів позаекономічного примусу за здійснення масових оргнаборів, коли значна частина працівників була, по-суті, позбавлена права вільного вибору місця працевлаштування. Примусове залучення селян до роботи у колгоспах, заборона приватної власності і підприємництва на території західноукраїнських областей зустрічали потужну протидію, оскільки позаекономічні примуси розглядалися місцевим населенням як неприродне явище.

Специфіка організації економічної діяльності призводила до збільшення кількості випадків порушення трудової дисципліни, самовільного залишення підприємств. Це тягнуло за собою зростання кількості карних справ, більшість яких починалася керівниками підприємств без не те що детального, а бодай навіть елементарного визначення причин відсутності робітників на робочому місці. Керівники підприємств фактично змушені були відкривати на робітників карні справи, тим самим убезпечуючи себе від переслідувань з боку владних органів за «недостатню твердість» у протидії порушникам трудової дисципліни. Проте умови праці, відпочинку та характер забезпечення соціально-побутових умов працівників призводили до зростання кількості проявів порушення дисципліни на виробництві. Цьому також сприяв вкрай низький рівень трудової дисципліни робітників і керівного складу на заводах і фабриках, що відзначалося керівництвом підприємств [419, арк. 41; 438, арк.158]. Лише протягом 1944 р. на заводи Ворошиловградської області було прийнято 11340

осіб. У більшості випадків робітники прибували організованим порядком за нарядами і частково з місцевого населення. Але нові люди, що прийшли на заводи, часто не мали елементарних уявлень про виробництво, що призводило до втечі з підприємств. Крім того, у промислових районах Східної України нерідко саме перебої постачання продовольства призводили до самовільного залишення підприємств, особливо молодими робітниками [440, арк.4-5].

Протидія самовільному залишенню підприємств виражалася у розшуку та поверненні працівників, а також відкритті кримінальних справ проти них. Проте частина таких справ припинялася вже на стадії досудового дізнання. Як правило, підставами для такого припинення ставали випадки, коли причиною самовільного залишення підприємства була нестача продовольства, спецодягу та взуття, а також неможливість прибуття на роботу через незалежні від працівника обставини (наприклад, були випадки відкриття кримінальних справ керівниками підприємств на робітників, які не могли вчасно прибути на виробництво внаслідок руйнування переправ). Попри це поспішне відкриття кримінальних справ керівниками підприємств не лише негативно сприймалося працівниками, а й ставало причиною посилення соціальної напруженості на підприємствах. Не дивлячись на загальне розуміння й сприйняття необхідності суворих заходів, таке негативне сприйняття дій керівництва мотивувалося «несправедливістю по відношенню до робітників», коли у них були відсутні «протиправні наміри», а відсутність на виробництві мотивувалася об'єктивними причинами.

У січні 1944 р. по комбінатах «Ворошиловградвугілля» і «Сталінвугілля» було зафіксовано 5455 випадків самовільного залишення підприємств, у липні – 3800. Якщо по УРСР у липні 1944 р. до органів прокуратури надійшло 19436 матеріалів на дезертирів з підприємств, то у серпні таких матеріалів надійшло 10829. Протягом січня–липня 1944 р. до органів міліції УРСР надійшло вироків військових трибуналів, завдань на розшук і постанов прокурорів на розшук 32576 дезертирів. Проте було розшукано за цей час лише 7104 дезертири. Водночас, на думку працівників прокуратури, заслуговувало на увагу питання

про дезертирів, які добровільно повернулися на виробництво. Тільки по Ворошиловградській області добровільно повернулися, за неповними даними, більше 2 тис. осіб, по Сталінській – більше 1000 осіб. Як правило, військові трибунали розглядали справи дезертирів, які добровільно повернулися на виробництво, керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. Але, на думку працівників прокуратури, необхідно було враховувати, що серед таких дезертирів зустрічалися колгоспники, жінки і молодь, мобілізовані для роботи в промисловості з областей УРСР, раніше окупованих німцями, а тому більшості з них не було відомо про зміст Указу Президії Верховної Ради від 26 грудня 1941 р., оскільки до того часу майже вся Україна була окупована. Тому пропонувалося кваліфікувати дії цих осіб як прогул і застосовувати до них другу частину 5 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ», що тягнуло за собою засудження до виправно-трудоих робіт на строк до 6 місяців [439, арк. 16-17].

У доповідній записці секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка від 15 вересня 1944 р. Г.Маленкову зазначалося, що ряд обкомів КП(б)У заслухали на засіданнях бюро доповіді обласних прокурорів про хід виконання постанови Раднаркому СРСР від 29 червня 1944 р. Сталінський, Ворошиловградський та інші обкоми КП(б)У провели наради керівників підприємств і установ, партійного, радянського, комсомольського і профспілкового активів, на яких було обговорено заходи боротьби із дезертирами на підприємствах. Для «зміцнення судово-слідчих органів» Сталінський обком КП(б)У командировав на постійну роботу до прокуратури 27 осіб з числа партійного активу [439, арк. 11-14]. Слід зауважити, що належність до партійного активу не гарантувала високого рівня юридичної підготовки, але ставала достатньою причиною для залучення до правоохоронної діяльності. Критерієм відбору ставала саме готовність втілювати у життя вкрай жорсткі рішення вищого партійного керівництва.

Далі у своїй доповідній записці Д.Коротченко вказував, що одночасно з метою надання допомоги на місцях у справі виконання постанови Раднаркому СРСР від 29 червня 1944 р. були надіслані оперативні працівники апарату прокуратури УРСР до Харківської, Дніпропетровської, Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Кіровоградської і Херсонської областей. Крім того, для проведення безпосередньої оперативної роботи були командировані до районів оперативні працівники обласних прокуратур: до Сталінської області – у 22 райони, до Чернігівської – до 13 районів, до Ворошиловградської області – до 12 районів, до Сумської – до 9 районів, до Дніпропетровської – до 6 районів. Наголошувалося, що внаслідок вжитих заходів протягом липня–серпня 1944 р. «вдалося значно зменшити кількість дезертирів, особливо у вугільній промисловості». Так, якщо у січні по комбінатах «Ворошиловградвугілля» і «Сталінвугілля» було виявлено 5455 дезертирів, то у липні кількість самовільних залишень підприємств зменшилася до 3800. Якщо по УРСР у липні 1944 р. до органів прокуратури надійшло 19436 матеріалів на дезертирів з підприємств, то у серпні таких матеріалів надійшло 10829. У 23 областях України було створено військові трибунали, які протягом липня–серпня 1944 р. розглянули 4276 справ про дезертирів з підприємств, з них заочно було розглянуто лише 27 справ. Заочний розгляд справ мав місце у тих трибуналах, які у перших числах липня ще не отримали постанову Раднаркому від 29 липня 1944 р. У якості позитивного аспекту протидії поширенню дезертирства з підприємств Д.Коротченко називав зменшення кількості умовних вироків, оскільки з 2121 засудженого дезертира були засуджені умовно лише 152. Д.Коротченко відзначав покращення слідчої діяльності органами прокуратури, яка виражалася у прискореному закінченні справ по дезертирах з підприємств. У його доповідній записці наведено дані, що по Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Вінницькій і Полтавській областях з 2605 справ були закінчені слідчими у термін до трьох днів 1827 справ, що становило 70,4 %, до 10 днів – 635 справ або 24,3 % і понад 10 днів – 141 справа (5,3 %) [439, арк.15].

Після прийняття постанови Раднаркому СРСР по Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Вінницькій і Полтавській областях було порушено також 56 справ про притягнення до карної відповідальності ряду господарських керівників, які «прикривали дезертирів». Так, було притягнуто до відповідальності начальника спецбуду № 5 м. Кривого Рогу Дніпропетровської області інженера Фоміна за заборону працівникам відділу кадрів оформляти і передавати до прокуратури матеріали на осіб, які самовільно залишили виробництво. Начальник будівельного цеху заводу ім. Дзержинського у м. Дніпропетровську Шевченко був засуджений до 2 років позбавлення волі за прикриття 32 дезертирів, які пішли з заводу ще у березні 1944 р. [439, арк. 15].

Тільки протягом липня-серпня 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30000 осіб, а ще майже 32600 осіб розшукувалися у зв'язку із самовільним залишенням підприємств. При цьому у справі протидії поширенню дезертирства з підприємств не допомагало й запровадження у життя указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1944 р. «Про амністію трудових резервів, які добровільно повернулися на підприємство», оскільки під час відбудови промисловості України серед найважливіших проблем перед адміністраціями та фабрично-заводськими і місцевими комітетами профспілок постали проблеми житла, створення елементарних умов побуту. У червні 1944 р. Військовим трибуналом військ НКВС Ворошиловградської області безпосередньо на шахтах було заслухано 12 справ на дезертирів вугільної промисловості. На процесі були присутні 250 осіб. Після завершення судового процесу головуючий провів з робітниками шахт колективні та особисті бесіди щодо порушення указу про «дезертирів з виробництва», у ході яких з'ясувалося, що однією з головних причин дезертирства було погане харчування [29, с.721].

Під час відновлення радянської влади в Україні фіксувалися факти, коли місцеві керівники залучали працівників до роботи із порушенням закону шляхом проведення облав із затриманням всіх працездатних та вилученням у них майна [558, арк.3]. Проте, як правило, подібні дії місцевого керівництва не

лише не каралися, а й заохочувалися радянськими високопосадовцями, орієнтованими на виконання планових завдань за будь-яку ціну. Набули поширення також випадки, коли працівників залучали до роботи виключно під загрозою порушення кримінальної справи керівництвом підприємств, а у випадку самовільного залишення роботи розглядали такі дії як «дезертирство».

Партійні і радянські органи особливо турбувало те, що ідеологічна атмосфера на визволеній території України істотно змінилася порівняно з довоєнним періодом. Населення в цілому чекало серйозних суспільно-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільного життя. Однак практично все населення територій, які були тимчасово окуповані, підпадало під дію наказу прокурора СРСР від 15 травня 1942 року «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів». О. Довженко свого часу писав, що радянські керівники, які поверталися до України переможцями, поводитися з українцями «брутально, недобре, а часом і жорстоко як у чомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина – це не тільки земля, а й рідні люди, плоттю від плоті якої вони є» [159]. Радянська держава намагалася відновити повний контроль над людською особистістю, який був дещо втрачений в ході війни. Неприязнь, а то й відверто вороже ставлення до громадян, які проживали на тимчасово окупованій території, нерідко тягнуло за собою порушення законності з боку партійних та радянських органів, а також працівників правоохоронних органів. Найчастіше злочинні дії виражалися у незаконному вилученні майна, житлових приміщень, примусу до виконання певних робіт, а на території західноукраїнських областей до цього додавалися вбивства і побиття громадян та знищення їхніх осель (як правило, через підпал). Найчастіше подібні злочини вчинялися п'яними працівниками НКВС, партійними та радянськими чиновниками, які були зобов'язані протидіяти «політичному бандитизму» на території Західної України. Так, за свідченням працівників організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У працівники НКВС Львівської, Волинської, Станіславської

областей вже влітку 1944 р. систематично займалися пограбуванням населення, вилученням майна та виселенням місцевих жителів з їхніх осель під приводом «боротьби з бандитами» [441, арк.1-3, 9-14]. Як свідчили матеріали карних справ проти керівних працівників східних та центральних областей України, радянські управлінці нерідко користувалися можливістю відносно дешево отримати цінні речі, меблі чи транспорт на території західноукраїнських областей шляхом вилучення їх у місцевих жителів. До незаконного вилучення майна залучалися й працівники місцевих правоохоронних органів, які у ряді випадків виконували побажання вищого керівництва.

У Тернопільській області працівники НКВС, перебуваючи у стані сп'яніння, затримали трьох жінок, що працювали у полі, і розстріляли їх. У Білобожинського райвідділу НКВС Д.Бондаренко у с. Звинич спалив чотири будинки, три з яких належали сім'ям червоноармійців. 22 жовтня 1944 р. п'яні майор Полянський та молодший лейтенант Молдованинов у с. Кривеньки розстріляли 10 невинних громадян і спалили 45 будинків. 1 жовтня 1944 р. у с. Ракітня Велико-Борковського району начальник райвідділу НКВС Костильов з групою бійців винищувального батальйону, які прибули туди на пошуки бандитів, не виявивши їх, спалили 14 господарств (8 з них – сімейвійськовослужбовців) і розстріляли 3 місцевих жителів, поводячи себе як карателі [441, арк.4-6].

У Висоцькому районі заступник начальника райвідділу НКВС Король разом із підлеглими 29 листопада 1944 р. у с.Княжелук згвалтували дочку і вбили дружину червоноармійця, який у цей час перебував у госпіталі після важкого поранення. У Печенізькому районі комісар райвійськкомату Уваров під виглядом надання допомоги Червоній Армії збирав продукти і привласнював їх. У Домінському районі бійці винищувального батальйону систематично займалися грабунками під час виїздів на операції. У Солотвинському районі бійці винищувального батальйону незаконно проводили обшуки і забирали потрібні їм речі, часто вдаючись до побиття громадян. У Снятинському районі начальник 3-ї частини старший лейтенант

І.Перебийніс, інструктор 4-ї частини райвійськкомату лейтенант П.В.Валуєв та гвардії майор І.Ларкін займалися мародерством, відбираючи у місцевих жителів худобу і птахів. Заступник начальника 18-ї застави 87-го прикордонного загону неодноразово під час бойових операцій відбирав речі у місцевого населення для власних потреб [555, арк. 15-20]. Протягом 1944 р. працівниками прокуратури було встановлено велику кількість порушень закону й працівниками радянських органів та НКВС, які вилучали у жителів західноукраїнських областей потрібні їм речі та горілку, здійснювали незаконні обшуки, а у деяких випадках вдавалися до побиття чи навіть вбивств громадян. При цьому місцеве керівництво НКВС відмовлялося вжити заходів для припинення мародерства та грабунків на вимогу місцевих прокурорів, пояснюючи такі дії виключно протидією «бандитам».

Подібні факти стали настільки масовими, що змусили Політбюро ЦК КП(б)У ухвалити 21 березня 1945 р. постанову «Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР», де відзначалося, що «у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами» [152, с.34].

Порушення законності з боку працівників НКВС фіксувалися й у центральних та східних областях України. Так, прокурором м. Чистяків зазначалося, що працівники місцевого відділу НКВС систематично здійснювали незаконні обшуки у населення без відповідних постанов прокурора з метою вилучення майна, відмовляючись при цьому складати протоколи. Відібрані речі розподілялися між співробітниками НКВС для власного вжитку або перепродажу. До незаконних обшуків масово залучалися працівники міліції і навіть технічні працівники міського відділу НКВС. Підставою для проведення обшуків була не інформація про причетність громадян до скоєння злочинів чи «контрреволюційної діяльності», а лише про наявність у них цінних речей. При цьому частина арештів здійснювалася співробітниками НКВС виключно для того, щоб заарештовані виконували

необхідні роботи у них на квартирах або на інших роботах під загрозою порушення проти них кримінальних справ [556, арк. 2-3].

За даними Прокуратури УРСР у Харківській, Сумській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та інших областях у громадян незаконно вилучалася худоба, підставою для чого ставало припущення, що «вона могла бути придбана незаконно». Крім того, вилучення майна, худоби та цінних речей у місцевих жителів працівниками НКВС здійснювалося й під виглядом вилучення трофейного майна [556, арк.30–38].

Окрім органів прокуратури, численні факти злочинної поведінки працівників правоохоронних органів, а також партійних і радянських працівників фіксувалися співробітниками організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У. Так, вказувалося, що восени 1943 р. працівники НКВС Київської області систематично займалися незаконним вилученням худоби та особистих речей у населення. Органами НКВС проводилася незаконна мобілізація місцевих громадян на здійснення сільськогосподарських робіт та будівельні роботи. Багато порушень закону, які у документах радянських органів називалися лише «грубими помилками», фіксувалося у справі перерозподілу вцілілого після бойових дій житлового фонду, коли працівники партійних органів та правоохоронці виганяли громадян з їхнього житла, мотивуючи своє рішення потребою воєнного часу. Поширення набули також побиття громадян під час вилучення у них майна та накладання незаконних штрафів, які являли собою фактично систематичні грабунки. При цьому до вчинення злочинів долучалися й деякі члени партизанських загонів, які систематично займалися збройними пограбуваннями. Таке явище було особливо поширеним на території Київської області наприкінці 1943 р. [555, арк. 6-7].

Відповідно до постанови бюро Чернігівського обкому КП(б)У від 29 січня 1944 р. частина колишніх партизанів без суду і слідства розстрілювала односельців після визволення їхньої території частинами Червоної Армії. У районах влаштовувалися банкети, які призводили до порушення законності і

навіть до вбивств. Так, 7 жовтня 1943 р. у с.Грем'яч Грем'ячинського району для зустрічі з партизанами прибули представники частин Червоної Армії. Після п'янки під час сутички були вбиті командир частини Герой Радянського Союзу Кошелів, його заступник Купчиков, командир партизанського загону Азарян та колишній партизан Бабушкін. Колишній партизан Марченко у Іваницькому районі незаконно розстріляв 25 осіб. У Куликовському районі колишні партизани розстріляли 6 осіб. Факти незаконних розстрілів мали місце і у Яблунівському, Ічнянському, Борзенькому, Щорському та інших районах Чернігівської області. У Холменському районі колишні партизани Ярошенко, Мальчик, Солохненко проводили самовільні обшуки і вилучення речей, били громадян. У цьому ж районі колишні партизани влаштовували гучні п'янки, які часто супроводжувалися побиттям місцевих жителів. У м. Чернігові колишній партизан Корпачов, перебуваючи у стані сп'яніння, розпочав стрілянину у приміщенні кінотеатру [555, арк. 1].

Подібними фактами могла оперувати й прокуратура. Тимчасово виконуючий обов'язки Прокурора УРСР А.Волковинський у донесенні М.Хрущову від 4 грудня 1943 р. зазначав, що окремі колишні партизани, а іноді й командири партизанських загонів били односельчан, влаштовували п'янки зі стрільбою. Великого розмаху набули випадки позасудової розправи колишніх партизан над особами, що підозрювалися або співробітничали із німецькими окупантами у Чернігівській, Сумській та Полтавській областях. Саме такі самочинні розправи ставали способом зведення особистих рахунків [557, арк.21-22].

На всій території України протягом 1943–1945 рр. набуло великого поширення незаконне виселення громадян з житла правоохоронцями на користь інших громадян за одержання хабара. Практика отримання житлових помешкань завдяки дачі хабара зберігалася й під час окупації [82, с.33]. Подібна практика збереглася й після повернення радянської влади. Зловживання мали місце в багатьох житлових органах ряду міст УРСР та поступово ставали суспільним явищем. Міські житлові відділи, які організовувалися після

визволення міст від окупантів з метою врахування вільної житлової площі в будинках комунального фонду, приватного сектора та її розподілу, приховували значну кількість вільного житла, спекулюючи ним. Так, у жовтні 1944 р. органами прокуратури м. Вінниця було розкрито низку зловживань з боку робітників житлових управлінь, начальники яких видавали ордери на квартири, керуючись особистими стосунками та приватними записками. Досить часто ордеристи затримували випуск законно оформлених ордерів, вимагаючи хабара. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У у зв'язку з цим були вимушені ухвалити постанову «Про заходи боротьби зі зловживаннями у житлових органах місцевих Рад УРСР» [29, с.723].

В ході відновлення радянської влади на території України обмеженість житлового фонду після масштабних руйнувань і нестача житла призводили до поширення зловживань владою задля заволодіння житловими приміщеннями. Незадоволення населення викликали саме факти незаконного перерозподілу житлової площі та примусового залучення до різного роду робіт без відповідного дозволу ДКО, за що, як правило, партійні, радянські працівники та співробітники правоохоронних органів не несли ніякої відповідальності. Керівні працівники ЦК КП(б)У, Ради Міністрів УРСР, міністерств та відомств грубо порушували права громадян на житло, самовільно займаючи найкращі багатокімнатні квартири в центрі міст. Намагаючись залишити житлову площу за собою чи окремими працівниками, вказані особи відмовлялися виконувати вимоги постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. й повертати її законним господарям – демобілізованим з Червоної Армії, реєвакуйованим та членам їх сімей. У випадках, коли органами прокуратури на підставі закону виносилися рішення про повернення житла, партійні керівники відкрито починали зловживати службовим становищем, вимагаючи ухвалення рішень в обхід закону чи вживали заходів щодо їх невиконання [29, с.723]. Виконкоми районних рад, не маючи відповідного дозволу РНК чи облвиконкому, виносили постанови про мобілізацію населення на сільськогосподарські роботи. У деяких випадках під виглядом такої мобілізації населення залучалося до виконання

певних робіт у приміщеннях партійних чи радянських органів, в тому числі й в особистих інтересах керівників.

Виселення на окраїни, за межі району після проведення перевірок НКВС тих, хто проживав на окупованих територіях, ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту саму квартиру призводили до самозахоплення квартир, а також до бійок, які у деяких випадках закінчувалися вбивствами. Величезного розмаху набула практика виселення у адміністративному порядку законно проживаючих осіб із будинків, що були закріплені за підприємствами чи відомствами. Надзвичайно часто затримували реалізацію пільг сім'ям військовослужбовців. Виконуючий обов'язки Прокурора УРСР Р.Руденко вказував, що партійне керівництво замість покарання порушників виступало із їх заохоченням до більш масштабних дій у сфері вилучення житла [208, с.68; 536, арк. 30-38].

Подібні порушення законності фіксувалися й у сільській місцевості з боку місцевого керівництва колгоспів, які вдавалися до незаконних обшуків, вилучення продуктів харчування та майна у селян із привласненням потрібних речей. Подібні вилучення стосувалися й сімей військовослужбовців. У деяких випадках голови колгоспів супроводжували свої дії побиттям колгоспників і колгоспниць, серед яких були й родичі солдатів та офіцерів Червоної Армії. Міськкоми та райкоми, міськради і райради, знаючи про подібні правопорушення, не реагували на них, потураючи таким чином свавілля. Порушення законності представниками радянської влади підштовхувало до подібних насильницьких дій і карних злочинців, які, об'єднуючись у банди, грабували громадян [555, арк. 3]. Характерно, що у документах ЦК КП(б)У дії партійних працівників розглядалися як «незаконні вилучення продуктів та майна», а ті самі дії, вчинені карними злочинцями, характеризувалися як «пограбування». Це відображало подвійні стандарти радянського керівництва, впроваджені після жовтневого перевороту.

Значна кількість злочинів фіксувалася у великих містах, де з метою наживи зосереджувалися і карні злочинці, до яких часто приєднувалися колишні

військовослужбовці. У січні 1945 р. у Одеській області було зафіксовано факти створення банд за участі рецидивістів та раніше судимих військовослужбовців, які займалися пограбуванням із частими вбивствами потерпілих, коли вбивали свідків для приховування слідів злочинів. А за відсутності комендантського часу в Одесі п'яні солдати та офіцери Червоної Армії часто брали участь у хуліганських діях, які супроводжувалися бійками та вбивствами [210, с.624].

Для контролю за злочинністю в Одесі та районах області працівниками міліції було організовано 351 операцію, у яких брали участь 6207 міліціонерів, 22441 військовослужбовців та радянські активісти. Під час операцій було затримало 25 ворожих шпигунів, 2 парашутисти, 618 дезертирів, 685 осіб, що ухилялися від служби у Червоній Армії, 526 осіб, які порушували військову дисципліну, 323 особи, яких звинувачували у зраді Батьківщини, 225 карних злочинців, 2747 порушників паспортного режиму, 433 військовослужбовці, що відстали від своїх частин, та 130 осіб, які втекли з підприємств військової промисловості. З цієї кількості правопорушників у м. Одеса було затримано 3136 осіб. До січня 1945 р. тільки в Одесі було ліквідовано 28 бандитських угруповань (117 осіб), які здійснили 49 розбійних нападів, що супроводжувалися у ряді випадків вбивствами. До складу цих угруповань входили 39 військовослужбовців, які брали участь у 23 пограбуваннях, використовуючи для здійснення злочинів автотранспорт, що належав військовим частинам. Також було ліквідовано 53 грабіжницьких групи (202 особи), що здійснили кілька кваліфікованих пограбувань держустанов та будинків приватного сектора. Серед них були й військовослужбовці, які використовували табельну зброю. Різке зростання рівня злочинності у регіоні працівники міліції пояснювали поверненням громадян у рамках реєвакації, серед яких була велика кількість карних злочинців та дезертирів [559, арк.5-7].

Значна кількість злочинів скоювалася також п'яними солдатами та офіцерами Червоної Армії. В роки Другої світової війни різко збільшилося вживання алкогольних напоїв населенням СРСР, оскільки горілку почали регулярно видавати бійцям на фронті. Вже у січні 1941 р. нарком К.Ворошилов

видав розпорядження видавати солдатам і офіцерам, які брали участь у боях, по 100 г горілки і 50 г сала. Танкістам видавалася подвійна норма, а льотчики отримували коньяк. З 25 липня 1941 р. горілку видавали бійцям, що воювали на передовій, щоденно. З 15 травня 1942 р. видачу горілки по 100 г на день зберегли лише для бійців, які залучалися до наступальних операцій. Таким чином, ведення бойових дій для значної частини солдатів і офіцерів впродовж війни супроводжувалося регулярним вживанням спиртних напоїв.

Враховуючи специфіку воєнного часу, об'єктивні та суб'єктивні обставини, зумовлені війною, цілком обґрунтованими вважаються заходи воюючих держав з підвищення рівня відповідальності своїх громадян перед законами й розпорядженнями влади. До таких заходів вдаються практично всі країни світу, коли їм необхідно забезпечити концентрацію зусиль і ресурсів для ведення війни. Саме в умовах війни десятиріччями насаджувана серед радянських людей звичка до насилля, котра виходила від тих, хто так чи інакше опинявся на різних високих щаблях державного апарату, адаптувалася в суспільстві й практично не викликала спротиву. А презумпція «безпомилковості й непогрішимості» партійних структур та органів безпеки в основному не сприймалася як фактор інкубації подібних потворних явищ. Широка практика розправ без суду і слідства, або ж із формально-демонстративним афішуванням процесуальної завершеності деформувала світосприйняття людей, спотворила споконвічну шкалу цінностей [256, с.691].

За традицією передвоєнної доби радянська репресивна система керувалася переважно своїми відомчими приписами, які фактично ігнорували існуючі аж надто суворі кримінально-правові норми, що призводило до поширення звичайного свавілля. Репресії, як складова насильства, були результатом хибних політичних і ідеологічних рішень, підкріплених сприянням добре організованої, розгалуженої політико-юридичної системи країни – органами державної безпеки, внутрішніх справ, воєнними трибуналами, загальними судами, прокуратурою. У роки Другої світової війни репресії до членів сімей засуджених застосовувалися в дуже широкому діапазоні. Це і заслання у

віддалені місцевості, залишення на поселенні та у таборах жінок, які вже відбули свої терміни, покарання голодом через позбавлення права отримувати матеріальні кошти за військовим атестатом, і конфіскація майна, і морально-психологічна дискримінація, яка на довгі роки величезним тягарем лягла на долі багатьох не винних людей [45, с.335].

Загалом контроль за злочинністю у період визволення території України від нацистських загарбників здійснювався під впливом того факту, що вся територія України була тимчасово окупована. Це наклало свій відбиток на діяльність правоохоронців, значна частина яких розглядала населення тимчасово окупованих територій як потенційних ворогів. У той же час було широко розгорнуто залучення до правоохоронних органів місцевого населення із диференціацією працівників через масштабне відсіювання тих, хто не був здатний працювати. Це призводило як до суттєвого посилення плинності кадрів, так і до зменшення рівня професійної підготовки працівників, підвищення якого могло бути досягнуте лише з часом.

Висновки до розділу 4

У роки Другої світової війни контроль за злочинністю на теренах України здійснювався в умовах підпорядкування карного судочинства вирішенню безпосередніх вказівок правлячої партійної верхівки, виконуючи завдання мобілізаційного характеру у соціально-політичній та господарській сферах. Результатом стало переведення ряду дій, які у мирний час не розцінювалися як адміністративне правопорушення, у розряд карних злочинів, що передбачали досить суворе покарання.

У надзвичайній обстановці війни ініціативу порушення кримінальної справи отримали практично всі основні партійні, радянські, господарські та адміністративні керівники: секретарі райкомів, голови райвиконкомів,

директори підприємств, МТС та радгоспів, різного роду уповноважені, голови колгоспів, керівники закладів та організацій. Наділивши посадовців правом і обов'язком відкривати кримінальні справи по відношенню до підлеглих, політичне керівництво СРСР домогалося такого порядку, коли місцеві керівники не могли ухилитися від нав'язаних їм каральних функцій.

У роки війни проявилася загальна тенденція до розширення гіпотез багатьох статей Кримінального кодексу та з'явився ряд нових складів злочинів. Все це, у свою чергу, суттєво збільшувало навантаження на судові органи, органи попереднього слідства, що не могло не позначитися на якості їх роботи. Відзначалося надзвичайне спрощення судово-слідчих процедур і порядку їх застосування, що стало можливим внаслідок підвищення ролі спеціальних судових органів, зокрема військових і транспортних трибуналів. Поруч з цим в роки війни досить широко застосовувалося умовне засудження, а також відстрочка виконання вироку до закінчення бойових дій із направленням засуджених до штрафних батальйонів, хоча в реальних умовах це найбільш вірогідно означало смерть під час бойових операцій, оскільки штрафбати використовувалися на найбільш небезпечних ділянках фронту і часто за мінімальної підтримки інших родів військ при проведенні наступальних операцій [201, с.359].

Уже на початку нацистсько-радянської війни було здійснено перехід до правосуддя, заснованого на указах, що передбачали значні відхилення від звичайних судових норм і приймалися поспіхом із прагненням пом'якшити наслідки чи відвернути небезпеку. Це не лише деформувало уявлення у суспільстві про стан законності як такий, а й сприяло поширенню прийняття судами неправомірних рішень, що нерідко відмінялися судами вищої юрисдикції. Попри те, що відносно швидкий відступ Червоної Армії часто робив неможливим оскарження вироку у радянських судах, вищим керівництвом приймалися рішення, які власне унеможливлювали сам факт такого оскарження.

У роки війни більш широко почав використовуватися принцип аналогії і відплата як одна із цілей покарання, що призводило до поширення репресивної політики, яка застосовувалася по відношенню до етнічних груп, які оголошувалися «пособниками окупантів» або «зрадниками».

Нерідкими були також випадки дій правоохоронних органів за сформованими у їхньому середовищі уявленнями про «закони воєнного часу», що фактично означало підміну правових норм уявленнями про них. В умовах війни було широко розповсюджене покарання не безпосередньо особи, чия вина була доведена, а її родичів. При цьому притягнення до кримінальної відповідальності здійснювалося у будь-якому випадку, навіть якщо родичі не лише не сприяли здійсненню конкретного злочину, а й навіть не знали про його підготовку і здійснення, що сприяло поширенню сваволі правоохоронних органів і зростанню кількості порушень законності у їхньому середовищі. Найбільш жорстокою була розправа із політв'язнями або затриманими за контрреволюційну агітацію особами, значну частину яких навіть не намагалися евакуювати в тиллові райони для відбуття покарання чи забезпечення правосуддя, віддаючи перевагу фізичному знищенню.

У період війни посилилася роль НКВС у протидії злочинним проявам. Уже впродовж 1941–1942 рр. війська НКВС наділялися досить широкими надзвичайними функціями за нестабільності нормативних основ їх діяльності, які зберігалися протягом всього періоду бойових дій. Особливо важливого значення в роки війни набула протидія ворожим диверсантам, шпигунам та розвідникам, для чого, починаючи з 1943 р., використовувалися органи контррозвідки СМЕРШ. Однак у рамках проведеного дослідження не вдалося визначити загальну кількість заарештованих ними осіб на території УРСР.

Скоєння злочинів працівниками партійних та радянських органів, а також правоохоронцями під час вигнання з України німецьких загарбників намагалися всіляко приховувати, щоб вони не отримали небажаного розголосу. Проте вони дійшли до нашого часу у архівних матеріалах, які на початку 1990-х років були розсекречені. Документи колишніх так званих секретних папок ЦК

містять відомості про кількість скоєних злочинів різними категоріями населення із виокремленням чисельності злочинів відповідно до віку, місця проживання соціального стану злочинців.

Окремо розглядалися матеріали, де визначалися кількісні характеристики рівня злочинності у середовищі працівників правоохоронних органів, а також партійних та радянських працівників. Такі відомості перебували на особливому обліку, оскільки певною мірою характеризували успішність внутрішньої політики радянської влади – з одного боку, а з іншого, – через певне обмеження можливості притягнути їх до відповідальності без відповідного дозволу вищого керівництва. Водночас специфіка їх укладення передбачала аналіз інформації про злочини, приховування яких від вищого керівництва місцевими посадовцями видавалося неможливим через відносно широкий розголос або недоцільним внаслідок врахування різних інтересів місцевого керівництва. Такий стан речей зумовлювався включенням кількісних показників рівня злочинності у перелік позицій, що визначали ступінь ефективності управління в управлінських підрозділах різного рівня. Водночас до ЦК потрапляли справи про злочини, доказова база яких відповідно до діючого законодавства у переважній більшості випадків не викликала сумнівів.

Позасудові розправи з односельцями, які протягом першого періоду війни спрямовувалися в основному проти партійного та радянського активу, який пов'язувався із передвоєнним голодом та репресіями, протягом 1943–1945 рр. скеровувалися проти тих, хто співпрацював із окупаційною владою чи навіть просто займав вичікувальну позицію. У цій ситуації частина тих, хто виступав проти «поплічників фашистів», мала на меті звичайне поліпшення власного матеріального становища чи задовольняла владні амбіції, принижуючи, б'ючи, вбиваючи чи грабуючи односельців. При цьому працівники правоохоронних органів часто розглядали все населення, яке проживало на окупованій території, а особливо мешканців західноукраїнських областей, як ворогів і ставилися до них відповідно. У переважній більшості випадків жодних юридичних наслідків ці дії не тягнули за собою через надзвичайну поширеність даного явища. В

основному протидія поширенню злочинності в середовищі партійних і радянських працівників, а також правоохоронців здійснювалася в рамках компетенції місцевих прокурорів. У випадку, коли злочини набували відносно великого розголосу, то питання ставилося «на контроль» організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У, що тягнуло за собою, у більшості випадків, переведення на іншу роботу, виключення з партії і, рідше, розгляд справи у судовому порядку. Набагато успішніше контроль за злочинністю здійснювався на території центральної та східної України, а на західноукраїнських землях жорстке або навіть жорстоке ставлення правоохоронців та місцевого партійного і радянського активу до місцевих жителів (в тому числі й задля власного збагачення) розглядалося як один із елементів протидії «політичному бандитизму».

У свою чергу українські повстанці жорстоко розправлялися із представниками місцевого партійного та радянського активу, що додавало обертів протистоянню. Визнання вояків УПА «спеціальними суб'єктами кримінального права» також сприяло загостренню протистояння.

РОЗДІЛ 5
МЕТОДИ І ПРАВОВІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ТА
УДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ
ЗЛОЧИННОСТІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД
(ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – ПОЧАТКУ 1950-х рр.)

5.1. Трансформація феномена кримінально-правового контролю за злочинністю в повоєнний період (друга половина 1940-х рр.)

Після відновлення радянської влади на території України постало завдання забезпечити контроль за злочинністю на основі законодавства та практики прийняття рішень, скоригованих війною. На українських землях продовжувалися бойові дії, пов'язані із боротьбою українських повстанців. Попри широко розповсюджене у сучасній українській науковій літературі справедливе твердження про те, що вояки УПА боролися за відновлення Української державності, одним із потужних мотивів продовження опору стала протидія запровадженню економічних відносин, характерних для сталінського варіанту соціалізму. На західноукраїнських землях власне «свобода» трактувалася як можливість «вільно розпоряджатися своєю власністю», «бути господарем у власній оселі та на своїй землі».

Повоєнний період сталінщини у розвитку радянського кримінального права характеризувався скасуванням норм воєнного часу й певною лібералізацією законодавства, з одного боку, а з іншого, – подальшим посиленням кримінальної репресії. Перша тенденція виявляла себе у неодноразових актах амністії. За першою з повоєнних амністій (липень 1945 р.) від відбуття покарання були звільнені особи, засуджені до позбавлення волі терміном до трьох років, повністю звільнялися особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, а також умовно. Наполовину скорочувався

термін покарання для засуджених більш як на п'ять років. На думку частини дослідників, саме у контексті лібералізації законодавства було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну смертної кари» від 26 травня 1947 р., згідно з яким смертна кара замінювалася ув'язненням терміном на 25 років. А посилення кримінальної репресії відобразилося у відновленні 12 січня 1950 р. смертної кари для шпигунів, зрадників, диверсантів [307, с.71].

20 серпня 1946 р. була прийнята постанова політбюро ЦК ВКП/б/, якою міністр держбезпеки СРСР В.Абакумов зобов'язувався «організувати централізований облік антирадянських елементів, які проходять за агентурними розробками, а також централізувати облік масового освідомлення». Одночасно поряд з існуючою Особливою нарадою при МВС СРСР, яка здійснювала позасудові репресивні акції, така сама була запроваджена і при МДБ СРСР, де для керівництва відомчими в'язницями було створено відомчий тюремний відділ.

Певні зміни відбулися після завершення війни у сфері відносин між представниками злочинного світу. Справа в тому, що частина з них свідомо віддала перевагу збройній боротьбі з вермахтом, нехтуючи одним із правил, яке не дозволяло їм у будь-якій формі співробітничати із владою та брати в руки зброю. Порушників цього правила розглядали як «сук», що втратили право на відповідне місце у злочинній ієрархії і заслуговували смерті. Проте ті, хто повернувся з Червоної Армії, не бажали поступатися місцем після завершення війни з Німеччиною, що стало причиною поширення протистояння між ними та тими злодіями («блатними»), які не воювали [583]. Ті, хто віддали перевагу співробітництву із владою, могли поплатитися життям за рішенням сходки «злодіїв у законі». У ході цього протистояння відбувалися криваві сутички між представниками злочинного світу, які діяли на основі визначених ними «понять». При цьому у деяких випадках до припинення безладів залучалися внутрішні війська. Водночас владними структурами вживалися заходи для протидії «злодіям у законі», яких після війни на теренах СРСР нараховувалося

кілька тисяч. Лише за приналежність до них на той час можна було отримати покарання у вигляді ув'язнення.

На загальному тлі скорочення військових підрозділів після завершення війни з Німеччиною відбувалося збільшення військової присутності НКВС (МВС) в Україні, особливо на теренах західних регіонів. Війська МВС, проводячи операції по знищенню повстанських формувань, брали участь у насадженні радянської влади та ідеології. Виконуючи настанови вищого партійно-державного керівництва країни, вони виступали невід'ємною частиною силового апарату держави. Правовою основою проведеної в цей період реорганізації військових підрозділів НКВС (МВС) стали нормативні акти вищих органів влади СРСР, накази союзного НКВС (МВС). Після утворення у 1946 р. МВС СРСР останнє здійснювало загальне керівництво військовими підрозділами НКВС (МВС) службово-бойовою діяльністю. Компетенція республіканського МВС, як і в попередній період, обмежувалася правом оперативного управління військами Українського округу. При цьому якщо НКВС (МВС) УРСР мав реальну змогу визначати та контролювати функціонування органів внутрішніх справ України, то стосовно військових підрозділів свого відомства він був фактично позбавлений керівних важелів [111, с.123].

Нормативно-правові основи діяльності військових підрозділів НКВС (МВС) встановлювались загальносоюзними вищими органами влади та управління. Право оперативного керівництва внутрішніми та прикордонними військами, що дислокувались на території України, надавалося лише командуванню відповідних округів. Правова регламентація діяльності військових підрозділів НКВС (МВС) мала декілька знакових особливостей. З одного боку, нормативні акти скеровували війська на виконання властивих їм охоронних функцій, вимагаючи вдосконалення якості служби та підвищення бойової готовності; з іншого, – правове поле розширювалося за рахунок карально-репресивного спрямування діяльності проти національно-визвольного руху на теренах Західної України. Покладення в основу діяльності військових

формувань спеціального призначення ідеологічно заангажованих актів доводить, що охоронні функції розглядались, передусім, як захист існуючого суспільно-політичного ладу, а не охорона прав та свобод громадян. Все це призвело до викривлення правоохоронної функції держави в бік карально-репресивної складової, що спиралася на численні формування, в т.ч. й на війська НКВС (МВС). Перепідпорядкування майже всіх видів військ МВС Міністерству державної безпеки (1947 р.) здійснювалося з метою підвищення його державно-політичної ваги, перетворення на апарат силового тиску на суспільство [107, с.15-16].

Ескалацію напруження провокувала також поведінка частини номенклатурних працівників, співробітників внутрішніх справ і держбезпеки, військових комісаріатів та працівників інших установ, які порушували закон або ж своїми вчинками дискредитували репрезентовану ними владу. Екстраполюючи такі випадки на весь партійно-радянський апарат, націоналістична пропаганда творила образ ворога, проти якого слід було боротися всіма доступними засобами [256, с.747]. На переконання значної частини західноукраїнського населення, «ради» виступали як чергова окупаційна влада [494, арк. 24].

Після завершення війни з Німеччиною та її союзниками було продовжене широке застосування принципу об'єктивного ставлення в провину, на підставі якого здійснювалося виселення населення західноукраїнських областей. При цьому з 1948 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за втечу з місць обов'язкового поселення осіб, яких було вислано у віддалені райони СРСР.

Боротьба з українським рухом опору велася за участю всіх видів військ НКВС. На перших порах для боротьби з великими формуваннями УПА планувалися масштабні операції силами військових частин НКВС та Червоної Армії. В ході операції «Велика блокада» (січень-квітень 1946 р.) радянські гарнізони зайняли всі населені пункти Прикарпаття і Карпатського краю, мобільні групи здійснювали рейдові дії, застосовувалася авіація, що призвело до скорочення чисельності учасників Руху Опору на 40–60 %. Це, у свою чергу,

сприяло реорганізації УПА, яка стала переважно діяти невеликими групами (відділення—взвод), лише у окремих випадках об'єднуючись у сотні або курені (батальйони). Крім того, були ліквідовані обласні і підрайонні проводи. Підпілля перейшло до тактики малих груп із широким розгортанням будівництва підземних сховищ.

Після зміни тактики сил опору і переходу їх до партизансько-диверсійних форм та методів боротьби війська НКВС вимушені були змінити тактику дій частин та підрозділів. Проведення операцій стало здійснюватися шляхом прочісування населених пунктів та лісових масивів, концентруючи для цього великі військові сили у певному регіоні. Відповідно до обстановки, що склалася, відбулися зміни в організаційній структурі військ НКВС Українського округу. Вже наприкінці 1945 р. окремі батальйони й бригади були переформовані в полки й дивізії. А безпосередню боротьбу з повстанським рухом на території західних областей України до 1951 р. вели чотири дивізії НКВС (МВС), до складу яких входив 21 полк. Масового поширення набули арешти. Перевірки роботи військових трибуналів по західноукраїнських областях виявили велику кількість фактів засудження місцевого населення за співробітництво з ОУН чи членство у цій організації без будь-яких доказів. Протоколи судових засідань відрізнялися шаблонністю і лаконічністю записів. Мінімальний строк засудження становив 10 років позбавлення волі. Судові ухвали нерідко не відображали, а в деяких випадках спотворювали дані, отримані у процесі судового розгляду справ. Особливо низькою «якість приговорів» була по трибуналу Дрогобицької області. Багато трибуналів не вручали обвинуваченим копії вироків, що практично виключало можливість їх оскарження. Часто також порушувалася ст. 338 Карно-процесуального кодексу, за якою встановлювалося, що строк оскарження вироків встановлювався не з моменту надання підсудним копій, а з моменту винесення вироків [453, арк. 320].

Особливої ваги у сфері протидії УПА набувала агентурно-оперативна діяльність, що покладалася на органи держбезпеки. З метою її посилення в західні регіони було направлено 500 оперативних працівників НКВС та

НКДБ УРСР. Для координації дій частин та з'єднань військ МВС, що вели боротьбу з повстанським рухом, була створена оперативна група, на яку покладалися такі обов'язки: збір оперативно-розвідувальних даних, вивчення тактики противника, підтримання зв'язків з місцевими органами влади, узгодження своєї діяльності з органами держбезпеки та спільна з ними розробка військових операцій [116, с.234–241].

У ході протиборства з українськими повстанцями мали місце порушення законодавства представниками правоохоронних органів. У постанові ЦК КП(б)У «Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС–МДБ у боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях» від 24 липня 1946 р. вказувалося, що лише протягом квітня–серпня 1946 р. було виявлено 396 порушень, з яких 187 вчинили співробітники МВС–МДБ. Серед злочинів відзначалося 18 самочинних розстрілів, 9 грабунків і зґвалтувань, 34 незаконні обшуки та 51 порушення порядку слідства. У зв'язку з цим до кримінальної відповідальності було притягнуто 63 особи. За даними НКВС УРСР, за період з лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. у результаті боротьби з УПА було знищено 103313 повстанців, 110785 – затримано, 15959 – заарештовано, а ще близько 50000 з'явилося з повинною [21, с.180–181]. Останнє зумовлювалося, серед іншого, й заходами у сфері кримінально-правового контролю за злочинністю. Так, 12 лютого 1945 р. Президія Верховної Ради і РНК УРСР оголосили звернення «До учасників УПА і УНР» з пропозицією скласти зброю в обмін на повне прощення. За рік цією можливістю скористалося близько 30000 осіб. А 19 травня 1945 р. ЦК КП(б)У, президія Верховної Ради та РНК УРСР знову оприлюднили звернення «До робітників, селян, інтелігенції західних областей України» з пропозицією припинити протистояння. Крім того, аналогічна пропозиція містилася й в наказі МДБ УРСР від 30 грудня 1949 р., який гарантував непритягнення до кримінальної відповідальності тих, хто вийшов з підпілля з повинною. Цією можливістю загалом скористалися понад 77000 учасників українського повстанського руху [256, с.747].

У другій половині 40-х років ХХ ст. однією з проблем у справі протидії поширенню злочинності було комплектування правоохоронних органів за рахунок залучення до роботи великої кількості працівників, які не мали досвіду роботи та необхідного рівня освіти. Уявлення про роботу працівників правоохоронних органів часто були досить поверховими, особливо це стосувалося права на застосування зброї та примусу. Частина залучених до роботи працівників віддавала перевагу роботі у правоохоронних органах через стабільність забезпечення продуктами харчування, в тому числі й спецпайками.

Проблемою залишалося скоєння тяжких злочинів працівниками міліції. Так, за 4-й квартал 1946 р. трибуналами Українського округу було розглянуто 132 справи, за якими засуджено 156 військовослужбовців військ МВС та працівників органів МВС і МДБ, яких на строки понад 5 років позбавлення волі засуджено 73,7 % [453, арк. 21-24].

У доповіді міністра внутрішніх справ Строкача на оперативній нараді начальників управлінь Міністерства внутрішніх справ УРСР та їх заступників по кадровій роботі 7 січня 1947 р. відзначалося, що підбір працівників міліції «здійснювався не за діловими і політичними якостями, а за знайомством та на основі особистої приязні» [455, арк.12].

Незаконні затримання громадян і арешти продовжували здійснюватися по всій території України. Лише протягом першого півріччя 1947 р. органами міліції МВС УРСР було затримано без будь-яких підстав більше 18000 осіб. За цей час було звільнено у процесі слідства у зв'язку із припиненням справ і за виправдовувальними вироками 2354 особи. Це свідчило про те, що постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1936 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» не виконувалася [452, арк.4].

У доповідній записці секретаря ЦК КП(б)У завідувача відділом управління кадрів ЦК КП(б)У Єпішева секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку про недоліки у роботі органів прокуратури і МВС УРСР у листопаді 1947 р. вказувалося, що серед прокурорських працівників залишалося досить розповсюдженим хабарництво. Тільки за 1947 р. за отримання хабарів було притягнуто до карної

відповідальності і засуджено 22 працівники суду і 23 працівники органів прокуратури. За цей час було звільнено з роботи і притягнуто до відповідальності за грубі порушення законності 84 судових працівники і 67 працівників прокуратури. Було виявлено факти групового систематичного отримання хабарів судово-прокурорськими працівниками м.Київ [452, арк.5].

У 1946–1947 рр. відділом контррозвідки військ МВС Українського округу було викрито розкрадачів соціалістичної власності з апарату Київського військово-будівельного відділу військ МВС. Наявність великої кількості фактів розкрадання цінностей стало можливим внаслідок кругової поруки працівників, серед яких значну кількість складали родичі начальника Київського військово-будівельного відділу військ МВС [453, арк. 117].

Директивою МВС СРСР № 1410/к від 3 березня 1947 р. було вказано на серйозні проблеми у справі підбору кадрів працівників МВС УРСР і велику плинність кадрів. Протягом першої половини 1946 р. було звільнено 10091 особу, за друге півріччя 1946 р. – 12448 осіб, за перше півріччя 1947 р. було звільнено 10124 особи. Особливо великий рівень плинності кадрів відзначався серед рядового, сержантського і адміністративно-технічного складу органів МВС. Протягом першого півріччя 1946 р. з органів МВС УРСР за різного роду порушення було звільнено 438 офіцерів і осіб начальницького складу [453, арк. 256-257]. За іншими даними, у 1946 р. з органів міліції вибуло або було звільнено 22539 осіб, з них за матеріалами спецперевірок – 2218 осіб, за порушення дисципліни – 1511 особу, за «морально-побутовий розклад» – 596 осіб. Водночас із цієї кількості притягнутих до відповідальності до суду було передано справи всього на 931 особу [455, арк.18]. А до дисциплінарної відповідальності притягнуто 4407 осіб. За 1946 р. по органах МВС України за хабарництво притягнуто до карної відповідальності 77 осіб. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності комуністи становили 34 % [455, арк. 43-44]. Найбільша кількість порушень відзначена серед працівників міліції західноукраїнських областей, а також Одеської, Сталінської, Харківської та Київської областей [455, арк.42; 482, арк.8]. Загалом протягом першого півріччя

1946 у військах МДБ і МВС зафіксовано 1514 злочинів, за якими притягнуто до відповідальності 1631 особу, у другому півріччі 1946 р. – 1304 злочини, за якими притягалися до відповідальності 1515 осіб [453, арк. 291].

Протягом I півріччя 1947 р. у військах МДБ і МВС УРСР було зафіксовано 1091 злочин, з них самовільне залишення частини – 116 випадків, дезертирства – 93, крадіжки – 214, зловживання службовим становищем – 185, вбивства і поранення – 73 випадки. Крім того, було порушено карні справи у зв'язку з 44 випадками хуліганства. Відзначалася також участь працівників міліції у 49 пограбуваннях та «проявах бандитизму» [453, арк.290].

Випадок, який викликав масові протести проти незаконних дій працівників міліції, було зафіксовано у м.Немирові Вінницької області. 12 жовтня 1947 р. начальник місцевої дільниці МВС В.Сладковський без будь-яких причин розстріляв трьох громадян на місцевому ринку. Слідством було встановлено, що перед тим він здійснив кілька вбивств, за які не був покараний. Викликаний наряд міліції на місце злочину прибув у нетверезому стані і відмовився заарештувати В.Сладковського. Унаслідок відносно широкого розголосу ця справа розглядалася на засіданні ЦК КП(б)У, що потягнуло за собою не лише засудження В.Сладковського, а й кадрові зміни у відділі МВС м.Немирів [454, арк.94].

На 1 листопада 1947 р. до 80 % працівників міліції України були залучені до роботи в роки війни, не маючи практичного досвіду ведення оперативно-розшукової діяльності [453, арк.354]. Проте протягом 1944 р., за узагальненими даними, підготовленими МВС на вимогу ЦК КП(б)У, з органів міліції звільнено 3303 особи, за 1945 р. – 5399, за 1946 р. – 9398, з 1 січня по 1 листопада 1947 р. – 8508 осіб. У 1947 р. за матеріалами спецперевірки з органів міліції було звільнено 4760 осіб (17,8 %), за службові злочини – 1925 осіб, за «морально-побутовий розклад» – 845 осіб, за порушення трудової дисципліни – 2139 осіб (8 %), за невідповідність службовій посаді – 3954 особи (14,8 %), за станом здоров'я – 4605 осіб (17,3 %), за сімейними обставинами – 5541 особу (20,7 %), за іншими причинами – 2839 осіб [453, арк. 357]. Порушення законності

спостерігалися й під час здійснення примусової колективізації на території західноукраїнських областей, яка розглядалася як один із засобів протидії повстанцям для обмеження економічних ресурсів підтримки селянами УПА. На 15 травня 1950 р. у складі 7264 колгоспів було об'єднано 1345407 дворів із населенням в 4866775 осіб. У колгоспах 9 західних областей нараховувалося всього 6882812 га землі, у тому числі орної, включаючи городи, – 4426112 га, з них під присадибними ділянками колгоспників – 450469 га, під садами, ягідниками, виноградниками, що не включені в орну землю, – 46501 га, під природними сіножатями – 865813 га, під пасовиськами – 778240 га, під лісом і чагарниками – 240093 га, інших угідь – 526053 га [443, арк.2-3]. Така ситуація поступово змушувала повстанців вдаватися до самозабезпечення продовольством шляхом його вилучення (в тому числі й примусового) у селян, що обмежувало підтримку сільськими жителями повстанського руху на території західноукраїнських областей.

Згідно з даними «про аморальні вчинки в органах міліції» за 1948–1949 рр. начальника політвідділу УМ МДБ УРСР Максимова у 1948 р. було зафіксовано 5225 злочинів, за вчинення яких притягалися до відповідальності 14 % особового складу працівників міліції України, а у 1949 р. – 5316 злочинів, за якими притягалися до відповідальності 12,6 % від загальної кількості українських міліціонерів. У 1949 р. було зареєстровано 49 випадків незаконного застосування зброї міліціонерами із вбивством чи пораненням громадян. За цей час з 239 до 211 випадків зменшилася кількість зловживань службовим становищем, з 76 до 41 випадку зменшилася кількість хабарництва, з 386 до 335 зменшилася кількість випадків самовільного залишення постів охорони. Водночас на 40 % збільшилася кількість випадків так званого морально-побутового розкладу, до якого зараховували масові пиятики, співжиття із підлеглими тощо. На 32 % зросла кількість випадків, коли міліціонери вступали у злочинні зв'язки із заарештованими. До цієї категорії злочинів зараховували незаконну передачу в'язням продуктів та напоїв (в основному алкогольних), а також сприяння втечі в'язням. На 17 % збільшилася кількість випадків

порушення законності, до яких відносили побиття громадян, незаконні затримання та побори. Майже на 30 % збільшилася кількість зафіксованих випадків влаштування пиятик міліціонерами [497, арк. 101].

Негативний вплив на суспільство справляла практика безпідставних арештів і притягнення громадян до кримінальної відповідальності. Так, у 1946 р. по справах трибуналу Кам'янець-Подільської області було оскаржено 80 % вироків, Чернігівської – 87,3, Херсонської – 75,4, Харківської – 60,2, Житомирської – 69, Вінницької – 64,8, а по Волинській – 19,1, Станіславській – 20,3, Тернопільській – 12,6, Сталінській – 16,3, Одеській – 14,4 % [453, арк. 322]. Певною мірою такий стан речей був спричинений відносно низькою кваліфікацією суддів. У зв'язку з великою плінністю кадрів 15 вересня 1946 р. було заслухано доповідь начальника відділу кадрів Міністерства юстиції УРСР Красилича. За його словами, обласні суди республіки були укомплектовані кадрами лише на 86,1 %. З числа працівників обласних судів мали вищу і середню юридичну освіту 54,4 %, юридичну підготовку у обсязі однорічних і 6-місячних юридичних курсів – 32,7, а 17,9 % взагалі не мали юридичної освіти [464, арк. 30]. Поруч з цим практика призначення осіб на роботу в органах прокуратури протягом повоєнного періоду передбачала залучення працівників, які позитивно себе зарекомендували у роботі органів правлячої партії, але не мали спеціальної юридичної підготовки [439, арк.13].

Проблемою також залиалося жорстке визначення термінів розгляду кримінальних справ. Так, у ш другому півріччі 1946 р. до народних судів надійшло 272626 карних справ, що більше, порівняно із першим півріччям, на 77438 справ. Надходження збільшилося за рахунок справ, передбачених указом від 15 квітня 1942 р., а також справ про розкрадання зерна і справ по Указу від 26 квітня 1940 р. Із загальної кількості справ до судів західноукраїнських областей і Закарпатської області надійшло 33720. А у середньому по республіці щомісячне надходження справ збільшилося на 30 %. При цьому середньомісячне навантаження по західноукраїнських областях на народні суди становило 19,3 справи, а по східноукраїнських – 43. При цьому 75 % справ

розглядалося лише протягом 10 днів. З 226159 осіб, притягнутих до відповідальності, справи на 23850 осіб (10,5 %) були припинені за відсутністю складу злочину, 27273 осіб (12 %) були виправдані, а 175086 осіб (77,5 %) були засуджені. Таким чином, близько 30000 осіб притягалися до відповідальності безпідставно, що свідчило про низьку якість проведення попереднього слідства [464, арк. 44-48].

Відносно велика питома вага відміни вироків судами вищої інстанції мала місце на території західноукраїнських областей через низький рівень теоретичної підготовки суддів, значна частини яких була взята на роботу із складу місцевого населення і не мала досвіду роботи у судах. Типовими порушеннями було порушення ст. 27 закону про судоустрій, не підписання вироку всім складом суду (ст. 312 Карно-процесуального кодексу), не підписання протоколу головою суду (ст. 78 КПК) [456, арк.49].

У стенограмі республіканської наради обласних прокурорів і начальників відділів кадрів обласних прокуратур УРСР 10 лютого 1947 р. вказувалося, що «підбір людей до органів прокуратури відбувався поспіхом без достатньої перевірки їх ділових і політичних якостей. У ряді випадків на роботу приймалися особи, що морально розклалися, хабарники і особи, що скомпрометували себе і були відраховані з органів прокуратури» [459, арк. 12]. А у стенограмі наради активу судово-прокурорських працівників УРСР, що відбулася 3-5 червня 1947 р., вказувалося, що кількість підготовлених у країні юристів не задовольняла потреби в них і була незадовільною з точки зору якості їх подальшої роботи. Звинувачували у цьому перш за все Міністерство юстиції СРСР [458, арк.247]. Стенограма республіканської наради обласних прокурорів і начальників відділів кадрів обласних прокуратур УРСР від 4-5 липня 1947 р. містила досить радикальне твердження, що «атестацію прокурорських робітників перетворили на роздачу чинів» [460, арк.133]. Аналіз характеру злочинів показав, що майже 75 % їх становили зловживання службовим становищем [506, арк.28].

У доповіді прокурора УРСР Р.Руденка «Про завдання органів Прокуратури з подальшого зміцнення соціалістичної законності і правопорядку в Українській РСР» від 15 травня 1950 р. відзначалося, що у 1948 р. з камер попереднього утримання без притягнення до карної відповідальності було звільнено 22 % затриманих, а в першому кварталі 1949 року – 26,5 %. Більше за все незаконних затримань було у Львівській, Станіславській, Запорізькій, Дрогобицькій, Харківській, Дніпропетровській областях. Прокурор наголошував, що «варто покінчити з таким станом, коли будь-який міліціонер може затримати і відвести до міліції будь-якого громадянина, незалежно від наявності підстав» [500, арк. 55]. Адже тільки у 1948 р. і за 4 місяці 1949 р. за службові і аморальні правопорушення було притягнуто до відповідальності в органах міліції м.Києва 17 % особового складу, серед них – 64 % начальницького складу [502, арк.143].

Проте у доповіді завідувачому адміністративним відділом ЦК КП(б)У Г.Дроздову «Про політико-моральний стан і партійно-політичну роботу у органах міліції МДБ Української РСР за 1949 рік» начальник політвідділу управління міліції МДБ УРСР Максимов 12 лютого 1950 р. відзначав, що «політико-моральний стан особового складу органів міліції УРСР – здоровий». У зв'язку з цим він підкреслював, що протягом 1949 р. за високу дисциплінованість і зразкове виконання службово-оперативних завдань отримали різного роду заохочення 22554 працівники міліції (53,7 % від загальної чисельності органів міліції України). Серед заохочених представників начскладу було 11070 осіб (49 %), комуністів – 9128 (44,9 %), комсомольців – 4746 осіб (21 %). Водночас зазначалося, що питома вага загальної кількості злочинів серед працівників органів міліції у 1949 р. порівняно з 1948 р. знизилася з 14 % до 12,6 % до загальної чисельності особового складу. У порівнянні з 1 кварталом 1949 р. у IV кварталі кількість порушень дисципліни зменшилася з 1311 випадків до 1230 або з 3,2 % до 2,9 % до загального складу. Зверталася увага на те, що у ряді областей кількість правопорушень, скоєних працівниками органів міліції, протягом 1949 р. у порівнянні із 1948 р. зросла: у

Закарпатській – з 3,7 % до 4,1 %; Тернопільській – з 3,1 до 3,3; Ворошиловградській – з 1,6 до 3,3; Київській – з 2,9 до 3,6; Миколаївській – з 2 до 2,4; Чернігівській – з 3,3 % до 3,7 %. Протягом 1949 р. не було досягнуто «зміцнення політико-морального стану та дисципліни особового складу» у Львівській, Рівненській, Чернівецькій та Кам'янець-Подільській областях [501, арк.11-13].

Найбільш поширеними порушеннями в органах міліції залишалися пияцтво (1801 випадок), зловживання службовим становищем (211), зв'язки із злочинцями (59), порушення законності (223), невиконання наказів (396), розтрата (46), побутово-моральний розклад (61), дезертирство (16), розголошення службової таємниці (19), самовільне залишення поста (339), незаконне застосування зброї та, як наслідок – поранення чи вбивство громадян (68), халатне ставлення до виконання службових обов'язків (1514), втрата особистої зброї (78). У зв'язку з цим протягом 1949 р. було накладено 5001 службове стягнення, передано до суду честі 118 осіб начскладу, звільнено з органів міліції – 574 особи, передано до суду військового трибуналу – 202 особи. Аналіз показав, що водночас із деяким зниженням кількості правопорушень протягом 1949 р., у середовищі працівників міліції спостерігалось збільшення особливо небезпечних злочинів: зловживання службовим становищем, розголошення державної таємниці, незаконне застосування зброї і, як результат – поранення чи вбивство громадян, а також втрата особистої зброї. Ці та інші серйозні злочини здійснювалися у більшості випадків дільничними уповноваженими західноукраїнських областей, прийнятими до органів із числа місцевих жителів [480, арк. 14-16].

Аналіз документів і матеріалів, де висвітлювалися обставини скоєння злочинів і правопорушень працівниками міліції, дозволяє стверджувати, що наприкінці 1940-х років не менше 10 % особового складу міліціонерів України брали участь у різного роду протиправних діях, а в окремих підрозділах незаконні дії вчинялися кожним п'ятим працівником. Це пов'язувалося із вкрай низьким рівнем фахової підготовки, спричиненим проблемами у комплектації

кадрів правоохоронних органів, адже абсолютна більшість працівників не мала досвіду роботи і відповідних знань радянського законодавства. У зв'язку з цим поширеними залишалися незаконні арешти, побиття підозрюваних. Хуліганські дії та вбивства в основному вчинялися міліціонерами напідпитку. Попри це були випадки регулярного незаконного застосування зброї окремими працівниками правоохоронних органів, приховувати які певний час вдавалося внаслідок панування кругової поруки в органах міліції. Контроль з боку органів прокуратури за діями міліціонерів нерідко здійснювався формально, а масштабні перевірки мали місце у зв'язку із розслідуванням резонансних злочинів, скоєних міліціонерами. Як правило, такими злочинами ставали безпідставні вбивства, скоєні у присутності великої кількості людей.

Слід зазначити, що кваліфікація протиправних дій міліціонерів мала свою специфіку: завдання тілесних ушкоджень, як правило, не призводило до притягнення працівників правоохоронних органів до кримінальної відповідальності. Загальна обстановка у суспільстві, яке пережило репресії та війну, сприяла поширенню уявлення про можливість застосування фізичної сили, як засобу «наведення порядку». У випадку, коли дії міліціонерів не призводили до смерті потерпілих, їх переважно або звільняли з органів, або переводили на інше місце роботи, сприяючи тим самим формуванню у суспільстві переконаності у безкарності працівників правоохоронних органів за деякі незаконні дії.

Одним із засобів протидії поширенню злочинності у середовищі працівників правоохоронних органів радянські керівники вважали звільнення осіб, які не відповідали займаним посадам. При цьому саме серйозні помилки у справі підбору кадрів до органів міліції призвели до великого рівня плинності кадрів. Так, у 1947 р. до органів міліції було прийнято 10468 осіб, а звільнено 10135 осіб, у 1948 р. прийнято 8194 особи, а звільнено 6825 осіб. У 1949 р. було прийнято 10813 осіб, а звільнено 5963 особи, у тому числі і начальницького складу – 2588 осіб. У першому кварталі 1950 р. до органів міліції було прийнято 2844 особи, звільнено 1991 особу, у тому числі начальницького

складу 962 особи [504, арк. 220]. Причому тільки з 1 липня по 1 грудня 1947 р. до органів міліції було прийнято 2949 осіб, а звільнено 4101 особу, що на 38 % більше, ніж прийнято. За цей же час на посади дільничних інспекторів було прийнято 495 осіб, а звільнено 738 осіб, або на 49 % більше, аніж прийнято [504, арк. 209]. До управління міліції Дніпропетровська протягом IV кварталу 1949 р. було прийнято на роботу 48 осіб, а звільнено 42 особи, у I кварталі 1950 р. – було прийнято 115 осіб, а звільнено 71 особу [504, арк. 119]. До УМВС Ворошиловградської області за 4 місяці 1950 р. було прийнято на роботу 60 осіб, а звільнено – 248 осіб. До УМВС Львівської області за той самий період прийнято на роботу 106 осіб, а звільнено 102 особи [508, арк. 44]. У протоколі № 3 закритих партійних зборів парторганізації МВС УРСР відзначалося, що за п'ять місяців 1950 р. в органах міліції на 1000 осіб звільнено з роботи більше, аніж прийнято [506, арк. 36]. Починаючи з жовтня 1949 р., у зв'язку із передачею органів міліції до органів МДБ в апаратах Управління відбувалися організаційно-структурні зміни [510, арк.8].

Після завершення Другої світової війни все більшого поширення набувала економічна злочинність. Кардинальна зміна економічних відносин та відносин власності після відновлення радянської влади в Україні з підвищенням рівня етатизації суспільства та ліквідацією приватної власності і підприємництва стала однією з причин змін характеристик економічних злочинів. О.Яковлев визначив, що економічні злочини – це корисливі, майнові злочини, які вчиняються у сфері економіки, мають предметом посягання власність і порядок управління народним господарством і вчиняються особами, що займають соціальні позиції в структурі економіки та виконують повноваження, пов'язані із цими позиціями [596, с. 50-53]. В.Лунєєв зазначив, що економічні злочини як частина корисливої злочинності, визначальними рисами мають пов'язаність із економічними відносинами [170, с.255–257]. На думку А.Закалюка, спроба об'єднання в окремий вид злочинів у сфері економіки є позитивною, але підхід до її реалізації не можна вважати послідовним та системним, якщо до сфери економіки включено злочини, що об'єднуються не за належністю до сфери

економічних відносин, а за посяганням на право власності, яке реалізується не лише у згаданій сфері або за службовим інтересом, що не обов'язково є економічним [83, с.104].

За кримінологічними ознаками економічні злочини можна поділити на три групи: 1) розкрадання; 2) корупцію; 3) злочинні промисли. Перші дві – це так звана білокомірцева злочинність, пов'язана зі зловживанням службовим становищем. Третя складається з будь-яких заборонених корисливих діянь, які вчиняють без використання службового становища і без ознак розкрадання (контрабанда, наркобізнес, фальсифікація алкогольних напоїв тощо). Організовані форми найчастіше зустрічаються серед службових розкрадань та злочинних промислів. Одержання хабара – діяння, в принципі, індивідуальне і порівняно зрідка здійснюється організованими групами. Тому офіційне поєднання корупції та організованої злочинності в нормативних актах і назвах відповідних установ є дещо штучним [157, с.18].

Економіка є основою для всіх інших суспільних відносин. Вона визначає легальні і нелегальні форми забезпечення громадян засобами для існування. Значні групи населення, через певні економічні обставини, не можуть знайти себе в законних видах діяльності. Основною ознакою дій, обумовлених безпосередньо криміногенними економічними відносинами, є своєрідний характер мотивації – корисливість [170, с.505].

Проте у повоєнних реаліях існування українського суспільства частина економічних злочинів обумовлювалася також прагненням вижити в умовах поширення голоду, зберегти усталені економічні відносини (в основному на території західноукраїнських областей, де панувала приватновласницька ідеологія та підприємництво), а також розповсюдженням правового нігілізму. Природне прагнення людей бути господарями на землі часто розцінювалося як «пережиток капіталізму». Бідність радянського життя і економічні пороки радянського соціалізму, обумовлені не лише його внутрішньою сутністю, але й злочинним безконтрольним партійним керівництвом, стали важким тягарем для народу [109, с.506].

Поступово у повоєнному радянському суспільстві все більших масштабів стало набувати розкрадання соціалістичної власності: примусовість колективізації, одержавлення та нехтування приватновласницькими інтересами громадян з боку владних структур не змінили суті мотивації вчинків, пов'язаної із прагненням до володіння, користування і розпорядження власністю (особистою, індивідуальною).

4 липня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було до 25 років збільшено строк позбавлення волі за розкрадання соціалістичної власності і встановлено кримінальну відповідальність за неповідомлення правоохоронних органів про вчинене або таке, що готувалося, розкрадання соціалістичної власності.

Після кривавої руйнівної війни проти Німеччини та її союзників, що двічі прокотилася всією територією України, в республіці панувала розруха. В таких умовах згідно із постановою Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. і постановою Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 липня 1946 р., річний план здачі зерна державі з врожаю 1946 р. затверджувався в Україні у кількості 340 млн. пудів, що було абсолютно нереально. Однак Кремль вбачав причину повільного надходження хліба з українського села не у відсутності зерна, а в поганій роботі керівних та низових партійних і державних органів, підступних діях «ворогів народу». Постановою від 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У дав вказівку каральним органам про притягнення до відповідальності як за саботаж хлібозаготівель директорів підсобних господарств, які «затримували здачу хліба державі», [469, арк. 45-50].

За 1946 р. і I квартал 1947 р. було засуджено 1312 голів колгоспів, з них до виправно-трудових робіт – 290 осіб, умовного засудження – 178, до трьох років позбавлення волі – 513, до 5 років – 219, до 10 років – 112, до вищої міри покарання – 2 [451, арк.35-40]. У доповідній записці Л.Кагановичу прокурора УРСР наголошувалося на збереженні «твердої репресії» по відношенню до «розкрадачів» сільськогосподарської продукції. Лише за травень 1947 р. народними судами республіки було засуджено 1043 особи, з них 930 або 90 % –

до позбавлення волі, за дві декади квітня засуджено 1761 особу, з них до позбавлення волі – 1582 особи або 90 %. Основною причиною крадіжок посівного матеріалу називалася погана охорона колгоспних складів [462, арк.1-3].

У 1947 р. Прокуратура УРСР орієнтувала обласних і районних прокурорів на те, щоб максимально розгорнути роботу по попередженню правопорушень і злочинів, пов'язаних із збиранням врожаю, а також на активне включення і надання максимальної допомоги партійним і радянським органам у цій справі. У рамках боротьби по охороні врожаю було порушено карних справ по Полтавській області – 193, Харківській – 46, Кам'янець-Подільській – 112, Ворошиловградській – 86, Київській – 42, Вінницькій – 200, Сумській – 14, Житомирській – 19, Чернігівській – 38. Переважна більшість справ – це справи про розкрадання колосків на полі. Всі злочини за цими справами були кваліфіковані за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р., а винні – засуджені до позбавлення волі на строк від 5 до 10 років [463, арк. 7-8].

У 1946 р. було також виявлено розкрадання соціалістичної власності у особливо великих розмірах злочинною групою на чолі з міністром харчової промисловості України Омеляненком. Члени злочинної групи за підробленими документами отримували велику кількість продуктів харчування та спирту, які використовувалися як для власного споживання, так і для продажу на ринках за завищеними цінами. Про розмах злочинної діяльності свідчать документи прокуратури України. У довідці про незаконні дії керівних працівників Міністерства харчової промисловості УРСР виконуючого обов'язки прокурора УРСР державного радника юстиції 3 класу П.Нощенка від 10 жовтня 1946 р. вказувалося, що у 1946 р. органами прокуратури були виявлені факти великих крадіжок у системі харчової промисловості УРСР, у скоєнні яких підозрювалися керівні працівники «Укрголовпродконсерв» Кураколов, Вайсберг і Суліменко, начальник «Укрголовпиво» Бутенко і його заступник по збуту Грушко, начальник «Укрхарчопроєкт» Степурко та іншими. Ці злочини стали наслідком «порочної системи керівництва роботою Міністерства з боку

міністра харчової промисловості УРСР Омеляненка» і його заступників Рожанського, який безпосередньо керував роботою «Укрголовпродконсерв» і «Укрпиво», та Махині. Протягом 1945 р. і I кварталу 1946 р. начальник «Укрголовпродконсерв» Кураколов, його заступник Вайсберг і головний інженер Суліменко розбазарили 25 т цукрової продукції (повидло, джем), 62 т начинки для кондитерських виробів, 61 т спиртованих фруктових соків і 16,5 т солі. Ця продукція відпускалася установам і організаціям, приватним особам за внутрішніми нарядами, що незаконно видавалися від імені Главку на підприємства, які входили до його системи. Кураколов та інші відпускали також повидло та джеми за попередньою змовою із посередниками, які їх отримували на основі підроблених документів від різних організацій, а потім реалізовували цю продукцію за спекулятивними цінами. Таким чином було розкрадено близько 11 т повидла та джему, що за ринковими цінами становило більше 2 млн. руб. Основною причиною, що сприяла розкраданню, була безвідповідальна постановка справи планування збуту готової продукції, яка виготовлялася підприємствами «Укрплодоконсерв» з боку Міністерства харчової промисловості УРСР. Міністерство харчової промисловості УРСР при затвердженні виробничого плану для підприємств «Укрплодоконсерв» на 1945 р. не надало союзному міністерству харчової промисловості плану реалізації готової продукції. Внаслідок цього Міністерство торгівлі і Міністерство харчової промисловості СРСР, відпускаючи фонди для кондитерських виробів і плани їх покриття по Україні, не враховували продукцію підприємств «Укрплодоконсерв». А міністр харчової промисловості УРСР Омеляненко не вжив заходів для того, щоб скласти план використання продукції підприємств «Укрплодоконсерв» і узгодити його із плануючими організаціями. У ході проведення слідства було встановлено, що протягом 1944–1945 рр. було розкрадено понад 100 т дріжджів, ринкова вартість яких становила понад 30 млн. руб. За підробленими документами дріжджі систематично видавалися посередникам і реалізовувалися через спекулянтів на ринках. Дріжджами розплачувалися за транспортні послуги, придбання меблів, за влаштування

банкетів [444, арк.1-7]. У той час, коли в республіці панував голод, частина радянських високопосадовців завдяки корупційним схемам дозволяла собі розкошувати.

У 1946–1947 рр. відділом контррозвідки військ МВС Українського округу було викрито розкрадачів соціалістичної власності з апарату Київського військово-будівельного відділу військ МВС. Наявність великої кількості фактів розкрадання цінностей стало можливим внаслідок кругової поруки працівників, серед яких значну кількість складали родичі начальника Київського військово-будівельного відділу військ МВС. Протягом 1943–1945 рр. начальник Київського військово-будівельного відділу військ МВС Хозинський під виглядом збору будівельних матеріалів сам зі своїми підлеглими забирав дорогі меблі та інші цінності з квартир громадян, які ще не повернулися до своїх домівок після окупації. Всі ці цінності він привласнював, а через деякий час продавав на ринках і через комісійні магазини. Такі дії ним здійснювалися у Харкові, Києві, Львові, Рівному, Чернівцях [453, арк. 117-119].

Протягом повоєнних років значна кількість «зловживань службовим становищем» пов'язувалася з розкраданням будівельних матеріалів, в тому числі й з метою будівництва житлових приміщень для керівних працівників [446, арк.135; 426, арк.3-13; 427, арк. 9 зв; 428, арк. 32]. Так, у довідці секретаря Вінницького обкому КП(б)У М.Стахурського відзначалося, що начальник Вінницької залізниці Каптелкін побудував собі будинок вартістю 100000 руб. за допомогою робітників залізниці. Причому це будівництво не обумовлювалося будь-якими причинами, оскільки Каптелкін був забезпечений житлом, а тому рішенням бюро Вінницького комітету КП(б)У він був зобов'язаний передати будинок на баланс залізниці [446, арк.135].

На Південно-Донецькій залізниці начальник служби руху Гаркуша, начальник Ясинуватського відділу руху Безцінний і начальник вагонної дільниці Ляшенко, зловживаючи службовим становищем, використовували державні будівельні матеріали на будівництво власних будинків. А начальник станції Люботин Південної залізниці Богдан тривалий час безконтрольно брав з

каси станції гроші на особисті потреби. На Північно-Донецькій залізниці начальник 9-ї дистанції шляху Медведєв, начальник дистанції шляху Куп'янськ-вузлова Головка, лінійний помічник начальника вантажної служби по Старобільському відділенню Большаков, начальник Краснолиманського відділення руху Добров і заступник начальника служби шляху Північно-Донецької залізниці Пашков систематично використовували робітників і державні матеріальні цінності для особистих цілей, щедро відпускаючи дефіцитні матеріали для реалізації на ринках за завищеними цінами [447, арк. 3-13]. Медведєв, використовуючи підпорядкованих йому працівників, побудував собі будинок, вартість якого за державними цінами становила 25000 руб. Начальник Дебальцевського відділення Підлісний почав будівництво будинку вартістю майже 45000 руб., начальник відділу матеріально-технічного постачання Іванов побудував будинок у Артемівську вартістю 40000–45000 руб., начальник лісосіки Чеботенко – будинок вартістю 30000 руб. [448, арк.9 зв.].

Начальник станції Магдалинівка Північно-Донецької залізниці Журавльов протягом жовтня-листопада 1946 р. виділяв вагони під завантаження незапланованих вантажів, за що отримав від замовників 50000 руб.

Найбільше фактів недостойної поведінки керівників зареєстровано у 1946 р. на Сталінській залізниці, де використання державних матеріалів для спорудження приватних осель, розкрадання грошей із залізничних кас та виділення вагонів для перевезення вантажів без відповідного оформлення набуло масового характеру. Протягом року тільки «за службові злочини» було знято з роботи 19 керівників залізниць [447, арк. 13]. Подібною була ситуація й на Південно-Донецькій залізниці. Так, начальник станції Краматорська Південно-Донецької залізниці Хоміченко незаконно привласнив вагон лісу начебто на ремонт станції, але використав його на ремонт власного будинку, а отримане вугілля для працівників станції продав за завищеною ціною, привласнивши гроші [449, арк.32].

Протягом 1946 року розтрата і крадіжки у системі ОРСів Донецького округу залізниць досягли суми 4243000 руб. За цей період часу притягнуто до відповідальності і засуджено 335 осіб, у тому числі Північно-Донецької – 39, Південної – 54, Південно-Східної – 86, Сталінської – 67, Сталінградської – 45, Південно-Донецької – 44 особи [447, арк. 14-15].

За звітом Міністерства юстиції УРСР, у другому півріччі 1946 р. надійшло для розгляду у судах 272623 справи, з них 4670 справ про крадіжки, розтрата і розбазарювання продовольчих і промислових товарів [456, арк. 61-66]. Крім того, за 5 місяців 1946 р. до народних судів надійшло 4176 справ за ст. 170 (дрібні крадіжки) [456, арк. 99]. Тільки за п'ять місяців другого півріччя 1946 р. надійшло також 9987 справ за крадіжки зерна. Найбільша кількість справ фіксувалася по Київській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Харківській та Сумській областях [456, арк. 79]. При цьому народними судами Дніпропетровської області покарання у вигляді позбавлення волі було застосоване по відношенню до 62 % засуджених, а у Київській області – до 54,6 % засуджених було застосовано виправно-трудові роботи і умовне засудження [456, арк. 83]. Водночас питома вага справ про стягнення недоїмок за державними поставками серед справ особливого провадження становила майже 50 %. У I кварталі 1946 р. таких справ було зафіксовано 5382, у другому – 16967 [456, арк. 160].

У звіті Міністерства юстиції УРСР за друге півріччя 1946 р. зазначалося, що з моменту видання Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах» до народних судів УРСР надійшло 455 справ, з них до 1 листопада – 85, за листопад-грудень 1946 р. – 370 справ. Найбільше справ було порушено за «розтягування майна колгоспів та розкрадання колгоспних земель». Водночас для «розтратників» часто застосовувалося покарання у вигляді виправно-трудових робіт за місцем роботи для того, щоб вони могли повернути вкрадене. Нерідко особи, що здійснили розтрата продовжували працювати на тих самих посадах, що дозволяло їм і надалі скоювати злочини. При цьому характерною

особливістю процесу стягнення відшкодування із розтратників стала відсутність майна у боржників. Так, у Одеській області вдалося стягнути лише 9 % присуджених сум. Органи слідства часто не застосовували заходів для припинення злочинної діяльності у процесі слідства, що забезпечувало можливість розтратникам уникнути суду. Крім того, часто майно обвинувачених вчасно не описувалося [456, арк. 69].

У 1947 році скасовувалася карткова система, запроваджувалася торгівля за єдиними державними цінами. Була запроваджена нова форма соціалістичної власності — власність громадських організацій. Проте цей факт суттєво не вплинув на динаміку злочинів, пов'язаних із розкраданням соціалістичної власності. У звіті Міністерства юстиції УРСР за перше півріччя 1947 р. відзначалося, що із 261925 карних справ лише 5509 справ стосувалися розтрат та крадіжок. Порівняно з II півріччям 1946 р. кількість справ зросла з 4670 до 5509. На думку працівників міністерства, таке незначне їх надходження свідчило лише про недостатню увагу ревізійних та слідчих органів [457, арк. 87]. При цьому із числа засуджених за розкрадання і крадіжки 6119 осіб до позбавлення волі було засуджено лише 82 % [457, арк. 98].

У доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Л.Мельникову «Про крадіжки товарно-матеріальних цінностей на базах облВНО» міністра державного контролю УРСР А.Пирогова вказувалося, що частина працівників організацій постачання Міністерства освіти у змові з окремими працівниками районних відділів народної освіти, шкіл і дитячих закладів розкрадала матеріальні цінності, виділені для матеріального забезпечення дітей-сиріт і дитячих закладів західноукраїнських областей. Ці працівники на чолі з завідувачем Чернівецької бази постачання обласного відділу народної освіти П.Мошинським з 1948 по листопад 1950 р. за підробленими довіреностями і накладними списали по Чернівецькій базі матеріальних цінностей на суму 405118 руб. [551, арк. 6].

На основі аналізу матеріалів карних справ та практики прийняття рішень судами республіки працівники Міністерства юстиції УРСР відзначали, що з

метою «посилення боротьби» із порушеннями соціалістичної законності варто було б відповідні справи передавати на розгляд обласним судам для метою «уникнення місцевих впливів», а через органи прокуратури домогтися проведення слідства по цих справах не народними слідчими району, а старшими слідчими обласних прокуратур [461, арк. 38].

Гостре протистояння в земельному питанні обумовлювалося, з одного боку, функціонуванням репресивного сталінського режиму з воєнізованою «відбудовою народного господарства», а також скрутним становищем українського післявоєнного села та гострою продовольчою проблемою в країні. З метою прискорення відновлення колгоспного господарювання радянське керівництво намагалося повернути до колгоспів землі, які селяни обробляли внаслідок «самозахоплення». З цією метою 19 вересня 1946 р. було прийнято постанову Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах», в якій відзначалося поширення фактів «розбазарювання» земель колгоспів і колгоспної власності, зловживань з боку партійно-радянських органів, порушення виборності правлінь і голів колгоспів. У вересні 1946 р. також було прийнято Постанову ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів «Про заходи по збереженню громадських земель від розбазарювання» та було створено Спецради у справах колгоспів при уряді СРСР і союзних республік, а пізніше було прийнято Указ про підвищення кримінальної відповідальності за посягання на громадську власність (в тому числі і на землю). Ці заходи мали посилити тиск на селянство, у тому числі й за рахунок обмежень економічної діяльності на підсобних господарствах.

В рамках обмеження присадибних селянських господарств у другій половині 1940-х – на початку 1950-х р. проводилися щорічні ревізії, перевірки відповідності присадибного земельного фонду довоєнним нормам землекористування; відрізання і конфіскація надлишків земель; притягнення до адміністративної і кримінальної відповідальності осіб, причетних до «самозахоплення громадських земель». Крім того, на початку 1950-х років здійснювалися спроби зменшення статутних присадибних земельних фондів в

ході кампанії по укрупненню колгоспів. Проте селяни сповна користувалися невизначеністю, пов'язаною із втратою в частині колгоспів статутів і шнурових земельних книг, а також круговою порукою колгоспного начальства, яке саме виступало порушником землекористування, а тому часто приховувало факти порушень від держави. На кінець 1946 року в результаті перевірок на кожен колгосп в Україні було зафіксовано в середньому 32 випадки підвищення норм присадибного землекористування [249]. Тільки в Одеській області за порушення Статуту сільгоспартілі у 1947 р. змінилося чотири секретарі райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів [445, арк.21]. Проте найбільше порушень Статуту сільгоспартілі фіксувалося на території західноукраїнських областей, де відбувався процес радянзації, в рамках якого створювалася колгоспна система господарювання на селі.

За друге півріччя 1946 р. Міністерством юстиції було змінено і спрямовано на затвердження Ради міністрів УРСР проект Інструкції про порядок виконання нотаріальних дій виконками міських, сільських і селищних рад. Інструкція була затверджена Радою міністрів УРСР 14 січня 1947 р. і розіслана на місця. На основі вивчення судової практики було складено директивний лист щодо розподілу сільськогосподарського двору і виділення з нього. Вказуючи, що 2 ч. ст. 216 Адміністративного кодексу УРСР у частині оплати колгоспників, що виконували обов'язки сільських виконавців за рахунок трудовнів, вступає у протиріччя із ст. 3 постанови Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артлі у колгоспах», Міністерство юстиції увійшло із пропозицією до Президії Верховної Ради УРСР про необхідність змінити редакцію ст. 216 Адміністративного кодексу УРСР. За дорученням Ради Міністрів спільно із Міністерством фінансів УРСР було складено перелік майна, яке не підлягало вилученню у громадян як погашення заборгованості зі сплати податків і податкових платежів [464, арк. 16-17].

У лютому 1947 р. в Москві відбувся пленум ЦК ВКП(б), який прийняв рішення «ліквідувати до кінця викриті ЦК ВКП(б) і Радою Міністрів СРСР

порушення Статуту сільськогосподарських артільей». Курс на зміцнення колгоспів як важливої ланки адміністративно-командної системи виявився у посиленні боротьби з індивідуальним господарством. Ряд громадян були звинувачені у порушенні колгоспного Статуту, в самовільному захопленні колгоспної землі під час війни. Примірний Статут сільськогосподарської артілі в повоєнний період залишався основним законом життя селян, хоча він служив лише потребам держави, ігноруючи особисті прагнення і потреби сільських жителів. Формально земля, засоби виробництва перебували у колективному користуванні артілі й повинні були, за задумом творців Статуту, «забезпечити краще життя колгоспників». Фактично сільськогосподарська артіль зобов'язувалася вести своє колективне господарство у повній відповідності з нав'язаними зверху державними планами й обов'язковими поставками більшої частини вирощеної сільськогосподарської продукції за доволі низькими цінами. Це в однаковій мірі стосувалося як продукції колгоспів, так і продукції, вирощеної в особистих підсобних господарствах селян [105, с.360].

4 червня 1947 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР про кримінальну відповідальність за крадіжки державного майна й посилення охорони особистої власності. В цій ситуації близько 90 % кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про «крадіжки колосків» рядовими колгоспниками [462, арк. 1-2, 6-12], які оголошувалися в умовах голоду 1946–1947 рр. злодіями і «розкрадачами соціалістичної власності».

Загалом у другій половині 1940-х років розкрадання соціалістичної власності, особливо у великих розмірах, здійснювалося у багатьох випадках за участі керівників різних рівнів із організацією злочинних груп для переховування та збуту вкраденого майна. Участь у злочинних діяннях вищих працівників апарату міністерств була швидше винятком, аніж правилом. Водночас частина керівників торговельних організацій, підприємств харчової промисловості брала участь у розкраданні соціалістичної власності. Найбільш розповсюдженим мотивом було особисте збагачення. Поруч із цим неприйняття, особливо західноукраїнським населенням, колгоспної системи та

голод у 1946–1947 рр. сприяли поширенню розкрадання та крадіжок соціалістичної власності у середовищі сільських жителів.

Злочини у сфері економіки другої половини 1940-х років в основному спрямовувалися проти державної власності (шляхом її розкрадання), речових ресурсів (через їх розкрадання, недбайливе використання) та управління економікою (за рахунок використання позаекономічних засобів впливу, у тому числі й завдяки адміністративному примусу щодо підлеглих). Масового характеру, крім крадіжок та розкрадання державної власності, набуло і вчинення суспільнонебезпечних службових дій, що порушували процес управління, підкорюючи його не загальносуспільним потребам, а власним (в основному особистим, рідше – колективним) корисливим інтересам.

Одним із напрямів контролю за злочинністю після завершення війни залишалася протидія так званому дезертирству з підприємств. У звіті Міністерства юстиції Української РСР за друге півріччя 1946 р. вказувалося, що справи, передбачені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1940 р., становили досить значну кількість карних справ. У IV кварталі 1945 р. їхня кількість становила 42468, у I кварталі 1946 р. – 40282, у II кварталі – 38864, у III кварталі – 44767, у IV кварталі – 52580. Відзначалося, що у великих промислових областях України справи про самовільне залишення підприємства становили незначну кількість через те, що більшість промислових підприємств цих областей було віднесено до числа підприємств оборонного значення і випадки самовільного залишення підприємств кваліфікувалися не за указом від 26 квітня 1940 р., а за указом від 26 грудня 1941 р. У звіті Міністерства юстиції вказувалося, що за звітний період багато підприємств оборонного значення отримали статус необоронного значення. Поруч із цим у другому півріччі 1946 р. у період збору врожаю «збільшилася тяга сезонних робітників» до сільської місцевості, що стало причиною самовільного залишення підприємств. Із усієї кількості даного типу справ – 29289 на момент складення звіту було розглянуто по суті 12302, передано на дослідження – 582, припинено – 2589. При цьому до судів республіки надійшло 51193 справи про прогули, з яких було розглянуто

по суті – 46853, передано на дослідження – 1147, припинено – 1434 [464, арк. 50-51].

Працівники Міністерства юстиції повідомляли, що багато керівників підприємств безпідставно передавали до суду справи про прогули. Питома вага засуджених за самовільне залишення підприємств, порівняно із першим півріччям 1946 р., зменшилася з 71 % до 67,3 %. Відносно значна кількість виправданих осіб пояснювалася тим, що адміністрація підприємств продовжувала безпідставно передавати справи до суду. Найбільше фактів прогулів молодими працівниками пояснювалися відсутністю спецодягу і взуття. По Сталінській області питома вага таких випадків становила 33 %. При цьому практика народних судів у цій справі залишалася неоднорідною. Деякі суди відсутність спецодягу вважали поважною причиною прогулу, а інші – неповажною. Мало місце багато фактів безпідставного притягнення до відповідальності робітників за указом від 26 червня 1940 р., коли керівники підприємств і установ направляли матеріали до суду без визначення причин відсутності робітників. Були випадки, коли адміністрація допускала грубе ставлення до працівників, передаючи матеріали до суду у випадку хвороби робітників, а іноді навіть у випадку перебування на конференції [464, арк. 58].

Після видання постанови Ради міністрів СРСР від 7 березня 1947 р. про припинення на ряді підприємств дії Указу від 26 грудня 1940 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств» різко зросла кількість надходжень справ по ч. I ст. 5 Указу від 26 червня 1940 р. У першому півріччі 1947 р. до народних судів республіки надійшло 261925 карних справ. У порівнянні із II півріччям 1946 р. надходження справ зменшилося на 10701 справу. З цієї кількості справ до народних судів західноукраїнських областей надійшла 47101 справа. Міністерством юстиції відзначалося збільшення кількості справ у народних судах західноукраїнських областей саме за рахунок справ, передбачених указом від 26 квітня 1940 р. (по ст. 5 ч. 1 КК) у зв'язку з припиненням на багатьох підприємствах дії указу від 26 грудня 1940 р. «Про відповідальність робітників

і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств» [457, арк. 67].

У доповідній записці голови військового трибуналу військ МВС Українського округу полковника юстиції Ситенка у квітні 1947 р. вказувалося, що трибуналами військ МВС Українського округу у 1946 р. було розглянуто 48386 справ, з них за указом від 26 грудня 1941 р. – 18306 справ. У 1945 р. була розглянута 59671 справа, з них за указом від 26 грудня 1941 р. – 18368 справ. У документі відзначалося, що основним недоліком слідства по справах, передбачених указом від 26 грудня 1941 р., було те, що слідчими органами, як правило, встановлювався факт залишення підприємства чи неповернення з відпустки на підприємство і не визначалися причини подібних вчинків та пом'якшуючі обставини, а саме: інвалідність, поранення на війні, відсутність у сім'ї працездатних, наявність на утриманні непрацездатних, вагітність і наявність маленьких дітей, нагороди за участь у бойових діях [461, арк. 19-20]. Водночас народні суди досить жорстко реагували на порушників указу від 26 квітня 1940 р. Так, по Харківській області до 90 %, по Одеській області – до 66 %, по Ворошиловградській – до 92 % засуджених було застосовано покарання у вигляді виправно-трудових робіт терміном понад 3 місяці [457, арк. 81].

У II кварталі 1947 р. було засуджено 2161 дезертира з підприємств, з яких 1190 осіб – з підприємств вугільної промисловості [453, арк. 201]. Основними причинами самовільного залишення підприємств було прийняття на роботу звільнених з ув'язнення і переданих на виробництво осіб, велика кількість вихідців із сільської місцевості, які прагнули повернутися до своїх сімей, неуважне ставлення до працівників, які прибули з шкіл ФЗН. З 11767 осіб, які дезертирували з вугільної промисловості Сталінської області у II кварталі 1947 р., засуджено протягом того самого кварталу 297 осіб, а по Ворошиловградській області з 8694 осіб засуджено 273 особи [453, арк. 206].

Своєрідною була ситуація у західноукраїнських областях, де специфіка уявлень місцевого населення про трудові відносини суттєво впливала на їх адаптацію до радянських норм права. У звіті Міністерства юстиції Української

РСР за I півріччя 1947 р. відзначалося, що у Закарпатській області на деяких підприємствах по кілька місяців не видавали зарплату, внаслідок чого робітники були змушені повертатися за продуктами харчування до себе додому у віддалені села або кидати роботу. Багато громадян західноукраїнських областей не були ознайомлені зі змістом указу від 26 квітня 1940 р., а також із конституційними обов'язками громадян СРСР в цілому. Під час релігійних свят робітники і службовці не виходили на роботу. Розшук осіб, які залишили роботу на території західноукраїнських областей, часто не давав позитивних результатів, оскільки більшість подібних справ порушувалося адміністрацією підприємств і передавалися до народних судів за місцем попереднього проживання громадян. Але місце проживання було змінено і справи залишалися без розгляду. При цьому органи міліції не досить активно вели розшук і після 2 місяців повертали документи про розшук до суду [457, арк. 77-79]. Такий стан речей багато в чому обумовлювався успішністю дій УПА та їх підтримкою з боку місцевого населення, неприйняття яким радянських порядків обумовлювалося як репресивною суттю радянського режиму (і, відповідно, пам'яттю про репресії 1939–1941 рр.), так і прихильністю до приватної власності та одноосібного ведення господарства чи кооперації на взаємовигідних умовах та добровільних засадах.

Проблемою залишалася також мобілізація молоді західноукраїнських областей на роботу у східні регіони України, оскільки значна частина молодих людей прагнула за всяку ціну повернутися до рідних домівок. При цьому кваліфікуючи їхні дії як дезертирство з підприємств, радянська влада тим самим створювала обставини, за яких ці особи віддавали перевагу боротьбі у складі УПА. В рамках протистояння із українським національним рухом з західноукраїнських областей до 1948 р. у східні області УРСР було переселено 125000 осіб по набору на промислові об'єкти. У 1948–1949 рр. мобілізовано до фабрично-заводських навчальних закладів 312345 молодих людей, з яких 43539 дезертирувало [256, с.746].

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя». Указ надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про виселення за межі республіки у віддалені райони СРСР жителів села. У 1948 р. усі особи, засуджені раніше за контрреволюційні злочини, підлягали безтерміновому засланню, що позначилося на долях великої кількості людей, особливо тих, які були вислані із Західної України [45, с.334]. На кінець серпня 1948 р. з України було виселено близько 9000 осіб, з якими виїхало майже 3000 членів їх сімей [42, с.37–43].

Загалом, хоча специфіка діючого у другій половині 1940-х років кримінального законодавства передбачала покарання за самовільне залишення підприємства, умови праці і незадовільне забезпечення працівників продовольством, спецодягом та житлом часто штовхали робітників на скоєння цього правопорушення. З іншого боку, значна частина керівників віддавала перевагу відкриттю кримінальних справ проти підлеглих, не розбираючись у причинах скоєння правопорушення. Така практика була поширена через запровадження відповідальності для самих керівників у випадку виявлення відмови від відкриття кримінальних справ за прогули чи спізнення працівників на роботу. Це призводило до збільшення навантаження на судові органи, до засудження значної кількості осіб, які вчиняли відповідні правопорушення через об'єктивні причини чи у зв'язку з дією непереборних сил природи.

Намагаючись протидіяти церковним закладам, радянська влада прагнула нав'язати громадянам замість релігійних свят святкування визначних подій, пов'язаних із трудовими досягненнями. Так, було поступово запроваджено відзначення свята урожаю, отримання першої заробітної плати, а через деякий час – підвищення по роботі, початок і завершення певних виробничих операцій. Це призвело до поширення вживання алкоголю на виробництві, і особливо у робітничих колективах. Вживання алкоголю перетворилося на незмінний

атрибут святкових днів. При цьому якість більшості напоїв не витримувала ніякої критики і тягнула за собою не лише відносно швидке сп'яніння, а й отруєння. А в умовах відсутності потрібної кількості ліків, у тому числі й антибіотиків, різноманітні настойки використовувалися у лікувальних цілях. Розпивання алкогольних напоїв також стало одним із засобів проведення вільного часу, особливо у середовищі молодих робітників, чиє культурно-побутове забезпечення часто було незадовільним. Досить поширеним було вживання алкоголю молодими людьми, а тому числі й під час перебування на дійсній строковій службі в армії, що призводило до участі у масових бійках, пограбуваннях. Реєстрація однотипних злочинів на певних територіях, скоєних громадянами у стані сп'яніння, змушувала керівні органи різних рівнів формувати комплекс заходів, спрямованих на протидію злочинним діям. Радянськими кримінологами наголошувалося, що пияцтво породжувало панібратство, кругову поруку, створювало безпринципність, штовхало на вчинення антигромадських вчинків і злочинів. У 50–60 % місцем скоєння злочинів молодими людьми був район їх проживання, навчання, роботи [592, с.172]. Пиятика як засіб соціалізації та один із найбільш розповсюджених засобів проведення вільного від роботи часу набула великого поширення саме у середовищі молодих робітників. Під впливом алкоголю ними здійснювалися напади на гуртожитки, де жили дівчата, бійки із застосуванням холодної зброї. Найбільш небезпечними були масові бійки п'яних молодих робітників. Їх виникнення провокувалося сп'янінням та уявою про необхідність захисту земляків, родичів чи знайомих. Так, упродовж 1947–1950 рр. найбільша кількість хуліганських вчинків у Сталінській області була здійснена саме п'яними робітниками у гуртожитках (31,2%), буфетах (23,2 %), за місцем роботи (12,2 %). У Ворошиловградській області найбільша кількість хуліганських вчинків була вчинена робітниками, з яких близько половини – молоді люди віком до 25 років [551, арк.248]. В радянському суспільстві поширювалося уявлення про вживання спиртних напоїв як одного із елементів соціалізації. Так, прийом та звільнення з роботи чи переведення до нового

трудового колективу найчастіше супроводжувалося пиятикою з колегами по роботі. Результатом подібних дій стало масове вживання міцних напоїв, що в умовах відсутності належного рівня культурно-побутового обслуговування населення та, власне, й через низький рівень культури вживання алкогольних напоїв часто призводило до порушення законності на ґрунті пиятики. При цьому економічний ефект продажу державою спиртних напоїв тривалий час переважав необхідність посилення контролю за злочинністю шляхом обмеження пиятик.

Отже, в Центральних та Східних областях України протидія злочинності здійснювалася переважно посиленням кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності самими сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946-1947 рр., посягання на державне, колгоспне особисте майно, пияцтво, що істотно не відрізнялися від форм і методів довоєнного часу.

Інший феномен, який простежувався у рамках контролю за злочинністю у повоєнний час переважно на Західній Україні, полягав у тому, що до кримінальної відповідальності притягувалися борці за незалежність України, які чинили опір радянській Червоній армії, каральним загонам НКВД, адміністрації, створеній переважно з представників східних районів України чи територій інших республік колишнього радянського Союзу, котрі для місцевого населення виступали у ролі агресора і окупанта. Зрештою історія розставила усе по своїх місцях. Засуджені, розстріляні, виселені до Сибіру, депортовані в інші регіони радянського Союзу бійці ОУН і УПА у незалежній Україні не лише реабілітовані, а й визнані борцями за національне визволення з відповідним пошануванням їхньої пам'яті.

5.2. Особливості організації контролю за злочинністю в Україні на початку 1950-х рр.

У доповідній записці про партійно-політичну роботу в органах міліції МДБ УРСР начальника політвідділу управління міліції МДБ УРСР М.Максимова, складеній весною 1950 р., стверджувалося, що кадри міліції в Україні більше ніж на половину склалися з молодих працівників зі стажем служби до 3 років (85,7 % особового складу), які не мали спеціальної міліцейської підготовки. 55,3 % особового складу мали освіту від 2 до 5 класів [504, арк. 47]. На думку радянських керівників, саме ця обставина зумовлювала відносно велику кількість правопорушень і злочинів, скоєних працівниками міліції. Невідповідністю багатьох міліціонерів займаним посадам також пояснювалася відносно велика кількість безпідставних затримань громадян, що зумовлювалося певною мірою зверхнім ставленням міліціонерів, які вважали такі дії своїм «законним правом». Так, тільки у 1948 р. було звільнено з камер попереднього утримання без притягнення до карної відповідальності 22 % затриманих, а у першому кварталі 1949 року – 26,5 %. Більше за все незаконних затримань фіксувалося у Львівській, Станіславській, Запорізькій, Дрогобицькій, Харківській, Дніпропетровській областях. За 1948 рік тільки у м. Полтава незаконно затримано 69 громадян, безпідставно порушено 50 кримінальних справ, крім того припинено на стадії дізнання – 37 справ, закрито судами за відсутністю складу злочину 3 справи та виправдано 10 осіб [504, арк. 349].

У протоколі № 3 закритих партійних зборів парторганізації МВС УРСР вказувалося, що у 1950 р. майже 75 % злочинів становили зловживання службовим становищем та розтрата [506, арк. 395]. У матеріалах I партконференції УМДБ Ворошиловградської області, яка відбулася 23 грудня 1950 р., зазначалося, що окремі службовці, порушуючи соціалістичну законність, здійснювали побиття невинних людей та систематично пиячили

[509, арк.16]. Регулярні побиття затриманих працівниками міліції фіксувалися й на території західноукраїнських областей [472, арк. 207].

22 березня 1950 р. МДБ СРСР наказом № 00198 поставило завдання командирам та політпрацівникам «вжити рішучі заходи до наведення порядку у з'єднаннях і частинах, забезпечити суворий контроль за діяльністю підлеглих, посилити політико-виховну роботу, зміцнити військову дисципліну серед особового складу». Однак певний час виправити ситуацію не вдавалося. На початку 50-х років ХХ ст. було зафіксовано кілька злочинів, скоєних міліціонерами, які викликали відносно великий резонанс у суспільстві. Так, у ніч з 2 на 3 травня 1950 р. п'яний лейтенант 14-го відділу міліції Києва П.Клесов пострілом з пістолета вбив курсанта артилерійського училища Л.Лебедева [511 арк. 32]. 12 серпня 1950 р. дільничним уповноваженим І.Гнидою були затримані колгоспники Зароба і Гетьман з с.Вороб'ївка Підволочиського району, які поверталися додому після здачі хліба. П'яний І.Гнида після допиту убив обох колгоспників [511, арк. 51]. П'яний дільничний уповноважений Стрийського міськвідділу міліції Г.Биков 19 листопада 1950 р. на святкуванні весілля почав безсистемну стрілянину і застрелив громадянина Пилипіва [511, арк. 80]. У січні 1951 р. у 3-му відділенні міліції Тернополя лейтенант міліції С.Волков викликав на допит вагітну К.Васильєву, яку тривалий час протримав у приймальній, відмовляючись спілкуватися. Коли жінці стало зле, її допитав лейтенант міліції Климов, але після цього Волков наказав її повернути до відділу міліції, де в антисанітарних умовах жінка народила дитину. Черговий по відділу не викликав швидкої допомоги і жінка з дитиною пролежали на підлозі у відділі міліції закутані у шинель якогось працівника міліції. Внаслідок байдужого ставлення дитина захворіла на запалення легенів і 27 січня 1951 р. померла. Захворіла і сама Васильєва. Воєнний прокурор двічі доповідав секретарю Тернопільського обкому КП(б)У Профатілову і просив притягнути Волкова до суду військового трибуналу, але Профатілов відмовився [550, арк. 355-356].

Тільки за 9 місяців 1951 р. на співробітників органів МДБ Тернопільської області за різного роду аморальні вчинки було накладено 110 адміністративних стягнень [549, арк.94-95].

У жовтні 1951 р. Прокуратура УРСР дала вказівку всім прокурорам областей здійснити перевірку законності арештів і затримань громадян органами міліції. За матеріалами перевірок про законність затримання і арештів громадян органами міліції у листопаді і грудні 1951 р. у Прокуратурі УРСР було заслухано доповіді начальника відділу по нагляду за органами міліції прокуратури Волинської області і начальника слідчого відділу УМ УМДБ Львівської області [484, арк. 6]. Попри це органи прокуратури УРСР виявили у другому кварталі 1952 р. 124 випадки грубого порушення законності проти 112 випадків у I кварталі. Досить поширеними залишалися незаконні арешти, конфіскації майна, завдання тілесних ушкоджень та побиття громадян [477, арк. 8].

Загалом аналіз документів і матеріалів, де висвітлювалися обставини скоєння злочинів і правопорушень працівниками міліції, дозволяє стверджувати, що наприкінці 40-х – на початку 50-х років XX ст. не менше 10 % особового складу міліціонерів України брали участь у протиправних діях, а в окремих підрозділах незаконні дії вчиняли близько 20 % працівників. Звертає на себе увагу відносно низький рівень професійної підготовки та освіти значної кількості міліціонерів. Для багатьох з них уявлення про стан законності були досить специфічними – сформованими в основному під впливом подій війни, поєднані із схильністю до швидкої розправи над тими, кого вважали злочинцями, та відносно низьким рівнем обізнаності із радянським законодавством.

Протягом досліджуваного періоду в Україні не вдалося виправити ситуацію у сфері одержання хабарів працівниками міліції. Родинно-земляцькі відносини неодноразово ставали причиною протиправних дій, зумовлених як прагненням до наживи, так і бажанням відвернути покарання від родичів чи близьких людей. Водночас поширеними залишалися незаконні арешти і

затримання громадян, а також їх побиття міліціонерами. Траплялися випадки скоєння вбивств працівниками міліції, які здійснювалися в стані алкогольного сп'яніння.

Слід відзначити, що у частині випадків протиправні дії міліціонерів в цілому вкладалися у розповсюджені в суспільстві уявлення про способи «наведення порядку» із застосуванням фізичної сили. Про це свідчили факти відповідного поведження членів народних дружин та груп сприяння працівникам міліції. Ситуація ускладнювалася тим, що значна частина працівників правоохоронних органів сприймала населення західноукраїнських областей як вороже, що відповідним чином впливало на дії міліціонерів. При цьому контроль дій працівників міліції органами прокуратури здійснювався у багатьох випадках формально. Крім того, притягненню до відповідальності винних у протиправних діях заважала так звана кругова порука у середовищі міліціонерів, яка сприяла приховуванню злочинів та злочинців.

На початку 1950-х років на території України в основному було завершено процес відбудови зруйнованого під час Другої світової війни народного господарства. У цей час, після загибелі Р.Шухевича, зменшилася активність вояків УПА на території західноукраїнських областей. Водночас процес демобілізації у лавах Збройних Сил СРСР проходив відносно повільно. Причиною тому було прагнення Й.Сталіна до завоювання світового панування. Фактично лише після смерті «вождя народів» радянське керівництво висловило думку про можливість дипломатичним шляхом вирішити всі спірні питання між СРСР та США. Утримання відносно великого контингенту військовослужбовців вимагало чіткої організації військового навчання, забезпечення військових частин достатньою кількістю обмундирування та продовольства, а головне – підтримання високого рівня дисципліни у військових підрозділах. Однак у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. мали місце не лише поодинокі випадки порушення військовослужбовцями дисципліни, а й зареєстрована їхня участь у злочинних діях, що супроводжувалися застосуванням зброї, вбивствами, пограбуваннями тощо.

Особливо поширеним у середовищі військовослужбовців залишалися пияцтво та хуліганство.

У документах колишніх «секретних папок» ЦК КП(б)У зберігаються численні матеріали про злочини військовослужбовців. Причому високий рівень достовірності наведених відомостей визначається тим, що участь у аналізі причин такого явища брали саме представники вищого партійного керівництва республіки. Проте важливо відзначити, що не дивлячись на заходи, спрямовані на зменшення рівня злочинності у середовищі військовослужбовців, аналіз їх причин та наслідків ускладнювався у зв'язку із масовістю так званої кругової поруки у військах, яка у даному випадку передбачала приховування інформації вищим військовим керівництвом округів про вчинені їхніми підлеглими злочини. Така практика мала місцетому, що одним із критеріїв оцінки ефективності діяльності керівництва були кількісні показники вчинення злочинів і порушення військової дисципліни. Однак матеріали ЦК дозволяють визначити і проаналізувати основні тенденції у сфері кількісних та якісних показників злочинності у середовищі військовослужбовців України.

У зв'язку із вчиненням військовослужбовцями низки вбивств, особливо на території західноукраїнських областей, і залученням працівників ЦК КП(б)У до з'ясування причин вчинення подібних злочинів, на початку 1950-х років було виявлено і проаналізовано факти масового порушення законів солдатами та офіцерами Збройних Сил СРСР, що дислокувалися на території України, у тому числі й тих, які протягом певного часу приховувалися місцевими командирами. Так, у доповідній записці командуючому Одеським військовим округом Н.Пухову від 5 травня 1950 р. завідувач адміністративного відділу ЦК КП(б)У Бітюков вказував, що до ЦК КП(б)У звернувся з листом секретар Ізмаїльського обкому партії А.Федоров, який повідомив про велику кількість порушень дисципліни солдатами військових частин, що дислокувалися на території області. За інформацією А.Федорова, місцеве командування та військова прокуратура не вели боротьби проти порушень воєнної дисципліни. Водночас траплялися випадки, коли військовослужбовці застосовували зброю проти

працівників правоохоронних органів, а вище командування докладало всіх зусиль для приховування злочинів. Військові вчинили кілька вбивств, брали участь у збройних пограбуваннях місцевих колгоспників та складів із паливом. Так, військовослужбовці частини № 61263 по-звірячому вбили громадянку М.Плотну, яка працювала прачкою у частині. Про рівень дисципліни військовослужбовців в/ч 61517 і 038396, що входили у з'єднання генерал-майора Шугаєва, на думку А.Федорова, свідчило те, що більшість військовослужбовців за відсутності комендантського нагляду після 23.00 перебували на вулицях селища Сарат, пиячили та вчиняли хуліганські дії. Крім того, наприкінці 1949 – на початку 1950 р. зафіксовано численні випадки незаконних дій військовослужбовців, дислокованих у с.Олексіївка Лиманського району, які неодноразово вчиняли скандали із застосуванням холодної та вогнепальної зброї [470, арк. 171-177].

Значна кількість злочинних дій військовослужбовців фіксувалася на території західноукраїнських областей, населення яких багатьма радянськими солдатами та офіцерами розглядалося як вороже налаштоване, а іноді – як ідеологічні противники. Так, у протоколі засідання Маневічського РК КП/б/У Волинської області від 30 серпня 1950 р. відзначалося, що солдати та офіцери військової частини 43110, що перебували на території області, налаштували місцевих жителів проти себе тим, що незаконно здійснювали обшуки, вилучення майна та принижували жінок [471, арк. 122].

У повідомленні командуючому Прикарпатським військовим округом гвардії полковнику Галицькому від секретаря Маневіцького райкому Волинської області Сивенка вказувалося, що солдати та офіцери, які здійснювали заготівлю дров у районі, систематично пиячили, влаштовували бійки у клубі. Неодноразово відзначалися випадки розкрадання лісу та лісоматеріалів (600 м³), побиття солдатами представників партійного та радянського активу. При цьому особливо «відзначилися» солдати і офіцери в/ч 62472, якою командував капітан Макеєв, який не лише не мав авторитету серед підлеглих, а й систематично пиячив разом з ними. П'яні солдати напали на

другого секретаря РК КП(б)У Бажана, двічі били завідуючого районним відділенням кінофікації Лібермана, шматками заліза побили завідуючого пекарнею Шуліна. Крім того, неодноразово солдати брали участь у побитті міліціонерів, які намагалися припинити безладдя. Тілесні ушкодження було завдано начальнику міліції Гаврилову та місцевому керівнику воєнного комісаріату. Солдати також брали участь у пограбуванні місцевих жителів. 7 листопада група озброєних солдатів під командуванням сержанта Арестова вчинила масову бійку у місцевому клубі, а 4 грудня група солдатів під його ж командуванням напала на директора райконтори «Укрплодоовоч» Лузанова [471, арк. 123-124].

Варто наголосити, що під час розслідування неправомірної поведінки солдатів на території Волинської області виявилось, що факти масових злочинів мали місце не лише протягом 1950 р., а й у другій половині 1940-х років. Таке твердження містилося у повідомленні командуючого Прикарпатським військовим округом генерал-полковника Галицького від 14 жовтня 1950 р. [471, арк. 127-129].

Факти масової протиправної поведінки військовослужбовців на початку 50-х років ХХ ст. фіксувалися не лише на території західноукраїнських областей, а практично по всій території України. У донесенні начальнику політуправління Київського військового округу В.Діброву заступника адміністративним відділом ЦК КП(б)У Дроздова від 23 вересня 1950 р. повідомлялося про неодноразові факти хуліганської поведінки військовослужбовців Прилуцького військового гарнізону, які протягом червня-липня 1950 р. напідпитку здійснили кілька нападів на працівників міліції, крадіжки майна з квартир громадян та численні спроби зґвалтування. Причому офіцери нерідко «заступалися за дебоширів». Також були зафіксовані випадки бійок між п'яними офіцерами [471, арк.145]. У доповідній записці про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 12 квітня 1950 р. «Про роботу партійних і радянських організацій по наданню допомоги органам місцевого воєнного управління і виконання поставлених перед ними завдань» секретаря

Чернівецького обкому КП(б)У І.Рябіки від 30 квітня 1950 р. зазначалося, що у Вашковецькому, Чернівецькому, Глибочицькому та Хотинському райвійськкоматах місце аморальні вчинки, грубі порушення військової дисципліни, мали випадки побутового розкладу та бійки серед офіцерів [512, арк. 43]. Та чи не найбільшого розголосу набуло вчинення злочину офіцером радянської Армії у м.Черкасах, коли увечері 30 вересня 1951 р. п'яний командир взводу 82-го самохідного танкового полку 18-ї механізованої дивізії О.Котов за відмову у спілкуванні пострілом із пістолета ТТ вбив громадянку Л.Ногу. Факт вбивства викликав занепокоєння у населення міста і у день похорон Л.Ноги у м.Черкасах зібралася процесія у кілька тисяч чоловік [553, арк. 92].

31 травня 1951 р. п'яні військовослужбовці Житомирського артилерійського полігону, отримавши зауваження за свою поведінку від уповноваженого райкому, жорстоко побили його. Причому після прибуття до місця злочину їхнього командира майора Воробйова ситуація ще більше загострилася, оскільки офіцер підтримав дії своїх солдатів. До того ж, повідомляючи про ці події ЦК КП(б)У, Житомирський райком КП(б)У наголошував на наявності відомостей про неодноразові факти хуліганських дій солдатів місцевого гарнізону [552, арк. 84].

21 травня 1951 р. група військовослужбовців в/ч 61607 здійснила спробу пограбування магазину в с.Шабо Лиманського району Ізмаїльської області. Такий самий факт мав місце й у с.Петропавлівка Бородинського району. 4 серпня 1951 р. солдати в/ч 61607 вкрали у буфеті ящик горілки і 425 руб. 16 вересня 1951 р. в с.Біленьке Лиманського району група військовослужбовців за допомогою зброї здійснила пограбування магазину. 21 вересня група військовослужбовців в/ч 61596 на чолі із лейтенантом І.Андрющенком вкрали зі складу 200 л пального, чим було викликано затримку у роботі сільгосптехніки на 8 год. Аналогічні факти мали місце у Суворовському, Лиманському, Саратовському та інших районах області [472, арк. 341].

У повідомленні заступника завідувача адміністративного відділу ЦК КП(б)У Голинного начальника політуправління Київського військового округу В.Діброву від 8 грудня 1951 р. йшлося про те, що 23 серпня 1951 р. солдат в/ч 62459 В.Гармат здійснив спробу крадіжки з магазину в м.Прилуках. 24 серпня 1951 р. солдат в/ч 26385 В.Деркач здійснив крадіжку залізничних шпал. 25 серпня 1951 р. солдат в/ч 52113 Татарин вкрав 200 кг цементу. 16 вересня у м.Прилуках солдати вчинили бійку поблизу кінотеатру з місцевими жителями. 30 вересня п'яні солдати знову вчинили кілька бійок у цьому місті. 22 липня у Дніпропетровську п'яні військовослужбовці в/ч 77020 на чолі із капітаном В.Севріним напали на інженера Л.Нагорного. 18 вересня у м.Кривий Ріг військовослужбовці місцевого гарнізону брали участь у колективних згвалтуваннях. Такий самий факт було зафіксовано у Кривому Розі й 13 жовтня 1951 р. [472, арк. 343]. Участь солдатів у згвалтуваннях також було зафіксовано 2 листопада 1951 р. у с.Рогівка Старченківського району Київської області. Крім того, мали місце хуліганські прояви та здійснення карних злочинів з боку як солдатів, так і офіцерів місцевого гарнізону Ніжинського району Чернігівської області: старшини в/ч 21894 І.Михайлова, в/ч 52610 – А.Самсонова, В.Закусіна, В.Прошина, офіцера в/ч 94044 Н.Макарова, солдата в/ч 69098 А.Алексєєва, офіцерів в/ч 94044 Реутова і Лебедева [472, арк. 344].

Досить поширеними на початку 1950-х років були масові бійки між солдатами та робітниками на території східноукраїнських промислових областей. Так, 20 вересня 1950 р. у м.Сталіно для припинення бійки між робітниками та військовослужбовцями, яка виникла внаслідок міжетнічного конфлікту, довелося залучати військові частини та великі підрозділи працівників міліції. Втягуючись у бійку для захисту своїх товаришів на основі національної належності, особливу жорстокість виявили солдати, які були уродженцями Кавказу [498, арк. 122].

Поруч із цим, згідно з доповідною запискою про роботу політичного відділу виправо-трудова таборів МВС УРСР за II квартал 1950 р., найбільшою залишалася кількість різного роду злочинів і прикладів аморальної поведінки у

підрозділах внутрішніх військ Сталінської області. Проблемою залишалося пияцтво серед особового складу, побиття заарештованих, незаконне вилучення у них матеріальних цінностей, змови із особами, які відбували покарання, та втечі ув'язнених [503, арк.8].

Водночас, за даними у доповіді начальника політвідділу Внутрішніх військ МДБ СРСР Українського округу полковника Прокоф'єва на 4-й Окружній партійній конференції 17 серпня 1950 р., у середовищі військовослужбовців внутрішніх військ західноукраїнських областей мало місце «не тільки неправильне ставлення до місцевого населення», а навіть факти злочинної поведінки окремих військовослужбовців у вигляді порушення соціалістичної законності, незаконних поборів. При цьому кількість крадіжок і незаконного вилучення майна у західноукраїнського населення солдатами внутрішніх військ на початку 1950-х років поступово збільшувалася, не дивлячись на прийняття 22 березня 1950 р. МДБ СРСР наказу № 00198, де було поставлене завдання командирам та політпрацівникам «вжити рішучі заходи до наведення порядку у з'єднаннях і частинах, забезпечення суворого контролю за діяльністю підлеглих, посилення політико-виховної роботи, зміцнення воїнської дисципліни серед особового складу». Факти крадіжок у місцевого населення мали місце у 10-му, 91-му, 86-му, 445-му, 450-му полках. Злочини фіксувались у всіх частинах, але найгірший стан справ спостерігався у частинах 65-ї та 81-ї дивізій. Про незадовільну роботу у справі зміцнення дисципліни у частинах округу говорив і той факт, що загальна кількість правопорушень продовжувала залишатися високою і не мала тенденції до зменшення. Найбільша кількість злочинів і правопорушень спостерігалася у 445-й, 446-й, 86-й, 450-й, 333-й стрілецьких дивізіях. Причому кількість порушень дисципліни у частинах 81-ї стрілецької дивізії у другому кварталі після трьох місяців роботи по виконанню наказу № 00198 не тільки не знизилася, а навіть продовжувала зростати і досягла найбільшого відсотка серед усіх з'єднань округу – 9,7 %. Найбільша кількість випадків п'янства зафіксована у середовищі військовослужбовців 333-го, 445-го, 446-го, 450-го полків. На ці чотири полки припадала половина (50 %)

усіх випадків масових пиятик військовослужбовців округу. Впродовж першої половини 1950 р. зросла кількість порушень дисципліни і офіцерами внутрішніх військ - з 10,4% до 11,4 % від загальної кількості особового складу. Причому головною причиною такого стану речей називалася кругова порука у середовищі військовослужбовців у справі «прикриття злочинів» [507, арк. 8-27].

Крім того, наприкінці 1949 - на початку 1950 р. у внутрішніх військах, дислокованих на території західноукраїнських областей, було викрито кілька бандитських угруповань, що тривалий час займалися пограбуваннями [507, арк. 85]. Великим недоліком залишалося також зростання кількості випадків аморальної поведінки серед особового складу військовослужбовців внутрішніх військ, які забезпечували охорону в'язнів у відповідних закладах [508, арк.37].

Старший оперуповноважений контррозвідки МДБ в/ч 62113 майор Голіков висловив думку, що дії військовослужбовців, які характеризувалися ним як «хуліганські», зумовлені очікуванням демобілізації та передислокації [471, арк. 147]. Збільшення кількості правопорушень у середовищі офіцерів, здійснених у нетверезому стані, пояснювалося також проживанням частини з них у незадовільних соціально-побутових умовах. Причому особливо це явище було розповсюджено на території західноукраїнських областей, де значну частину як армійських офіцерів, так і офіцерів внутрішніх військ не було забезпечено житлом [554, арк. 22].

Як відомо, у сфері контролю за злочинністю тісно пов'язані та багато в чому взаємозалежні проблеми правильного розуміння сутності і природи злочинності, реагування на неї, застосування кримінальної відповідальності та покарання, перевиховання та ресоціалізації осіб, до яких воно застосоване, запобігання злочинним проявам [84, с.382]. Аналіз повідомлень про злочини, вчинені військовослужбовцями на території України, дозволяє стверджувати, що у злочинних діях брали участь мінімум 10% офіцерів і близько 15–20% солдатського та сержантського складу військ, дислокованих на території республіки. Серед найбільш поширених злочинів виділялися хуліганство,

завдання тілесних ушкоджень (в тому числі й під час масових бійок), порушення військової дисципліни (в тому числі й самовільне залишення розташування військової частини), пограбування та незаконне вилучення матеріальних цінностей у місцевих жителів, зґвалтування. В окремих випадках хуліганські дії, спроби зґвалтування та бійки призводили до вбивств. Відносно значна кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями, пояснюється низьким рівнем дисципліни у багатьох військових частинах. Причому більшою мірою таке явище було характерним для підрозділів, розташованих у західних та східних районах України.

Причиною відносно низького рівня дисципліни у частині військових підрозділів була специфічна ситуація, що склалася у їх комплектуванні офіцерськими кадрами. Після завершення бойових дій у Другій світовій війні середній командирський склад був представлений в основному особами, призначеними на ці посади за бойові заслуги та з ряду інших причин. У переважній більшості випадків вони не мали спеціальної військової освіти, а отже не могли на належному рівні організувати військове навчання, що певною мірою знижувало рівень дисципліни у військах. Натомість згуртованість однополчан, які пройшли війну, сприяла поширенню у військах кругової поруки, результатом чого ставало приховування частини злочинів, скоєних військовослужбовцями. Саме тому значна частина злочинних дій, і насамперед хуліганські дії та завдання тілесних ушкоджень під час бійок, для військовослужбовців залишалися безкарними, що сприяло збільшенню їх кількості. Крім того, вчиненню злочинів частиною офіцерського складу сприяло проживання у незадовільних побутових умовах, що додатково сприяло поширенню пияцтва та так званого побутового розкладу, до якого в документах радянської доби включалося багатоженство, статеві злочини тощо. Важливо також зазначити, що неправомірна поведінка військовослужбовців, у тому числі й офіцерів, сприяла формуванню у цивільного населення антиурядових, а в деяких випадках, особливо на території західноукраїнських областей й антирадянських настроїв.

Певний вплив на вчинення злочинів військовослужбовцями здійснювали міжетнічні взаємовідносини. Різне соціальне середовище та світоглядні установки призовників – представників різних етнічних груп – у деяких випадках ставали причиною конфліктів.

На початку 1950-х років правоохоронними органами на вимогу вищих органів влади СРСР було здійснено ряд масштабних заходів, спрямованих на посилення контролю за злочинністю у сфері здійснення економічних злочинів. У доповідній Л.Мельникову від М.Гречухи про стан боротьби з розтратами, крадіжками в УРСР відзначалося їх масове поширення на території республіки. На підтвердження своєї думки чиновник наводив такі дані: за неповними балансовими відомостями у 16 міністерствах УРСР було викрито розтрата у 1948 р. – на 125900800 руб., у 1949 р. – на 173172700 руб., у 1950 р. – на 144970000 руб. (загалом 4400437 тис. руб.). Найбільше випадків розтрата на квітень 1951 р. було виявлено у Сталінській області – 5330000 руб., Ворошиловградській – 3263000 руб., Львівській – 2937000 руб. У системі споживчої кооперації, крім того, розкрадено у 1948 р. – 61024000 руб., у 1949 р. – 64811000 руб., у 1950 р. – 49182000 руб., з них у Сталінській області в 1949 р. – 3933000 руб., у 1950 р. – 2525000 руб. [551, арк. 73-77].

У повідомленні Прокурора УРСР державного радника 2-го класу Р.Руденка йшлося про те, що органи прокуратури УРСР у 1951 р. притягнули до карної відповідальності за розкрадання соціалістичної власності 8976 чол., злочинними діями яких було завдано збитків на суму 9731863 руб. Найбільше подібних фактів зафіксовано у Тернопільській (1065 осіб), Вінницькій (571 осіб), Полтавській (532 особи), Кам'янець-Подільській (468 осіб), Кіровоградській (439 особи) областях [475, арк. 26-28].

Важливим заходом по «зміцненню кадрів» торговельних організацій розглядалося проведення атестації торгових працівників, внаслідок якої у системі Міністерства торгівлі було відсторонено від роботи близько 2 тис., а у споживкооперації – 4,5 тис. працівників. Внаслідок вжитих заходів, за даними завідувача планово-фінансового відділу ЦК КП(б)У Майхровського, у 1950 р.

по торговельних організаціях Укоопспілки сума розтрат зменшилася на 15,6 млн. руб., а в системі Міністерства торгівлі – на 4 млн. руб. [551, арк. 68-69].

Аналіз обставин вчинення злочинів, пов'язаних із розкраданням соціалістичної власності, свідчить про поширення організації значної їх частини керівними представниками різних рівнів.

Одним із видів економічних злочинів того часу продовжувало вважатися так зване порушення Статуту сільськогосподарської артїлі. Про масштаби порушень Статуту сільгоспартїлі свідчать матеріали радянських керівників, які працювали у цій сфері. Так, у службовій записці голови Ради у справах колгоспів при уряді СРСР по Українській РСР Т.Соколова секретарю ЦК КП(б)У Л.Мельникову від 27 лютого 1951 р. зазначалося, що у значній частині колгоспів західноукраїнських областей не існувало державних актів на вічне користування землею і земельних книг, а також не було здійснено землеустрій. Названі обставини, а також «слабкий контроль з боку місцевих організацій» називалися чиновником головними причинами захоплення громадських земель колгоспів різними особами та організаціями. Тільки по чотирьох колгоспах Білобожницького району Тернопільської області у 1950 р. було розкрадено 82 га громадських земель за рахунок збільшення присадибних ділянок. У колгоспах ім. Ватутіна, ім. Мануїльського, ім. Держинського, ім. Будьонного і ім. Калініна Кременецького району за рішеннями правлінь і загальних зборів було здійснене «незаконне збільшення» присадибних ділянок і таким шляхом зменшено площу громадських земель на 100 га. Т.Соколов зазначав, що серед порушників Уставу сільгоспартїлі по Вишневецькому району Тернопільської області були помічені деякі співробітники РК КП(б)У, райвійськом Дзвінківський, райпрокурор Пилипенко. Тільки у 8 колгоспах Вишневецького району виявлено 206 га розкрадених суспільних земель. У Підволочиському районі 175,6 га орної землі колгоспів було зайнято різними організаціями. За напруженого становища з кормами у колгоспах району, 78 сінокосів були зайняті різними підсобними господарствами і організаціями. У Козівському районі одноосібні господарства незаконно користувалися 374 га колгоспних

земель. У багатьох колгоспах Волинської області окремі колгоспники за рахунок суспільних земель мали присадибні ділянки по 0,7-0,8 га. У колгоспі ім. 29-річчя Радянської Армії Старовижницького району було захоплено 60 га землі колгоспниками і 4 га - райконторою зв'язку. У колгоспі ім. Сталіна Затурцевського району «розбазарено» 2,5 га орної землі за рахунок незаконного збільшення присадибних ділянок одинадцяти колгоспним подвір'ям. Голова колгоспу ім. Котовського Луківського району користувався присадибною ділянкою 0,81 га, причому разом із дочкою за 3 місяці не відпрацювали жодного трудовдя. Володимир-Волинський лісгосп захопив 1400 га землі, якою раніше користувалися селяни с. Перевали і яка мала бути у користуванні колгоспу ім. Молотова Луківського району. У колгоспах Костопільського району Рівненської області у 1950 р. було «розбазарено» 52,78 га суспільних земель. У колгоспі ім. 30-річчя УРСР було незаконно роздано під присадибні ділянки колгоспників 12,4 га громадських земель; у колгоспі «Нове життя» – 8,75 га; правління колгоспу ім. Косигіна незаконно продало за 3300 руб. 11 га громадських сінокосів Костопільському маслозаводу і Костопільській міській раді. Костопільський райвиконком і пункт «Заготзерно» захопили у колгоспі ім. Берія у 1950 р. по 3,5 га сінокосів. У Гощанському районі було «розбазарено» 74,5 га колгоспних земель, із них у колгоспі ім. Хрущова - 40 га, у колгоспі ім. 1 Травня - 10 га, у колгоспі ім. Калініна – 7,5 га, у колгоспі ім. Держинського – 10 га, а в колгоспі ім. Берія – 7 га. У ряді колгоспів Сарненського району Рівненської області розміри присадибної землі перевищували встановлені норми. Так, у колгоспі ім. 18 партконференції 73 колгоспних подвір'я мали присадибні ділянки, які були більші від встановленої норми. У колгоспі ім. Будьонного цього самого району під присадибні ділянки колгоспників, робітників та службовців було незаконно захоплено 18,9 га громадської землі, а у колгоспі «Шлях до комунізму» – 15 га [468, арк. 34-37].

Найбільша кількість порушень правил колгоспного землекористування була зафіксована у Тернопільській, Вінницькій, Кіровоградській областях, де було розкрадено 6430 га колгоспних земель або близько 40 від усієї площі

незаконно зайнятих земель по республіці. Основними причинами порушень колгоспного землекористування радянськими керівниками називалося те, що надлишки землі не були відмежовані і колгоспами не використовувалися. У західноукраїнських областях розкрадення колгоспних земель відбувалося внаслідок відсутності належної земельної документації – державних актів на довічне право користуватися землею [468, арк. 160].

У доповідній записці від 21 вересня 1951 р. Т.Соколова на ім'я голови Ради міністрів УРСР Д.Коротченка в Українській РСР відзначалися численні факти порушення керівними працівниками різного рівня Статуту сільгоспартілі за рахунок привласнення або незаконного придбання за заниженими цінами колгоспного майна, вимагання від колгоспів продуктів харчування, в тому числі й за рахунок недобросовісного складення звітності виконання колгоспами державних планів [468, арк. 168-183].

У довідці про наслідки перевірки виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської партії в колгоспах» відзначалося, що тільки по Кіровоградській області внаслідок проведеної перевірки у 1951 р. було скорочено 2037 осіб адміністративного і обслуговуючого персоналу, повернуто колгоспам 1168 га громадських земель, захоплених окремими колгоспниками, робітниками, службовцями та організаціями. А також було виявлено розкрадання у колгоспах громадського майна на суму 306319 руб. [468, арк. 251]. Лише за захоплення колгоспних земель у 1951 р. притягнуто до карної відповідальності 2590 осіб [475, арк.26-28].

Проте лише заходами кримінально-правової протидії порушенням Статуту сільськогосподарської партії вирішити проблему із розкраданням майна та колгоспної землі не вдавалося, оскільки у колгоспах не було створено зацікавленості до праці, і лише робота на особистих присадибних ділянках була життєво необхідною умовою виживання селян [105, с. 372].

А зацікавленість як колгоспного керівництва, так і частини місцевих партійних та радянських працівників у отриманні у власне розпорядження

земельних ділянок перетворювала протидію порушенням Статуту сільгоспартілі на своєрідний фарс. Так, перевітками фінансового стану ряду колгоспів Донбасу, проведеними в рамках перевірки забезпечення вуглевидобувних підприємств робочою силою, було встановлено значну кількість фактів нецільового використання коштів керівництвом для власних потреб. Було виявлено факти реалізації продукції колгоспів на ринках за завищеними цінами із привласненням частини коштів [450, арк.22]. А практика притягнення до відповідальності керівників передбачала, що у випадку повернення колгоспам використаних грошей чи майна керівники звільнялися від кримінальної відповідальності, а притягалися лише до дисциплінарної відповідальності по партійній лінії у вигляді виключення з партії чи виключення із числа кандидатів у члени партії.

Загалом протидія порушенням Статуту сільськогосподарської партії була одним із виявів позаекономічного примусу сільського населення, спрямованого на отримання державою додаткових коштів від селянства. Нехтування потребами сільського населення, в тому числі й у рамках «вилучення надлишків землі», що була «незаконно привласнена» призводило не лише до загострення соціальних конфліктів, а й до певних труднощів у забезпеченні міського населення продуктами сільського господарства. Статут сільськогосподарської партії, який діяв аж до 1969 р., залишався одним із засобів тиску на селянство і розглядався як один із важелів для «перекачування» коштів в інші галузі господарства. Він суперечив основним уявленням громадян про справедливий розподіл матеріальних благ, що призводило до поширення переконаності в необхідності зміни місця проживання за рахунок переїзду до міст. Важкі умови праці та відносно низький рівень матеріального забезпечення призводив до міграції, яку не могли зупинити й паспортні обмеження. Систему управління сільським господарством, яка насаджувалася протягом повоєнних років, більшість селян сприймала як ворожу не лише своєму життєвому укладу, а й власному існуванню. У процесі вилучення у селян «надлишків» продукції та «зайвої»

землі часто уповноважені здійснювали насильницькі дії, які не мали нічого спільного із правомірною поведінкою.

Загалом завершення відбудови народного господарства, яке офіційно декларувалося з 1950 р., і подальше зростання рівня матеріального забезпечення радянських громадян призвели до певних змін специфіки вчинення економічних злочинів, за рахунок зростання питомої ваги промислової продукції серед об'єктів злочинної діяльності.

28 лютого 1952 р. наказом Прокурора УРСР «Про заходи з посилення боротьби з розкраданням державного і суспільного майна» визначалося, що повернення державі вкрадених коштів мало здійснюватися згідно з вимогами постанови ЦВК і РНК СРСР від 10 серпня 1927 р., інструкції Прокурора СРСР і НКО СРСР № 49/1-А-21 від 28 лютого 1939 р. за рахунок накладення попереднього арешту на все майно злочинців, а також на майно членів їх сімей та інших осіб, чия участь у розтраті вкраденого було встановлено [476, арк. 121-123].

Тільки прокуратурою Дніпропетровської області з 1 січня 1950 р. по 1 квітня 1952 р. до карної відповідальності притягнуто за розтрати і крадіжки 4440 осіб за 2891 карною справою. По м.Дніпропетровськ за цей час порушено за цією категорією 486 справ на 760 осіб [478, арк. 12]. У жовтні 1951 р. Київським відділом міліції було порушено справу проти групи змовників з системи «Укрголовптахопрому» Литвинця, Осадчого, Щурук, Деркача, які привласнили матеріальних цінностей на суму близько 1500000 руб [479, 36]. За даними слідства, головний бухгалтер та касири будівельного управління № 8 тресту «Краснолучшахтбуд» у 1948 р. привласнили 7000 руб., у 1949 р. – 320000 руб., у 1950 р. – 452000 руб., у 1951 р. – 390000 руб., у січні 1952 р. – 30000 руб. Всього співробітники будівельного управління № 8 розікрали близько 1200000 руб [479, арк.85].

У квітні 1952 р. Прокуратурою УРСР було закінчено справу про велику групу розкрадачів соціалістичної власності, які діяли протягом 1948–1950 рр. і привласнили майна на суму близько 350000 руб. Дізнавшись, що планується

ремонт церков, учасники групи встановили зв'язки із духовництвом Київської і Чернігівської єпархій. Внаслідок цього дефіцитні будівельні матеріали, призначені для відбудови Хрещатику та нових будинків, потрапили на будівництво дачі Чернігівського митрополита, на ремонт Володимирського і Андріївського соборів у м. Київ, на ремонт приміщення духовної семінарії, на ремонт собору у Чернігові. Угруповання перебувало у змові із посадовими особами: начальниками транспорту, постачання будівельних трестів та інших будівельних організацій, які викрадали матеріали зі своїх складів. Але у жодній із організацій, не дивлячись на виявлені факти розкрадання, недостач виявлено не було, залишки по будівельних матеріалах сходилися із залишками у натурі. Це пояснювалося тим, що в усіх випадках мало місце списання на будівництво матеріалів у більших обсягах, аніж було потрібно. Матеріали продавалися по фіктивних угодах у тому числі й церквам. Тільки за п'ять рахунків церковні ради виплатили більше 52000 руб. [479, арк. 199-200].

Протягом 1951 р. по м. Київ органами міліції і прокуратури до карної відповідальності було притягнуто 2709 осіб, у тому числі за розкрадання соціалістичної власності – 580 осіб, спекуляцію – 205 осіб, використання службового становища у корисних цілях – 326 осіб, крадіжки – 464 особи. У той же час слідчими органами у злочинців вилучено грошей і матеріальних цінностей на суму 1882647 руб [481, арк. 110-111].

Загалом у 1951 р. до карної відповідальності було притягнуто 130338 осіб, з них за розкрадання соціалістичної власності – 36580 осіб (28 %). У I кварталі 1952 р. було передано до суду справи на 29305 осіб, з яких за розкрадання – 6740 осіб (23 %). Причому до організованих груп злочинців входили також і працівники міліції та прокуратури [480, арк. 541-542].

За даними міністра юстиції УРСР Д.Панасюка від 21 липня 1952 р., в 1951 р. найбільше громадян було засуджено за розкрадання у Сталінській (2495 осіб, які вкрали на суму 7798302 руб.), Ворошиловградській (1455 осіб – на суму 8756686 руб.), у Дніпропетровській (1337 осіб – на суму 3824909 руб.) областях. А за першу половину 1952 р. найбільше було розкрадено у

Ворошиловградській області – 8228424 руб., або 30 % від усієї суми, присудженої судами по республіці. При цьому злочинні дії були вчинені відносно невеликою кількістю осіб – 366 злочинцями. У Сталінській області на цей же час було засуджено 551 особу за розкрадання 1686812 руб., у Київській – 482 особи за розкрадання 1419899 руб [480, арк. 45-46].

У лютому 1952 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про наявність великих втрат, недостач і розкрадань цукру і цукрового буряку на підприємствах цукрової промисловості Міністерства харчової промисловості Союзу РСР». Цією постановою начальнику Укрголовцукру Кудрі було оголошено догану. Але попри це у виробничому сезоні 1951–1952 рр. внаслідок незадовільного зберігання і безвідповідального ставлення до перевезення цукрового буряку на 36 заводах було втрачено і розкрадено більше 45000000 кг цукрового буряку та більше 10000000 кг цукру [482, арк.197].

З січня по червень 1952 р. працівниками міліції МДБ УРСР порушено 1020 справ на розкрадачів соціалістичної власності, за якими притягнуто до відповідальності 1415 осіб, у тому числі у сфері державної торгівлі – 376 справ на 609 осіб, у споживкооперації – 644 справи на 842 особи [487, арк. 155].

У системі Київської облспоживспілки у 1952 р. було розкрито групу злочинців, серед них - директор підприємства «Стройдеталь» Н.Василик-Васильєв, голова Корсунь-Шевченківської райспоживспілки С.Вовнобой. Учасники угруповання, отримуючи товари підвищеного попиту, реалізовували їх за завищеними цінами на ринках, привласнюючи таким чином великі суми грошей. Злочинці завдали збитків державі на суму 256000 руб. і були засуджені у червні 1952 р. [488, арк. 91-92].

За період збирання врожаю 1952 р. (липень-серпень) судовими органами УРСР було засуджено за крадіжки зерна у колгоспах 1280 осіб. Загальний обсяг зерна, вкраденого ними, становив 85382 кг. За період збирання врожаю у 1951 р. на 1 вересня було засуджено 1034 осіб, які присвоїли 78967 кг зерна. Найбільшу кількість зерна було розкрадено на території західноукраїнських областей. Причому найбільше крали зерно їздові, які перевозили його від

комбайнів на склади [483, арк. 35-36]. Згідно з даними представника Ради у справах колгоспів при уряді СРСР, по УРСР за 4 місяці 1952 р. у колгоспів громадянами було захоплено близько 8000 га землі і розкрадено більше 5000000 руб. колгоспних грошей. Причому майже в усіх випадках по справах проходили голови колгоспів [486, арк. 60].

Найбільше крадіжок на загальну суму 19,9 млн. руб. за період 1949–1952 рр. було зафіксовано у системі харчової промисловості УРСР, а також Міністерства м'ясо-молочної промисловості (17,1 млн. руб.), Міністерства легкої промисловості (12,6 млн. руб.) і Укрпромради (17,7 млн. руб.). Протягом 1951 – 1-го кварталу 1952 рр. за махінації та розкрадання у сфері легкої, харчової, м'ясо-молочної, рибної промисловості УРСР було засуджено 3383 особи, які мали, за рішеннями судів, повернути державі 13878200 руб. [489, арк.2-3].

Проте частина злочинів у сфері економічної діяльності не була розкрита, в тому числі й внаслідок халатного ставлення частини правоохоронців до виконання своїх обов'язків, а також через перевантаження справами оперативних працівників. Так, у ніч з 17 на 18 січня 1951 року у магазині № 86 Львівського міськпромторгу було здійснено крадіжку товарів на суму понад 45000 руб. На місце злочину виїжджав прокурор Сталінського району м.Львів і заступник начальника 10-го відділу міліції, які здійснили поверховий огляд місця злочину, не помітивши речей, що належали злочинцям і були пізніше знайдені у підвалі. Злочин залишився не розкритим і через три місяці 18 квітня 1951 р. карну справу було припинено. Такі випадки припинення карних справ органами міліції м.Львів були не поодинокими. У м.Красний Луч Ворошиловградської області у жовтні 1951 р. було здійснено дві крадіжки у магазинах № 2 і № 8, звідки вкрадено товарів на суму понад 78000 руб. Злочин залишився не розкритим і на цій підставі у січні 1952 р. міським відділом міліції ці карні справи були припинені. Подібні факти поганого розкриття злочинів встановлені у Сталінській, Харківській та інших областях. Вивченням справ про розкрадачів соціалістичної власності, що тривалий час знаходилися

на розгляді судово-прокурорських органів, встановлено, що органи міліції, прокуратури, суду замість швидкого і якісного розслідування справ у ряді випадків допускали затягування слідства, чим знижувалася ефективність боротьби із розкрадачами. Також встановлено, що за окремими справами розслідування велося роками. Через неможливість встановити особи злочинців у Ворошиловградській області станом на 1 серпня 1952 р. призупинено 646 справ на крадіїв соціалістичної власності, якими державі було завдано збитків на суму 10543698 руб. У Херсонській області було призупинено 124 справи по крадіях, якими було завдано збитків на 1378550 руб. По Харкову станом на 1 квітня 1952 р. призупинено 48 справ (вкрадено 167000 руб.) [478, арк. 3-4].

У 1953 р. прокуратурою Сталінської області було викрито злочинну групу, учасники якої розкрадали гроші у рибному кооперативі Сталінської області. По справі було заарештовано 23 особи, які за період з 1950 по 1953 рр. привласнили близько 2000000 руб. [496, арк. 56]. 14 травня 1954 р. органами міліції м.Київ було викрито організовану групу, яка займалася купівлею та подальшим перепродажем облігацій Державної позики, у кількості 14 осіб. У злочинців було вилучено облігацій державних позик на загальну суму 5117380 руб., грошей на ощадних книжках – 102727 руб., монет золотих царської чеканки – 652,5 руб. Крім того було вилучено 2 кг золота, 60 марок, 10 крон, 20 доларів. У ході слідства було виявлено, що члени групи скуповували на ринках облігації по 5–6 руб., а потім перепродували їх основним тримачам позики по 9–10 руб [496, арк. 66-68].

Дані свідчать, що на Донбасі діяли організовані угруповання, до яких входило відносно небагато громадян, але вони розкрадали державну власність в особливо великих розмірах. Донбас їх приваблював великими розмірами будівництва, де відкривалися можливості для різного роду розтрат, та забезпечення продуктами харчування досить значної кількості людей. Крім того, специфіка роботи на шахтах створювала можливості для різних махінацій, коли шахтарі іноді навіть не знали норм видобутку та розцінок на них за відсутності профспілкових організацій або обмеженості їхнього впливу. У той

же час у магазинах шахтарських поселень, за свідченнями робітників, було багато горілчаних виробів, а обстановка за відсутності достатньої кількості закладів культурно-побутового обслуговування сприяла поширенню хуліганства, у тому числі бійок серед робітників. Такий стан речей призводив до концентрації незаконної діяльності у руках відносно невеликої групи людей, зацікавлених у збереженні низького рівня культурно-побутового обслуговування та освітнього рівня робітників, певна частина з яких систематично пиячила.

У доповідній записці завідувача Сектора відділу важкої промисловості ЦК КП(б)У Шевченка від 21 червня 1950 р. Л.Мельникову на основі вивчення матеріалів Єнакієвського міськвідділу МДБ зазначалося, що молоді працівники Єнакієвського металургійного заводу здійснювали велику кількість аморальних вчинків, у тому числі хуліганських дій та пограбувань. Водночас у документі підкреслювалося, що у цехах заводу зберігається вкрай незадовільний стан побутових приміщень для робітників. 80–85 % працівників не мали можливості після роботи помитися й були вимушені йти до гуртожитків брудними [470, арк. 132-133].

Подібні факти також відзначалися у довідці інструктора відділу важкої промисловості ЦК КП(б)У Погребняка, де наголошувалося на відсутність елементарних побутових умов для багатьох працівників Єнакієвського металургійного заводу [471, арк. 114]. Така сама ситуація спостерігалася й на багатьох підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Так, у матеріалах статуправління щодо результатів виконання плану капітальних робіт по Міністерству вугільної промисловості УРСР за 1949 рік за підписом начальника В.Бурліна зазначалося, що незадовільні соціально-побутові умови проживання ставали однією з головних причин високого рівня плинності кадрів та порушень трудової дисципліни [473, арк.33]. Суттєві проблеми відзначалися й у справі облаштування учнів фабрично-заводських училищ, частина з яких не була обладнана для прийняття зростаючої кількості молодих людей [517, арк. 8-12].

Тільки протягом першого кварталу 1950 р., згідно з довідкою начальника відділу «А» МДБ УРСР Подобєдова від 21 червня 1950 р., по Сталінській області було притягнуто до відповідальності 315 осіб віком до 25 років (36 % від загальної кількості), по Ворошиловградській області – 92 особи (21,7 %) [497, арк. 157]. Проте у довідці про стан карної злочинності серед молоді в УРСР за 1949 і I квартал 1950 р. від 20 червня 1950 р. начальника управління міліції МДБ УРСР К.Руденка наводилися вже дещо інші дані. Так, із загальної кількості - 9175 осіб, притягнених по лінії карного розшуку до карної відповідальності у першому кварталі 1950 р., 4870 осіб або 53,1 % були молоді люди віком до 25 років. З них комсомольців було 447 осіб або 9,2 % від загальної кількості молоді, притягнутої до карної відповідальності. Причому найбільше молодих людей було притягнуто до карної відповідальності у Сталінській, Ворошиловградській, Київській та Харківській областях [497, арк. 160]. За даними органів прокуратури, на початку 50-х років XX ст. в Україні хуліганські дії в основному вчинялися робітниками і шахтарями, серед яких найбільше молодих людей віком від 16 до 25 років (60,8 %) [485, арк. 92].

Загалом за даними органів прокуратури протягом 1950 р. народними судами України було засуджено 47476 молодих людей. Це на 18201 особу менше, ніж у 1949 р. У першому кварталі 1951 р. було засуджено 8165 молодих людей у віці від 12 до 24 років, що становило 25,5 % від загальної кількості засуджених. Найбільше притягалося до відповідальності за крадіжки державного і суспільного майна, хуліганство та злочини проти особи (вбивства, зґвалтування, побиття, клепа). Причому, за матеріалами судових засідань, мотивацією крадіжок в основному виступало прагнення отримати кошти для придбання горілки [550, арк. 265]. До позбавлення волі у 1950 р. було засуджено 75,3 %, а у I кварталі 1951 р. – 82,9 % осіб, притягнених до кримінальної відповідальності. Судові репресії за порушення соціалістичної законності були більш жорсткими у західноукраїнських областях, ніж у східноукраїнських. Про це свідчив той факт, що суди східних областей

застосували покарання у вигляді позбавлення волі до 75,8 % засуджених [550, арк.300].

У новітніх кримінологічних дослідженнях, спрямованих на механізм дотримання правил, а не їх порушення, відзначається, що підкоренню соціальним нормам сприяють чотири роди суспільних зв'язків: прив'язаність, зобов'язання, участь та віра. А стосунки прив'язаності, і перш за все кохання у сім'ї, є найбільш вагомим фактором, що сприяє утриманню від карної діяльності [588, с.244]. Проте наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. для більшості робітників промислових підприємств Сходу і Півдня України не вдавалося створити належні культурно-побутові умови, які сприяли б утворенню сталих повноцінних сімейних стосунків, а тому не дивними виглядають факти масової участі працівників у хуліганських діях.

Доволі часто негативним прикладом застосування фізичного насильства у вигляді побиття підлеглих ставали дії керівників підприємств, установ та організацій середньої та нижньої ланок. Про масові факти відповідного ставлення до шахтарів свідчили виступи багатьох працівників у жовтні 1950 р. на нараді партійних організацій Донецька і Ворошиловграда [490, арк. 6, 8, 23, 32, 35, 36, 68, 69]. Побиття ув'язнених та затриманих залишалися широко розповсюдженими в органах міліції. Фіксувалися навіть випадки, коли подібні дії вчиняли й працівники прокуратури. Так, прокурор Хмельницького району Вінницької області Н.Довгуля під час оформлення підписки на державну позику регулярно займався побиттям осіб, яких змушував підписатися на позику [485, арк. 72]. Особливо поширеними були факти побиття колгоспників головами колгоспів, які таким чином прагнули «підтримати трудову дисципліну» [474, арк. 94-95].

Подібні випадки спостерігалися й у середовищі партійних працівників, коли керівники не лише ображали підлеглих, а й вдавалися до рукоприкладства. Матеріали відповідних перевірок свідчили, що в абсолютній більшості випадків подібні керівники лише переводилися на інше місце роботи, а практики відшкодування матеріальних та моральних збитків у випадку завдання

підлеглим легких тілесних ушкоджень практично не існувало [533, арк. 38, 49-51, 89, 131, 211, 289-290, 485].

Варто наголосити, що в радянських документах до хуліганських дій нерідко зараховували масові бійки робітників, до чого призводили суперечки на етнічній основі, спроби помститися за минулі образи та інтереси родинно-земляцьких угруповань [471, арк. 138-142]. Так, у грудні 1949 р. група стрільців табірної відділення № 1 м.Жданів, зазнавши образи з боку хуліганів поблизу кінотеатру, заради помсти здійснила напад на місцевий гуртожиток робітників, під час якого тілесні ушкодження отримали багато молодих людей, які не мали жодного відношення до хуліганських дій. Однак робітників було побито і під конвоєм передано до міліції [502, арк.342].

У ніч на 20 червня 1949 р. група молодих робітників Горлівської контори «Союзпромонтаж» у кількості 60 осіб, озброївшись камінням та залізними прутами, здійснила напад, який у радянських документах також характеризувався як «хуліганський», на гуртожиток № 84 Горлівського коксохімічного заводу [497, арк.163].

Під час бійки молодих працівників 12 березня 1950 р. у поселенні Нестерівка Сталіно – заводського району м.Сталіно був убитий ножом секретар комсомольської організації контори тресту «Сталінметалургбуд» В.Левченко, який намагався припинити бійку між нетверезими робітниками. Перевіркою було встановлено, що ініціаторами бійки виступили робітники, які прибули з сільської місцевості, і намагалися «відстояти інтереси земляків» [511, арк. 29].

20 вересня 1950 р. у селищі Донська сторона м.Сталіно відбулася масова бійка за участі солдатів місцевого гарнізону та робітників, яка виникла на ґрунті взаємних образ на підставі етнічної належності. Причому найбільшу жорстокість виявили вихідці з Кавказу та Середньої Азії, які, використовуючи холодну зброю, важко поранили кількох своїх опонентів [498, арк.112]. Аналіз практики кваліфікації незаконних дій, пов'язаних із участю у масових бійках, свідчить, що у випадку, коли внаслідок зіткнень не було вбитих, то такі дії розцінювалися як «хуліганство» із призначенням, як правило,

адміністративного покарання. Однак частина юристів виступала проти такого підходу, наголошуючи на необхідності більш широкого застосування покарання у вигляді позбавлення волі з метою обмежити участь молоді у масових бійках. Попри це були зафіксовані випадки, коли громадяни закінчували життя самогубством, прагнучи уникнути, як їм здавалося, неминучого ув'язнення за хуліганські вчинки. Особливо розповсюдженим це явище було у середовищі тих, хто вже відбував покарання, маючи невеликі строки ув'язнення [209, с.374; 483, арк.182].

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. найбільш поширеною хуліганська поведінка була серед молодих людей Донецької та Ворошиловградської областей, причому близько 10 % із числа затриманих хуліганів складали комсомольці [497, арк.160-161]. Як відзначалося у доповідній записці про недоліки у партійно-політичній і виховній роботі серед особового складу органів міліції МДБ УРСР від завідувача адміністративним відділом ЦК Дроздова і завідувача сектором адміністративного відділу ЦК Голинного, у цей час кількість зафіксованих випадків хуліганства на території цих областей поступово збільшувалася [504, арк.213]. Поруч із цим кількість засуджених за хуліганство у західноукраїнських областях у 1950 р. порівняно із 1949 р. також збільшилася на 42 % в основному за рахунок правопорушень п'яних молодих людей [529, арк. 296]. Зростання кількості хуліганських проявів у 1951 р. пояснювалося формуванням у середовищі молодих людей впевненості у тому, що подібні їхні дії із розумінням сприймаються суспільством, а працівники правоохоронних органів «не карають за побиття неправих». У багатьох випадках хуліганські дії тягнули за собою крадіжки з метою подальшого придбання горілки або ж спроби зґвалтування, а дещо рідше – завдання важких тілесних ушкоджень та вбивства [529, арк. 265].

Отже, кримінально-правовий контроль за злочинністю у повоєнний час набрав інших форм. Протидія злочинним діянням, які стояли на заваді перемозі над нацизмом в умовах Другої світової війни, поступилася протистоянню з

негативними явищами мирного життя, що проявлялися у різноманітних сферах суспільних відносин.

Висновки до розділу 5

Радянське кримінальне право можна характеризуватися у повоєнний період скасуванням норм, ухвалених в умовах воєнного часу, з одного боку, а з другого – подальшим посиленням репресивної політики держави. Якщо перша тенденція була помітна у численних актах амністії, що дозволяли звільняти злочинців від подальшого відбуття чи зменшення терміну покарання, то друга – проявлялася у відновленні 12 січня 1950 р. смертної кари для шпигунів, зрадників, диверсантів, яку було скасовано Указом Президії Верховної Ради СРСР 26 травня 1947 р. і замінено на ув'язнення терміном на 25 років.

Після завершення війни відзначалося збільшення випадків збройних пограбувань, крадіжок та розкрадань, які в основному обумовлювалися прагненням за будь-яку ціну отримати матеріальні цінності. Прагнення до наживи обумовлювало утворення банд, які професійно займалися пограбуванням помешкань громадян. Поступово збільшувалася питома вага крадіжок у промисловості та кооперації, коли злодії використовували похибки і прорахунки у системі звітності чи обліку. Все більшого розповсюдження набувало хабарництво, яке частиною радянських керівників вже розглядалося як один із обов'язкових «елементів» їхньої роботи.

Повернення із лав армії після завершення бойових дій тих злодіїв у законі, які віддали перевагу захисту своєї країни із зброєю в руках, спричинило криваві сутички серед професійних злочинців, оскільки нові лідери злочинних угруповань не бажали поступатися владою, а те, що частина злодіїв у законі взяли до рук зброю і співробітничали з владою у такий спосіб, сприймалося

іншими як зрада. Протистояння було досить жорстоким і у переважній більшості випадків завершувалося смертю.

Широке застосування покарання у вигляді позбавлення волі сприяло прізонізації населення і формуванню відповідних установок у правосвідомості населення, коли таке покарання розглядалося як «звична річ», уникнення якої пов'язане не із правомірною поведінкою, а з везінням чи вдалим збігом обставин.

Протягом тривалого часу у СРСР існувала практика широкого застосування покарання у вигляді позбавлення волі, що призводило до зростання кількості людей, які перебували під дією карного покарання. Її поширення було продиктоване не лише більшовицькою політикою нагнітання страху, але й економічною доцільністю, оскільки ув'язнені ставали дешевою робочою силою, яка дозволяла вирішувати питання великих «будівництв соціалізму». Трагічне минуле, жорстока, а часом надмірно жорстока політика не могла не відбитися на суспільній психології. Це сприяло поширенню хуліганських вчинків. Кримінально-правова протидія цьому явищу суттєво ускладнювалася соціально-економічною політикою радянської держави.

Масові мобілізації переважно молодих людей на всесоюзні будівництва у другій половині 1940-х років, що в основному здійснювалися примусовими заходами, тягнули за собою не лише дезертирство з підприємств, а й підвищення рівня злочинності у середовищі молоді. Зосередження великої кількості молодих працівників на території східноукраїнських областей стало однією з причин формування процесу їх соціалізації, який нерідко породжував насильство. Тим більше, що у радянському побуті було широко розповсюджене пияцтво. Видача в роки війни спиртних напоїв частині бійців Червоної Армії сприяла тому, що після війни набула поширення практика масового вживання алкогольних напоїв. Вживання алкоголю на виробництві, у побуті та на відпочинку перетворилося на звичне явище, яке фактично не засуджувалося більшістю громадян. Пияки, які у стані сп'яніння не контролювали себе, викликали осуд, але «вміння пити» частиною суспільства визнавалося як

достойнство. Тим більше, у побутових стосунках алкогольні напої часто виступали у якості своєрідної «валюти», коли ними розраховувалися за послуги, висловлюючи таким чином вдячність.

У зв'язку із поширенням у радянській державі насильства у різних його формах зростала кількість проявів хуліганства, яке частиною населення (особливо молодими працівниками східноукраїнських областей) розглядалося як один із засобів (поруч із пияцтвом) проведення вільного часу. Мали місце масові бійки в основному молодих людей, організація протидії яким була організована на недостатньо високому рівні. Це явище було досить розповсюдженим, особливо на території східноукраїнських промислових областей, де участь у подібних діях часто ставала одним із елементів соціалізації, а страх перед покаранням відступав на задній план перед можливим осудом товаришів. Найчастіше в хуліганських діях брали участь п'яні робітники та солдати місцевих військових частин, які таким чином намагалися відстояти свої «права» чи нав'язати правила поведінки. При цьому у деяких випадках причиною виникнення масових бійок ставали сутички на ґрунті міжетнічних суперечок.

Залучення до роботи в органах суду та прокуратури великої кількості осіб, які не мали відповідної фахової підготовки та набиралися поспіхом, тягнуло за собою відносно низьку якість розгляду справ і обґрунтування вироків, а також призводило до високого рівня злочинності у середовищі співробітників правоохоронних органів. Звертає на себе увагу відносно низький рівень професійної підготовки та освіти певної кількості працівників суду та прокуратури. Для багатьох з них уявлення про стан законності були досить специфічними – сформованими в основному під впливом подій війни, поєднані із схильністю до швидкої розправи над тими, кого вважали злочинцями, та відносно низьким рівнем обізнаності із радянським законодавством. Протягом досліджуваного періоду владним органам не вдалося виправити ситуацію у сфері одержання хабарів працівниками суду та прокуратури: родинно-земляцькі відносини неодноразово ставали причиною протиправних дій,

зумовлених як прагненням до наживи, так і бажанням відвернути покарання від родичів чи близьких людей.

На процес кримінально-правового контролю за злочинністю суттєвий вплив справило продовження опору вояками української повстанської армії, яке черговий раз виявило надзвичайну важливість агентурної роботи. Саме вербування із середовища місцевих жителів сприяли викриттю багатьох ватажків УПА. Крім того, широко застосовувалися примусові депортації населення для обмеження підтримки повстанців.

Водночас правила поведінки, сформовані під впливом кримінальної субкультури, справили суттєво менший вплив на колишніх вояків УПА, які перебували в ув'язненні. Сучасники відзначали, що вони, як правило, не лише не приймали правил поведінки, нав'язаних кримінальними авторитетами, а й досить жорстко реагували на спроби тиску, об'єднуючись у організовані групи в місцях позбавлення волі, не дозволяючи кривдити своїх побратимів. Слід також зазначити, що протягом повоєнного періоду репресовані жителі західноукраїнських областей, як і перед війною, відмовлялися писати листи із покайням за власні дії чи за вчинки своїх родичів. А значна кількість вояків УПА не відмовлялись від своїх поглядів навіть перед стратою. Попри це поширення відкритих судових процесів, однією з причин проведення яких була спроба розколоти населення західноукраїнського регіону, сприяло посиленню напруги у суспільстві. Прилюдні страти повстанців неоднозначно сприймалися місцевим населенням, значна частина якого на тривалий час зберегла ненависть чи неповагу до радянської влади.

РОЗДІЛ 6

ХАРАКТЕРНІ РИСИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

6.1. Вплив десталінізації на заходи кримінально-правового контролю у 1953–1955 рр.

Процес десталінізації позначився на багатьох сферах життя радянського суспільства і потягнув за собою зміни у сфері організації кримінально-правового контролю за злочинністю. Однією з найбільш гучних справ, пов'язаною з десталінізацією, стала «справа лікарів». 13 січня 1953 р. у газеті «Правда» з'явилася стаття, де провідні професори медицини обвинувачувалися у зв'язках з американською розвідкою і сіоністськими організаціями. Автори публікації наголошували, що «учасники терористичної групи, використовуючи своє становище лікарів зловживаючи здоров'ям хворих підривали здоров'я останніх»... Злочинці зізналися, що вони приховали інформацію про те, що у Жданова був інфаркт міокарда і призначили йому режим протипоказаний цьому захворюванню, що призвело до загибелі діяча. У статті наголошувалося, що «наймитів, що продалися за долари і стерлінги, радянський народ роздушить, як мерзенну гадину» [250].

У радянському суспільстві нагніталися антиєврейські настрої. Це призвело до поширення побутового антисемітизму, що тягнуло за собою зростання кількості конфліктних ситуацій, частина з яких призводила до порушення законів. Спалахи антисемітизму особливо були помітними на території центральних, південних та східних областей України. Вони виражалися у розповсюдженні листівок із антисемітськими закликами, побитті євреїв, завданні їм різного роду збитків та у побутових образах і приниженнях. Так, у січні 1953 р. у великих містах України

розповсюджувалися листівки антисемітського змісту [492, арк. 24, 32]. За повідомленнями партійних органів частина громадян вже була готовою вбивати євреїв. Після того як 9 лютого 1953 р. невідомі підірвали бомбу на території радянської місії у Тель-Авіві, і було розірвано дипломатичні відносини між СРСР і Ізраїлем, почалася масова антисемітська істерія, євреїв принижували і били на вулицях великих міст [98, с.257]. Водночас передчуття нової хвилі «великого терору» хвилювало не тільки євреїв. Відзначалася стурбованість людей, які порівнювали «справу лікарів» із репресіями 1937–1938 років. Побоювання відновлення масштабних репресій охопило широкі верстви населення різних регіонів України [492, арк. 18, 24, 34, 50].

Існує припущення, що саме смерть «вождя народів» відвернула спробу здійснення нової хвилі терору. Це твердження підкріплюється тим, що наприкінці 1952 – на початку 1953 рр. відбувався перегляд справ людей, які відбули терміни ув'язнення по 58-й статті. Їх знову почали заарештовувати, вимагати нових зізнань і в результаті висилали у віддалені райони Сибіру [98, с.257].

Прагнення Л.Берії до верховної влади зробило його протягом березня-червня 1953 р. найбільш активним членом нового керівництва. Саме йому належали певні ініціативи, що вплинули на формування політичних настроїв населення. Серед таких ініціатив виділялися передусім реформа держбезпеки та припинення «справи лікарів». Ініційовані як кроки боротьби за владу, ці дії свідчили про розуміння того факту, що продовження репресивної політики у суспільстві ставало неможливим. Водночас у боротьбі за владні повноваження Л.Берія широко використовував насильницькі засоби. Так, уже 16 березня за наказом Л. Берії було заарештовано головного слідчого у «справі лікарів» Рюміна, а заарештованих лікарів звільнено. А 27 березня 1953 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених, яким винесений вирок з терміном ув'язнення до п'яти років позбавлення волі. Хоча цей законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на термін більший, ніж 5 років, він

був безперечним кроком уперед порівняно зі становищем, що існувало до цього. 3 квітня Президія ЦК КПРС визнала, що «справа лікарів» було сфабриковано і переклала відповідальність за це на колишнього міністра МДБ С.Ігнатова. 4 квітня Л.Берія підписав наказ, який забороняв тортури під час допитів затриманих, а 6 квітня радянські люди дізналися із повідомлень преси про фабрикацію «справи лікарів». У квітні були звільнені особи, які проходили по «справі лікарів» [186, с.433].

Внаслідок проведення амністії на підставі указу від 27 березня 1953 р. у країні різко зріс рівень злочинності. З метою боротьби із карними злочинцями внутрішні війська, у переважній більшості віддані Л.Берії, було приведено у бойову готовність. Фактично, він свідомо інспірував напруження обстановки у суспільстві, плануючи у перспективі захоплення влади. З одного боку «стимулювалася» потреба у сильному впевненому лідері, а з іншої – під руками опинялися сили, підконтрольні йому. На членів Політбюро готувалися «особливі папки». Готувалися також і ідеологічні передумови захоплення влади і, поза сумнівом, розправи [23].

У середовищі вищого партійного керівництва відбувалася боротьба за владу, яка обумовлювала «відхрещування» від злочинів сталінської епохи, поєднана із звинуваченням політичних супротивників у скоєнні злочинів. Причому політична ініціатива у прийнятті рішень ставала досить важливим засобом цієї боротьби. Тому час виступу проти опонента чи опонентів став відігравати ключову роль в успішності політичних баталій. Такий цейтнот обумовлював певну недолугість пояснень деяких політичних кроків, що неоднозначно сприймалися у середовищі пересічних громадян. Обвинувачення політичних опонентів та їх «прибирання» з політичної арени здійснювалося фактично сталінськими методами, а от для пояснення цих дій залучалися певні мобілізаційні технології, хоча й розраховані на вкрай недалеких людей.

Показовим у цьому плані є знищення Л.Берії, що дало можливість зробити досить чіткий зріз у висвітленні політичних настроїв громадян із визначенням їх ставлення до вищого партійного керівництва та перспектив розвитку СРСР в

цілому. Л.Берія було заарештовано 26 червня 1953 р. на спільному засіданні Президії ЦК КПРС і Президії Ради міністрів СРСР. За однією з версій, автором якої є М.Хрущов, Берію негайно розстріляли у сусідній кімнаті; за іншою – його судили й розстріляли наприкінці грудня 1953 р. У Києві було заарештовано й згодом страчено міністра внутрішніх справ УРСР П.Мешика та його першого заступника С.Мільштейна, а також замінено більшість начальників обласних управлінь МВС республіки. М.Хрущов наголошував, що Л.Берія хотів об'єднати всіх націоналістів проти росіян. Саме М.Хрущов звинувачував Л.Берію у тому, що він ставив кадрове питання під кутом антиросійської спрямованості [330, с.30]. Від підлеглих на місцях вимагалось підтримати (або, якщо Берія був розстріляний, відразу – легітимізувати) застосування вищої міри покарання стосовно Л.Берії. Крім того, влітку 1953 р. сталися значні зміни у керівництві УРСР. У червні пленум ЦК Компартії України звільнив з посади першого секретаря Л.Мельникова, а на його місце призначив О.Кириченка. Уже 9 липня 1953 р. відбувся об'єднаний пленум Київського обкому і міськкому КП України, де аналізувалася проведена робота по обговоренню постанови пленуму ЦК КПРС від 7 липня 1953 р. «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берії» [308, с.316].

На пленумах у різних областях України вказувалося на необхідність рішучого посилення партійного контролю за роботою органів МВС. У виступах наводилися факти, коли обласні управління МВС призначали працівників, не рахуючись із думкою партійних організацій, а начальники управлінь забороняли своїм підлеглим інформувати про них партійні органи [493, арк. 151]. На об'єднаному пленумі Рівненського обкому і міськкому партії повідомлялося про те, що начальник обласного управління МВС Сараєв висловився проти виконання комуністами-працівниками МВС партійних доручень і з цього питання звертався до П.Мешика. Начальник обласного управління міліції цієї області Шкарбан допускав стеження працівників міліції за секретарями міськкому партії [493, арк. 152]. Звинувачення працівників міліції у стеженні за партійними функціонерами по суті викликало

стурбованість всього бюрократичного апарату радянської держави, оскільки обмежувало свободу дій працівників різних рівнів. Водночас його можна було розглядати як певну протизавагу свавілля місцевих чиновників та працівників високого рангу, відповідальність за яке могла настати після зміни політичного керівництва у державі. Така перспектива досить чітко виявилася саме після усунення з політичної арени Л.Берії та загострення боротьби між провідними партійними лідерами за владу.

Під час обговорень справи Л.Берії в абсолютній більшості партійних організаціях висловлювалася критика на адресу роботи МВС, засуджувалося обмеження впливу партійних органів на міліцію, «грубе адміністрування» місцевих чиновників, які іноді ігнорували розпорядження профільних міністерств [518, арк.25], обговорювалися відносини у вищих ешелонах влади радянської держави. Можливо, що саме пов'язування громадянами особи Л.Берії з діяльністю Й.Сталіна потягнуло за собою подальший процес десталінізації.

У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала право Верховному Суду на підставі протестів Генпрокурора переглядати рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та «особливої наради» при НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР [256, с.776]. Із системи органів МВС–КДБ повністю було вилучено надані їм свого часу судові функції. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. було ліквідовано воєнні трибунали, а також Особливу нараду, яка могла виносити вироки навіть заочно. Замість внутрішньої прокуратури МВС–МДБ в системі Прокуратури СРСР було утворено спеціальний відділ, який повинен був контролювати діяльність правоохоронних органів [186, с.378].

Протягом 1953–1955 рр. було проведено комплексні перевірки органів МВС–МДБ, які викрили немало фактів порушення законності. Здебільшого виявлені порушення доводилися до відома особливого складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Так, у наказі від 4 квітня 1953 р. за підписом Л.Берії відзначалося, що у слідчій роботі органів МДБ мали

місце грубі порушення законів, арешти невинних громадян, фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різних способів катування, жорстокі побої заарештованих. Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян [256, с.777].

Після того, як Л.Берія був усунений від влади, за ініціативою М.Хрущова було здійснено кадрові чистки в органах МВС, які супроводжувалися посиленням партійного керівництва міністерством, було створено Комітет державної безпеки (КДБ), запроваджено порядок утвердження секретарів парторганізацій республіканських комітетів та обласних управлінь силових органів комітетами партії. Склад колегії КДБ Української РСР і його регіональних управлінь (25 обласних, 178 районних і міських, 6 залізничних) затверджувався парткомами [166, с.81]. Керівні посади в службі держбезпеки та міліції діставалися кандидатурам, санкціонованим першими секретарями обкомів [274, с.5]. У рамках «очищення» від осіб, які «не викликали політичної довіри, злісних порушників соціалістичної законності, кар'єристів, морально нестійких, а також малограмотних і відсталих працівників», з органів держбезпеки було звільнено близько 18000 працівників [327, с.415–416].

В областях УРСР постановами бюро обкомів КПУ були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, до складу яких входили прокурори областей, начальники УКДБ та МВС. До роботи комісій активно залучався апарат правоохоронних органів, судів, прокуратури [191, с.137].

19 січня 1955 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про заходи з дальшого зміцнення соціалістичної законності і посилення прокурорського нагляду». Це дозволило значно розширити прокурорські перевірки роботи органів міліції. Проте структурна і політична реорганізація спецслужб не змінила природи радянської каральної системи. Органи держбезпеки зберегли за собою каральні функції, а апарат КДБ за кількістю співробітників втричі перевищував довоєнні показники [254, с.170]. Це зумовлювалося посиленням

протидії інакомисленню, а в Україні – й необхідністю нейтралізації впливу боротьби ОУН та УПА поруч з радянізацією західноукраїнських областей.

Догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву, що позначилося на порушенні кримінальних справ і засудженні частини священнослужителів та віруючих [14, с.225–226]. У 1953 р. в країні було виявлено 104 підпільних релігійних секти антирадянської спрямованості [495, арк. 59]. Наголошувалося, що всі сектанти з «істинно-православних християн» вороже ставилися до колгоспів, відмовляючись працювати. В усіх сілрадах вони рахувалися як одноосібники, що мали присадибні ділянки. Сектанти регулярно не виконували планів обов'язкових поставок державі і ухилялися від служби в Радянській Армії [495, арк. 118].

5 червня 1954 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою зняла деякі обмеження із спецпоселенців. Проте дія цього документа не поширювалася на учасників самостійницького руху та членів їхніх родин. Лише 29 червня 1956 р. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їх родин» було офіційно визнано, що під час війни та у повоєнний період було безпідставно репресовано велику кількість військовослужбовців, які нічим не запламували себе, перебуваючи у полоні, а також у варварський спосіб шляхом позбавлення грошової допомоги й інших пільг безпідставно покарано їхні родини. У липні-серпні 1956 р. Міністерство оборони й Генеральна Прокуратура СРСР взяли під свій контроль впровадження в життя заходів по амністії і відновленню справедливості до колишніх військовополонених та їхніх родин, ліквідації різноманітних обмежень й захисту їхніх інтересів [45, с.334].

Проблемою залишалося повернення «колишніх членів ОУН із спецпоселень». Значна кількість колишніх оунівців після повернення продовжили антирадянську пропаганду, відмовляючись працювати у колгоспах

і виїжджати на роботу до східноукраїнських областей в рамках оргнаборів [505, арк.1–2]. Вони виступали за повернення їхнього майна та житла, де на той момент проживали представники місцевого колгоспного активу або розміщувалися адміністративні приміщення. При цьому місцеві суди у переважній більшості випадків виносили рішення на користь колишніх спецпоселенців, що свідчило про їх ставлення до приватної власності. Цими рішеннями школи, медпункти, сільради та інші заклади втрачали приміщення, що належали «колишнім членам ОУН» [521, арк. 111]. Так, на 20 червня 1954 р. згідно плану ліквідації хуторів Волинської області було розібрано 1517 будинків, а на нові місця перевезено 1398 [334, арк.130]. На 1 листопада 1954 р. з хуторів Волинської області було виселено 77 господарств (10,3 %) [334, арк.198]. У 1955 р. на територію західноукраїнських областей було переселено 4500 хуторів, з яких 111 – за межі областей [335, арк.116]. Найбільше переселених господарств припадало на Волинську і Рівненську області [335, арк.80]. Примусові переселення тягнули за собою конфлікти на побутовому ґрунті, особливо у випадках підселення переселенців до сільських родин в інших регіонах [515, арк. 24, 27; 510, арк. 99, 153]. Порушення законності мали місце також у випадках примусового обмеження обсягів селянських присадибних ділянок, в тому числі й зі знищенням врожаїв, побиттям громадян головами колгоспів, про що свідчить численні скарги колгоспників [542, арк. 14, 25]. Проте органи міліції на ці порушення, як правило, не реагували, а суди не приймали до розгляду відповідних звернень, оскільки вважалося, що такі дії втілюються у життя відповідно до партійних директив.

Партійні працівники Волинської області наголошували на необхідності скасувати повернення спецпоселенців, оскільки частина сімей була виселена «у порядку відповіді на дії УПА» без висунення цим особам звинувачень. Відсутність звинувачень дозволяла їм вимагати повернення житла та майна, що, на думку місцевих партійних функціонерів, було нерозважлива, тому вони пропонували запровадити заборону на повернення колишніх спецпоселенців до Західної України із одночасною заборonoю повернення їм житла та майна, що

колись їм належали [521, арк. 138]. Згідно з даними МВС, у містах Волинської області у 1956 р. було виявлено велику кількість осіб, у тому числі й достроково звільнених з ув'язнення, які ніде не працювали і вели «паразитичний спосіб життя» [524, арк.240]. Радянські керівники називали численні факти, коли колишні активні учасники оунівського підпілля, які повернулися з місць ув'язнення, не «відмовлялися від своїх поглядів, шляхом погроз, хуліганських дій, побиття, підпалів та розкрадання громадського і державного майна намагалися залякувати населення, знижувати його активність в політичному і громадському житті, підривати трудову дисципліну в колгоспах» [527, арк. 27].

За даними МВС УРСР, протягом 1953–1956 рр. до міст і сіл УРСР прибуло з місць ув'язнення по амністії понад 330000 осіб. Станом на 1 лютого 1956 р. із загальної кількості осіб, що повернулися із місць ув'язнення, не влаштувалися на роботу близько 23000, переважно на території західноукраїнських областей [527, арк.1]. Вони в основному віддавали перевагу праці в індивідуальних господарствах, відмовляючись вступати до колгоспів. У той же час значна частина керівників колективних господарств негативно ставилася до них, ображаючи і відмовляючи у прийомі на роботу.

Не вдалося примусово переселити до Криму й значну частину колишніх членів ОУН, які повернулися із спецпоселень. За інформацією заступника начальника Головного управління оргнабору робітників і переселення при Раді міністрів УРСР С.Костюченка в режимних районах Кримської області органи міліції не приписували осіб, що у минулому були засуджені на тривалі строки позбавлення волі і прибули до Криму як переселенці з інших областей УРСР. У зв'язку з цим головне управління зобов'язало керівництво Волинської, Дрогобицької, Львівської, Полтавської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької областей не оформляти осіб, які в минулому були засуджені на тривалі строки позбавлення волі, для переселення в колгоспи і радгоспи Ялтинського, Алуштинського, Старо-Кримського, Судацького, Балаклавського районів Кримської області [532, арк. 86]. До Криму

«незаконно» намагалися потрапити й примусово виселені кримські татари, які з цією метою використовували підроблені документи [541, арк.71-72].

Поруч з цим найбільш поширеним видом злочинів в УРСР продовжували залишатися економічні злочини, представлені передусім розкраданням соціалістичної власності, що, до речі, ставило під сумнів саму концепцію радянського соціалістичного суспільства, об'єднаного спільною метою у вигляді розбудови соціалістичної держави. Так, за даними прокурора УРСР Д.Панасюка, у 1955 р. найбільш розповсюдженим злочином було саме розкрадання соціалістичної власності. У 1955 р. до суду передано 23788 справ на розкрадачів, з них 1750 осіб - вдруге засуджені за розкрадання [522, арк. 55-56]. Водночас із 32463 зареєстрованих у 1955 р. особливо небезпечних злочинів було розкрито 28788 (88,7 %). Найбільша кількість нерозкритих злочинів фіксувалася у Сталінській та Ворошиловградській областях та в м.Києві. Д.Панасюк наголошував на розповсюдженні випадків, коли працівники міліції не реєстрували злочини у випадку сумнівів щодо їх розкриття [522, арк. 52].

У 1955 р. органами міліції, в тому числі й у рамках протидії вчиненню дрібних крадіжок, було притягнуто до карної відповідальності 17180 осіб, які ніде не працювали. Крім того, притягнуто до відповідальності 3720 осіб, які не мали постійного місця проживання і вели паразитичний спосіб життя [523, арк. 131]. З січня 1955 по липень 1958 рр. на території УРСР було затримано і засуджено згідно указу від 23 липня 1951 р. 454 особи, які не мали постійного місця проживання, злісно ухилялися від суспільнокорисної праці і вели паразитичний спосіб життя [544, арк. 76].

Поруч з цим слідчими органами було викрито й ряд розкрадань державної власності в особливо великих розмірах.

У 1955 р. слідством викрито розкрадання 2346000 руб. за період 1950–1954 рр. у Жданівському риболовецькому кооперативі, його крамницях, рибному господарстві, складах і базах. Злочини скоювалися, головним чином, шляхом вилучення та привласнення грошової виручки у крамницях, що вуалювалося складанням фіктивних безтоварних документів та бухгалтерських проведення,

частковим прибуткуванням товарів, а також невірним їх списанням на збитки [514, арк. 3]. Цього самого року у Миколаївській конторі міськотпзбуту було викрито групу розкрадачів на чолі із директором контори Цейтлін А. Користуючись тим, що постачальник вугілля – трест «Чистяківвугілля» – внаслідок відсутності на станції Розсипна вагонних ваг не зважував вагони, обмежуючись маркшейдерським заміром, злочинці систематично складали фіктивні акти про нестачу у кожному вагоні 4-5 т вугілля, чим довели шахтоуправління м.Орджонікідзе до важкого матеріального стану. Надлишки вугілля злочинці продавали по ціні від 400 до 600 руб. за тонну при державній ціні – 150 руб. [514, арк. 10].

14 травня 1954 р. органами міліції м.Києва викрито організовану групу у кількості 14 осіб, яка займалася спекуляцією облігаціями Державної позики. У злочинців було вилучено облігацій державних позик на загальну суму 5117380 руб., грошей на ощадних книжках – 102727 руб., монет золотих царської чеканки на суму 652,5 руб., 2 кг золота, 60 марок, 10 крон, 20 доларів. У ході слідства вдалося виявити, що члени групи купували на ринках облігації по 5–6 руб., а потім перепродавали їх основним тримачам позики по 9–10 руб. [496, арк. 68].

У системі державної торгівлі протягом 1953 р. було порушено 663 карні справи на 1106 осіб, у 1954 р. порушено 338 карних справ на 523 особи. По лінії споживчої кооперації за цей проміжок часу було порушено у 1953 р. 1227 карних справ, по яких проходили 1538 осіб, а у 1954 р. порушено 667 карних справ на 819 осіб [514, арк. 328].

Загальна сума виявлених крадіжок і розтрат матеріальних цінностей та грошових коштів по Міністерству паливної промисловості УРСР досягла за 1954 р. 1557000 руб., а за перше півріччя 1955 р. – 1101000 руб., по системі Укрпромради за 1954 р. – 10097000 руб., а за перше півріччя 1955 р. – 3451000 руб [514, арк. 26]. В організаціях і підприємствах Міністерства торгівлі УРСР за три квартали 1954 р. було виявлено 858 випадків недостач, розтрат і крадіжок на загальну суму 13242000 руб. [514, арк. 321].

Органами прокуратури відзначалося, що після видання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію» активність по викриттю розкрадачів соціалістичної власності певною мірою зменшилася [514, арк. 350]. Але вже 20 вересня 1955 р. було прийнято постанову ЦК КП України «Про посилення боротьби з розтратами і крадіжками в організаціях торгівлі, промислової кооперації і місцевої промисловості Української РСР». Зміст цієї постанови обговорювався на зборах первинних партійних організацій торгової мережі, промислової кооперації і місцевої промисловості [514, арк. 476].

Згідно з цією постановою органи міліції, здійснюючи боротьбу із крадіжками та розкраданням соціалістичної власності, порушили на жовтень 1955 р. 891 кримінальну справу на 1298 осіб [514, арк. 494]. Загалом судами УРСР за три квартали 1956 р. було засуджено за розкрадання державного і громадського майна 13162 особи проти 12191 особи за цей же період 1955 р. За дрібні крадіжки у 1956 р. було засуджено 9291 особу проти 10113 у 1955 р., з них 4707 осіб за крадіжки в колгоспах. Найбільше громадян було засуджено за розкрадання у Сталінській області – 1422 особи, Ворошиловградській – 821, Одеській – 801, Кримській – 719, Київській – 684, Дніпропетровській – 641, Хмельницькій – 624 особи [520, арк.92].

Попри розповсюджене у 1950-х роках твердження про те, що в СРСР було ліквідовано всі внутрішні соціальні причини злочинності, яка характеризувалася лише як пережиток минулого, кримінологи вели мову про те, що злочинність являє собою явище суспільного життя.

Різно зросла кількість зафіксованих випадків хуліганства у другій половині 1953 р., що зумовлювалося амністією ув'язнених. У документах уповноважених ЦК КП України стверджувалося, що протягом другого півріччя 1953 р. набуло великого поширення хуліганство серед підлітків у віці 17–18 років на території Донбасу, а також кількість крадіжок, вбивств та статевих злочинів. Причому стверджувалося, що зростання злочинності мало місце внаслідок прибуття на Донбас великої кількості амністованих підлітків із різних регіонів СРСР. У 1953 р. тільки до м.Сталіно прибуло 173 зареєстрованих неповнолітніх, значна

частина яких не припинила своєї злочинної діяльності [523, арк. 236]. Відзначалося, що серед засуджених у 1955 р. по Сталінській та Ворошиловградській областях було багато таких, хто ніде не працював, у минулому судимих, які після звільнення поновили злочинну діяльність. Причому саме вони втягували у злочинну діяльність молодь. А особливо помітним це явище стало після амністії 1953 р. [522, арк. 126-127].

У 1953 р. органами міліції Сталінської області було затримано 526 безпритульних і 6684 бездоглядних дітей за хуліганство та випрошування милостині [499, арк. 22]. А протягом першого півріччя 1954 р. по Сталінській області було затримано 123 безпритульних та 1624 бездоглядних дітей в основному за хуліганство. При цьому більшість затриманих були у Сталіно – відповідно 101 за безпритульність і 860 за бездоглядність. Із загальної кількості затриманих бездоглядних 1146 осіб або 70 % становили учні шкіл Міністерства освіти, які не відвідували заняття, займалися дрібними крадіжками, здійснювали хуліганські вчинки та випрошували милостиню [499, арк. 1]. Результатом такого стану речей, за даними органів прокуратури, стало засудження по Сталінській області лише протягом першого півріччя 1954 р. 283 неповнолітніх [499, арк. 4].

Відповідно до даних уповноважених ЦК КП України, які здійснювали перевірки стану роботи з організації протидії кримінальній злочинності серед молоді у Сталінській області протягом 1954 р., у багатьох гуртожитках не встановлювалося чергування, внаслідок чого частина з кімнат перетворювалася на місця для азартних ігор і притони. У окремих гуртожитках підприємств і шкіл трудового резерву молоді працівники також проживали у жахливих житлово-побутових умовах, що відображалось на їхній поведінці і сприяло участі у хуліганських діях, скоєнні аморальних вчинків і злочинів [499, арк. 19]. У магазинах багатьох робітничих селищ не було у продажу ніяких продуктів, окрім горілки. За відсутності закладів культури молоді люди віддавали перевагу хуліганству у п'яному вигляді на території гуртожитків. Причому

бійки проходили із масовим використанням холодної зброї та палиць, металевих прутів і каміння [499, арк. 41].

Участь частини молодих людей у хуліганських діях зумовлювалася також практикою виключення частини учнів із шкіл. Так, враховуючи, що виключення дітей із шкіл часто призводить до перетворення їх на бездоглядних, що сприяло посиленню впливу на них з боку кримінальних елементів, свого часу працівники МВС вважали за необхідне відмінити пункт 9 Наказу Міністра освіти УРСР № 438 від 14 грудня 1955 р. про надання права директорам середніх шкіл виключати учнів з навчальних закладів без права вступу до інших шкіл на строк від 1 до 3 років [536, арк.6].

Невиважена практика надання переваги розвитку підприємств групи «А» в СРСР призводила до обмеження будівництва культурно-побутових об'єктів, що призводило до збереження великої плинності кадрів на них, і, відповідно, до ускладнення роботи самих підприємств внаслідок труднощів із забезпеченням кваліфікованою робочою силою. Була поширена практика не будувати житло на «неперспективних шахтах», де запаси вугілля мали бути відносно швидко вичерпані [513, арк.136]. Обмеження будівництва соціально-побутових та культурних об'єктів на Донбасі через виділення коштів на будівництво нових шахт призводило до збільшення випадків порушення дисципліни та скоєння карних злочинів. Внаслідок цього кошти вимушено спрямовувалися на підтримання правопорядку за рахунок додаткового фінансування правоохоронних органів. Однак лише примусовими засобами ситуацію виправити не вдавалося, про що свідчило зростання кількості правопорушень після амністування ув'язнених у 1953 р. Тому все більше ставало очевидним, що закріплення населення на Донбасі і поліпшення криміногенної обстановки ставало можливим лише за рахунок покращення соціально-побутових умов та умов для відпочинку громадян.

У високоурбанізованому соціумі Донбасу доволі поширеним явищем залишалися пиятика, дрібне хуліганство, дещо рідше фіксувалися масові бійки із застосуванням зброї, погроми, пограбування та вбивства. Великі міста завжди

і всюди були не тільки скупченням значної частини злочинного світу всієї країни, а й місцем, де деякі форми злочинності знаходили свою улюблену «резиденцію», або куди вони прибували, щоб «похизуватися» тут своєю винахідливістю, нерідко страхітливістю. Водночас владні структури неодноразово звертали увагу на факти неналежної фіксації реальної кількості злочинів на місцях через прагнення зменшити негативні показники результативності роботи у справі контролю за злочинністю. Особливо це стосувалося фіксації хуліганських проявів та вбивств, якщо злочинців було важко встановити. Усе це призвело до того, що 30 березня 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було відновлено застосування смертної кари за вчинення навмисних убивств.

Протидія хуліганським проявам протягом досліджуваного періоду в основному зводилася до профілактичного патрулювання вулиць, застосування покарання у вигляді позбавлення волі та, певною мірою, створення передумов для підвищення рівня життя населення із створенням умов для повноцінного підвищення культурно-освітнього рівня та організації відпочинку трудящих. Водночас поширення фізичного насильства у побутових та виробничих стосунках, розповсюдження пияцтва та атеїстичних поглядів, формування світогляду під впливом уявлень про оточення СРСР ворожими країнами Західного світу не сприяли формуванню атмосфери, де хуліганські дії були б неприпустимі.

Недоліком організації протидії поширенню хуліганства була фактична відсутність кримінологічних досліджень із аналізом причин протиправних дій. Не проводилася і віктимологічна профілактика, яка мала б ґрунтуватися на виявленні потенційних потерпілих і відверненні їхньої необдуманого, ризикованої, легковажної, провокаційної поведінки. При цьому застосування покарання у вигляді позбавлення волі часто призводило до посилення впливу криміналітету на осіб, які перед тим не скоювали злочинів. Тим самим формувався певний «кодекс» поведінки осіб, які свого часу перебували в ув'язненні, орієнтований на протистояння із органами державної влади та,

певною мірою, «правовий нігілізм». Хуліганська поведінка досить часто спостерігалася у середовищі молоді, частина з яких втратила батьків під час війни. Формування у їхньому середовищі неформальних груп нерідко супроводжувалося фактами насильства, вчинення яких пов'язувалося із самореалізацією частини молоді. Загалом наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. так званий поствоєнний синдром, складовими якого було зниження цінності людського життя та збільшення сфер застосування насилля, негативно впливав на відносини між членами радянського соціуму.

6.2. Кримінально-правовий контроль за злочинністю у другій половині 1950-х рр.

Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів правлячої партії змінила своє ставлення до інакомислення як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М.Хрущовим, так само як і Й.Сталін, розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу пануючому режимові [256, с.780]. Ознакою постсталінських років був відхід нового керівництва від крайнощів диктатури, який, щоправда, супроводжувався компенсаційним посиленням інституційних важелів, утвердженням комуністичної версії олігархічного правління [313, с.101]. Потужний механізм пропагандистсько-агітаційної машини КПРС формував громадську думку щодо несумісності сталінської моделі зі справжнім соціалізмом. Одночасно було окреслено кордони критики минулого, залишаючи ексклюзивні прерогативи в оцінці сталінщини за вищим керівництвом КПРС. Починаючи з 1956 р., сформувалася думка про необхідність зміцнювати колективне керівництво та соціалістичну законність, оскільки в недалекому минулому ці принципи управління

порушувалися. Нав'язувалося переконання у тому, що культ особи несумісний з марксизмом [248].

Обговорення підсумків XX з'їзду КПРС вийшло за звичні межі схвалення рішень та заяв про готовність боротися за втілення накресленого в життя. Центральне керівництво віддало на відкуп малокомпетентним агітаторам рівня області, району, міста, села не лише читання та коментування на зібраннях трудящих ухвал з'їзду й «закритої» доповіді, а й відповіді на запитання аудиторії. Знаковим стало те, що критику Й. Сталіна громадяни поширювали на оцінку дій місцевих органів влади. Реагуючи на підсумки XX з'їзду КПРС не так, як сподівалася влада, громадяни УРСР відверто висловлювалися про недоліки в роботі керівних структур.

На тлі рішень XX з'їзду КПРС і критики культу особи Й.Сталіна у другій половині 1950-х років спостерігалось збільшення кількості проявів критичного оцінювання радянської дійсності, які розцінювалися як «антирадянська агітація».

На початку 1956 р. почастишали випадки, коли у райони Хмельницької області на адреси громадян надходили антирадянські листівки, написані від імені «Народно-трудового союзу» із закликами до повалення радянської влади [525, арк.43]. На території Київської області поширилися випадки розповсюдження листівок антирадянського змісту. 5 серпня 1956 р. у ряді сіл Володарського, Білоцерківського, Ставищанського і Таращанського районів були розповсюджені листівки «Національно-трудового союзу російських солідаристів», написані російською мовою. У них наголошувалося, що М.Хрущов на XX з'їзді не зізнався про свою участь у репресіях. Повстання 1920-х років називалися прикладами криз радянської системи влади, а кризами розвитку економіки оголошувалися колективізація, голод. Наголошувалося, що відмовившись на словах від Сталіна, його послідовники продовжують курс на пріоритетний розвиток важкої промисловості, а отже потреби людей відходять на другий план. Вимагалось звільнення всіх політв'язнених, проведення відкритого судового засідання над тими, хто засуджував невинних людей,

розслідування «єжовщини», розслідування причетності кожного із сучасних керівників до репресивної діяльності, перейменування всіх міст і сіл, що носять імена радянських вождів, дозвіл безперешкодної критики на всіх зібраннях політики КПРС, перегляду Конституції, створення безпартійних радянських, профспілкових та інших організацій, свободи політичних партій і угруповань, переходу до 7- годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 30 %, отримання колгоспниками права безперешкодного пересування по всій країні. Наголошувалося, що комунізм перетворився на реакційну силу [525, арк.72].

Секретар Київського обкому П.Тронько повідомляв про виявлення на території Сквирського і Володарського районів області листівок «Національно-трудового союзу російських солідаристів» антирадянського змісту. Листівки ідентичного змісту були виявлені у Києві по вул. Комінтерна, в музеї Українського мистецтва [525, арк.78].

Відповіддю на поширення подібних виступів було посилення репресій. Через кілька місяців після XX з'їзду КПРС керівництво СРСР ухвалило рішення, що суперечили ідеям, проголошеним на вищому партійному форумі. Вони націлювали партійні організації, правоохоронні органи на рішучу протидію опозиційним настроям населення, що посилювалися десталінізацією радянського суспільства [191, с.173]. На початку 1957 р. сталися політичні арешти кількох сотень невдоволених суспільним ладом [93, с.18].

В таких умовах протягом 1954–1959 рр. КДБ при Раді Міністрів УРСР ліквідувало 183 націоналістичних та іншого роду антирадянських організацій і груп і притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб [348, арк.248]. У другій половині 1950-х років за ініціативи М.Хрущова різко посилювався тиск на церковні організації, частина яких оголошувалася противниками радянської влади. Так, у довідці про стан боротьби зі злочинністю учасників релігійних сект заступника Прокурора УРСР державного радника юстиції 2-го класу Д.Панасюка від 21 жовтня 1958 р. зазначалося, що протягом 1957 р. за контрреволюційні злочини було притягнуто до судової відповідальності 113 учасників різних релігійних сект, а за дев'ять місяців 1958 р. – 77 осіб.

Найбільшого поширення в Україні набула секта «Свідки бога Іегови». Серед сектантів 66 % притягнутих до відповідальності становили саме представники секти «Свідки бога Іегови», переважна більшість з яких вже мали судимість за контрреволюційні злочини. У зв'язку з цим, Прокуратура УРСР вважала за необхідне зобов'язати партійні, радянські, комсомольські та профспілкові організації республіки значно посилити та систематично проводити антирелігійну пропаганду на підприємствах, в установах, колгоспах та навчальних закладах; зобов'язати органи держбезпеки КДБ при РМ УРСР та Міністерство внутрішніх справ УРСР посилити «профілактичну та виховну роботу» серед ув'язнених сектантів у місцях позбавлення волі; створити такі умови, щоб «у місця позбавлення волі не могла потрапляти реакційна релігійна література, рукописи та інше». Крім того, передбачалося зобов'язати органи держбезпеки КДБ при РМ УРСР, суди та Прокуратуру УРСР «посилити боротьбу з антирадянськими проявами учасників релігійних сект»; зобов'язати судові органи розглядати публічно справи про злочини учасників релігійних сект, залучаючи широкі кола населення, при цьому «найбільш характерні справи» розглядати за місцем скоєння злочину, а процеси по таких справах висвітлювати у пресі [540, арк.309-315].

У вересні 1958 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР вніс на розгляд КПУ ряд пропозицій, що передбачали обмеження впливу релігійних організацій і переслідування їх очільників. На основі інформації спецслужб ЦК КПРС прийняв 28 листопада 1958 р. постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць». Рішення Президії ЦК КПРС було продубльоване ЦК Компартії України, а Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР підготувала Інструктивний лист № 57, яким вимагалось виявляти організаторів паломництва і притягувати їх до відповідальності. Інструктивний лист № 58 рекомендував уповноваженим у справах релігії повідомляти партійні органи про факти активізації діяльності церковних організацій [17, с.277].

Тотальний контроль з боку КДБ здійснювався не лише за конкретними діями й намірами окремих представників опозиційних сил, а навіть над

думками й настроями, що побутували серед населення. Зокрема суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії й держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій [14, с.231; 256, с.783].

У другій половині 1950-х років прослідковуються певні тенденції, пов'язані із специфікою притягнення до відповідальності представників партійного апарату. Система контролю за морально-діловими якостями керівників виконавчо-управлінських структур ґрунтувалася в першу чергу на неформальних, міжособистісних зв'язках і стосунках. При звільненні з посади серед причин найчастіше враховувалися такі: сімейні обставини, виїзд за межі області, вихід на пенсію та у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Такі причини, як «невиконання службових обов'язків» або «зловживання службовим становищем» до уваги не бралися. У той же час протягом першої половини 1950-х рр. систематичне невиконання службових обов'язків, порушення дисципліни, вчинення злочинів, гальмування виконання або і зрив виробничих планів досить часто фіксувалося в рішеннях виконкомів, звітних матеріалах організаційно-інструкторського відділу. Однак письмових доган відповідальним за це працівникам як правило не виносилося. Якщо ж через деякий час вони звільнялися, то в заявах фігурували інші причини.

Хрущовські реформи кінця 1950 – початку 1960-х рр., спрямовані на посилення господарсько-управлінського апарату, в тому випадку, якби вони були доведені до кінця, значно б потіснили на регіональному рівні представників партійної і радянської номенклатури, натомість «висунувши» на перший план представників господарської, технічної номенклатури [197, с.238; 186, с.38–50]. Ця спільна загроза значно сприяла внутрішній консолідації регіональної партійної та радянської номенклатури. Саме в цей час в її середовищі формується і закріплюється своєрідна «професійна моральність», яка полягала в позиції, що «своїх не видають» [18, с.95–106]. Звичайно, це не сприяло значному покращанню морально-ділових якостей, оскільки факти

зловживання або невідповідності посадовим обов'язкам приховувалися. Крім того, догани виносилися фактично виключно в рамках партійної дисципліни, в той час як Рада та облвиконком могли лише прийняти заяву про звільнення.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 липня 1956 р. Міністерства юстиції з союзно-республіканських були перетворені на республіканські, а указом від 30 серпня 1956 р. було розширено права обласних судів і ліквідовано управління юстиції при обласних Радах [254, с.955-956]. Управління Міністерства внутрішніх справ при обласних Радах у грудні того самого року було перетворено на управління внутрішніх справ виконавчих комітетів. Ці перетворення було здійснено в контексті загальнодержавних заходів, спрямованих на послаблення силових структур та посилення судової влади, які відбувалися у країні після XX з'їзду КПРС.

У середині та в другій половині 1950-х років радянське керівництво продовжувало здійснювати примусові переселення громадян. У цей період часу такі дії керівництва відбувалися під приводом «боротьби із неперспективними селами», але їх спрямованість може бути свідченням чергового використання примусових міграцій у рамках «боротьби із політичним бандитизмом». На користь такого твердження може свідчити статистика ліквідації невеликих поселень на території західноукраїнських областей. Процес ліквідації безперспективних поселень значних масштабів набув в західноукраїнському регіоні.

Прагнення колишніх спецпоселенців у другій половині 1950-х років повернути собі житло викликало серйозні суперечки та призводило до підвищення соціальної напруги. Лише протягом 1955–1956 рр. колишніми оунівцями здійснено 10 вбивств, 15 замахів на вбивство, зафіксовано 63 випадки розповсюдження антирадянських листівок, 203 випадки розповсюдження листів із погрозами [505, арк.1–2].

Радянське керівництво Західної України не полишило спроб примусового виселення колишніх українських повстанців, які поверталися до рідних осель після відбуття покарання. Так, згідно з інформацією про хід роботи по

виселенню з області колишніх учасників ОУН секретаря Станіславського обкому КП України Я.Лисенка від 23 квітня 1957 р. відповідно до вказівок ЦК КПУ у Станіславській області було створено обласну комісію, яка протягом січня-лютого 1957 р. переглянула всі кримінальні справи на колишніх учасників ОУН, що повернулися з місць ув'язнення і прийняла рішення повернути до місць ув'язнення 67 осіб і виселити за межі західноукраїнських областей 369 осіб [535, арк. 14].

До Західної України поверталися колишні спецпоселенці, звільнені за амністією, приуроченою до святкування важливих подій в історії СРСР. Так, у доповідній записці від 20 січня 1958 р. заступника міністра внутрішніх справ УРСР Булдовича про хід виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1957 р. «Про амністію в ознаменування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції» вказувалося, що із 36852 справ, які підлягали перевірці на засуджених, що відбували покарання, було перевірено і звільнено 34273 особи, або 99,9 %, в тому числі з виправно-трудових колоній – 22057 осіб, з в'язниць – 10711, дитячих трудових колоній – 1993 особи. Слідчими і судовими органами з 2605 справ було перевірено 2603 справи на осіб, які знаходилися під слідством. Після перевірки всіх було звільнено з-під варти. Із загальної кількості 13276 осіб, засуджених на строки більше 3-х років, фактично зменшено наполовину строк невідбутої частини покарання 11279 особам, або 96,3 % [543, арк.3]. Такі дії сприяли поверненню раніше засуджених українських повстанців та членів їх сімей до рідних осель.

У таких умовах указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1959 р. про зняття обмежень по спецпоселенню і звільненню з-під адміністративного нагляду органів МВС «пособників націоналістичного підпілля та членів їх сімей» було встановлено, що зняття обмежень не тягне за собою повернення їм конфіскованого майна і можливості повернутися на попереднє місце проживання. Однак у зв'язку з тим, що місцеві ради, а також органи міліції і прокуратури не мали необхідних прав по перешкоджанню їх поверненню, протягом 1959 р. до західноукраїнських областей повернулося багато

спецпоселенців, які самовільно займали будинки та земельні ділянки, що колись їм належали, та погрожували сільським активістам, яким були передані ці будинки. Крім того, колишні спецпоселенці подали багато заяв про повернення їм раніше конфіскованого у них майна [543, арк.35].

Проте реакція частини вищого керівництва держави на дії колишніх спецпоселенців залишалася доволі неоднозначною. Так, у листі Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова та Секретаря Президії Верховного Суду СРСР М.Георгадзе від 24 жовтня 1959 р. на ім'я голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Шелепіна відзначалося, що постановою Президії Верховної Ради СРСР було прийнято рішення: як виняток не застосовувати до окремих вояків УПА ст. 6 і ст. 41 кримінального законодавства СРСР і союзних республік у частині заміни смертної кари позбавленням волі, якщо при розгляді справи судом буде встановлена їх активна терористична діяльність і особиста участь у вбивствах радянських людей протягом 1942–1944 рр., оскільки ці злочини на той час передбачали смертну кару [547, арк.33].

У другій половині 1950-х років сталися певні зміни у спрямуванні економічної злочинності, які визначалися ситуацією, пов'язаною з амністією частини в'язнів, зростанням обсягів розкрадання державної власності. Загалом за розкрадання соціалістичної власності у 1956 р. було притягнуто до відповідальності 10905 осіб, а 6687 осіб – за спекуляцію. У них було вилучено цінностей та описано майна на загальну суму 72000000 руб. [523, арк.236].

Кількість випадків розкрадання соціалістичної власності почала збільшуватися за рахунок залучення до злочинної діяльності частини осіб, які були звільнені із місць позбавлення волі завдяки амністії. Крім того, утворювалися злочинні групи на чолі із рецидивістами, які втягували у злочинну діяльність молодь.

Саме на території Ворошиловградської та Донецької областей проживало найбільше зі всіх східноукраїнських областей громадян, які ніде не працювали. Так, у 1956 р. у Макіївці проживали 13273 особи, які ніде не працювали, у Жданові – 898 осіб, у Горлівці – 467 осіб, у Єнакієво – 457, у Краматорську –

327, в Артемівську – 304 особи [524, арк. 203]. В основному ці люди пиячили або організовували притони для гри у карти. Частина з них також віддавала перевагу перепродажу крадених речей на місцевих ринках. Протидія подібній діяльності була організована надзвичайно слабо через відсутність доказів їх протиправної діяльності, достатніх для притягнення до кримінальної відповідальності. Ще гіршою залишалася ситуація в Криму, де під час сезонів відпочинку злочинність різко збільшувалася в основному за рахунок прибуття злочинців з інших областей. У I півріччі 1955 р. у Криму було виявлено 7140 порушників паспортного режиму, у I півріччі 1956 р. – 4862. Протягом осіннього та зимового періоду до Криму прибувало багато осіб без постійного місця проживання (в основному циган, які таким чином «переживали зиму»), які скоювали різні злочини. Цигани постійно переїжджали з місця на місце і відмовлялися співробітничати із слідчими органами. Саме вони підозрювалися у вчиненні багатьох крадіжок. У зв'язку з цим місцеві партійні працівники вважали за необхідне заборонити циганам проживання у Криму [524, арк. 258-259].

Ставлення радянських людей до розкрадання державного майна, як, власне, до факту здійснення крадіжки, було дещо іншим, як по відношенню до крадіжок особистого майна. Так, 29 березня 1956 р. у м.Херсоні під час лекції «Охорона соціалістичної власності – основа багатства і могутності СРСР» в артілі «Будтехмонтаж» електрик С.Старюк заявив: «Люди, які беруть щось із виробництва – це не злодії, а це голодні, їм немає чого їсти, і вони вимушені брати на виробництві. Я сам носив з елеватора пшеницю у чоботах, а зараз я купую з-під прилавка ковбасу. Так невже це крадіжка? Тридцять вісім років ви обманюєте народ своїми обіцянками, а нічого не даєте. У магазинах нічого немає, народ ходить голодний. Чому ви не говорите, скільки народу розстріляли, а тепер прагнете перекласти відповідальність на когось? Де ви були тоді, що ви робите?» [525, арк. 8]. Офіцер радянської армії П.Сич, перебуваючи у відпустці у с.Лисянці, у вечірній школі у присутності учнів, вказуючи на скелет людини, заявив: «Це скелет колгоспника, який розрахувався

із державою, з усіма натуральними податками, а у нього залишилися самі ребра» [525, арк.114].

Протягом 1957 р. перевірки фінансового стану ряду колгоспів УРСР було встановлено значну кількість фактів нецільового використання коштів керівництвом для власних потреб. Було виявлено факти реалізації продукції колгоспів на ринках за завищеними цінами із привласненням частини коштів [534, арк.22]. Практика втручання партійних органів у виробничий процес та розподіл коштів негативно впливала на фінансовий стан [519, арк.30]. А практика притягнення до відповідальності керівників передбачала фактично, що у випадку повернення колгоспам використаних грошей чи майна керівники звільнялися від кримінальної відповідальності, а притягалися лише до дисциплінарної відповідальності по партійній лінії у вигляді виключення з партії чи виключення з числа кандидатів у члени партії [516, арк.2].

У 1957 р. народними судами УРСР за період збирання врожаю (липень-серпень) було розглянуто 1524 справи про розкрадання зерна. По цих справах засуджено 1729 осіб, з них за дрібне розкрадання – 1010 (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1935 р. «Про кримінальну відповідальність за дрібне розкрадання державного і громадського майна»). Найбільше засуджених було у Хмельницькій області (204), Вінницькій (162), Станіславській (137), Тернопільській (107), Херсонській (110), Полтавській (77). Загальна кількість вилученого і повернутого колгоспам зерна становила близько 25 т. Зерно розкрадалося особами, які мали доступ до нього: їздовими, завідувачами токами, комбайнерами, трактористами, шоферами [535, арк. 40].

Попри вжиті заходи зменшити кількість економічних злочинів не вдавалося. Так тільки за 9 місяців 1959 р. у торгових, промислових і будівельних організаціях, а також у колгоспах і радгоспах Кримської області було розкрадено матеріальних цінностей на суму понад 1,5 млн. руб. [546, арк.144].

У зв'язку із зростанням масштабів розкрадання державної власності, збереженням позаекономічного примусу, консервуванням зрівнялівки у оплаті

праці та переслідування приватної ініціативи, що суперечило природі людини, все більшого поширення набувала практика хабарництва, яке пронизувало практично всі верстви радянського суспільства.

У доповідній голови Верховного суду УРСР Ф.Глуха від 13 червня 1959 р. зазначалося, що статистичні дані, а також матеріали узагальнення судової практики щодо хабарництва свідчили про зростання кількості зафіксованих злочинів такого характеру по республіці. У 1956 р. судами за хабарництво було засуджено 211 осіб, у 1957 р. – 289, в 1958 р. – 320 осіб. Найбільше засуджених було у Сталінській, Дніпропетровській, Одеській, Київській, Харківській, Чернівецькій і Станіславській областях. Серед осіб, засуджених за отримання хабара у зв'язку із своїм службовим становищем, найбільше було працівників трестів, обласних контор, керівників підприємств, начальників цехів, працівників райвиконкомів, працівників міліції та автоінспекції, працівників прокурорсько-слідчих і судових органів, працівників вузів, бухгалтерів та ревізорів. Одержання і дача хабара здійснювалася за надання квартир, земельних ділянок під забудову, за вступ до вищого чи середнього навчального закладу, за відпуск сировини чи дефіцитних товарів, за створення більш сприятливих умов праці, з метою збільшення розміру пенсії, а також з метою уникнення покарання за кримінальний злочин [546, арк. 20-21].

Протягом 1958 р. 78,5 % засуджених за хабарництво отримали покарання у вигляді позбавлення волі терміном від 2 до 10 років [546, арк. 47]. При цьому конфіскація майна по ч.ІІ ст. 105 КК УРСР застосовувалася в середньому лише у 30 % випадків. Частіше таку міру покарання застосовували суди Дніпропетровської та Київської областей, а вкрай рідко – Сталінської [546, арк. 52]. Правильною визнавалася практика судів, які, незалежно від застосування конфіскації майна, виносили постанову про стягнення з хабарників сум, одержаних ними як хабарі. Водночас більшість судів, притягаючи хабарників до відповідальності, не забезпечували застосування конфіскації майна, не виявляли належне хабарникам майно, протоколів опису майна не складали і арешту на нього не накладали [546, арк. 58].

Член Верховного суду УРСР В.Ярославський наголошував, що окремі органи слідства і суди одержання колгоспних чи державних грошей службовими особами у вигляді винагород за послуги по службі розцінювали лише як хабарництво і кваліфікували такі дії тільки за ст.105 КК УРСР. Однак ці дії були, на його думку, фактом розкрадання громадських чи державних коштів і, крім ст.105, повинні були кваліфікуватися ще й за Указом від 4 квітня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» [546, арк. 61]. Досить поширеною була практика звільнення від відповідальності осіб, які давали хабар, через його вимогу посадовцями. Член Верховного суду УРСР В.Ярославський наголошував, що ст.105² не регламентувала поняття вимоги давання хабара, однак на практиці така вимога висувалася досить часто. Він засуджував практику масового звільнення від відповідальності осіб, винних у даванні хабара. Вивчення справ про давання і отримання хабара показало, що органи слідства, викриваючи окремих осіб, не виконували вимог ст.140 КПК УРСР, не ставили питання про відсторонення хабарників від попередніх посад, часто обирали у якості запобіжного заходу лише підписку про невиїзд [546, арк. 73-77].

Підкреслюючи виняткову небезпеку хабарництва, у своїй постанові від 24 червня 1959 р. Пленум Верховного Суду СРСР вказував на необхідність рішучої боротьби із хабарництвом шляхом застосування до осіб, винних у одержанні і даванні хабара, а також до посередників у хабарництві суворих мір покарання, встановлених законом, не допускаючи необґрунтованого пом'якшення покарання за подібними справами [546, арк. 69].

Проте практика визначення та відбуття покарання в УРСР у другій половині 1950-х років сприяла не стільки зміні світогляду злочинців у бік відмови від кримінальної діяльності, скільки підвищенню «кваліфікації» і створенню злочинних груп, які мали у своєму складі професійних економістів. Цей факт використовувався для здійснення різного роду економічних злочинів, а злочинні зв'язки з представниками правоохоронних органів і органів влади різних рівнів посилювали корупційну складову злочинів. Особливо широко

використовувалася система давання хабарів. При цьому хабарі давалися не тільки (а у ряді випадків й не стільки) у грошовій формі, скільки у вигляді продуктів харчування, промислових виробів, що сприймалося суспільством як «вдячність» за підтримку. З часом уявлення про необхідність подібної «подяки» трансформувалася в елемент її зв'язку з перебуванням на певних посадах. А в умовах, коли розподіл продуктів харчування і дефіцитних товарів в основному перебував у руках держслужбовців, то їх участь у злочинних групах, пов'язаних з розкраданням соціалістичної власності, ставала лише справою часу. Однак злочини партійних та радянських працівників продовжували всіляко приховувати для формування позитивного образу радянської влади. При цьому обмеження проявів корупції виключно за допомогою посилення кримінально-правової відповідальності без модернізації економічних відносин ставало практично неможливим.

Загалом аналіз обставин вчинення злочинів, пов'язаних із розкраданням соціалістичної власності у другій половині 1950-х років, свідчить про поширення організації значної їх частини керівними представниками різних рівнів. Участь у злочинних діяннях вищих працівників апарату міністерств була швидше винятком, ніж правилом. Проте частина керівників торговельних організацій, підприємств харчової промисловості брала участь у розкраданні соціалістичної власності. Однак аналіз практики визначення покарань за розкрадання соціалістичної власності свідчить про «вибірковість» застосування правових норм залежно від соціального статусу злочинців. Як правило, зловживання службовим становищем з боку високопосадовців (працівників міністерств), пов'язані із розкраданням соціалістичної власності, мали наслідком виключення з партії або звільнення із займаної посади з переведенням на іншу роботу. Проте подібні факти, скоєні керівниками підприємств чи їх працівниками, тягнули за собою позбавлення волі на тривалі терміни.

Розкрадання здійснювалося як правило за участі осіб, що мали доступ до розподілу матеріальних цінностей і супроводжувалося подальшою реалізацією

розкраденого на ринках за завищеними цінами. Такий стан речей частково зумовлювався політикою радянського керівництва, яке віддавало перевагу організації виробництва товарів групи «А» перед товарами групи «Б», що сприяло значному підвищенню попиту на дефіцитні товари. При цьому притягнення до карної відповідальності високопосадовців ставало можливим лише за отримання згоди інших номенклатурних працівників, які, як правило, «своїх не видавали». Протидію скоєнню посадових злочинів гальмували досить потужно, оскільки притягнення до відповідальності номенклатурних працівників з партійних, радянських, господарських органів порушувало баланс сил різних родинно-земляцьких угруповань, створених на теренах СРСР.

Злочини у сфері економіки досліджуваного періоду в основному спрямовувалися проти державної власності (шляхом її розкрадання), речових ресурсів (через їх розкрадання, недбайливе використання) та управління економікою (за рахунок використання позаекономічних засобів впливу, у тому числі й завдяки адміністративному примусу щодо підлеглих). Масового характеру поруч із крадіжками та розкраданням державної власності набуло вчинення суспільнонебезпечних службових дій, що порушували процес управління, підкорюючи його не загальносуспільним потребам, а власним (в основному особистим, а рідше – колективним) корисливим інтересам.

Великою проблемою для радянського керівництва також залишалося поширення хуліганських проявів. При цьому частина справ по фактах хуліганства закривалася у зв'язку «із неможливістю виявлення злочинців». Таких справ тільки у 1955 р. було 2630 [522, арк. 54]. Але найбільше фактів приховування реальної кількості злочинів зафіксовано в Одеській, Дніпропетровській, Станіславській областях [536, арк. 154]. Водночас у 1956 р. за даними МВС було зареєстровано 54000 злочинів, з яких більше 24000 – особливо небезпечних: вбивства, пограбування, зґвалтування. Крім того, мала місце така сама кількість проявів хуліганства та понад 5300 інших злочинів. Порівняно із 1955 р. кількість злочинів у 1956 р. збільшилася майже на 62 %, а особливо небезпечних – на 32,4 %. Найбільшу кількість злочинів скоєно у

Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській та Харківській областях [523, арк.235].

У документах ЦК КПУ відзначалося зростання кількості проявів хуліганської поведінки після проведення XX з'їзду КПРС, коли громадяни, обурені діями Й.Сталіна, намагалися знищувати його портрети, висловлювали незадоволення діями МВС і окремих представників партійного та радянського активу, яких звинувачували у здійсненні репресій перед війною та значних втратах під час війни проти Німеччини та її союзників, особливо на першому етапі [491, арк. 6, 8, 9-11; 473, арк. 21; 498, арк. 17,30,69,71, 111-112; 507, арк. 27, 33-34, 41-44, 80; 508, арк. 20, 120-122].

Не відійшли у минуле й масові бійки. Так, увечері 1 квітня 1956 р. біля гуртожитку Київміськбуду по вул. Червонозоряній у м.Києві відбулася масова бійка за участі військовослужбовців в/ч 9514 із цивільними особами [526, арк. 8]. 28 жовтня 1956 р. з метою звільнення ув'язненого було здійснено напад на відділ міліції м.Слов'янська Сталінської області, в якому брали участь близько 500-600 осіб, що негативно відгукувалися про роботу міліції та били міліціонерів [523, арк.301]. 27 квітня 1957 р. група мешканців с.Кірово Харцизького району Сталінської області розгромила приміщення міліції і завдала важких тілесних ушкоджень міліціонерам. По цій справі було притягнуто до відповідальності 21 особу із числа найбільш активних організаторів бійки, серед – 12 комсомольців [544, арк. 34]. 19 травня 1957 р. протягом 23.00–24.00 у селищі шахт-новобудов Харківська-Комсомольська № 1 і № 2 у Свердловському районі виникла масова бійка із нападом на працівників міліції, які затримували осіб, що підозрювалися у незаконному зберіганні зброї. Приводом стало побиття молодих робітників комсомольським активом та працівниками міліції під час вилучення фінських ножів. У результаті застосування зброї (11 пострілів) було поранено 3 особи, з них один важко [536, арк.25].

У другій половині 1950-х років проблемою також залишалося скоєння злочинів військовослужбовцями. У військах Прикарпатського військового

округу протягом другого кварталу 1957 р. було вчинено 170 військових злочинів, за третій квартал – 180, за четвертий квартал – 155, а за I квартал 1958 р. – 161. Найбільш розповсюдженими залишалися дезертирство, самовільне залишення частини, членоушкодження. Загальнокримінальних злочинів було зафіксовано у другому кварталі 1957 р. – 70, у третьому – 95, у четвертому – 104, а у першому кварталі 1958 р. було вчинено 85 злочинів, серед яких найбільш розповсюдженими були зґвалтування, крадіжки державного майна та хуліганство [544, арк. 49]. Протягом першого кварталу 1958 р. у частинах та з'єднаннях Одеського військового округу було зафіксовано 118 воїнських, 67 загальнокримінальних злочинів та 52 надзвичайні події. Внаслідок цього загинуло 20 осіб, отримали тяжкі тілесні ушкодження 22 особи. Порівняно із четвертим кварталом 1957 р. кількість воїнських злочинів зросла з 89 до 118 випадків, загальнокримінальних – знизилася на 9 і кількість надзвичайних випадків знизилася на 6. Найбільш поширеними були випадки крадіжок майна, порушення караульної служби, самовільне залишення військової частини, невиконання наказів та хуліганство [545, арк.82].

Представники кримінологічної науки вже у другій половині 1950-х років зазначали, що в багатьох випадках саме пияцтво спричинило протиправні дії [291, с.21]. У радянській кримінально-правовій літературі поступово загальновизнаним стало положення про те, що між злочинністю і пияцтвом існує тісний зв'язок, що саме алкоголь (безпосередньо чи кінець кінцем) приводить людину на лаву підсудних. Виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, Голова Верховного Суду А.Горкін наголосив, що 70 % засуджених за навмисне вбивство, скоїли його у стані сп'яніння [251].

У дослідженні П.Михайленка та І.Гельфанда зазначалися факти продажу горілки дітям і неповнолітнім, підвезення горілки та інших спиртних напоїв з торгових точок безпосередньо до місць отримання заробітної плати шахтарями та іншими робітниками у дні видачі заробітку [185, с.34]. У зв'язку із поширенням вживання алкогольних напоїв на виробництві набули розповсюдження випадки травматизму, частина яких завершувалася смертю.

Бесіди із робітниками м.Жданова Донецької області свідчили, що збільшення кількості нещасних випадків викликане тим, що «деякі працівники приносили з собою горілку на завод і розпивали її перед початком роботи, а також і в обідню перерву» [27, с.53]. Тому кримінологи пропонували заборонити перебування на виробництві п'яних робітників і не допускати нетверезих працівників до виконання виробничих операцій. Проте пияцтво набуло настільки масового поширення, що подібні заходи могли негативно відбитися на організації виробництва і виконанні планових завдань. Унаслідок цього у практиці попередження вчинення злочинів у стані сп'яніння перевага віддавалася товариським судам, де засуджувалася поведінка п'яниць на роботі і в побуті, а також примусовому лікуванню від алкоголізму. П.Михайленко та І.Гельфанд однієї з найголовніших причин поширення хуліганства називали саме порушення правил торгівлі спиртними напоями, торгівлею горілкою у недозволений час, її продаж неповнолітнім, продаж горілки у чайних, їдальнях [185, с.35].

На думку радянських урядовців, злочинні прояви серед робітничої молоді мали місце у зв'язку з неорганізованістю дозвілля молоді, що призводило до поширення пияцтва. Причому понад 90 % хуліганських вчинків скоювали підлітки і молодь, перебуваючи у нетверезому стані. Факти масової пиятики, поява у нетверезому вигляді і вживання спиртних напоїв безпосередньо на виробництві та в громадських місцях стали поширеними не лише у середовищі робітників, а й серед інженерно-технічного персоналу та керівників [536, арк.41]. За інформацією секретаря ЦК КПУ С.Червоненка, особливо поширеним пияцтво було серед молодих робітників внаслідок того, що керівництво підприємств не звертало уваги на умови дозвілля працівників. Причому деякі майстри на виробництві не лише самі пиячили, а й втягували у пиятику молодих робітників [539, арк.39].

Ситуацію з поширенням хуліганських проявів протягом 50-х років XX ст. в УРСР виправити не вдалося. Це відмічали не лише представники радянських органів, а навіть лідери молодіжних зарубіжних українських організацій. Так, у

своїй доповіді на XVI-му з'їзді Молодих Українських націоналістів О.Зінкевич відзначив, що серед української молоді поширені вагабондизм (хуліганство). Він наголосив, що хуліганство серед переважної більшості української молоді спричинене цілою системою більшовицького комуністичного виховання і більшовицької дійсності з її нелюдськими проявами [538, арк. 44-50].

Значного поширення набуло самогоноваріння. Так, за даними доповідної записки ревизора відділу кадрів Міністерства юстиції УРСР А.Сивоконя від 27 вересня 1957 р. по Чернігівській області найбільша кількість кримінальних справ по самогоноварінню надходила до Бахмацького, Дмитрівського, Добрянського, Остерського, Прилуцького, Чернігівського народних судів. Але, як вважає чиновник, кількість кримінальних справ не характеризувала дійсного стану протидії поширенню самогоноваріння в районах, а свідчила лише про активність міліції і місцевих органів влади у «боротьбі із цим видом злочинності». Районні відділи міліції в основному не надавали великої уваги протидії поширенню самогоноваріння, а виїзні сесії по розгляду кримінальних справ по самогоноварінню майже не проводилися. Протягом першого півріччя 1957 р. тільки у Чернігівській області було засуджено за самогоноваріння 434 особи, у тому числі 259 жінок, 175 чоловіків. Причому кількість засуджених у II кварталі збільшилася на 46 осіб. Порівняно із I півріччям 1956 р. кількість притягнутих до кримінальної відповідальності за самогоноваріння зменшилася на 62 особи. Деякі сільські ради і правління колгоспів не лише не засуджували самогонщиків, а й брали під захист притягнутих до відповідальності для забезпечення робочою силою проведення польових робіт. У другому півріччі 1957 р. було засуджено до позбавлення волі 146 осіб з 434 притягнутих до відповідальності за самогоноваріння, або 31,3 %. У першому ж півріччі 1956 р. було засуджено до позбавлення волі 39,1 % і в II півріччі – відповідно 25,6 %, що свідчило про послаблення судової репресії у II півріччі 1956 р. Із 434 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, 416 засуджено із застосуванням ст. 46 і 48 КК УРСР. Це, на думку А.Сивоконя, свідчило про невиконання постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 5 січня 1951 р. № I/У про

судову практику по справах про самогоноваріння у тому, що застосування ст. 46 і 48 КК УРСР може мати місце лише при особливо пом'якшуючих обставинах. Як приклад «м'якого» ставлення судових органів до самогонщиків він наводив засудження Сосницьким народним судом до умовної міри покарання Н.Макаренко на основі того, що вона мала дитину ясельного віку (4 роки), а дитячих ясел в селі не було [535, арк. 31-36].

На виконання постанови ЦК КПУ від 3 вересня 1954 р. «Про заходи посилення роботи органів міліції» у 1955 р. до карної відповідальності притягнуто 83099 осіб, викрито 6032 злочинних групи, з яких 710 грабіжницьких груп та 2901 групу, що займалася крадіжками, а також ліквідовано 1831 група розкрадачів соціалістичної власності. На території УРСР у 1955 р. було здійснено 32463 карні злочини, у тому числі 1005 вбивств, 2187 розбійних нападів, 16092 крадіжки та 11369 хуліганських проявів. У 1955 р. кількість вбивств порівняно із 1954 р. зросла на 6 %, розбійних нападів – на 11,2, крадіжок – на 13 % [523, арк.84-85].

У 1956 р. за даними Міністерства внутрішніх справ було зареєстровано 54000 злочинів, з яких понад 24000 особливо небезпечних: вбивства, пограбування, зґвалтування. Крім того, мала місце така сама кількість проявів хуліганства та понад 5300 інших злочинів. Порівняно із 1955 р. кількість злочинів у 1956 р. збільшилася майже на 62 %, а по особливо небезпечних злочинах – на 32,4 %. Найбільшу кількість злочинів було скоєно у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській та Харківській областях. Причому із загальної кількості притягнутих до карної відповідальності 74,3 % притягалися вперше, 25,7 % – раніше вже були засуджені. А із числа притягнутих до відповідальності більше половини становила молодь: віком до 18 років – 6584 особи, від 18 до 25 років – 21751 особа, в тому числі понад 4000 комсомольців. У 1956 р. порівняно із попереднім роком значно збільшилася кількість притягнутих до відповідальності осіб, що вели паразитичний спосіб життя, ніде не працювали, а лише переїжджали з місця на місце. Серед них збільшилася кількість молодих

людей [523, арк.235-236]. Тільки за 11 місяців 1956 р. по Київській області було передано до суду справи на 258 підлітків, які вчиняли переважно особливо небезпечні злочини: розкрадання державного майна і крадіжки особистого майна громадян [544, арк.1]. При цьому протягом 1957 р. злочинність серед неповнолітніх, порівнянно із 1956 р., збільшилася за рахунок зростання кількості випадків крадіжок та зґвалтувань [544, арк.4].

Органами міліції і прокуратури у 1957 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності більше 13000 злочинців лише по Сталінській області. Розкриття злочинів за 9 місяців 1957 р. становило 94 % (на 2 % більше, ніж у 1956 р.), а особливо небезпечних - 86,8 % (у 1956 р. – 82,6 %). За 9 місяців 1957 р. в області було зареєстровано 7872 карних прояви проти 6128 у 1956 р., або на 28,4 % більше. Найбільш розповсюдженими були пограбування, вбивства і особливо хуліганство, що в основному вчинялося молодими людьми. Хуліганство за участі молоді було особливо поширеним у містах Сталіно, Макіївці, Горлівці, Єнакієво, Харцизьку, Жданові [536, арк. 39]. Питома вага справ про хуліганство становила у 1957 р. 22,6 % від усіх справ, переданих до суду по УРСР. Найбільш поширеними залишалися хуліганські прояви у Сталінській, Луганській, Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях. 90 % усіх хуліганських вчинків було скоєно у нетверезому стані [544, арк.33-34].

Значна кількість злочинів стала результатом пиятики. Факти появи у нетверезому стані і вживання спиртних напоїв безпосередньо на виробництві та у громадських місцях стали поширеними не лише у середовищі робітників, а й серед інженерно-технічного персоналу та керівного складу, які своїм прикладом заохочували до пиятики молодь. Тільки у першому півріччі 1957 р. підібрано працівниками витверезників 13060 осіб у стані сп'яніння. Штрафи за порушення громадського порядку накладено на 13592 особи. За 9 місяців 1957 р. за дрібне хуліганство було притягнуто до відповідальності 22633 особи [536, арк. 41]. Радянськими кримінологами відзначалося порушення багатьма

торговельними підприємствами правил продажу спиртних напоїв, що робило алкогольні напої відносно доступними для молоді [182, с.9].

Виконуючи Постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1952 р. «Про заходи ліквідації дитячої бездоглядності і безпритульності в Українській РСР», заклади міліції МВС УРСР у 1956 р. затримали на вулицях 2933 безпритульних і 45561 бездоглядних дітей. Кількість безпритульних дітей, затриманих на вулицях порівняно з 1955 р. зменшилася на 951 особу або на 24 %, а бездоглядних дітей – на 7610 або 14,3 %. З числа дітей, доставлених у відділи міліції, працевлаштовано 2064 особи, направлено до дитячих розподільників УВД 3171 особу, повернуто батькам – 43259 [536, арк.2]. У 1956 р. за бездоглядність дітей притягнуто до адміністративної відповідальності 33042 батьків, у тому числі 14819 – попереджено і 18223 – оштрафовано на загальну суму 985377 руб. У 1956 р. міліцією України притягнуто до кримінальної відповідальності 6534 неповнолітніх віком до 18 років, 57,4 % (3753) – за крадіжки, 27 % (1770) – за хуліганство, 10,4 % (681) – за розбійні напади. За вбивства притягнуто до відповідальності 46 неповнолітніх, за зґвалтування – 126, за інші злочини – 158 осіб [536, арк.4].

Згідно із довідкою про хід виконання Указу Президії ВР УРСР від 18 січня 1957 р. «Про відповідальність за дрібне хуліганство» станом на 1 листопада органами міліції МВС УРСР було заарештовано 173193 особи, в тому числі 71923 жінки. Із цієї кількості заарештованих молодих людей віком до 18 років було 13555, від 18 до 25 років – 52291. Серед затриманих нараховувалося 90825 робітників, 9627 службовців, 50014 колгоспників, 3365 студентів та учнів середніх шкіл. Крім того, повторно було заарештовано 500 осіб. Найбільше притягнуто до кримінальної відповідальності за дрібне хуліганство у Сталінській області – 24897 осіб, в тому числі у м.Сталіно – 6327 осіб, Дніпропетровській області – 11488 осіб, Ворошиловградській – 11848 осіб, Харківській – 11247 осіб, Запорізькій – 8105 осіб, у м.Києві – 5503 особи, Одесі – 3672 особи, Львові – 1488 осіб. У третьому кварталі 1957 р. року кількість проявів дрібного хуліганства зменшилась на 4,8 %. У зв'язку з виданням Указу

Президії ВР СРСР від 1 листопада 1957 р. «Про амністію» було звільнено з-під арешту за дрібне хуліганство 4526 осіб. Більшість проявів дрібного хуліганства вчинено нетверезими (85 %) [536, арк. 74-75].

Окремі установи міліції Кримської, Дніпропетровської, Харківської областей притягали до відповідальності хуліганів при наявності в їх діях складу злочину, передбаченого ст. 70 КК УРСР. Деякі відділення міліції допускали несвоєчасне оформлення матеріалів за вчинене дрібне хуліганство та затягували передачу матеріалів до народних судів [536, арк. 79].

Згідно із довідкою про боротьбу із злочинністю завідувача адміністративним відділом Сталінського обкому КП України Г.Морозова від 14 вересня 1956 р. бюро обкому затвердило ряд заходів, спрямованих на боротьбу із злочинністю. 11 вересня 1956 р. було заслухано і обговорено доповідь секретаря Горлівського міськкому КП України Судейко про стан боротьби із злочинністю. 5 листопада 1956 р. у зв'язку із проявами масового хуліганства у м.Слов'янськ за участі молодих людей бюро обкому обговорило це питання і наклало стягнення на секретаря міськкому Кучеренка [536, арк. 57]. 11 вересня 1956 р. за результатами звернень громадян про недоліки «у боротьбі із злочинністю» в Макіївці було обговорено це питання. У області було створено 527 комсомольських штабів, де нараховувалося 50992 комсомольці, у бригадах сприяння міліції працювало 11185 комсомольців, об'єднаних у 923 бригади. У І півріччі 1957 р. членами комсомольських штабів було затримано 256 злочинців та 3217 порушників громадського порядку [536, арк. 58].

У 1958 р. було затверджено «Положення про комісії з влаштування дітей та підлітків, що залишилися без батьків, при обласних, міських та районних Радах народних депутатів трудящих». Створені на основі цього положення комісії багато у чому були схожі на своїх попередників. До їх компетенції входила організація роботи державних органів та громадських організацій з виявлення бездоглядних дітей та їх влаштування у дитячі будинки та школи-інтернати, до сімей під опіку і патронат, у колективи трудящих тощо. Комісії розглядали та вирішували питання, що стосувалися ізоляції неповнолітніх

правопорушників і їх направлення до установ системи МВС – дитячих трудових колоній. Проте виконавчі функції по веденню розпочатих комісіями справ надавалися цілому ряду державних та громадських організацій, до яких передавалися зібрані комісіями матеріали. Такий порядок стримував активність комісій, що негативно відображалось на ефективності захисту прав неповнолітніх. Тому 30 грудня 1961 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР». Метою роботи комісій стала розробка та здійснення різних заходів, спрямованих на попередження бездоглядності та безпритульності, захист здорових інтересів неповнолітніх, конкретна допомога сім'ї, школі, колективам трудящих у соціалізації «важких» дітей та підлітків, охорона їх прав. Комісії стали основним органом, який здійснював охорону прав дітей, сприяв попередженню бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, координуючим центром для органів та громадських організацій, які займалися питаннями неповнолітніх [205, с.328–338].

За хуліганські прояви засуджено до позбавлення волі у 1955 р. 13789 осіб, у 1956 – 28012, у 1957 – 28080, за 9 місяців 1958 р. – 20299 осіб. За спекуляцію засуджено до позбавлення волі у 1955 р. – 5708 осіб, у 1956 р. – 6697, у 1957 р. – 7381, за 9 місяців 1958 р. – 5596 осіб. За самогоноваріння у 1955 р. засуджено 4926 осіб, у 1956 – 7375, 1957 – 10797, за 9 місяців 1958 р. – 12995 осіб [544, арк. 90].

У 1955 р. питома вага розкритих злочинів становила по УРСР 89,2 %, у 1956 р. – 92,3, у 1957 р. – 95,4 %. У 1955 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 83071 особу, у 1956 р. – 101410, у 1957 – 114547 осіб, за 9 місяців 1958 р. – 91574 особи [544, арк.86].

У 1956 р. значне зростання кількості злочинів в порівняно із 1955 р., мало місце за рахунок хуліганських вчинків (збільшилося на 12362 випадки). У 1956 р. зросла кількість крадіжок. У 1957–1958 рр. відбулося подальше значне зростання кількості особливо небезпечних злочинів, зокрема крадіжок державного майна, крадіжок особистої власності, розбійних нападів та вбивств.

У 1955 р. раніше судимими було здійснено 8849 злочинів (30,7 % до загальної кількості), у 1956 р. – 13859 (25,5 %), у 1957 р. – 14845 (23 %), за 9 місяців 1958 – 12476 (25,2 %). У 1955 р. до карної відповідальності притягнуто раніше судимих 10106 осіб (28,8 % від загальної кількості осіб, які були притягнуті до кримінальної відповідальності), у 1956 р. – 14707 (25,6), у 1957 р. – 15126 (23,2) за 9 місяців 1958 р. – 12164 (25,2 %) [544, арк. 87-88].

Загалом за даними прокуратури УРСР у 1957–1958 рр. відбулося подальше значне зростання кількості особливо небезпечних злочинів, до яких зараховувалися в тому числі й розкрадання соціалістичної власності. При цьому відзначалося різке зростання кількості рецидивів. З практики роботи органів МВС було відомо багато випадків, коли особа, яка потрапила у місця позбавлення волі за дрібні злочини, після відбуття покарання скоювала тяжкі злочини, причому із залученням до їх скоєння молодих людей та осіб, які раніше не були засуджені. За свідченням працівників міліції, посилення репресій і винесення більш жорстких вироків не вплинули на зменшення загальної кількості вчинених злочинів. За даними МВС УРСР, у 1955 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 83017 осіб, засуджено до виправно-трудових робіт – 118389, у 1956 р. – 101410 і 96738, у 1957 р. – 114547 і 65134, за 9 місяців 1958 р. – 91574 і 44146 осіб. Крім того, у виправно-трудових колоніях МВС УРСР склалася обстановка, яка негативно позначалася на перевихованні ув'язнених. На 1 жовтня 1958 р. у ВТК МВС УРСР утримувалося 59077 осіб при ліміті 46266 осіб [544, арк. 94]. Досить часто траплялося так, що саме у місцях позбавлення волі налагоджувалися контакти для подальшої злочинної діяльності.

Наприкінці 1950-х років збільшилася кількість випадків застосування вищої міри покарання. У доповідній записці голови Верховного суду УРСР Ф.Глуха вказувалося, що протягом 1955 р. в УРСР до вищої міри покарання у вигляді розстрілу обласними судами було засуджено 250 осіб, в 1956 – 297, 1957 – 351, в 1958р. – 472 особи. Чиновник звертав увагу, що якщо взяти всі дані про факти навмисного вбивства по республіці, включаючи і дітовбивство,

то по відношенню до середніх даних по СРСР найбільшу кількість засуджених за навмисне вбивство було в Туркменській РСР –11,8 % – 1955р., 10,7 % – 1956, 11,1 % – 1957р., трохи менше в Грузинській РСР –8,0 % – 1955р., 8,8 % – 1956, 10,0 % – 1957р., РРФСР –5,2 % – 1955р., 5,4 % – 1956, 6,6 % – 1957р. Дані по УРСР: 2,2 % – 1955р., 2,4 % – 1956, 2,8 % – 1957р.. З наведених даних видно, що судимість за навмисне вбивство в УРСР значно нижча, ніж в інших республіках, проте судимість за цей злочин щороку збільшувалася. Коли взяти судимість лише за навмисне вбивство при обтяжуючих обставинах 1955 р. і порівняти з 1958 р., то судимість зросла майже в два рази. Найбільше кількість засуджених за навмисне вбивство при обтяжуючих обставинах фіксувалася у Сталінській, Луганській, Київській, Дніпропетровській, Харківській, Сумській та Миколаївській областях. Найменша кількість засуджених за цей вид злочинів була в Закарпатській, Дрогобицькій, Житомирській та Волинській областях. Так, по цих областях о у 1958 р. засуджено лише 19 осіб. Порівнюючи судимість за 1957–1958 рр., слід зазначити, що в 1957 р. засуджено було робітників – 63 %, в 1958 р. – 59 %; колгоспників засуджено в 1957 р. – 17,7 %, а в 1958 р. – 19 %. Було засуджено у 1958 р. колишніх членів КПРС – 7 осіб, комсомольців – 23. Молоді віком від 18 до 24 років засуджено 35,5 %. Серед засуджених в 1958 р. за навмисні вбивства при обтяжуючих обставинах 183 особи або 40,9 %, які раніше неодноразово судилися за різні, а також однорідні тяжкі злочини [459, арк. 25-26].

Вбивства з хуліганських мотивів у 1958 р. були здійснені 150 особами (33,5 %), на ґрунті помсти – 131 (29,3 %), з метою заволодіння майном потерпілого – 68 (15,3 %), на ґрунті ревнощів – 59 (13 %), з метою полегшити або приховати інший злочин – 10 (2,2 %), з інших мотивів або вбивства під час бійки – 30 особами (6,7 %). Здебільшого навмисні вбивства здійснювалися особами в нетверезому стані. Особливо це характерно для навмисних вбивств на ґрунті хуліганства, помсти, з метою заволодіти майном потерпілих. Багато вбивств здійснено у громадських місцях, клубах, кінотеатрах, а також у гуртожитках та трамваях. Непоодинокими залишалися факти вбивств на ґрунті

службової діяльності представників влади, відповідальних працівників колгоспів та інших громадських активістів. Такі факти мали місце в Харківській, Сумській, Полтавській, Вінницькій, Тернопільській, Рівненській областях. Обласними судами за 1958 р. було засуджено до вищої міри покарання 472 особи. Верховним судом залишено в силі вироки відносно 352 осіб, а замінено вищу міру покарання на позбавлення волі – для 95 осіб. Органи слідства і суди часто знаходилися під впливом тяжких наслідків скоєного злочину, дії звинувачених кваліфікували без урахування по справі фактичних обставин, умислу засудженого, мотивів скоєння злочину, особи засудженого і потерпілого та поведження останнього під час скоєння злочину. Застосування смертної кари за навмисні вбивства при обтяжуючих обставинах згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1954 р. «Про посилення кримінальної відповідальності за навмисне вбивство» не вплинуло на зниження кількості засуджених за навмисне вбивство, хоч кількість засуджених до смертної кари з року в рік збільшувалася [459, арк. 31-34].

У доповідній міністра юстиції УРСР К.Згурської від 6 лютого 1959 р. «Про стан судимості в республіці за 1958 р.» вказувалося, що суди республіки засудили в 1958 р. 185976 осіб проти 166437 осіб у 1957 р. У 1958 р. судимість збільшилася на 11,7 % порівняно з 1957 р. Кількість засуджених збільшилася у Київській області з 10641 до 12616 осіб, Харківській – з 8587 до 10545 осіб, Луганській – з 9842 до 11780 осіб, Дніпропетровській – з 9510 до 11316 осіб, Сталінській – з 19990 до 21567 осіб. За самогоноваріння судимість протягом 1957–1958 рр. збільшилася на 74 %, за дрібні крадіжки державного та громадського майна – на 34 %, за виготовлення та зберігання зброї, вбивство з необережності та перевищення меж необхідної оборони судимість збільшилася на 11 %, за аварії на транспорті – на 1,4 %. Крім того, народні суди піддали арешту 180136 осіб за дрібне хуліганство та 24086 осіб заарештували та оштрафували за дрібну спекуляцію. Серед засуджених кількість молодих людей збільшилася в 1958 р. на 4546 осіб. Серед засуджених молодих людей була значна кількість комсомольців, яка збільшилася у 1958 р. Найбільше

комсомольців засуджено за хуліганство, розкрадання державного та громадського майна, крадіжки особистого майна громадян та розбій. У 1958 р. було засуджено 2564 члени КПРС проти 2254 – у 1957 р. Більшість з них були засуджені за розкрадання державного та громадського майна і службові злочини [459, арк. 42-45].

Загалом 12,6 % засуджених у 1958 р. мали раніше судимість. У 1958 р. кількість рецидивістів збільшилося на 4073 у порівняно з 1957 р. З загальної кількості засуджених у 1958 р. 2759 осіб скоїли злочини за два або більше років до їх засудження і у тому числі 1042 особи – за розкрадання державного та громадського майна. Ці дані свідчили про те, що у значній кількості випадків злочини своєчасно не розкривалися. Протягом 1958 р. суди республіки застосували позбавлення волі до 98479 засуджених. Обласні суди засудили за вбивство 459 осіб і за бандитизм – 9 осіб до смертної кари. Верховний Суд залишив вироки в силі відносно всіх засуджених за бандитизм та 358 осіб за вбивство (навмисне вбивство та вбивство із хуліганських мотивів) [459, арк. 47].

У доповідній прокурора УРСР Д.Панасюка від 20 квітня 1959 р. «Про факти серйозних порушень соціалістичної законності в органах міліції Української РСР» наголошувалося, що постанови ЦК КПРС від 29 січня 1958 р. «Про факти порушення законності в міліції» та ЦК КП України від 14 березня 1958 р. «Про факти порушення законності в установах міліції республіки» виконуються незадовільно. Так, протягом 1958 р. за порушення законності було притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено 42 працівники міліції та до дисциплінарної відповідальності притягнуто 1603 особи, в тому числі 500 осіб, яких було звільнено з органів міліції. Окремі працівники допускали незаконні методи проведення слідства, незаконно застосовували зброю та вдавалися до побиття заарештованих. У практиці окремих відділів органів міліції, як і протягом попередніх років, мали місце факти безпідставних арештів і незаконних затримань. Користуючись безконтрольністю з боку начальників окремих установ міліції, деякі працівники зловживали службовим становищем,

займалися хабарництвом, привласнювали речі та цінності, відібрані у заарештованих громадян. Серед працівників міліції були поширені факти пияцтва, хуліганства, запізнитого реагування на злочини, приховування злочинів від обліку та реєстрації, особливо у тих випадках, коли злочинця не було викрито [459, арк. 68].

Лише наприкінці 50-х років XX ст. стало помітним формування у працівників правоохоронних органів уявлення про те, що перебування у в'язниці не сприяє «перевихованню», а, навпаки, сприяє втягненню осіб у протиправну діяльність. Зміна уявлень про доцільність призначення покарання у вигляді позбавлення волі знайшла відображення у практиці винесення вироків судами із кваліфікацією певної частини хуліганських проявів як «дрібного хуліганства», за яке передбачався лише штраф. У практиці роботи органів міліції та судів досить поширеними залишалися «факти лібералізму» у справах про хуліганство [544, арк. 41].

У 1959 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про недоліки в практиці притягнення до судової відповідальності громадян за малозначні злочини і тримання ув'язнених в виправно-трудовах колоніях». На виконання постанови перевірками було встановлено, що значну кількість ув'язнених на території Київської області було засуджено за малозначні злочини, а деякі засуджені безпідставно утримувалися в колоніях із суворим режимом [459, арк. 191]. На виконання цієї постанови з метою попередження злочинності, посилення нагляду за додержанням законності і залучення громадськості до цієї справи судово-прокурорські органи та УВС стали частіше практикувати проведення комплексних перевірок стану законності в окремих підприємствах, організаціях, установах і колгоспах з наступним обговоренням наслідків перевірки на зборах працівників.

Однак у практиці роботи окремих органів прокуратури, суду та міліції залишалося багато фактів, коли громадяни притягалися до кримінальної відповідальності за малозначні злочини і засуджувалися до позбавлення волі, замість того, щоб передавати такі справи на розгляд громадськості. Так, лише в

Тернопільській області за мотивами визначення занадто суворого покарання у 1959 р. було опротестовано у порядку нагляду 113 вироків народних судів. Органи прокуратури, суду та міліції перебудовували свою роботу відповідно до вказівок ЦК КПРС про необхідність широкого залучення громадськості до справи боротьби із «порушниками правил соціалістичного суспільства». У 1959 р. справи 186 осіб було припинено, а винні передані для обговорення та вжиття відповідних заходів громадським організаціям [459, арк. 175]. Протягом 1959 р. у порядку нагляду було зменшене покарання 124 засудженим по Запорізькій області [459, арк. 196]. У Чернівецькій області за сім місяців 1959 р. народними судами було розглянуто 207 матеріалів на засуджених, представлених до умовно-дострокового звільнення або заміни покарання на більш м'яке [459, арк. 204]. Загалом по УРСР вже на 19 вересня 1959 р. комісіями було розглянуто 5112 справ засуджених, з яких звільнено достроково від відбуття покарання 3304 особи і 1303 особам позбавлення волі було замінено на інші засоби покарання: умовне – 917 особам, виправні роботи – 174, відправлення в дисциплінарний батальйон – 2, передано на поруки громадським організаціям та колективам трудящих – 123, передано на поруки батькам і близьким родичам – 87 осіб. Всього було звільнено з місць ув'язнення 4607 осіб [459, арк. 216]. За даними заступника міністра внутрішніх справ УРСР І.Голинного, на 26 вересня 1959 р. комісіями було розглянуто 9699 справ, по яких достроково звільнено 5868 осіб і 2766 особам покарання у вигляді позбавлення волі замінено іншими заходами. Всього за весь час роботи комісій з місць позбавлення волі звільнено 8634 особи [459, арк. 226]. А на 1 жовтня 1959 р. комісіями було розглянуто 12444 справи, по яких достроково звільнено 7236 осіб, а 3857 особам позбавлення волі замінено на інший вид покарання. Всього за час роботи комісій звільнено 11093 особи [459, арк. 232].

Проте мали місце факти, коли особи, звільнені з місць позбавлення волі за рішенням комісій Президії Верховної Ради УРСР, знову здійснювали злочини [459, арк. 234].

У відповідності із Законом СРСР «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про судоустрій союзних республік, прийняття цивільного, кримінального і процесуальних кодексів» від 11 лютого 1957 р. союзний центр, фактично відмовляючись від прийняття у даних сферах загальносоюзних кодексів, не відмовився від визначення основних засад кримінального законодавства.

25 грудня 1958 р. було прийнято «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Важливою була відміна раніше діючого принципу аналогії із позначенням, що злочинним вважалося лише суспільно небезпечне діяння, передбачене законом. Закон, що визначав караність певного діяння, не мав зворотної дії. Запроваджувався принцип індивідуалізації покарання і зв'язок кримінальної відповідальності з провиною (виною) із скасуванням принципу об'єктивного ставлення у провину, відповідно до якого раніше покарання застосовувалося без урахування самого факту провини до осіб, які визнавалися «суспільно небезпечними», або до родичів обвинуваченого. При цьому покарання могло застосовуватися виключно за вироком суду. Скасовувалося покарання у вигляді оголошення «ворогом народу», вигнання із СРСР, позбавлення через суд політичних прав [312, с.74].

Поруч з цим 25 грудня 1958 р. було прийнято Закони «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» та «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», які, по суті, приймалися у контексті протидії владних органів демократизації радянського суспільства, окремі ознаки якої спостерігалися в період хрущовської «відлиги». Посилення кримінальної відповідальності базувалося на новій теоретичній базі. У Законі «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», прийнятого на заміну застарілих «Положень про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління)» від 25 лютого 1927 р. та доповнення до нього від 8 червня 1934 р., не вживався термін «контрреволюційні злочини». Замість нього було введено поняття «особливо небезпечні державні злочини». Якщо раніше зрадою Батьківщини вважалися

«дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державної незалежності та недоторканності його території, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон», то у новому варіанті Закону ці дії визначалися як «навмисно вчинені громадянином СРСР на шкоду суверенітету, територіальній недоторканності, державній безпеці або обороноздатності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача військової або державної таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги у проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а також заколот з метою захоплення влади» [312, с.76].

Підзаконні акти, якими керувався КДБ при РМ СРСР, надавали право визначати «достатні підстави» в наявній «антирадянській діяльності», рівень «загрози» соціалістичній системі чи «очевидну небезпеку» органам безпеки. Нечітке формулювання диспозиції статей залишало багато місця для їх розширеного тлумачення. Передусім це стосувалося статей кодексу «антирадянська агітація і пропаганда» і «контрреволюційні злочини» [254, с.173].

Таке трактування дозволяло здійснювати переслідування інакомислячих та представників політичної опозиції. Саме така тенденція спостерігалась у СРСР після того, як реакція суспільства на рішення XX з'їзду КПРС стала занадто загрозливою для уніфікації суспільно-політичних настроїв і сприяла поширенню альтернативних офіційним поглядів та оцінок дійсності. Прирівнювання відмови повертатися до СРСР з-за кордону або втеча за кордон до зради Батьківщини лише підтверджували прагнення до уніфікації суспільно-політичного життя.

Принципово новими були у Законі підходи до встановлення юридичних меж визначення понять «пропаганда» та «агітація», які підлягали кримінальному переслідуванню. У Положенні 1927 р. ст. 10 мала такий зміст: «Пропаганда та агітація, що вміщують заклик до повалення, підриву або послаблення радянської влади, або до здійснення окремих контрреволюційних

злочинів, а рівно розповсюдження, або виготовлення, або зберігання літератури того ж змісту». Крім того, у статті був додаток: «Ті ж дії при масових заворушеннях, або з використанням релігійних або національних забобонів мас, або за воєнних обставин, або у місцевостях, оголошених на воєнному становищі». Але зовсім інший зміст був у ст. 7 Закону 1958 р.: «Агітація чи пропаганда, що проводиться з метою підризу або послаблення радянської влади або здійснення окремих особливо небезпечних державних злочинів, розповсюдження з тими ж цілями наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський державний чи суспільний лад, а рівно розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тими ж цілями у письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту... Ті ж дії, здійснені з використанням грошових коштів або інших матеріальних цінностей, отриманих від іноземних організацій, або особою раніше засудженою за особливо небезпечні злочини, а рівно здійснені у воєнний час». Подібне трактування суттєво розширювало можливості притягнення до кримінальної відповідальності за інакомислення в рамках протидії розповсюдженню «наклепницьких вигадок».

Амністія та певна лібералізація режиму не означали відмову від переслідувань. Боротьба з «антирадянськими елементами» продовжувалася. Політичне керівництво СРСР та України з підозрою ставилося до місцевих кадрів Західної України. Реабілітація репресованих окреслила той факт, що в центрі та на місцях залишалися ті самі співробітники каральних органів, які вважали свої дії абсолютно справедливими, безпідставно позбавляючи громадян волі і навіть життя. Вони повинні були визначати строки звільнення ув'язнених, вирішувати правові підходи застосування амністії та перегляду кримінальних справ. Безпосереднім учасникам репресій необхідно було вирішувати надзвичайно складне завдання: не продовжувати строки ув'язнення, а звільняти тих, кого вони раніше самі засуджували. Їх звичне ставлення до ув'язнених як до безправних, приречених осіб не могло змінитися враз на співчуття, гуманність лише за резолюцією керівника [191, с.177].

Правоохоронна система, орієнтована на пошук «ворогів», не була здатною за короткий час лібералізуватися, тим більше, що незабаром після проведення XX з'їзду КПРС ліберальні перетворення поступилися місцем новим переслідуванням, боротьбі з інакомисленням, що додатково орієнтувало правоохоронців на репресивні дії. В таких умовах кримінально-правовий контроль за злочинністю часто перетворювався на «гонитву за показниками», яка сприяла криміналізації правоохоронних органів із залученням частини їх працівників до незаконних схем одержання матеріальних благ.

Окрім того, серйозна нестача кваліфікованих спеціалістів – працівників з вищою та середньою освітою – відчувалася в провідних службах МВС: карному розшуку, апаратах БРСВС, слідствах, Державтоінспекції, службі дільничних інспекторів. Але намагання деяких керівників якомога швидше заповнити вакантні посади призводили до того, що на службу в міліцію потрапляли випадкові люди, недостатньо підготовлені у професійному плані. Насиченню кадрів у роботі міліції заважала і їх плинність, чверть якої відбувалася через звільнення за службовою невідповідністю [582, с.60–65].

Злочинність Донбасу характеризувалася значним насильницьким чинником, тобто злочини скоювалися навмисно, зокрема, такі як убивства, бандитизм, розбої, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень тощо. Партійні та керівні органи Донецької та Ворошиловградської областей неодноразово на своїх засіданнях констатували незадовільний стан оперативної обстановки в регіоні. Серйозною проблемою була злочинність серед неповнолітніх [580, с.139–144].

Найбільш неблагополучним у криміногенному плані регіоном республіки, починаючи з післявоєнного періоду, став Донбас. Значна міграція населення, будівництво і реконструкція шахт вимагали припливу малокваліфікованої робочої сили зі всього СРСР. На багатьох ділянках відновлювальних робіт працювали особи, що відбули покарання у виправно-трудових колоніях. У багатьох випадках це призводило до поширення тюремної субкультури з відповідною практикою поведінки та мотиваційними чинниками прийняття

рішень. Зосередження значних матеріально-технічних ресурсів на Донбасі також ставало одним із чинників, який сприяв вчиненню економічних злочинів. Проте здійснення контролю за злочинністю ускладнювалося невідповідністю частини працівників правоохоронних органів до розкриття такого роду злочинних діянь через низький рівень підготовки у сфері економічної діяльності. Поступове зростання кількості економічних злочинів у республіці ставало одним із свідчень неадекватності сформованих уявлень про суть радянського суспільства та його принципові відмінності від суспільства західних держав. Тривале панування тоталітаризму у радянській країні продовжувало негативно відбиватися на роботі правоохоронних органів, частина працівників яких свого часу була причетна до поширення репресивної діяльності [581, с.13].

Висновки до розділу 6

Наприкінці 1950-х років назріла необхідність переосмислення засобів кримінально-правового контролю за злочинністю через усвідомлення того факту, що ув'язнення не сприяє виправленню громадян, відмові більшості з них від злочинної діяльності. Натомість завдяки криміналізації великої кількості діянь та широкому застосуванню покарання у вигляді позбавлення волі відбувалося поширення кримінальної субкультури, вплив якої змінював світогляд і поведінку частини радянських громадян. Усе більш очевидною ставала проблема розробки теорії кримінального права, проведення кримінологічних досліджень.

Проте навіть в умовах масштабної прізонізації населення наприкінці 1950-х років поступово збільшувалася кількість випадків призначення вищої міри покарання. Частково це обумовлювалося зростанням рівня злочинності у другій половині 1950-х років. Однією з причин такого явища стали амністії карних

злочинців, чиє перебування у місцях позбавлення волі, як правило, не змінювало їхніх вподобань та стилю життя. За даними матеріалів колишніх «секретних папок» ЦК КП(б)У, працівники правоохоронних органів наприкінці 1950-х років негативно відгукувалися про проведення амністій, оскільки це, на їхню думку, перекреслювало попередні зусилля, спрямовані проти злочинного світу. Набуло вкрай важливого значення створення агентурних мереж у середовищі злочинців з метою організації їх затримання.

Певна лібералізація правлячого режиму у другій половині 1950-х років ще не змінила установок правосвідомості більшості працівників правоохоронних органів, орієнтованих на отримання свідчень від заарештованих шляхом фізичного насильства. Не відійшли у минуле й безпідставні арешти та побиття підозрюваних, а також їх арешт без пред'явлення обвинувачень протягом відносно тривалого часу.

Наведені у радянських документах статистичні дані щодо кількості правопорушень, скоєних працівниками прокуратури та судових органів, певним чином відрізняються. Причому у доповідних начальників вищого рангу кількість правопорушень, як правило, називається меншою, аніж у звітах їхніх підлеглих. Притягненню до відповідальності винних у протиправних діях заважала так звана кругова порука у середовищі працівників суду та прокуратури, яка сприяла приховуванню певної кількості злочинів та злочинців.

Аналіз наявних даних щодо вчинення злочинів і працівниками міліції дозволяє зробити висновок, що протягом 1950-х років не менше 10 % особового складу міліціонерів брали участь у протиправних діях, а по деяких відділах цей показник сягав навіть 20–25 %. При цьому впродовж 1950-х років особовий склад частини підрозділів міліції змінився на 110–120 % і більше, що свідчило про високий рівень плинності кадрів. Такий стан речей був наслідком відносно низького рівня фахової підготовки значної кількості міліціонерів, які віддавали перевагу цій роботі не через прагнення забезпечити ефективну протидію поширенню злочинності, а внаслідок зацікавленості у отриманні певних

матеріальних благ і особистих привілеїв. Водночас факти незаконного застосування табельної зброї міліціонерами поступово відходили у минуле.

Контроль з боку органів прокуратури за діями міліції у багатьох випадках був недостатнім, а ретельні перевірки здійснювалися у випадку скоєння вбивств міліціонерами, якщо такі дії набували розголосу. Якщо дії правоохоронців не призводили до вбивств, то їх карали, як правило, лише переведенням на іншу роботу, що викликало загальний осуд, але поруч з тим і формувало у деяких із міліціонерів переконання у безкарності своїх насильницьких дій.

У другій половині 1950-х років різко зросла кількість випадків розкрадання державної або суспільної власності в особливо великих розмірах, яке здійснювалося добре організованими групами злочинців, серед яких все більше траплялися високопосадовці, що відповідали за розподіл промислової та сільськогосподарської продукції, а також професійні економісти, які мали спеціальні знання, необхідні для забезпечення видимості законності здійснення операцій по розкраданню майна. Якщо раніше об'єктами розкрадань виступали промислові та продовольчі товари, то на цей час увага злочинців все більш була прикута до розкрадання грошових коштів. Почали набувати великого впливу об'єднання злочинців із різних республік СРСР, що підвищувало значення відділів БРСВ.

У другій половині 1950-х років притягнення до кримінальної відповідальності представників партійного апарату вже суттєво обмежувалося клановою системою та родинно-земляцькими зв'язками, коли таке притягнення ставало можливим фактично лише у випадку широкого розголосу вчинених злочинних дій. А в інших випадках відповідальних працівників звільняли з роботи, переводили на інше місце роботи саме для уникнення небажаного розголосу, щоб не підривати авторитет партії.

Аналіз вчинення злочинів молодими людьми в Україні протягом 50-х років ХХ ст. дозволяє стверджувати, що економічні стимули у радянському суспільстві відігравали не першу роль у формуванні мотивації поведінки населення. Економічна влада не забезпечувала автоматичного різкого зростання

добробуту її носіїв з огляду на відповідні ідеологічні установки. У якості морального стимулювання, що сприяло вчиненню злочинів, виступало прагнення до зверхності над оточуючими, що нерідко трансформувалося у поширене як у соціально-побутовому, так і у виробничому спілкуванні напівлегальне застосування фізичної сили. Фізична сила нерідко виступала у якості примусу до виконання певної роботи чи формування поведінки певного стандарту, що в умовах панування колективізму насаджувалося фактично від імені соціальних спільнот (що виражалось у бійках між робітниками і солдатами та робітниками і селянами на основі соціально-побутових конфліктів), етнічних груп, трудових колективів та родинно-земляцьких об'єднань.

Тривалий час практика призначення покарання в СРСР не відповідала відомому принципу Ч.Беккеріа, який наголошував, що «одним із найбільш дієвих заходів, що мають стримувати злочинність, є не жорстокість покарань, а їх невідворотність». Наприкінці 1950-х років формувалися уявлення про методи запобігання злочинам, серед яких називалося покращення соціально-побутових умов та культурного обслуговування населення у поєднанні із посиленням виховної роботи у середовищі молоді. Але негативним моментом, який перешкоджав організації контролю за злочинністю, залишалася тривала заборона кримінологічних досліджень в СРСР протягом 30-х – 50-х років ХХ ст. і перехід стримування злочинності із числа наукових проблем до розряду політичних.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні на основі комплексного осмислення історико-правових засад кримінально-правової протидії злочинності в умовах формування, розвитку та трансформації радянського тоталітарного режиму 1922 – 1960 рр. Визначено подальші перспективи вдосконалення національного механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

1. На основі історіографічного аналізу літератури та опрацювання значного масиву архівно-документальних матеріалів, чимало з яких уперше дисертантом введено до наукового обігу, встановлено, що актуальна для історико-правової науки та юридичної практики проблема кримінально-правового контролю за злочинністю 1922 – 1960 рр. потребує глибокого наукового аналізу.

Визначено, що сучасна концепція кримінально-правового контролю за злочинністю розробляється: 1) у межах гуманістичної парадигми наукового знання, відтак, на основі принципу гуманізму; 2) на міждисциплінарному рівні дослідження; 3) шляхом інтеграції наукового знання; 4) на підставі комплексного підходу.

2. Встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в радянській Україні у 1920-х роках мав «квазіправовий», відверто класовий, антагоністичний характер. Головна увага реформованих правоохоронних органів приділялася так званим контрреволюційним проявам, злочинам проти порядку управління. Світова процесуальна практика вперше дізналася про «революційну правосвідомість», що не має нічого спільного з доказами та інститутом доказування. Удосконалено критерії догматичного тлумачення нормативних актів, які видавали органи радянської влади у 1918 – 1920 рр., у частині історико-правового аналізу, на підставі чого можна стверджувати, що вони мали переважно каральний характер, сприяли примусовому встановленню

влади більшовиків на території України.

Наголошено на важливості прийняття кримінальних кодексів УСРР 1922, 1927 рр. та Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. з метою протидії злочинності в умовах формування тоталітарного режиму. Відповідно до їхніх норм, поняття злочину співвідносилось з парадигмою кримінального права, в основі якого покладено захист радянського ладу і правопорядку, встановленого більшовицьким режимом на перехідний до комуністичного період, і надавалася можливість процесуальними засобами маніпулювати правами підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, адже на практиці домінував обвинувальний ухил попереднього слідства та порушувалися принципи рівності й змагальності суб'єктів процесуальних дій.

3. Обґрунтовано, що основою формування юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в період становлення моделі радянської державності в Україні слугувала доктрина поділу злочинів на політичні та кримінальні в поєднанні з принципом вибірковості покарань і відповідними санкціями, а також з обов'язковим урахуванням належності суб'єктів злочинів до «пролетарських верств населення» чи «експлуататорських класів». Це спричинило формування особливої кримінальної субкультури з характерною тенденцією до спеціалізації злочинного середовища та залучення до сфери його впливу значної частини представників правоохоронних органів і компартійної державної номенклатури.

В умовах колективізації відбувався процес становлення та зміцнення репресивного апарату (ліквідація «куркульства» як класу) для створення платформи формування радянського тоталітарного режиму, який використовував механізм контролю за злочинністю для реалізації ідеї державного патерналізму, зміцнення влади пануючої верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва з широким застосуванням позаекономічного примусу.

4. Доведено, що розроблення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах становлення радянського

тоталітарного режиму належало фактично до компетенції центральних органів більшовицької партії, а засобами позасудового характеру пріоритетно наділялися органи ДПУ, що є яскравим свідченням боротьби не з економічною чи іншими видами традиційної злочинності, а з політично мотивованим протестним рухом. Негативним чинником, який вплинув на організацію контролю за злочинністю, було запровадження певних обмежень на притягнення до кримінальної відповідальності представників владних органів на підставі належності до правлячої партії, а також утручання представників місцевого партійного керівництва в роботу судово-прокурорських органів з метою коригування винесення вироків.

Наприкінці 1920-х – протягом 1930-х років значних змін зазнав інструментарій, який використовувався в роботі прокурорського нагляду. Він характеризувався тотальним контролем за установами у сфері сільського господарства. Крім того, практикувався класовий підхід до його проведення. Таким чином, за допомогою органів прокуратури здійснювалася спроба підпорядкування сільськогосподарських установ під усеосяжний контроль правлячої верхівки.

5. Установлено, що в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни існував тісний зв'язок між командно-адміністративною системою управління радянською державою та конкретними політико-правовими рішеннями в сфері протидії злочинності, який вплинув на посилення методів насильства та репресій без жодних юридичних підстав. На території України ці методи застосовували правоохоронні органи, які фактично перетворилися на каральні.

Головною причиною посилення репресивної діяльності як форми контролю за злочинністю правоохоронними органами на визволених від нацистів територіях України був факт режиму їх тимчасової окупації. Це стало підставою для оголошення населення цих територій пособниками фашистів, потенційними ворогами, які підлягали негайному виселенню або знищенню.

6. Доведено, що в повоєнний період у центральних і східних областях

України протидія злочинності істотно не відрізнялася від форм і методів довоєнного часу та здійснювалася переважно шляхом посилення кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946 – 1947 рр., посягання на державне, колгоспне, особисте майно, пияцтво тощо.

Повернення радянської влади на територію Західної України в повоєнний період відбувалося із суттєвим порушенням політичних, економічних, релігійних прав і свобод місцевого українського населення, у тому числі в межах кримінально-правового контролю за злочинністю.

Ключова тенденція у сфері контролю за злочинністю на визволених від фашистів територіях України виражалась не в заходах протидії злочинності та попередженні традиційних злочинів, а в посиленні репресивно-каральних операцій, спрямованих на придушення збройної боротьби українського народу проти більшовицького тоталітарного режиму за право бути господарем на своїй землі.

7. Розвиток радянського кримінального права в повоєнний період відбувався за двома суперечливими векторами: скасування законодавства воєнного часу в напрямі його лібералізації та подальше посиленням кримінальної відповідальності. Згідно з першим, здійснювалися неодноразові акти амністії, а з другим – посилення кримінальних репресій, що, зокрема, відобразилося у відновленні 12 січня 1950 р. смертної кари для шпигунів, зрадників і диверсантів.

8. Об'єктом переважної більшості економічних злочинів другої половини 1940-х років були державна або суспільна власність та різноманітні речові ресурси, які розкрадалися або недбайливо використовувалися. Водночас керівництво порушувало управлінський процес з корисливою метою. В умовах завершення відбудови зруйнованого війною народного господарства і поступового збільшення випуску промислової продукції саме вона все частіше ставала об'єктом злочинної діяльності.

9. Обґрунтовано, що на початку 1950-х років контроль за злочинністю

поширився на працівників, які, власне, його здійснювали, проте він переважно мав формальних характер. Притягненню до відповідальності винних у протиправних діях посадовців перешкождали кругова порука та приховування злочинів. Схожі тенденції прослідковувалися й у середовищі військовослужбовців, адже одним з критеріїв оцінки ефективності керівництва були кількісні показники вчинення злочинів і порушень військової дисципліни.

Встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в період десталінізації характеризувався посиленням ролі й утручанням партійних органів у правоохоронну діяльність і передбачав розширення партійного контролю за роботою органів МВС – МДБ, КДБ.

10. У другій половині 1950-х років централізація влади в руках компартійної верхівки істотно вплинула на форми та методи контролю за злочинністю як на всесоюзному рівні, так і УРСР. «Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік», закони «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» та «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. створили підґрунтя для уніфікації з іншими радянськими республіками моделі кримінального права, яка набула свого завершеного вигляду в положеннях Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР 1960 р.

11. Прізонізація радянського суспільства впродовж 1922 – 1960 рр. унаслідок масштабного застосування покарань у вигляді позбавлення волі, розповсюдження правил середовища місць ув'язнення вкрай негативно вплинули на процес організації контролю за злочинністю, оскільки сприяли поширенню відповідних соціальних практик у сфері поведінки та формуванню кримінального середовища, основу якого становили особи, засуджені до позбавлення волі, рецидивісти й учасники організованих злочинних формувань. Саме ці категорії злочинців пропагували кримінальну субкультуру, що сприяла зростанню кримінальної злочинності, виникненню певних стереотипів стосовно оцінок злочинної поведінки, яку наслідувала молодь.

12. Серед регіонів України як найбільш криміногенний вирізнявся Донбас.

Цей регіон характеризувався масштабністю застосування насильства та залученням неповнолітніх і молоді до злочинних дій. Крім того, діяли злочинні угруповання, які вчиняли розкрадання державної власності в особливо великих розмірах, що було пов'язане із зосередженням потужних промислових підприємств і значної кількості населення. Зокрема, це підтверджується матеріалами «секретних папок» Центрального Комітету Комуністичної партії України, у яких неодноразово констатувався незадовільний стан оперативної обстановки на території Донецької та Ворошиловградської областей.

Не сприяли зменшенню кількості злочинних проявів і масові амністії, оскільки соціалізація осіб у місцях позбавлення волі передбачала певний спосіб спілкування відповідно до правил, визначених кримінальною субкультурою, що позначилося на поведінці в'язнів після звільнення. Водночас формування чіткої ієрархії та правил поведінки в злочинному світі («кримінальників») сприяло поширенню рецидивної злочинності. Досить часто саме особи, які відбули термін покарання у вигляді позбавлення волі, втягували у протиправну діяльність молодь, нав'язуючи стиль і правила поведінки, прийняті у кримінальному середовищі.

13. Характер організації кримінально-правового контролю за злочинністю протягом 1922 – 1960 рр. вирізнявся тенденцією до зміцнення панівного становища вищого партійного керівництва в умовах надмірної етатизації суспільства. Хоча реальна роль права в тоталітарній державі було зведено нанівець, правляча верхівка використовувала квазіправові форми та засоби у своїй діяльності. Отже, уникнення деформації правоохоронних структур – суду, прокуратури, органів внутрішніх справ і державної безпеки – можливе шляхом створення відповідних законодавчих та інших правових гарантій, що унеможливило їх перетворення на каральні органи. Діяльність цих органів має спрямовуватися на реальні показники протидії злочинності, а не на виконання будь-якою ціною директив керівної партії.

14. Незважаючи на розвінчання культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді Комуністичної партії СРСР (1956 р.), у період десталінізації не відбулося

відчутного послаблення кримінально-правового контролю за окремими видами злочинів. Навпаки, у другій половині 1950-х років спостерігається збільшення кількості публічних виступів проти радянської дійсності, які юридична практика інкримінувала як «антирадянська агітація».

Починаючи з 1958 р., посилюється відповідальність за військові та державні злочини, кваліфікуючими ознаками яких були шпигунство, перехід на бік ворога, видача військової або державної таємниці іноземній державі, втеча за кордон чи відмова повернутися до СРСР, а також заколот з метою захоплення влади. Довільне тлумачення дозволяло здійснювати переслідування інакомислячих і представників політичної опозиції.

15. В умовах пануючої та безальтернативної в СРСР комуністичної ідеології кримінально-правовий контроль за злочинністю не міг бути об'єктивним за своєю сутністю. Для інакомислячих у створеному комуністично-партиійною елітою просторі не передбачалося місця. Особи, які вважали вступ Червоної Армії на територію Західної України і Західної Білорусі у 1939 р. не «визвольною місією радянської армії», а окупацією, також опинялися поза межами системи. А ті, які чинили опір, ґрунтуючись на принципах та нормах міжнародного права (члени ОУН, бійці УПА), потрапляли до розряду ворогів народу, зрадників і терористів. У повоєнні роки на придушення опору ОУН і УПА спрямовувалися зусилля правоохоронних органів, судових інститутів, місцевої радянської адміністрації. Основний сегмент кримінально-правового контролю радянської України було зосереджено в цій частині українського національного спротиву.

На початку 1990-х років значну кількість засуджених за кримінальні та політичні злочини впродовж існування радянської влади було виправдано або реабілітовано. Феномен національної історії ХХ ст. полягає в тому, що після утворення УСРР компартійна бюрократія за допомогою створеного законодавства, судових і правоохоронних органів скорила Україну політичними репресіями. З проголошенням незалежності України ті, хто організовував заходи кримінально-правового контролю, фальсифікуючи його апріорі,

опинилися на лаві підсудних, помінявшись місцями зі своїми жертвами.

16. З метою вдосконалення системи та механізму здійснення кримінально-правового контролю, у тому числі з урахуванням організації протидії в зоні проведення антитерористичної операції на Сході України, автором внесено пропозиції до Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності щодо необхідності надання цільовій програмі боротьби зі злочинністю статусу однієї з провідних програм загальнодержавного рівня, а її стратегія має розроблятися в межах кримінально-превентивної парадигми, спрямованої на інтеграцію політичної взаємодії державного управління та громадянської активності як необхідної умови створення ефективної системи протидії злочинності.

17. Зміст поняття «контроль за злочинністю» слід розкривати з урахуванням мети, яку визначає держава на тому чи іншому історичному етапі свого розвитку. Оскільки політичний режим у теоретико-правовій науці поділяється на демократичний і недемократичний, то в першому випадку контроль за злочинністю є сукупністю соціально зумовлених заборон і стандартів поведінки, утілених у системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов їх виникнення, а також попередження здійснення правопорушень уповноваженими державними органами та інститутами. В іншому випадку його можна визначити як сукупність соціально та ідеологічно зумовлених заборон і стандартів поведінки, упроваджених у системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень і супроводжуються правовою демагогією – введенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболин А. Тревожная ночь. Наша кузня. 1922. № 8. С. 2–18.
2. Абраменко Л. М., Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ: Істина, 2006. 376 с.
3. Абраменко Л. Попіл розстріляних і замучених стукає в наші серця. Вітчизна. 1998. № 3/4. С.19–24.
4. Влассак Р. Алкоголизм как научная и бытовая проблема. Москва, Ленинград: Госиздат, 1928. 286 с.
5. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1974. 264 с.
6. Андреев В. А. Красные финны. Сержант. 1997. С. 23–24.
7. Андрієвський В. З минулого. Берлін: Українське слово, 1921. 211 с.
8. Анисимков В. М. Криминальная субкультура: монография. Уфа: ЮИ МВД РФ, 1998. 218 с.
9. Анисимков В. М. Криминальная субкультура и ее нейтрализация в исправительных учреждениях России: дисс. ... канд. юрид. наук Саратов, 1998. 314 с.
10. Антонян Ю. М. Криминология: избранные лекции. Москва: Логос, 2004. 448 с.
11. Аршинов В. И., Буров В. А., Лепский В. Е. Навигация, рефлексивные площадки и каналы реальности постнеклассического управления обществом. На пути к постнеклассическим концепциям управления. Москва: Институт философии РАН, 2005. С. 64–70.
12. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ, 2007. 248 с.
13. Бажан О. Репресії щодо працівників правоохоронних органів в УРСР доби «великого терору» (на прикладі Київської області). Краєзнавство. 2012. № 2. С. 132–140.

14. Бажан О. Реформування органів держбезпеки УРСР у 1950 – першій половині 1960-х рр. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (м. Київ, 19 груд. 2013 р.). Київ, 2014. 469 с.
15. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
16. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 447 с.
17. Баран В. Пекуча правда історії : документи ГДА-СБ України про діяльність радянських органів державної безпеки у 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Даниленко // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2009. С. 11–23.
18. Барсуков Н. На переломе. Советское общество в послевоенное десятилетие. Свободная мысль. 1994. № 6. С. 95–106.
19. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 559 с.
20. Биалера С. Три лика бюрократа. Советская культура. 1988. 24 сентября.
21. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. Київ, Либідь, 1994. 428 с.
22. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 281–316.
23. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 408 с.
24. Борисов Ю. С. Человек и символ. Комсомольская правда. 1988. 2 апр.

25. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917 – 1941 рр.: (історико-правовий аспект): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 164 с.
26. Бородич Л. В. Організаційно-правові основи діяльності військ ОДПУ-НКВД на Україні / Л. В. Бородич // Вісн. Київськ. ун-ту. Юридичні науки. – 1999. – № 39. – С. 56–58.
27. Боротьба із правопорушеннями і злочинністю / відп. ред. І. П. Лановенко. – К.: Наукова думка, 1969. – 201 с.
28. Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х томах / Д. Боффа. – М.: Планета, 1990. – Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964. – 632 с.
29. Бровар О. Відбудова промисловості республіки (1943–1950 рр.) / О. Бровар, І. Ветров, М. Лобода, Л. Хойнацька // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – У 2 кн. – Кн. 2. – К. : Наукова думка, 2011. – 721 с.
30. Быргэу М.М. Организация деятельности полиции Республики Молдова по профилактике преступлений: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харьков, 2004. – 532 с.
31. Васильєв В. Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) / В. Ю. Васильєв [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10546.html>
32. Васильєв В. Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) / В. Ю. Васильєв // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 318 – 331.
33. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 614 с.

34. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.
35. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – Київ: Рада, 1994. – 124 с.
36. Вислоух С. Проституция и алкоголизм / С. Вислоух // Рабочий суд. – 1925. – № 7 – 8. – С. 318-324.
37. Вихристенко В. Спецслужби в геноциді України / В. Вихристенко. – Одеса: Маяк, 2002. – 175 с.
38. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Г. Мунвеза про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за термін з 2 червня 1937 р. до 15 січня 1938 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 263–272.
39. Вказівка заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського про розшук німецьких розвідників, раніше заарештованих та засуджених у Польщі від 9 грудня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 84.
40. Вказівки заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського начальника обласних УНКВС про боротьбу з ухиленням військовозобов'язаних від військової служби та дезертирством військовослужбовців від 7 лютого 1940 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 101–102.
41. Вказівки наркома державної безпеки СРСР В. Меркулова наркому державної безпеки УРСР П. Мешику щодо арештів керівного складу та активу оунівського підпілля від 13 квітня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд.

В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 165.

42. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років / І. М. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 37–43.

43. Воронов Д. Алкоголь в современном быту / Д. Воронов. – Москва, Ленинград: Гос. изд-во, 1930. – 132 с.

44. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.

45. Вронська Т. Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці / Т. Вронська // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – У 2 кн. – Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 311–339.

46. Вышинский А. Я. К положению на фронте правовой теории / А. Я. Вышинский. – М. : Юридическое издание, 1937. – 60 с.

47. Вышинский А. Я. На новые рельсы / А. Я. Вышинский // Собрание законодательства. – 1938. – № 6. – С. 42 – 64.

48. Геллер М.Я. Утопия у власти / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М. : МИК, 2000. – 856 с.

49. Гернет М. Н. Преступный мир Москвы / М. Н. Гернет. – М. : Изд-во ЦСУ СССР, 1924. – 185 с.

50. Гернет М. Н. Преступность и самоубийства во время войны и после нее / М. Н. Гернет. – Москва: Изд-во ЦСУ СССР, 1927. – 270 с.

51. Герцензон А. А. Современная преступность и алкоголизм / А. А. Герцензон // Советское государство и революция права. – 1930. – № 3. – С. 125 – 141.

52. Герцензон А. А. Советская уголовная статистика : Учебное пособие / А. А. Герцензон. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. – 264 с.

53. Герцензон А. А. Советское законодательство в борьбе с алкоголизмом: [научно-методич. совет по пропаганде вопросов государства и права] / А. А. Герцензон. – Москва: Знание, 1966. – 86 с.
54. Гопнер С. Мои воспоминания / С. Гопнер // Зоря. – 1921. – № 20. – С. 36–39.
55. Граевский В. Торговля спиртными напитками и спиртосодержащими веществами / В. Граевский // Административный вестник. – 1926. – № 12. – С. 20–42.
56. Гринберг М. С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов / М. С. Гринберг // Государство и право. – 1993. – № 1. – С. 63–73.
57. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич. – Київ, 2004. – С. 57–76.
58. Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років / В. Даниленко // Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. Даниленко. – Київ: Темпора, 2012. – С. 115–165.
59. Дейчман Э. И. Алкоголизм и борьба с ним / Э. И. Дейчман. – Москва: Московский рабочий, 1929. – 224 с.
60. Державний архів Хмельницької області. – Ф. – Р. 1135. Рахновський волосний виконком. – Оп. 1. – Спр. 35. – Докладная записка о политическом состоянии в волости. – 34 арк.
61. Державний архів Хмельницької області. – Ф. – Р. 634. – Маковський волосний виконком. – Оп. 1. – Спр. 59. – Сообщение о состоянии преступности в Маковской волости. – 8 арк.
62. Джилас М. Лицо тоталитаризма: Пер. с сербско-хорватского / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
63. Директива заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишова про перевірку біженців, які прибувають з території Польщі від

14 грудня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 82–85.

64. Директива наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії про заборону арештовувати німецьких колоністів на Волині від 20 вересня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 50–51.

65. Директива наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії про завдання оперативних груп НКВС при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії від 15 вересня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 47–48.

66. Директива наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського начальникам облуправлінь НКВС УРСР щодо оперативних заходів з ліквідації озброєних пограбувань у містах від 29 вересня 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 142–143.

67. Директива наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальникам УНКДБ західних областей про викриття та ліквідацію підпілля ОУН від 10 квітня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 163–164.

68. Діброва С. С. Сталінська колективізація: погляд крізь час / С. С. Діброва // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – Київ: Політвидав України, 1990. – С. 3–34.

69. Діптан І. І. Рада захисту дітей в боротьбі з дитячою безпритульністю на Україні (1919–1922 рр.) / І. І. Діптан // Питання історії

СРСР : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Харків: Основа, 1991. – Вип. 36. – С. 27–30.

70. Долгова А. И. Преступность, ее организованность и криминальное общество / А. И. Долгова. – Москва: Российская криминологическая ассоциация, 2003. – 572 с.

71. Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова та наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про підсумки агентурно-слідчої роботи у м. Самборі Львівської області від 3 жовтня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 211–215.

72. Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР П. Мешика заступнику наркома державної безпеки СРСР Б. Кобулову про організацію роботи з ліквідації ОУН від 26 березня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 346–347.

73. Доповідна записка начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Г. Мунвеза про ліквідовані органами НКВС УРСР антирадянські організації та контрреволюційні групи від 12 січня 1938 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 256–260.

74. Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття : соціоісторичний аналіз : моногр. / М. Дорошко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 154 с.

75. Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества / В. Н. Дремін. – Одесса: Феникс, 2009. – 694 с.

76. Дрьомін В. М. Особливості формування кримінальної субкультури / В. М. Дрьомін // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 25. – Одеса, 2006. – С. 498–504.
77. Дубнов А. П. Философия преступности: проблемы криминализации российского общества / А. П. Дубнов, В. А. Дубовцев. – Екатеринбург: Ява, 1999. – 141 с.
78. Дудін В. Репресовані прокурори: хроніка «кривавої ротації» / В. Дудін // Юридичний вісник України. – 2010. – № 6. – 12 лютого. – С. 10–16.
79. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 622 с.
80. Єрмоленко Д. О. Поняття злочину і правова аналогія / Д. О. Єрмоленко, С. В. Шмаленя : [Електронний ресурс]. – Режим доступ : www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/.../pravo_02_09_Jermolenko_Shmalena.pdf.
81. З директивного листа наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальникам УНКДБ західних областей України щодо боротьби з оунівським підпіллям від 31 травня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 173–176.
82. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – У 2 кн. – Кн. 1. – Київ, 2011. – С. 15–65.
83. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології / А. П. Закалюк. – У 3 т. – Київ: Ін Юре, 2007. – Т. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 602 с.
84. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія та практика / А. П. Закалюк. – У 3 т. – Т. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Ін Юре, 2007. – 382 с.
85. Законодательные и административно-правовые акты военного времени (с 22 июня 1941 г. по 22 марта 1942 г.). – М.: Юриздат НКЮ СССР, 1942. – 144 с.

86. Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР от 11 августа 1937 г. // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр. / упоряд. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – С. 365–414.

87. Записка по проводу наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальнику ГЕУ НКВС СРСР Б. Кобулову про осіб, заарештованих у Західній Україні від 27 листопада 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 265-273.

88. Захарченко П. П. Отечественная ли война 1941-45 гг.: размышления с позиции преемственности украинской государственности / П. П. Захарченко // История и ее проблемы. – Баку, 3013. – С. 113–121.

89. Захарченко П. У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році) / П. П. Захарченко, Н. І. Земзюліна, О. І. Нестеров. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2000. – 175 с.

90. Захарченко Петро. Голодомор 1921–1922 рр. в українському селі : до питання юридичної відповідальності організаторів / Петро Захарченко // Про українське право. – 2010. – Ч. V. – 139 – 145.

91. Захарченко Петро. Історія держави і права України : [підручник] / Петро Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 367 с.

92. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – Киев: Юринком Интер, 1999. – 236 с.

93. И примкнувший к ним Шепилов: правда о человеке, ученом, воине, политике / Т. Толчанова, М. Ложников. – Москва: Звонница-МГ, 1998. – 285 с.

94. Из директивы Особого отдела ГУГБ НКВД СССР о представлении отчетности о мерах борьбы с дезертирством и самовольными отлучками военнослужащих Красной Армии от 19 июля 1940 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 1: Накануне:

Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 230–235.

95. Из истории милиции Советской Украины / [Ю. В. Александров [и др.]; под ред. П. П. Михайленко. – Киев: Киевская фабрика набора, 1965. – 399 с.

96. Из приказа НКВД СССР № 00762 «О порядке осуществления Постановления СНК СССР и ЦК ВКП/б/ от 17 ноября 1938 г.» от 26 ноября 1938 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 1: Накануне: Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 16–17.

97. Исаев М. М. Основы пенитенциарной политики / М. М. Исаев. – М. : ГИЗ, 1927. – 195 с.

98. История России. XX век : В 2-х т. – Москва: Астрель: АСТ, 2009. – Т. 2. – 1939–2007. – 848 с.

99. История советской разведки : Сборник документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ. - Вып. 2 (1921–1925). – М.: ВШ КГБ СССР, 1960. – 217 с.

100. Иваненко В. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946 – 1955 рр.) / В. В. Иваненко // Нариси історії державної служби в Україні / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін.; редкол. С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Інститут історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 412–434.

101. Иваненко В. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону : [монографія] / В. В. Иваненко, І. В. Іщенко. – Донецьк: Вид-во ДНУ, 2006. – 279 с.

102. Иванов В. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / В. Иванов. – К.: Атіка, 2007. – 727 с.

103. Ігнатов О. Протидія злочинності: поняття та сутність / О. Ігнатов // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 92–97.

104. Із наказу НКВС УРСР про усунення недоліків у веденні справ на порушників державного кордону від 22 лютого 1940 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 107–108.

105. Із повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Сєрова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про роботу оперативно-чекістських груп у Західній Україні від 13 жовтня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 230–232.

106. Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 52/62 // Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. Даниленко. – Київ: Темпора, 2012. – С. 241–242.

107. Історія вчень про державу і право : підруч. / [І. О. Биля-Сабадаш, О. Р. Дашковська, Г. Г. Демиденко та ін.] ; за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.

108. Історія держави і права України : підруч. – У 2-х томах. Т. 2. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К., 2003. – 580 с.

109. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

110. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.

111. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Калюк : Київський національний ун-т внутрішніх справ. – Київ, 2006. – 182 с.

112. Калюк О. М. Нормативно-правові основи діяльності військових формувань НКВС в Україні (1939–червень 1941 рр.) / О. М. Калюк // Наук. Вісн. Львів. юридичного ін-ту МВС України. – Львів: Львів. юридичний ін-т МВС України. – Вип. 3. – 2004. – С. 289–297.
113. Калюк О. М. Організаційно-правові засади структурної перебудови та кадрового забезпечення військ НКВС в Україні (1939–червень 1941 рр.) / О. М. Калюк // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених: наук.-практ. зб. журн. «Міліція України». – 2004. – № 26. – С. 7–10.
114. Калюк О. М. Правові основи функціонування військ НКВС в Україні в період війни (червень 1941–жовтень 1944 р.) / О. М. Калюк // Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України. – Київ: НАВСУ. – 2005. – № 2. – С. 320–326.
115. Калюк О. М. Реорганізація військ НКВС на території України в умовах воєнного стану (червень 1941–жовтень 1944 р.) / О. М. Калюк // Науковий Вісник Львівського юридичного ін-ту МВС України. – Львів: Львівський юридичний ін-т МВС України. – Вип. 1. – 2005. – С. 238–260;
116. Калюк О. М. Структура та завдання військ НКВС (МВС) на території України у 1945–1953 рр. / О. М. Калюк // Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К.: НАВСУ. – 2005. – № 3. – С. 234–241.
117. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Х., 2004. – 433 с.
118. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – Москва : Юридическая литература, 1976. – 384 с.
119. Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу», 23 лют. 2006 р. – К., 2006. – С. 214 – 231.

120. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – Т. 12. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

121. Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни (IV Гаазька конвенція) від 18.10.1907 р. (укр., рос.) (витяг) : [Електронний ресурс] : Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222].

122. Кондратюк К. Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939–1941) / К. Кондратюк, С. Кондратюк // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Зб. наук. праць. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 146–149.

123. Кондратюк К. Становлення і характер радянської влади в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / К. Кондратюк, С. Кондратюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 347–352.

124. Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / С. Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 156–159.

125. Кондратюк С. Запровадження радянської судової системи в Західній Україні у 1939–1941 рр. / С. Кондратюк // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – С. 396–405.

126. Корецкий Д. А. Криминальная субкультура и ее криминологическое значение / Д. А. Корецкий, В. В. Тулегенов. – Санкт-Петербург: Юридический центр «Пресс», 2006. – 243 с.

127. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника) / А. Н. Костенко. – Киев: Наук. думка, 1990. – 147 с.

128. Костенко О. М. Помаранчева революція у світлі політичної кримінології / О. М. Костенко // [електронний ресурс]: режим доступу: maidan.jrg.ua/static/mai/1103317538.html
129. Костенко О. М. Формула декриміналізації держави / О. М. Костенко // [електронний ресурс]: режим доступу: maidan.jrg.ua/static/mai/1113900158.html.
130. Костенко Ю. Морально-психологічний стан Червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.) / Ю. Костенко // Воєнна історія. – 2002. – № 3 – 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm
131. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. – Москва: Наука, 1968. – 176 с.
132. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. – Москва: Наука, 1976. – 287 с.
133. Кузьменко В. Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в радянській Україні у 1917 – 1939 рр. : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Кузьменко Володимир Борисович. – О., 2010. – 478 с.
134. Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський ; за ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. - Вид. 2, допов. – К. : Україна, 2002. – 446 с.
135. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – Москва: Изд-во МГУ, 1984. – 127 с.
136. Кулаковський П. Розстріляні на початку війни / П. Кулаковський [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42927>
137. Кулик И. Источник бандитской идеологии / И. Кулик // Коммунист. – 1921. – № 7. – С. 49–51.
138. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.

139. Курский Д. И. Избранные статьи и речи / Д. И. Курский. – Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958. – 327 с.
140. Курский Д. И. На путях развития советского права : статьи и речи. 1919–1926 / Д. И. Курский. – Москва: Юридическое изд. НКЮ РСФСР, 1927. – 118 с.
141. Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних / В. И. Куфаев. – Москва: Работник просвещения, 1927. – 167 с.;
142. Куфаев В. И. Юные правонарушители / В. И. Куфаев. – Москва: Новая Москва, 1925. – 360 с.;
143. Куфаев В. И. Борьба с правонарушениями несовершеннолетних / В. И. Куфаев. – Москва: Новая Москва, 1924. – 51 с.
144. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – 3-тє вид. – К., 2013. – 685 с.
145. Лановенко И. Пьянство и преступность: история, проблемы / И. Лановенко, А. Светлов, В. Скибицкий. – К. : Наукова думка, 1989. – 528 с.
146. Лановенко І. П. Попередження правопорушень неповнолітніх / І. П. Лановенко. – Київ: Наукова думка, 1968. – 108 с.
147. Ларин Ю. Алкоголизм промышленных рабочих и борьба с ним / Ю. Ларин. – Москва: ОБСА, 1929. – 47 с.
148. Лебедев С. Я. Криминологическое изучение антиобщественных традиций и обычаев и их влияние на преступность: дисс. канд. юрид. наук. / С. Я. Лебедев. – Москва: Академия МВД СССР, 1987. – 322 с.
149. Лебедев С. Я. Традиции, обычаи и преступность. Теория, методология, опыт криминологического анализа / С. Я. Лебедев. – Москва: Межрегионал. центр коммерчес. безопасности, 1995. – 167 с.;
150. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города : Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб. : Журнал Невы Издательско-торговый дом Летний Сад, 1999. – 320 с.

151. Лейбельман И. Воспominiная печатника / И. Лейбельман // Наша кузня. – 1922. – № 5. – С. 133–139.
152. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Є. Лисенко. – Київ, 1999. – 480 с.
153. Лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. А. Степанова начальникам обласних управлінь НКВС та УРСМ щодо поліпшення оперативної роботи // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 143–144.
154. Литвак Б. К. Самогоноварение и потребление алкоголя в российской деревне 1920-х гг. / Б. К. Литвак // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 74–88.
155. Литвак О. М. Держава і злочинність / О. М. Литвак. – Київ: Атіка, 2004. – 301 с.
156. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження / О. М. Литвак. – Київ: Юринком-Інтер, 2000. – 307 с.
157. Литвак О. М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Литвак. – Харків: Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2000. – 36 с.
158. Литвак О. М. Загальнотеоретичні підвалини соціально-кримінологічного запобігання злочинності / О. М. Литвак // Право України – 2001. – № 5. – С. 97–103.
159. Литвак О. М. Корупція та її попередження / О. М. Литвак // Вісник Запорізького юридичного інституту внутрішніх справ МВС України. – 2001. – № 1. – С. 3–7.
160. Литвак О. М. Кримінологія необережності / О. М. Литвак // Право України. – 1998. – № 3. – С. 35–37.

161. Литвак О. М. Про кримінальну або кримінологічну політику / О. М. Литвак // Юрид. вісн. Одес. нац. юрид. акад. – 2000. – № 2. – С. 94–96.
162. Литвак О. М. Про криміногенний вплив держави / О. М. Литвак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць Одес. нац. юрид. акад. – 2000. – № 7. – С. 237–242.
163. Литвак О. М. Про профілактику злочинності / О. М. Литвак // Право України. – 1997. – № 11. – С. 11–14.
164. Литвак О. М. Проблеми контролю за злочинністю / О. М. Литвак // Держава і право. – 2000. – № 6. – С. 313–316.
165. Литвак О. М. Справедливість – сутність і передумови ефективності правозастосувальної діяльності / О. М. Литвак // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2001. – № 14. – С. 112–117.
166. Литвин В. М. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955 рр.) / В.М. Литвин. – Київ: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
167. Литературная газета. – 1989. – 15 февр.
168. Лопушанський Ф. А. Кримінально-правова боротьба з хуліганством (Соціологічне дослідження діяльності слідчих і судових органів по запобіганню хуліганства) / Ф. А. Лопушанський. – Київ: Наук. думка, 1971. – 151 с.
169. Луговой А. Эпоха бури и натиска / А. Лугвой // Зоря. – 1921. – № 29. – С. 39–43.
170. Лунеев В. В. Курс мировой и российской криминологии / В. В. Лунеев. – В. 2 т. – Т.1: Общая часть. – Москва: Изд-во «Юрайт», 2013. – 872 с. – Серия : Магистр.
171. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – Москва: Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.
172. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки) / П. И. Люблинский. – Москва: Юридическое издательство НКЮ, 1923. – 301 с.
173. Люблинский П. И. Охрана детства и борьба с беспризорностью / П. И. Люблинский, С. Е. Копелянская. – Ленинград: Academia, 1924. – 146 с.

174. Мазепа І. Большевизм і окупація України / І. Мазепа. – Львів–Київ: Діло, 1922. – 154 с.
175. Мазепа І. Підстави нашого відродження / І. Мазепа. – Прага: Прометей, 1946. – 181 с.
176. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / Мазепа. – У 3 кн. – Кн. 2. – Прага: Прометей, 1942. – 231 с.; Кн. 3. – 224 с.
177. Мамот П. Дослідження господарських злочинів / П. Мамот. – Харків: Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1928. – 177 с.
178. Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов // Кр. Повъ. – 1923. – № 1 (11). – С. 146–176.
179. Масові розстріли 1941 [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/arhiv/masovi-rozstrily-1941>
180. Мильчук С. Воспоминания матроса / С. Мильчук // Пролетарская Революция. – 1922. – № 11. – С. 146–160.
181. Мироненко А. Н. Проблемы законности на этапе новой экономической политики (1921–1927) / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько. – К. : Днепродзержинск : Юрлен, 1992. – 25 с.
182. Михайленко П. П. Вопросы предупреждения преступлений органами милиции / П. П. Михайленко, И. А. Гельфанд. – Киев: Высшая школа, 1963. – 89 с.
183. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР : в 2 т. Т. 1. (1917–1925 гг.) / авт. очерка и сост. сборника документов проф. П. П. Михайленко ; М-во охраны обществ. порядка УССР, Киевская высш. школа. – К. : [Б. и.], 1966. – 831 с.
184. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР: в 2 т. / П. П. Михайленко. – Киев: Высшая школа, 1967. – Т. 2: (1926–1967 гг.). – 1967. – 952 с.
185. Михайленко П. П. Опыт борьбы с преступностью в районе (На материалах Украинской ССР) / П. П. Михайленко, И. А. Гельфанд. – Киев: Редакционно-издательский отдел при МООП УРСР, 1968. – 295 с.

186. Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 591 с.
187. Мірошніченко М. І. Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект : [монографія] / М. І. Мірошніченко. – Київ: Університет «Україна», 2007. – Деп. в ДНТБ України 01.06.10, №32-Ук 2010: Бібліогр. пок. ИНИОН РАН «Депонированные научные работы» 2010, № 7Р.
188. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Мірошніченко. Марія Іванівна. – К., 2012. – 431 с.
189. Місінкевич Л. Л. Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр.. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2013. – № 1. – С. 5–14.
190. Місінкевич Л. Л. Політика державного терору в Україні як метод збереження влади / Л. Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2011. – № 1. – С. 453–460.
191. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): монографія / Л. Л. Місінкевич. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2009. – 426 с.
192. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.
193. Міхеєва О. Україна на початку 1920-х років: життя суспільства в умовах перехідних історичних періодів (за документами правоохоронних органів) / О. Міхеєва // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – Вип. 1–2. – С. 169–175.
194. Міхеєва О. К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти : [моногр.] / Оксана Міхеєва. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. – 455 с.

195. Мозохин О. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953) : [монография] / О. Мозохин. – Москва : Кучково поле, 2006. – 468 с.
196. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 38–50.
197. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) : монография / В. П. Мохов – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
198. Мохов В.П. Эволюция институциональных форм КПСС в российском обществе 20 века / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1998. – 224 с.
199. Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России 1950 – 1990 гг. / В.П. Мохов. – Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета, 1998. – 256 с.
200. Мохов В.П. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит / В.П. Мохов. – Пермь: Изд-во Пермского государственного технического университета, 2000. – 204 с.
201. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2001. – 429 с.
202. Нагаєвський І. Історія української державності двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Київ: Укр. письменник, 1994. – 413 с.
203. Наказ НКВС СРСР про організацію органів НКВС у Західній Україні від 6 листопада 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 73–76.
204. Несинова С. В. Взаємодія комісій у справах неповнолітніх з органами прокуратури з питань захисту прав дитини в Українській РСР у 60–80 рр. XX ст. / С. В. Несинова // Науковий вісник Юридичної академії

Міністерства внутрішніх справ України. – Дніпропетровськ. – 2005. – № 1. – С. 159–165.

205. Несинова С. В. Державні гарантії захисту права дитини на особливу турботу про здоров'я підростаючого покоління в Українській РСР у 60–80 рр. ХХ ст. / С. В. Несинова // Науковий вісник НАВСУ. – 2005. – № 1. – С. 328–338.

206. Нікітенко К. Процеси організації політичних «чисток» в установах Держбанку (на матеріалах Вінницької парторганізації) / К. Нікітенко // Мандрівець. – 2013. – № 1–3 (січень-лютий). – С. 20–25.

207. Ніколаєв І. Комуністичне єдиновладдя в УСРР у 1920-х рр. : історико-правовий аспект / І. Ніколаєв. – Миколаїв : Вид-во ФОП «Швець», 2013. – 437 с.

208. Ніколаєць Ю. Демографічні процеси в Донбасі у роки Другої світової війни / Ю. Ніколаєць // Україна-Європа-Світ. Міжнарод. зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 11. – С. 60 – 69.

209. Ніколаєць Ю. Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. / Ю. Ніколаєць // Україна-Європа-Світ. Міжнарод. зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 10. – С. 380 – 390.

210. Ніколаєць Ю. О. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943–1945 рр.) / Ю. О. Ніколаєць // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – У 2 кн. – Кн. 2. – Київ, 2011. – С. 620–627.

211. Нікольський В. М. Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 2. – С. 96–102.

212. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.

213. Нікольський В. М. Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу / В. М. Нікольський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 349–353.

214. Нікольський В. М. Політичні репресії щодо працівників промисловості Донбасу в 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Вісник Донецького ун-ту. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – № 2. – С. 292–295.
215. Нікольський В. М. Реалізація директиви НКВС № 00447 у Донбасі (1937–1938 рр.) / В. М. Нікольський // Нові сторінки історії Донбасу : статті. Кн. 7. – Донецьк, 1999. – С. 65–78. \
216. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1940-ті рр.) : історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
217. Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.) / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 210–223.
218. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 141–162.
219. Нікольський В. М. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР / В. М. Нікольський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 103–112.
220. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность / В. А. Номоконов. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – 157 с.
221. О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик / Постановление ЦИК СССР от 1 декабря 1934 г. // Собрание законодательства СССР. – 1934. – № 34. – Ст. 459.
222. О воспрещении на территории РСФСР изготовления и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1920. – № 1–2. – 10 января. – Ст. 2.
223. О предоставлении народному комиссару продовольствия чрезвычайных полномочий по борьбе с деревенской буржуазией, укрывающей

хлебные запасы, спекулирующей ими // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1918. – № 35. – Ст. 468.

224. О разрешении выделки и продажи наливок и настоек // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1923. – № 6. – 23 февраля. – Ст. 100.

225. Об объявлении всех запасов вин, коньячных и водочных изделий государственной собственностью // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1920. – № 73. – 27 августа. – Ст. 337.

226. Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов / Приказ НКВД от 30 июля 1937 года № 00447: [электронный ресурс] – Режим доступа до джерела: <http://www.ru.wikisource.org/wiki>

227. Обвинувальний висновок у справі Житомирської «ПОВ» від 22 червня 1938 р. // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр. / упоряд. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – С. 415–420.

228. Обухов В. В. Механизм судебной репрессии в системе военных трибуналов войск НКВД СССР 1939–1941 гг. (Порядок судопроизводства, практика) / В. В. Обухов // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 77 – 82.

229. Обухов В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование) : дис. ... на соиск. научной степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. Обухов. – М., 2002. – 228 с.

230. Огляд діяльності органів НКВС у західних областях УРСР у січні–червні 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 353–359.

231. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934 рр.): історико-юридичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / В. Т. Окіпнюк. – К., 2001. – 20 с.

232. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934) : історико-юридичний аналіз / В. Т. Окіпнюк. – Київ: Видавництво Національної академії СБУ, 2002. – 290 с.

233. Олейник И. И. Прокуратура и прокуроры в период массовых репрессий (По материалам Ивановской области) / И. И. Олейник // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 69-78.

234. Омельченко Т. В. Конституційне право особи на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Т. В. Омельченко. – Х., 2009. – 19 с.

235. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. док. – В 2 кн. Кн. 1: Начало. 22 июня–31 августа 1941 года. – Москва : Кучково поле, 2000. – 856 с.

236. Осипович Н. Как тайное стало явным / Н. Осипович // Кнд. Звон. – 1925. – № 2. – С. 5–31.

237. Основные положения и права Объединенного государственного политического управления СССР. – Москва: ОГПУ, 1926. – 124 с.

238. Охотін Н. Р. «Великий терор»: 1937–1938 : коротка хроніка / Н. Р. Охотін, А. Б. Рогінський [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1183376118>

239. Пагиря О. Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року / О. Пагиря [електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42927>

240. Пайпс Р. Россия при большевиках : пер. с англ. / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1997. – 662 с.

241. Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – Київ: Політвидав України, 1990. – С. 35–66.
242. Паньків А. Держава як соціально-політичний механізм узгодження індивідуальної моралі / А. Паньків // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – № 12. – С. 18–23.
243. Папков С. А. Карательное правосудие в СССР в годы Второй мировой войны (1940–1945) / С. А. Папков [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2000Papkov.htm>
244. Пархоменко А. Г. Государственно-правовые мероприятия по борьбе с пьянством в первые годы Советской власти / А. Г. Пархоменко // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 112–116.
245. Пашин В. П. Советская Россия в 1920-е годы: власть, социальные аномалии, общество / В. П. Пашин, С. В. Богданов. – Курск : Курский гос. техн. ун-т, 2006. – 295 с.
246. Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921) / В. Петрів. – У 4 т. – Львів: Червона калина, 1928. – Т. 2 – 184 с.; Т. 3. – 164 с.; Т. 4. – 121 с.
247. Пионтковский А. Курс советского уголовного права: Особенная часть / А. Пионтковский, В. Меньшагин. – Т. 1. – Москва : Госюриздат, 1955. – 800 с.
248. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура) / В. Ф. Пирожков. – Тверь: Приз, 1994. – 328 с.
249. Пирожков В. Ф. Криминальная субкультура учащихся-подростков и юношей / В. Ф. Пирожков. – Москва: МПГУ, 1993. – 236 с.
250. Письмо НКВД СССР № 1180/б в СНК СССР с проектом постановления СНК СССР по вопросу выселения лиц из западных областей Украины и Белоруссии и порядка выселения этих лиц от 5 апреля 1940 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне:

сб. док. Т. 1: Накануне: Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 168–171.

251. Подкур Р. Взаємодія органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938 –1939 рр.) / Р. Подкур [електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: http://shron.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Vzaiemovidnosyny_orhaniv_derzhavnoi_bezpeky_ta_prokuratury_URSR.pdf

252. Подкур Р. Ю. Деякі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення окупованих територій України (на прикладі Чернігівської області) / Р. Ю. Подкур // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – № 17. – С. 43–68.

253. Подкур Р. Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) / Р. Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 31. – С. 90–108.

254. Пожаров А. И. КГБ и партия (1954–1964 гг.) / А. И. Пожаров // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 165–178.

255. Поздняков Э. А. Философия преступления / Э. А. Поздняков. – Москва: Интурреклама, Полиграф-Сервис, 2001. – 575 с.

256. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відповід. ред. В. А. Смолій. – Київ: Наук. думка, 2002. – 952 с.

257. Поляков И. А. Каким путем было достигнуто вооружение образовавшейся в Харькове Красной гвардии / И. Поляков // Летопись Революции. – 1923. – № 3. – С. 73–74.

258. Полянский Н. Должностные растраты: их уголовное преследование / Н. Полянский. – Москва: Правовая защита, 1926. – 41 с.

259. Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) / В. П. Попов // Социс. – 1995. – № 8. – С. 5–9.

260. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія / В. М. Попович. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 524 с.

261. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП/б/ об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия от 17 ноября 1938 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 1: Накануне: Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 5–6.

262. Почему культ личности чужд духу марксизма-ленинизма // Правда. – 1956. – 28 марта.

263. Правда. – 1947. – 7 марта.

264. Правда. – 1953. – 13 янв.

265. Правда. – 1958. – 27 декабря.

266. Привалова Т. Пьянство в деревне. Статистика 1910–1920-х годов / Т. Привалова // Деловой мир. – 1995. – 8 апр. (№ 65). – С. 13-17.

267. Приказ НКО СССР и НКВД СССР «О работе особых отделов НКВД СССР» от 13 января 1939 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 1: Накануне: Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 29–31.

268. Про передачу деяких питань адміністративно-територіального поділу на вирішення виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих / Постанова Верховної Ради Української РСР // Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. – Том 3. – К., Держполітвидав, 1964. – С. 955–956.

269. Происшествия // Звезда. – 1926. – 18 мая.

270. Происшествия // Звезда. – 1926. – 4 апреля, 4 мая, 5 мая, 11 мая, 20 мая.

271. Происшествия // Коммунист. – 1924. – 17 апр.

272. Прохоренко О. А. Морально-психологічні наслідки Другої світової війни для українського народу / О. А. Прохоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://history.org.ua/JournALL/xxx/15/1/19.pdf>
273. Раппопорт А. М. Алкоголь и производительность труда / А. М. Раппопорт. – М. ; Л. : Госмедиздат, 1931. – 62 с.
274. Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М. В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 774 с.
275. Резаєва Л. О. Організована злочинність в установах виконання покарань: основні етапи становлення / Л. О. Резаєва // Часопис Київського ун-ту права. – 2013. – № 4. – С. 321–324.
276. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – У 2 кн. – Кн. 1. – Київ, 2011. – С. 309–310.
277. Ригель Ю. В. Криминологические аспекты оптимизации социально-правового контроля органов внутренних дел над преступностью : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08. / Ригель Юрий Викторович. – М., 2010. – 219 с.
278. Розин В. Методология: становление и современное состояние : [учеб. пособ.] / В. Розин. – Москва : Московский психолого-социальный институт, 2005. – 414 с.
279. Романенко М. В. Криміналізм – «світле» майбутнє Росії ?! / М. В. Романенко // Ломоносовські читання. – 2002. – Т. 1. – [електронний ресурс]: режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/1/library>
280. Рубльов О. С. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–152.
281. Саблук С. А. Вплив поширення пияцтва на стан злочинності в УСРР у 1920-х роках / С. А. Саблук // Pravna veda a prax: vyzvy modernych

europskych integrachych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej Vedeckej konferencie. - Paneuropska skola, Fakulta prava, Bratislava, Slovenska republika, 27–28 Novembra, 2015. – P. 93–96.

282. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922–1960 рр. : [Монографія] / С. А. Саблук. – Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2016. – 414 с.

283. Саблук С. А. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.) / С. А. Саблук // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 46–51.

284. Саблук С. А. Состояние преступности в среде партийных и советских работников Украины во второй половине 1940-х – в начале 1950-х гг. / С. А. Саблук // *Legea si Viata*. – 2015. – № 3/3(279). – P. 79–82.

285. Саблук С. А. Состояние преступности в среде судебно-прокурорских работников Украины во второй половине 40-х годов XX в. / С. А. Саблук // *Legea si Viata*. – 2014. – № 12/2(276). – P. 110–113.

286. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України початку 50-х років XX ст. / С. А. Саблук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Право». – 2014. – Вип. 24. – Т. 1. – С. 91–95.

287. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні / С. А. Саблук // *Spheres of culture. Journal of Philology, History, Sosial and Media Communications, Political Science and Cultural Studies Maria Curie-Sklodovska University in Lublin*. – Volume VII. – Lublin, 2014. – P. 485–492.

288. Селіванов В. Від «здорового глузду» до теорії державного управління / В. Селіванов, В. Цветков // *Право України*. – 2001. – № 5. – С. 18–23.

289. Селіванов В. М. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. М. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21–28.

290. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / авт. колектив : П. П. Панченко (керівник), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. – К. : Україна, 2003. – 352 с. : іл.

291. Советская криминология на современном этапе (Материалы конференции «Актуальные вопросы советской криминологии») / Шляпочников А.С. - М.: Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1973. - 47 с.

292. Соколов Д. И. К понятию преступности и ее состояния / Д. И. Соколов // Становление и развитие советского уголовного законодательства : материалы межвузовской конференции, посвященной 50-летию первого советского уголовного кодекса. – Волгоград, 1973. – С. 108–112.

293. Сорочинський М. Проблеми взаємодії правових та соціальних механізмів попередження злочинності / М. Сорочинський // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – Вип. 12. – С. 370–374.

294. Спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Меркулова та наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальнику секретаріату НКВС СРСР С. Мамулову про кількість осіб, заарештованих у Західній Україні від 3 жовтня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 213–215.

295. Спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про результати операції з арешту офіцерів колишньої польської армії на території західних областей України // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 278–283.

296. Списки розстріляних НКВД у тюрмах 1941 року [електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/1/128491/>
297. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр. / упоряд. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 335 с.
298. Статистика осужденных в СССР в 1925, 1926, 1927 гг. – Москва: ЦСУ СССР, 1930. – 156 с.
299. Статистичний звіт начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Г. Мунвеза про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за термін з 1 червня 1937 р. до 4 січня 1938 р. від 4 січня 1938 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 248–252.
300. Стручков Н. А. Преступность как социальное явление : лекции криминологии / Н. А. Стручков. – Ленинград, 1979. – С. 14–18.
301. СУ РРФСР. – 1922. – № 51. – Ст. 646.
302. СУ УСРР. – 1922. – № 65. – Ст. 844.
303. СУ УСРР. – 1922. – № 13. – Ст. 228.
304. Субочев І. В. Діяльність органів юстиції України в умовах здійснення політики колективізації на селі : : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Субочев. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.
305. Субочев І. В. Кадрова політика в органах юстиції УСРР за часів проведення колективізації сільського господарства (1928–1933 рр.) / І. В. Субочев // Бористен. – 2001. – № 11 (125). – С. 9–11.
306. Субочев І. В. Правовий аспект колективізації в Україні (1928–1933 рр.) / І. В. Субочев // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 5. – С. 56–64.

307. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр.) / О. О. Сушко. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
308. Танцюра В. І. Політична історія України / В. І. Танцюра. – К. : Альма-матер, 2008. – 552 с.
309. Телеграма заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. А. Степанова начальникам обласних управлінь НКВС УРСР про організацію боротьби з бандитизмом від 16 жовтня 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 154–155.
310. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
311. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Практикум : навч. посіб. для студ. юридич. спец. вузів / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 1999. – 192 с.
312. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України : [навч. посіб.] / І. Я. Терлюк. – Львів: Ліга Прес, 2007. – 92 с.
313. Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби «ліберального» тоталітаризму в СРСР : український контекст (60-ті початок 90-х рр. XX ст.). / О.О. Траверсе. – Київ: ІПіЕНД, 2010. – С. 268 с.
314. Трубайчук А. Друга світова війна : коротка історія / А. Трубайчук. – Київ : Істина, 1995. – 192 с.
315. Тулегенов В. В. Криминальная субкультура и ее криминологическое значение : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук : спец. 12.00.08 / В. В. Тулегенов. – Ростов-на-Дону, 2003. – 31 с.
316. Турубинер А. Борьба с хулиганством / А. Турубинер // Административный вестник. – 1926. – № 5. – С. 2-9.
317. Уголовная империя. Короли и пешки [електронний ресурс]: режим доступу: http://www.aferizm.ru/criminal/crime_kingdom.htm
318. Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 года: текст с постатейными разъяснениями из циркуляров и постановлений Наркомюста и

Верховного Суда УССР и определений УКК Верховного Суда УССР (по 1 июля 1927 г.) с сопоставительной таблицей статей УК старой и новой редакции и алфавитно-предметным указателем / [сост. И. И. Курицкий [и др.] – Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 322 с.

319. Указ Президиума Верховного Совета СССР об изменении подсудности военных трибуналов от 13 декабря 1940 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 1: Накануне: Кн. 1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва: Книга и бизнес, 1995. – С. 298–299.

320. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : Документи і матеріали. Т. 2. Кн. 1: (1939 – 1945) / Відп. ред. М. Кугутяк ; Упорядн. : І. Андрухів, М. Вітенко, Т. Галицька-Дідух та ін. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2009. – 600 с.

321. Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / Отв. ред. Б.М. Бабий / И. Б. Усенко. – К.: Наук. думка, 1989. – 120 с.

322. Утевский Б. С. Как советская власть исправляет преступников / Б. С. Утевский. – Москва: Изд-во НКВД, 1930. – 67 с.;

323. Уфимцев В. А. Преступность с позиции теории систем / В. А. Уфимцев // [электронный ресурс]: режим доступа: <http://economic.cyat.ru/crim/crim05.htm>

324. Файтельберг-Бланк В. Р. Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры: историко-криминальная эпопея-хроника / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. В. Шестаченко ; лит. ред. А. Михайлевский. – О. : АстоПринт, 1999. – 630 с.

325. Федоренко Д. В. Геокриміногенна обстановка в особливо великому промисловому місті (на основі статистичних даних по місту Донецьку) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Федоренко Дмитро Віталійович. – Х., 2008. – 263 с.

326. Фролов М. О. Компарти́но-радя́нська елі́та в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування / М. О. Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.
327. Фролов Ю. Крушители империи СССР. Книга четвертая / Ю. Фролов. – Донецк: Донеччина, 2002. – 448 с.
328. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991 / Дж. Хоскинг. – Смоленск: Русич, 2000. – 496 с.
329. Христюк П. За́мітки і ма́теріали. – У 4 т. – Т. 3. – Б. в., 1921. – 159 с.; Т. 4. – Б. в., 1922. – 193 с.
330. Хрущев М. С. Воспоминания / М. С. Хрущев // Огонек. – 1990. – № 6. – С. 12–75.
331. Хулиганство и хулиганы : сб. / [под ред. В. Н. Толмачева]. – М. : Изд-во НКВД РСФСР, 1929. – 172 с.
332. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 12, 17, 42, 50–52.
333. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 742. – Листування з Державним політичним управлінням УСРР про видачу пропусків іноземним підданам для виїзду на батьківщину, 21.03.1923–5.12.1923. – 59 арк.
334. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10962. – Матеріали про сселение хуторских хозяйств в колхозные села по областях УССР, 16.02.1954–28.12.1954. – 221 арк.
335. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 885. – Документи про сселение в колхозные села хуторских хозяйств Украины, 11.12.1954–22.12.1955. – 116 арк.
336. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 10. – Зведення, довідки Наркомату легкої промисловості УРСР про роботу та евакуацію промислових підприємств м.Києва на початку війни. – 97 арк.

337. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1171. – Отчеты, доклады, сведения о деятельности Главмилиции и управления уголовного розыска УССР за январь – октябрь 1922 г. – 53 арк.

338. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2326. – Приказы Полтавского Губумлиса (УПОЛЦИТО), 12.01.1923–17.12.1923 г. – 84 арк.

339. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2337. – Отчеты и доклады о деятельности Киевского губумлиса и статистические сведения о движении заключенных по допрам за январь – октябрь 1923 г. – 203 арк.

340. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1205. – Доповідь про стан та діяльність Робітничо-селянської міліції УСРР за 1927 – 1928 бюджетний рік. – 209 арк.

341. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1208. – Статистические сведения о деятельности рабоче-крестьянской милиции по округам за октябрь-декабрь 1928 г., 1928. – 254 арк.

342. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1924. – Отчеты и докладные записки о деятельности отделов рабоче-крестьянской милиции за 1929 – 1930 г., 1930. – 335 арк.

343. ЦДАВО України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 143. – Розпорядження Головного управління міліції УСРР про розформування губерній УСРР, 5.04.1922–1.10.1922. – 9 арк.

344. ЦДАВО України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 456. – Відомості про діяльність губернських відділів карного розшуку УСРР. 21.03.1922 р.– 26.02.1923 р. – 144 арк.

345. ЦДАВО України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 608. – Документи про роботу губернських відділів карного розшуку УСРР (довіді, доповідні записки, звіти, рапорти), 03.08–30.12.1922 р. – 226 арк.

346. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 146. – Донесения разведотдела о начале войны с Россией и продвижении немецких войск с 21 июня по 17 июля 1941 г.; протоколы допросов первых русских военнопленных; распоряжения начальника тыла о вооружении украинской полиции; листовки

на русском и немецком языке об ответственности гражданського населения за оказание помощи партизанам и парашютным частям; список офицеров штаба группы, слайды 317–444.

347. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної Партії України 1917-1991 рр. – Оп. 1. – Спр. 652.– Стенограмма пленума ЦК КП(б)У (2-й экз.), 24.05.1944–26.05.1944. - 288 арк.

348. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 85. – Постанови Президії ЦК КПУ про створення комісії для перегляду справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання; евакуацію міністерств і відомств УРСР на особливий період; стан місцевої протиповітряної оборони; вибух на заводі № 55 в м.Павлоград Дніпропетровської області; відміну тимчасового грошового забезпечення керівних партійних і державних працівників, затвердження їхньої нової зарплати; повернення в західні області УРСР з місць ув'язнення і спец поселення учасників націоналістичного підпілля та їх симпатиків («Окрема папка» до протоколів засідань П: № 42 п. 1-з; № 43 2-з, 3-з; № 44 пп. 10, 26, 32; № 45 П. 6-З № 46 ПП. 10-3, 11-з, 13-з) та матеріали до них, 3.01.1957–7.03.1957. – 190 арк.

349. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр 1278. – Приказы по Уголовному розыску УССР. Циркуляры Уголовного розыска УССР губрозыскам об обязанностях начальников и финансировании губрозысков, праздновании V годовщины Рабоче-крестьянской милиции, борьбе со взяточничеством, 20.07.1922–25.11.1922. – 67 арк.

350. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1690 – Протокол заседания Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У по обследованию Екатеринославской партийной организации. Отчеты, письма Екатеринославского губкома КП(б)У в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности губернской партийной и комсомольской организаций, работе промышленности, материальном положении рабочих, борьбе с голодом, безработицей, бандитизмом, работе делегатских собраний среди студенчества и

др. вопросам. Дополнительные сведения количественного состава членов и кандидатов в члены КП(б)У вновь присоединенных бывшей Запорожской губернии и Александровского уезда. Справка о земледельческих колониях Екатеринославской губернии, 15.02.1923–9.01.1924. – 226 арк.

351. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1798. – Закрытые письма ЦК КП(б)У № 1-7 и приложения к ним коммунистическим ячейкам о политическом и экономическом положении Советского Союза, партийном строительстве, состоянии народного хозяйства, работе в Красной Армии, борьбе с бандитизмом и др. вопросам (1-й типографский экземпляр), 12.01.1924–25.09.1924. – 92 арк.

352. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1907. – Переписка с губкомами КП(б)У, Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом о рассмотрении дел губернскими судами, помиловании осужденных и др. вопросам, 2.02.1924–29.12.1924. – 51 арк.

353. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1908. – Спецсводки Государственного политического управления УССР в ЦК КП(б)У о безработице, настроениях студентов киевских высших учебных заведений. Переписка с ГПУ УССР и Народным комиссариатом внутренних дел УССР о партийно-просветительской работе в пограничных частях войск ГПУ, количественном составе органов ГПУ, количестве членов ЛКСМУ в органах политического управления, целесообразности существования НКВД и др. вопросам, 24.01.1924–30.12.1924. – 110 арк.

354. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2099. – Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом юстиции УССР, Верховным судом УССР, партийными и советскими организациями по вопросам работы органов юстиции, рассмотрении заявлений граждан по обвинительным заключениям, связанным с нарушением советской законности, 2.01.1925–9.01.1926. – 275 арк.

355. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2100. – Переписка с органами суда и прокуратуры, главным политическим управлением УССР

(ГПУ), Наркоматом внутренних дел УССР (НКВД), Наркоматом юстиции УССР, партийными советскими органами и учреждениями по вопросам нарушений советской законности, борьбе с преступностью, бандитизмом. Обвинительные заключения, письма и заявления граждан, 3.01.1925–31.12.1925. – 208 арк.

356. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2101. – Переписка с ГПУ УССР, НКВД УССР по вопросам национализации бывших церковных усадеб в сельских местностях, оказании помощи в жилищном строительстве, укреплении органов милиции и др., 21.01.1925–1.12.1925. – 55 арк.

357. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218. – Циркуляры, инструкции Центральной Контрольной Комиссии ВКП(б) и Центральной Контрольной Комиссии КП(б)У о порядке изъятия и хранения партийных билетов на исключенных из членов партии, проверке сельских ячеек, порядке привлечения к уголовной ответственности и др. вопросам. Доклады ЦКК – РКК УССР в ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства республики, применении труда, аренде земли, снабжении села машинами в 1925–1926 гг. Проект плана работы Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР на 1926-1927 гг. присланный на утверждение на заседание Политбюро ЦК КП(б)У, 23.01.1926–9.10.1926. – 93 арк.

358. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2309. – Протоколы заседаний Комиссии ЦК КП(б)У по рассмотрению дел обвиняемых и заключенных в тюрьмах Старобельского округа. Доклад Комиссии ЦК партии в ЦК КП(б)У о бандитизме в округе, 13.03.1926–6.04.1926. – 60 арк.

359. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2311. – Переписка с Народным комиссариатом юстиции УССР, Прокуратурой и Верховным судом республики о работе органов юстиции, 20.01.1926–31.12.1926, – 171 арк.

360. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. . 2325. – Докладные записки Народного комиссариата внутренних дел УССР в ЦК КП(б)У об организации в г.Харькове общества по борьбе с преступностью и переписка по вопросам работы наркомата, 25.01.1926–15.11.1926. – 24 арк.

361. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2519. – Переписка с партийными органами, Комиссариатом юстиции, Верховным судом, Прокуратурой республики о состоянии работы и задачах органов юстиции, ходе рассмотрения отдельных судебных дел, 1.01.1927–31.10.1927. – 11 арк.

362. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2520. – Переписка с Наркоматом юстиции и окружками КП(б)У по вопросам урегулирования взаимоотношений между местными органами юстиции и окружками партии, 15.07.1927–13.09.1927. – 33 арк.

363. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2803. – Докладные записки, справки Наркомата внутренних дел УССР в ЦК КП(б)У о состоянии и работе местных органов НКВД, милиции, борьбе с преступностью и др. вопросам, 10.02.1928–13.12.1928. – 70 арк.

364. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2804. – Циркулярные письма ЦК КП(б)У окружкам партии, окружным судам и прокурорам об укреплении органов юстиции, повышении квалификации кадров. Докладные записки, справки, переписка с Народным комиссариатом юстиции УССР, партийными, советскими органами о положении дел на местах, нарушении советской законности, работе органов суда и прокуратуры, рассмотрении писем и жалоб трудящихся, 4.01.1928–29.12.1928. – 231 арк.

365. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2805. – Заявление сотрудника Наркомата юстиции в ЦК КП(б)У и ЦК КП(б)У о положении дел в наркомате и материалы по его проверке. Информация прокуратуры республики о злоупотреблениях в строительных конторах, 15.05.1928–20.08.1928. – 64 арк.

366. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2987. – Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах на селе, настроении рабочих и крестьян, закрытии церквей, авариях на производстве и др. вопросах, 7.01.1929–29.06.1929. – 105 арк.

367. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2988. – Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах, реагировании рабочих на

конфликт с китайскими милитаристами на КВЖД, пребывания на Украине американской торгово-промышленной делегации, антисоветских проявлениях польского населения в связи со съездом зарубежных поляков и др. вопросам, 3.07.1929–26.12.1929. – 238 арк.

368. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989. – Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках, имевших место при проведении хлебозаготовительной кампании, 3.01.1929–29.11.1929. – 251 арк.

369. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2990. – Спецсводки, бюллетени ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах на Украине, 29.09.1929–1.01.1930. – 84 арк.

370. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. . 2992. – Спецсводки, докладные записки окружных отделений ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о реагировании рабочих г.Харькова на аресты оппозиционеров, антисоветских проявлениях при проведении хлебозаготовок, политическом состоянии Полтавского округа и др. вопросам, 2.01.1929–12.07.1929. – 55 арк.

371. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросах. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины, 2.03.1929–27.12.1929. – 207 арк.

372. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3000. – Переписка с ЦК ВКП/б/, ГПУ УССР, Народным Комиссариатом внутренних дел УССР о беспорядках и несчастных случаях на производстве, рассмотрении уголовных дел судами и др. вопросам. Имеются антисоветские листовки, 7.01.1929–30.12.1929. – 55 арк.

373. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3001. – Доклады, письма Народного комиссариата юстиции УССР, Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о работе органов юстиции, 3.01.1929–15.12.1929. – 46 арк.

374. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3002. – Заявления находящихся под стражей лиц в ЦК КП(б)У об изменении, смягчении уголовного наказания и др. вопросам, 23.01.1929–22.11.1929. – 47 арк.

375. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3186. – Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о строительстве шахт на Донбассе, вредительстве на Николаевском судостроительном заводе им. «А.Марти», состоянии хлебных фондов на Украине, недостатках в работе треста «Донуголь» в связи с использованием транспорта и др. вопросам, 01.1930–27.09.1930. – 59 арк.

376. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3189. – Сводки ГПУ УССР о ходе раскулачивания и проведении сельскохозяйственных кампаний на Украине, 29.01.1930–26.03.1930. – 184 арк.

377. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3190. – Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ходе коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества как класса, состоянии комитетов незаможных селян на Украине и др. вопросам, 29.12.1930–2.12.1930. – 108 арк.

378. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3191. – Специальные сообщения ГПУ УССР о ходе выселения кулаков, беспорядках в селах, антиколхозных настроениях среди крестьянства, террористических актах против активистов и др. вопросам, 4.01.1930–22.09.1930. – 165 арк.

379. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3192. – Сводки ГПУ УССР о ликвидации кулацко-петлюровских организаций, реагировании рабочих на выпуск займа «Пятилетка в 4 года», интеллигенции на приговор суда по делу контрреволюционной организации и др. вопросам, 8.02.1930–30.11.1930. – 121 арк.

380. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3193. – Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об отношении рабочих к введению на предприятиях единоначалия, набору комсомольцев на шахты Донбасса, к коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества, как класса, другим вопросам, 21.01.1930–25.05.1930. – 114 арк.

381. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3194. – Докладные записки ГПУ УССР, Украинского Военного Округа в ЦК КП(б)У о реагировании красноармейцев на ликвидацию кулачества, как класса, 15.02.1930–20.02.1930. – 58 арк.

382. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3195. – Сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об антисоветских проявлениях на Украине, 9.03.1930–27.04.1930. – 209 арк.

383. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3210. – Протокол, выписка из протокола заседаний Комиссии ЦК КП(б)У по рассмотрению уголовных дел, состоянии работы Могилев-подольского окружного суда. Докладная записка Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета в ЦК КП(б)У о забастовках, имевших место на Украине, безработице в гор. Одессе. Заявления, поступившие на имя секретарей ЦК КП(б)У о пересмотре приговоров окружных судов и др. вопросам, 15.01.1926 г.– 04.03.1927 г. - 85 арк.

384. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 431. – Переписка с губкомами КП(б)У, советскими организациями о присылке информации с мест выполнения циркуляров и инструкций, перемещении коммунистов и др. вопросам. Заявления коммунистов о злоупотреблениях на местах, 29.01.1921–26.12.1921. - 312 арк.

385. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4318. – Докладная записка оргинстра ЦК ВКП/б/ на имя И.В.Сталина о положении дел в ряде пограничных районов Украины. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У об усилении работы по культурно-массовому обслуживанию Красной Армии, подготовке к очередному военному призыву. Протокол мобилизационного совещания при Рубежанском РК КП/б/У по вопросам мобилизационной готовности рубежанских заводов. Переписка с Политуправлением Киевского военного округа, ГПУ УССР, партийными, советскими органами о строительстве различных объектов в пограничной полосе, работе органов ГПУ, контрреволюционных выступлениях, забастовке на немецком пароходе в Одесском порту и другим вопросам, 30.01.1931–27.11.1931. – 53 арк.

386. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4319. – Постановление ЦК КП(б)У «О реализации инструкции ЦК ВКП/б/ о работе политорганов милиции». Переписка с Наркоматом юстиции УССР по вопросам работы органов суда и прокуратуры, рассмотрении личных заявлений. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У райкомам партии об освобождении районных прокуроров от участия в обслуживании массовых кампаний, 18.04.1931–9.12.1931. – 29 арк.

387. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4320. – Докладные записки, письма НК РКИ УССР, РК КП/б/У, райотделов ГПУ о фактах самоубийства отдельных членов партии, протоколы заседаний Политической комиссии по рассмотрению обвинительных заключений, 23.02.1931–22.11.1931. – 59 арк.

388. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 540. – Протоколы УП Подольской губернской конференции КП(б)У и заседаний бюро губкома партии. Доклады, месячные отчеты, письма, сводки, сведения губкома партии о партийном и советском строительстве, борьбе с бандитизмом, работе среди женщин, молодежи, проведении продналоговой кампании и др. вопросам, 12.01.1921–30.12.1921. – 200 арк.

389. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5480. – Постановление Комиссии Политбюро ЦК ВКП/б/ о причинах происшедших перемен в руководящем составе ОГПУ. Докладные записки, справки ГПУ УССР и его отделов в ЦК КП(б)У о положении дел на селе, выходах из колхозов, состоянии организации Автодора на Украине, текучести кадров, реагировании рабочих Донбасса в связи с приговором по делу о взрыве на шахте № 31, ходе хлебозаготовительной и посевной кампаний, борьбе с контрреволюционными элементами. Опись сводок ГПУ, 19.01.1932–29.12.1932. – 179 арк.

390. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5481. – Сообщения ГПУ УССР, его областных отделов в ЦК КП(б)У о нарушении революционной законности при проведении хлебозаготовок, голодании крестьянских семей и случаях смерти в связи с недоеданием, пожаре на Каменской ГРЭС, антисоветских выступлениях, случаях вредительства и др. вопросам.

Протоколы допросов обвиняемых и свидетелей, 1.01.1932–31.12.1932. – 142 арк.

391. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5482. – Сводки, спецсообщения ГПУ УССР и его транспортного отдела в ЦК КП(б)У об антисоветских и террористических проявлениях на Украине, 9.01.1932–12.12.1932. – 34 арк.

392. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5487. – Протоколы заседания Политкомиссии по рассмотрению следственных дел. Докладные записки обкомов партии, СНК УССР, Народного комиссариата юстиции УССР, Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о результатах рассмотрения судами дел, направлении заключенных в Северные районы страны для отбытия срока наказания и др. вопросам работы правоохранительных органов. Переписка с ЦК ВКП/б/, ЦИК СССР, органами юстиции о привлечении к уголовной ответственности виновных лиц, пересмотре приговоров и досрочном освобождении заключенных, 17.01.1932–2.01.1933. – 127 арк.

393. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5488. – Инструкция Верховного суда Союза ССР по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. по охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации, укреплении общественной (социалистической) собственности, направленная ЦК ВКП/б/ всем партийным органам. Докладные записки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У о работе органов юстиции, мерах по обеспечению выполнения экспортных планов, случаях людоедства, 1.04.1932–31.12.1932. – 115 арк.

394. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5489. – Информационные письма, сообщения Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У о состоянии колхозов, ходе хлебозаготовок, об извращении линии партии при проведении хлебозаготовок, случаях голодания населения, участии органов юстиции в борьбе за хлеб, 5.05.1932–9.12.1932. – 99 арк.

395. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5490. – Сводки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У об извращении линии партии во время проведения хлебозаготовок и участия органов юстиции в борьбе за хлеб, 8.11.1932–31.12.1932. – 188 арк.

396. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5491. – Сводки, справки Наркомата юстиции УССР и Генерального прокурора республики в ЦК КП(б)У об искривлении линии партии во время проведения хлебозаготовок и участия органов юстиции в борьбе за хлеб, 10.12.1932–31.12.1932. – 178 арк.

397. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5492. – Выписка из протокола заседания Политбюро ЦК КП(б)У о 15-летию создания Рабоче-крестьянской милиции. Докладная записка Политотдела Рабоче-крестьянской милиции в ЦК партии о состоянии кадров. Протоколы допросов обвиняемых, 4.06.1932–24.10.1932. – 43 арк.

398. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6390. – Протокол заседания Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У под. председательством начальника ГПУ УССР В.Балицкого по проверке решения ЦК ВКП/б/ и Совнаркома СССР об укреплении пограничной полосы, записка инструктора ЦК ВКП/б/ о результатах проверки выполнения решения ЦК ВКП/б/ по вопросам политического и хозяйственного положения пограничной полосы УССР. Информации, докладные записки, сообщения Наркомата юстиции УССР, переписка с обкомами КП/б/У, административными органами о работе органов суда и прокуратуры, милиции, фактах нарушения советской законности, анализе репрессий, применяемых судами в отношении недатчиков хлеба, направления на работу в политотделы МТС группы работников Киевской области. В деле имеется инструкция за подписью И.В.Сталина, В.М.Молотова о работе органов суда и прокуратуры, упорядочении производства арестов и прекращении массового выселения крестьян, 3.01.1933–11.12.1933. – 135 арк.

399. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6391. – Справки прокурора высшего суда УССР в ЦК КП(б)У о количестве рассмотренных судом дел и социальном составе осужденных, 2.01.1933–14.03.1933. – 76 арк.

400. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6394. – Спецсводки, доклады, сообщения Главного управления милиции УССР в ЦК КП(б)У об организации и ходе работы по паспортизации на Украине, 11.01.1933–17.08.1933. – 58 арк.

401. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6395. – Докладные записки, информационные письма, справки отделов ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, ГПУ УССР, Наркомата юстиции УССР о фактах самоубийства, случаях самосудов, террористических актах, 3.01.1933–10.12.1933. – 117 арк.

402. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6581. – Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об активизации антисоветских элементов на селе, подрывной деятельности классового врага в системе совхозного животноводства, 13.02.1934–8.04.1934. – 40 арк.

403. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6582. – Докладные записки Уполномоченного Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б) по Киевской области в ЦК ВКП(б) на имя И.В.Сталина, Л.М.Кагановича о политическом и хозяйственном состоянии погранполосы УССР и пограничной охраны на границе республики. Письма Уполномоченного Комиссии советского контроля при СНК СССР и Главного Управления советской милиции при СНК УССР по вопросам паспортизации в Днепропетровской и Николаевской областях, 11.01.1934–2.11.1934. – 66 арк.

404. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6586. – Докладные записки, справки, письма и др. документы Уполномоченных Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б), обкомов КП(б)У, Наркомата юстиции УССР, областных комиссий по чистке партии, начальников политотделов МТС о бесхозяйственности, злоупотреблениях, расхищениях, нарушениях революционной законности в республиканских и областных организациях, учреждениях и хозяйствах, 7.01.1934–31.12.1934. – 167 арк.

405. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6587. – Обвинительный акт Прокуратуры Наркомата юстиции УССР по обвинению в преступлениях, совершенных в хозяйственном объединении Киевского облисполкома и ряде хозяйственных учреждений Киева и других городов, 1934. – 60 арк.

406. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6588. – Справки, акты обследования по Хозяйственному управлению Секретариата ВУЦК за 1933–1934 гг., 1934. – 62 арк.

407. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6589. – Докладные записки, спецсообщения, меморандумы ГПУ УССР, Наркомата юстиции УССР, письма ЦК КП(б)У местным организациям о фактах самоубийств и массовых отравлениях на промышленных предприятиях и совхозах, 1.02.1934–3.12.1934. – 73 арк.

408. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 661 – Постановление X съезда РКП(б) о контрольных комиссиях. Выписки из протоколов заседаний ЦКК РКП(б) и ЦКК КП(б)У по вопросам разборов персональных дел коммунистов. Список законченных дел ЦКК КП(б)У, 4.02.1921–14.12.1921. – 144 арк.

409. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 672. – Отчеты, сводки о делах, поступивших и рассмотренных конфликтными подотделами Волынского, Екатеринославского, Николаевского, Полтавского, Подольского, Харьковского, Черниговского губкомов КП(б)У и уездных комитетов партии, 23.06.1921–9.12.1921. – 88 арк.

410. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6775. – Докладная записка Военного прокурора пограничной и внутренней охраны УССР о преступности в органах НКВД УССР, 5.11.1935. – 36 арк.

411. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6776. – Письмо ЦК КП(б)У в ЦК ВКП/б/, докладные записки, справки, письма ЦИК УССР, ВУСПС, органов суда, прокуратуры, НКВД Украины о нарушении законности в органах суда, прокуратуры, Кегичевском райисполкоме Харьковской области,

Управлении домами отдыха профсоюзов, промышленности, строительстве, сельском хозяйстве, 20.04.1935–22.10.1935. – 144 арк.

412. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6777. – Директивное письмо ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма обкомов партии, органов суда, прокуратуры, НКВД УССР о нарушении законности в промышленности, сельском и коммунальном хозяйствах, в органах суда, прокуратуры, финансовых и банковских учреждениях; отмены смертных приговоров, борьбе с бандитизмом, положении коллегии защитников, репрессий против немцев – ксендзов, писателей, разгрузке мест лишения свободы, необоснованном возбуждении уголовных дел, 14.02.1935–13.12.1935. – 144 арк.

413. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6778. – Спецсообщения, докладные записки, справки, письма НКВД УССР, Прокуратуры республики, начальника Киевского гарнизона о чрезвычайных происшествиях, несчастных случаях, стихийных бедствиях, борьбе с бандитизмом, покушениях на жизнь, случаях самоубийства. Письмо ЦК КП(б)У обкомам партии об объективном освещении в печати случаев самоубийств, 8.01.1935–17.11.1935. – 146 арк.

414. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6779. – Проект постановления ВКП/б/, докладная записка, постановление Уполномоченного Комиссии партконтроля при ЦК ВКП/б/ по Одесской области о проведении паспортизации в портовых городах и пограничной зоне Украины, обмене паспортов в Одессе, 20.01.1935–15.11.1935. – 19 арк.

415. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6996. – Докладная записка Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о работе спецколлегий Верховного и областных судов Украины за 1936 год. (1-й экз.), 19.04.1937. – 46 арк.

416. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6997. – Докладная записка Верховного суда УССР в ЦК КП(б)У о работе спецколлегий Верховного и областных судов Украины за 1936 год (2-й экз.), 4.05.1937–4.05.1937. – 48 арк.

417. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6998. – Постановления ЦК КП(б)У, информации, справки органов юстиции и прокуратуры СССР и УССР

о созыве совещания работников суда и прокуратуры, выборах народных заседателей областных и районных судов, аттестации прокуроров, работе юридической школы, рассмотрении жалоб граждан, 26.01.1936–25.12.1936. – 11 арк.

418. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6999. – Телеграмма ЦК ВКП/б/ о недопустимости переносов выходных дней без разрешения правительства; письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП/б/ и ВЦСПС, партийным и советским организациям, докладные записки, справки, заявления правоохранительных и партийных органов, других организаций и лиц о проверках фактов нарушения законности, злоупотреблений, хищений, 31.01.1936–30.01.1936. – 87 арк.

419. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7000. – Докладная записка, справки, информации органов юстиции и прокуратуры о состоянии преступности в Украине, фактах злоупотреблений и нарушения законности, 5.02.1936–16.07.1936. – 26 арк.

420. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7001. – Докладные записки, информации, справки ЦК КП(б)У, органов юстиции и прокуратуры, профсоюзов о вскрытых растратах и хищениях в аппарате Совпрофа Украины, 14.01.1936–1.07.1936. – 58 арк.

421. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7002. – Спецсообщения органов юстиции и прокуратуры о раскрытии контрреволюционных, антисоветских организаций и групп, других противоправных действиях, 19.01.1936–26.11.1936. – 73 арк.

422. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7003. – Докладные записки, справки Уполномоченных КПК при ЦК ВКП/б/ и КСК при СНК СССР по Одесской и Харьковской областям, НКВД УССР, Одесского и Харьковского обкомов партии в ЦК ВКП/б/ и ЦК КП(б)У о незаконном создании организации «Укринвентарь» и ее деятельности, 2.02.1936–19.06.1936. – 39 арк.

423. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7004. – Спецсообщения, сводки, информации, справки, письма партийных и правоохранительных

органов, граждан о чрезвычайных происшествиях (самоубийствах, убийствах, авариях), 8.02.1936–1.11.1936. – 44 арк.

424. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7006. – Докладные записки секретаря ЦК КП(б)У в СНК СССР, начальника УНКВД по Киевской области в ЦК КП(б)У по вопросу увеличения штатов Киевской милиции, о материально-бытовых условиях личного состава Киевской городской пожарной охраны, 21.07.1936–14.10.1936. – 10 арк.

425. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7167. – Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, местных партийных и советских органов, спецсообщения административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, вредительстве, терактах. Справка сельхозотдела ЦК КП(б)У о результатах расследования фактов, изложенных в письме Голубковой на имя И.В.Сталина о нечутком к ней отношении со стороны руководства Ново-Стародубской МТС Днепропетровской области. В деле имеется материал на Горелова Н.Д., председателя колхоза «Красный партизан», исключенного из партии, 10.01.1937–29.04.1937. – 169 арк.

426. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7168. – Докладные записки, справки, письма отделов ЦК КП(б)У, местных партийных и советских органов, спецсообщения и информации административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, о вредительстве, терактах, 4.05.1937–27.09.1937. – 150 арк.

427. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7169. – Докладные записки, справки, письма обкомов и райкомов партии в ЦК КП(б)У, спецсообщения, информации административных органов о нарушениях социалистической законности, авариях и несчастных случаях, участии в контрреволюционной деятельности и пропаганде, вредительстве, терактах. В деле имеется копия письма С.Гопнер в партком ВКП(б) при ИККИ о ее

взаимоотношениях с Э.И.Квингом и осуждении его как врага народа, 1.10.1937–24.01.1938. – 100 арк.

428. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7170. – Информации Прокурора УССР, Наркомата внутренних дел УССР в ЦК КП(б)У о фактах самоубийства и справки партийных органов по их проверке, 13.01.1937–15.06.1937. – 40 арк.

429. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7171. – Докладные записки, информации, письма органов юстиции, исполнительных комитетов, отдельных членов партии и граждан на имя секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косиора о нарушении советской законности, кумовстве и семейности в Наркомате здравоохранения УССР, среди руководящего состава угольной промышленности, авариях на шахтах, фактах неудовлетворительной работы советского аппарата, нарушениях устава сельхозартели в округах и районах Винницкой области, 9.01.1937–27.10.1937. – 159 арк.

430. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7172. – Информация Наркомата юстиции УССР о ходе отчетной кампании народных судов перед населением. Телеграммы ЦК КП(б)У обкомам партии о неудовлетворительном ходе отчетной кампании народных судов, 2.09.1937–13.09.1937. – 12 арк.

431. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7173. – Стенограмма выступления председателя НКВД Украины В. А. Балицкого на совещании работников юстиции в 1935 г., направленная на имя секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косиора в июле 1937 г., 31.07.1937. – 18 арк.

432. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7511. – Обращение ЦК КП(б)У к трудящимся Украины о поддержке Советской власти. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У губернским, уездным, волостным и сельским партийным организациям об оказании помощи в деле создания и воспитания нового командного состава Красной Армии. Циркулярные письма ВУЧКа всем губчека «Об объединенной партии левых социалистов-революционеров /интернационалистов и синдикалистов/ Украины» и «О меньшевиках», б/дат. – 24 арк.

433. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 10. – Отчеты, информации, докладные записки секретарей подпольных обкомов КП(б)У Винницкой, Ворошиловградской, Каменец-Подольской, Сталинской, Харьковской, Черниговской областей и руководителя подпольной организации г.Черкасы Киевской области в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, немецко-фашистском режиме на временно оккупированной территории, 17.11.1941–18.01.1944. – 196 арк.

434. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 117. – Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения, в ЦК КП(б)У и НКВД УССР о создании и деятельности партизанских отрядов, подпольных большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положении в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории, 27.09.1941–29.11.1941. – 140 арк.

435. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 119. – Отчеты, стенограммы-информации, доклады, донесения связных ЦК КП(б)У, советских разведчиков в ЦК КП(б)У о проделанной ими работе в тылу врага, 21.12.1941–19.11.1943. – 304 арк.

436. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 120. – Отчеты, стенограммы-информации, доклады, донесения связных ЦК КП(б)У о проделанной ими работе в тылу врага (1-й вкз.), 27.12.1941–13.06.1945. – 303 арк.

437. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 84. – Справки оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о создании и деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов на территории районов Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими захватчиками и др. документы (1-й экз), 10.10.1941–26.06.1942. – 181 арк.

438. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1067. – Решения обкомов КП(б)У, справки, информации и переписка о восстановлении и работе

предприятий металлургической промышленности, 25.02.1944–29.11.1944. – 182 арк.

439. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1070. – Письма секретарей ЦК КП/б/У на имя тов. Сталина по вопросам восстановления металлургической, железорудной и станкостроительной промышленности, 9.03.1944–19.10.1944. – 105 арк.

440. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1074. – Отчет о работе предприятий металлургической промышленности Ворошиловградской области за 1944 г., 27.03.1944. – 62 арк.

441. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1361. – Циркуляр Народного Комиссара УССР об итогах I-го Всеукраинского совещания начальников УНКВД по кадрам. Справки о нарушении революционной законности со стороны некоторых работников НКВД Харьковской и Львовской областей, 5.01.1944–27.12.1944. – 25 арк.

442. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 19. – Докладные записки о выходе из окружения генерала армии Данилова и члена ВКП/б/ Захидного В.М., 26.10.1941. – 20 арк.

443. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4000. – Основные показатели по колхозам западных областей УССР на 15 мая 1950 года, 1950. – 82 арк.

444. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4100. – Справка исполняющего обязанности прокурора УССР и объяснительная записка Министра Секретарю ЦК КП/б/У о незаконных действиях руководящих работников Министерства пищевой промышленности УССР, 10.04.1947. – 16 арк.

445. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4372. – Отчет о работе управления кадров ЦК КП/б/У за 1946 год, 19.06.1947. – 85 арк.

446. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4394.– Переписка и материалы к ней секретарей ЦК КП/б/У и управления кадров ЦК КП/б/У в ЦК ВКП/б/, обкомы КП/б/У, министерства СССР и УССР по вопросам подготовки,

перемещения, откомандирования и укомплектования кадрами промышленности, транспорта и связи, 2.01.1947–27.12.1947 – 425 арк.

447. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4458. – Отчеты о работе управления кадров Донецкого округа железных дорог за 1946 год и первое полугодие 1947 года, присланные в управление кадров ЦК КП/б/У, 13.01.1947–14.01.1947. – 154 арк.

448. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4459. – Отчет о работе отдела кадров Северо-Донецкой железной дороги за 1946 г., 7.02.1947. – 37 арк.

449. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4460. – Отчет о работе кадров Южно-Донецкой железной дороги за 1946 год, присланный в управление кадров ЦК КП/б/У, 1947. – 65 арк.

450. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4622. – Отчеты, докладные записки, информации обкомов КП/б/У, бригад ЦК КП/б/У, руководителей предприятий в ЦК КП/б/У по вопросам обеспечения оборудованием и рабочей силой, состоянии работы предприятий угольной промышленности, 6.01.1947–23.12.1947. – 228 арк.

451. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4806. – Отчеты, докладные записки, информации и справки Управления кадров ЦК КП/б/У, секретарей обкомов КП/б/У, прокурора УССР, председателя Совета Министров УССР тов.Хрущеву Н.С. и секретарям ЦК КП/б/У тт. Кагановичу Л.М., Коротченко Д.С., Епишеву А.А. о выполнении постановления секретариата ЦК ВКП/б/ от 14.07.1947 г. «О недопустимых фактах частой сменяемости и необоснованной отдачи под суд председателей колхозов», 8.09.1947–23.04.1948. – 49 арк.

452. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4936. – Докладные записки секретаря ЦК КП/б/У тов. Епишева, заведующего отделом управления кадров ЦК КП/б/У секретарю ЦК КП/б/У тов. Коротченко о некоторых недостатках в работе органов прокуратуры УССР и МВД и серьезных нарушениях законов, допущенными работниками этих органов, 2.11.1947 – 20.11.1947. – 11 арк.

453. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4937. – Доклады, докладные записки, справки Управления кадров ЦК КП/б/У, министерств,

военного прокурора о политико-моральном состоянии, служебной дисциплине и партийно-политической работе органов МГБ, МВД и милиции Украины, 14.01.1947–29.01.1948. – 397 арк.

454. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4938. – Докладные записки, информации, справки отделов ЦК КП/б/У, секретарей обкомов КП/б/У, министра внутренних дел УССР секретарю ЦК КП/б/У тов. Кагановичу о предоставлении помещений, работе органов МВД и МГБ, о фактах нарушения служебной дисциплины и другим вопросам, 14.03.1947–31.12.1947. – 99 арк.

455. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4939. – Стенограмма оперативного совещания начальников Управлений Министерства внутренних дел УССР и их заместителей по милиции и по кадрам областей Украины, 7.01.1947 – 7.01.1947. – 131 арк.

456. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4942. – Отчет о работе Министерства юстиции Украинской ССР за второе полугодие 1946 года, присланный секретарю ЦК КП/б/У тов. Коротченко, 25.02.1947–25.02.1947. – 269 арк.

457. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4943. – Отчет о работе Министерства юстиции Украинской ССР за первое полугодие 1947 года, 15.10.1947. – 269 арк.

458. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4944. – Стенограмма совещания актива судебно-прокурорских работников Украинской РСР, 06.1947–06.1947. – 539 арк.

459. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4945. – Стенограмма республиканского совещания областных прокуроров и начальников отделов кадров областных прокуратур Украинской ССР, 10.02.1947. – 314 арк.

460. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4946. – Стенограмма республиканского совещания прокуроров областей и начальников отделов кадров областных прокуратур, состоявшегося 4–5 июля 1947 год, 30.07.1947. – 202 арк.

461. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4947. – Докладные записки, справки отделов ЦК КП/б/У, министерства юстиции, прокурора УССР секретарю ЦК КП/б/У тов. Кагановичу Л.М. о работе органов суда и прокуратуры, о фактах нарушения социалистической законности, 18.04.1947–22.04.1947. – 214 арк.

462. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4948.– Докладные записки министра юстиции и прокурора УССР секретарю ЦК КП/б/У тов. Кагановичу Л.М. о работе судовых органов юстиции УССР по проведению весеннего сева, уборки урожая и заготовке сельскохозяйственных продуктов, 25.04.1947–19.07.1947. – 25 арк.

463. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4949. – Справки исполняющего обязанности прокурора УССР секретарю ЦК КП/б/У тов. Кагановичу о работе органов прокуратуры УССР по подготовке и проведению уборки урожая и подготовки сельскохозяйственных продуктов, 19.07.1947. – 24 арк.

464. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4972. – Отчет о работе Министерства юстиции Украинской ССР за второе полугодие 1946 года, присланный секретарю ЦК КП/б/У Коротченко Д.С., 25.10.1947. – 269 арк.

465. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 63. – Отчеты, докладные записки о работе Наркомата Государственного контроля УССР, 8.05.1942–7.08.1942. – 62 арк.

466. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 64. – Копия приговора Верховного Суда УССР, докладная записка о результатах изучения судебной практики народных судов по делам спекуляции, 8.06.1942–4.07.1942. – 8 арк.

467. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 8. – Проект постановления Государственного Комитета Обороны, докладные записки, справки и переписка с ЦК ВКП/б/ по вопросам строительства оборонительных сооружений Юго-Западного и Южного фронтов, комплектования резервных и маршевых частей и др., 6.07.1941–3.10.1941. – 55 арк.

468. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 853. – Политинформации о состоянии организационно-партийной работы в парторганизациях Днепропетровской области, 23.05.1944–1944. – 21 арк.

469. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 959. – Постановления ЦК КП/б/У и СНК СССР, отчеты, доклады, докладные записки, справки о проведении всеобщего военного обучения по областям Украины, 24.07.1944–30.09.1944. – 207 арк.

470. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 105. – Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях, 7.01.1950–30.05.1950. – 203 арк.

471. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106. – Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях, 18.06.1950–30.12.1950). – 214 арк.

472. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1190. – Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях, 3.01.1951–28.12.1951. – 453 арк.

473. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 125. – Работа предприятий угольной промышленности, 2.01.1950–25.12.1950. – 362 арк.

474. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1637. – Материалы компрометирующего порядка на руководящих работников, 2.01.1952–29.03.1952. – 274 арк.

475. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1672. – О нарушениях устава сельскохозяйственной артели в колхозах Украинской ССР, 5.02.1952–12.11.1952. – 178 арк.

476. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1719. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция), 16.01.1952–17.04.1952. – 236 арк.

477. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1722. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция), 23.07.1952–31.12.1952. – 156 арк.

478. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1726. – Материалы по изучению дел о растратах и хищениях социалистической собственности, взяточничестве и покровителях этих преступлений, прекращенных в судах,

органах прокуратуры и милиции в 1951–1952 гг., 7.05.1952–2.09.1952). – 193 арк.

479. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1727. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности и борьба с ними, 5.01.1952–26.07.1952. – 298 арк.

480. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1729. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции) и борьба с ними, 26.07.1952–22.12.1952. – 247 арк.

481. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1731. – Сообщения о происшествиях, уголовных проявлениях и борьба с уголовными преступлениями, 5.01.1953–30.04.1953. – 254 арк.

482. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1733. – Сообщения о происшествиях, уголовных проявлениях и борьба с уголовными преступлениями, 2.07.1952–27.08.1952. – 297 арк.

483. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1734. – Сообщения о происшествиях, уголовных проявлениях и борьба с уголовными преступлениями, 11.09.1952–30.12.1952. – 366 арк.

484. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2078. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция), 10.01.1952–23.02.1952. – 249 арк.

485. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2080. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция), 28.06.1952–31.07.1952. – 203 арк.

486. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2081. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция), 6.08.1952–30.12.1952. – 251 арк.

487. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2083. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними), 13.02.1952–14.07.1952. – 246 арк.

488. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2084. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними), 19.12.1952–20.12.1952. – 170 арк.

489. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2087. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними), 14.07.1952–18.07.1952. – 154 арк.

490. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 238. – Материалы совещания шахтостроителей в Сталино и Ворошиловграде, октябрь 1950. – 119 арк.

491. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2743. – Информации о реагировании населения на правительственное сообщение о смерти И.В.Сталина, 6.03.1953–24.04.1953. – 24 арк.

492. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2773. – Информация о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.01.1953 г. «Арест группы врачей-вредителей» и информации о реагировании населения по поводу сообщения МВД СССР от 4.04.1953 г. «О реабилитации группы врачей, ранее арестованных в Москве», 13.01.1953–20.04.1953. – 105 арк.

493. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2775. – Информации ЦК КП Украины В ЦК КПСС, информации Отдела партийных органов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, Стенограмма объединенного пленума Киевского обкома и горкома КП Украины от 9 июля 1953 г. о проведенной работе по обсуждению постановления пленума ЦК КПСС от 7.07.1953 года «О преступных антипартийных и антигосударственных действиях Берия», 9.07.1953–29.12. 1953. – 500 арк.

494. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2776. – Информации Отдела партийных органов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины о реагировании населения на речь т.Маленкова на V сессии Верховного Совета СССР, 13.08.1953–3.09.1953. – 50 арк.

495. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Справки отела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, отчеты, докладные записки и

информации уполномоченного совета по религиозным культам при СМ СССР по Украинской ССР о сектантских религиозных обществах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия правительства и о соблюдении законодательства в отношении религиозных культов, 2.01.1954–16.12.1954. – 213 арк.

496. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3597. – Справки отделов ЦК КП Украины, Прокуратуры УССР, Управления ГВФ и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности и борьбе со спекуляцией, 12.05.1954–13.12.1954. – 97 арк.

497. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Вопросы законности, 18.01.1950–31.07.1950. – 212 арк.

498. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378. – Вопросы законности, 9.08.1950–22.12.1950. – 279 арк.

499. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Справки комиссий, бригад, уполномоченных, проводивших проверку по Указанию ЦК КП Украины, и другие материалы о состоянии работы по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и уголовной преступностью среди молодежи в Сталинской области, 10.01.1954–2.08.1954. – 201 арк.

500. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 382. – Доклад прокурора УССР т.Руденко «О задачах органов Прокуратуры по дальнейшему укреплению социалистической законности и советского правопорядка в Украинской ССР», 15.05.1950. – 64 арк.

501. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384. – Вопросы МВД и МГБ, 3.01.1950–19.12.1950. – 106 арк.

502. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Протоколы, информации и другие документы парторганизаций МВД и МГБ, 7.01.1950–7.07.1950. – 573 арк.

503. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 386. – Протоколы, информации и другие документы парторганизаций МВД и МГБ, 22.07.1950–25.07.1950. – 525 арк.

504. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 387. – Протоколы, информации и другие документы парторганизаций МВД и МГБ, апрель 1950–май 1950. – 490 арк.

505. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3881. – Информация Львовского обкома КП Украины, треста «Донбассетъстрой» о неудовлетворительном выполнении плана по организованному набору рабочих в промышленность, 3.01.1954–27.08.1954. – 5 арк.

506. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 395. – Протокол № 3 закрытого партийного собрания парторганизации МВД УССР, 15.08.1950. – 98 арк.

507. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 396. – Приложение к протоколу 4-ой окружной партийной конференции Внутренних войск МГБ СССР Украинского округа, 17.08.1950. – 115 арк.

508. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 397. – Протокол собрания партактива МВД УССР от 21.09.50, 19.10.1950. – 95 арк.

509. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 400. – Материалы 1-й партконференции УМГБ Ворошиловградской области, 23.12.1950. – 73 арк.

510. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 401. – Материалы отчетно-выборного партсобрания УМВД Ворошиловградской области, 23.12.1950. – 77 арк.

511. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 402. – Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях, 24.01.1950–11.12.1950. – 82 арк.

512. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 403. – Подготовка к проведению и проведение призывов в Красную Армию, 27.02.1950–1.12.1950. 116 арк.

513. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4045. – Докладные записки, информации, справки отделов ЦК КП Украины, обкомов партии, министерств о реализации предложений и критических замечаний, высказанных коммунистами на городских и районных партсобраниях в адреса

союзных и республиканских организаций и о работе первичных парторганизаций, 4.02.1955–17.10.1955. – 280 арк.

514. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4080. – Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Верховного суда УССР и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности и борьба с ними, 6.01.1955–26.12.1955. – 558 арк.

515. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Довідки адміністративного відділу ЦК КП України, інформації Міністерства охорони здоров'я СРСР і УРСР, Статуправління та інших організацій щодо інфекційних захворювань, 1 лютого – 19 грудня 1954 р., 309 арк.

516. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4137. – Акты ревизионной комиссии о результатах ревизии за второе полугодие 1954 года и акт ревизионной комиссии Херсонского обкома КП Украины о результатах проверки состояния дел по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся, 26.01.1955–11.03.1955. – 37 арк.

517. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 419. – Вопросы ФЗО, РУ и ФЗУ, 7.01.1950 – 18.12.1950. – 89 арк.

518. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4276. – Письма ЦК КПСС, Верховного Совета СССР, копии исходящего письма ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций по заявлениям и документам компрометирующего характера на руководящих работников, 2.06.1956 – 21.02.1957. – 128 арк.

519. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4277. – Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины об обсуждении итогов XX съезда КПСС, XIX съезда КП Украины в первичных парторганизациях УССР, 16.02.1956–21.05.1956. – 160 арк.

520. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. . 4296. – Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Министерств УССР и других организаций о хищениях и растратах

социалистической собственности (о взяточничестве, спекуляции) и борьба с ними, 9.02.1956–15.04.1957. – 163 арк.

521. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4297. – Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве и поведении возвратившихся из мест заключения и спецпоселений бывших участников банд подполья ОУН, 2.04.1956–24.12.1956, – 201 арк.

522. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4298. – Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов, горкомов КП Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры УССР и других организаций о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами, о работе прокуратуры, 3.02.1956–27.12.1956. – 293 арк.

523. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4299. – Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации, письма, постановления обкомов КП Украины, СМ УССР, Прокуратуры УССР, Министерств УССР и других организаций о нарушении общественного порядка и совершении преступлений военнослужащими на территории УССР, о состоянии борьбы с преступностью среди несовершеннолетних и о некоторых мерах по дальнейшему улучшению воспитательной работы среди молодежи, 3.01.1956–26.02.1957. – 400 арк.

524. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4300. – Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины, СМ УССР, МВД УССР, КГБ при СМ СССР и других организаций о работе исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД; информации обкомов КП Украины о работе органов милиции, советских организаций по укреплению паспортного режима и другим вопросам, 18.01.1956–9.03.1957. – 355 арк.

525. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4302. – Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПСС, письма, информации обкомов КП

Украины, Министерств СССР и других организаций об антисоветских проявлениях и борьба с ними, 20.01.1956–28.12.1956. – 182 арк.

526. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4303. – Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Министерств СССР, Киевского военного округа и других организаций о работе военных организаций (мобилизация в армию и демобилизация), военных трибуналов, 9.01.1956–20.05.1956. – 212 арк.

527. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4307. – Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Прокуратуры СССР и других организаций о трудоустройстве лиц, возвратившихся в Украинскую ССР из мест заключения и спецпоселения, 2.02.1956–15.11.1956. – 226 арк.

528. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4373. – Информации обкомов КП Украины о ходе обсуждения итогов XX съезда и доклада т.Хрущева Н.С. «О культе личности и его последствиях» на собраниях трудящихся и в партийных организациях Украинской ССР», 3.02.1956–5.10.1956. – 387 арк.

529. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4388. – Информации обкомов КП Украины об итогах обсуждения решений XX съезда КПСС на пленумах и собраниях партийных активов, горкомов и райкомов КП Украины, 18.02.1956–25.06.1956. - 355 арк.

530. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4487. – Копии исходящих информации в ЦК КПСС, справки, информации секретарей ЦК КП Украины, отделов Цк, обкомов партии и других организаций о ходе обсуждения итогов октябрьского Пленума ЦК КПСС в парторганизациях Украинской ССР «Об улучшении партийно-политической работы в Советской Армии и Флоте», 23.10.1957–22.12.1957. – 295 арк.

531. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4541. – Копії вихідних листів до ЦК КПРС, Міністерства охорони здоров'я СРСР, довідки адміністративного відділу ЦК КП України, повідомлення, постанови обкомів

КП України, міністерств та інших організацій з питань охорони здоров'я (про харчові отруєння, інфекційні захворювання, благоустрій курортів), 7 січня – 30 вересня 1957 р.. - 184 арк.

532. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4548. – Письмо ЦК КПСС, копии информации в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины, Министерств и других организаций по вопросу финансовой работы (заем). Копия письма в СМ СССР, справки отдела торгово-финансовых и плановых органов ЦК КП Украины, письмо Днепропетровского обкома КП Украины и других организаций по вопросу оргнабора рабочих для промышленности, 7.03.1957–18.01.1958. – 97 арк.

533. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 462. – Материалы компрометирующего характера на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и др. руководящих работников, 14.04–20.08. 1951. – 462 арк.

534. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4622. – Копия исходящей информации в ЦК КПСС, справка сельхозотдела ЦК КП Украины, постановления, информации письма обкомов, райкомов КП Украины о фактах нарушения устава сельхозартели, о благоустройстве полевых станков в тракторных бригадах МТС и другим сельскохозяйственным вопросам, 4.03.1957–4.12.1957. – 134 арк.

535. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4624. – Письма, справки Прокуратуры УССР, министерств о хищениях и растратах социалистической собственности. Информация обкомов КП Украины и УКГБ при СМ УССР по Ровенской области о настроениях и поведении возвратившихся из мест заключения после отбытия срока наказания ранее осужденных участников националистического подполья, банд и бандпособников, 21.01.1957–19.12.1957. – 94 арк.

536. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. . 4626. – Докладные записки, справки обкомов КП Украины, МВД УССР и других организаций о результатах работы учреждений милиции по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью, о происшествиях и другим вопросам.

Копии исходящего письма в ЦК КПСС, письма, справки обкомов КП Украины, МВД УССР о мерах улучшения работы органов прокуратуры, МВД УССР и другим вопросам, 7.01.1957–30.12.1957. 157 арк.

537. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4627. – Справка административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов, райкомов КП Украины, министерств УССР и других организаций о передачах вражеских радиостанций, об установлении пенсий, об улучшении работы медицинских учреждений, о пересмотре дел о государственных преступлениях, о выборах народных судей и другим вопросам 5.01.1957–31.12.1957. – 158 л.

538. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4642. – Материалы Министерства иностранных дел УССР «Про ідеологічну обробку молоді в капіталістичних країнах», 14.09.1957–14.09.1957. – 55 арк.

539. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4695. – Копии информации в ЦК КПСС о ходе обсуждения, проведения массово-политической работы по разъяснению постановлений, закрытых писем ЦК КПСС, ЦМ СССР и обсуждения итогов новой сессии Верховного Совета СССР пятого созыва в Украинской ССР, 20.01.1958–4.12.1958. – 65 арк.

540. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704. – Копия письма Цк КПСС, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации, письма обкомов КП Украины, уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при ЦМ СССР по УССР и уполномоченного Совета по делам религиозных культов при ЦМ СССР по Украинской ССР о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам, 21.02.1958–20.12.1958. – 425 арк.

541. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4740. – Копия письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, комитета по радиовещанию и телевидению при ЦМ УССР об антисоветских проявлениях и борьба с ними, 16.01.1958–31.12.1958. – 171 арк.

542. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4846. – Справки сельхозотдела ЦК КП Украины, постановления, информации, письма обкомов,

райкомов КП України и других организаций о среднегодовой сдаче хлеба государству по УССР, об организационно-хозяйственном укреплении колхозов и другим сельскохозяйственным вопросам, 1.02.1958–15.12.1958. – 59 арк.

543. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4849. – Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве и жилищном обеспечении прибывших из-за границы репатриантов и реэмигрантов, о порядке рассмотрения дел на лиц, находящихся на спецпоселении в отдельных районах Советского Союза и другим вопросам, 3.01.1958–2.12.1958. – 72 арк.

544. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4851. – Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации, справки обкомов, горкомов КП Украины, прокуратуры УССР и других организаций о происшествиях, уголовных проявлениях и о состоянии борьбы с преступностью, 3.01.1958–27.12.1958. – 134 арк.

545. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4853. – Справки, письма Военных округов и других организаций об отрицательных высказываниях военнослужащих в отношении решений октябрьского Пленума ЦК КПСС, о пересмотре дел о государственных преступлениях и другим вопросам, 13.01.1958–9.12.1958. – 125 арк.

546. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4943. – Копии писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, прокуратуры УССР, Министерств УССР и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве, спекуляции) и борьба с ними, 30.12.1958–25.01.1960. – 204 арк.

547. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4944. – Письма обкомов КП Украины о враждебных проявлениях в западных областях бывших оуновцев, о снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев, 23.02.1959–11.05.1959. – 40 арк.

548. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4945. – Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП

Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры УССР и других организаций о нарушении соц. Законности, о проведении судебных процессов народными судами, о недостатках в практике привлечения к судебной ответственности за малозначительные преступления и содержание заключенных в исправительно-трудовых лагерях и исправительно-трудовых колониях, 8.01.1959–31.12.1959. – 328 арк.

549. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 817. – Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и др. руководящих работников, 3.09.1951–28.11.1951. – 354 арк.

550. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 870. – Вопросы законности (прокуратура, юстиция, 13.01.1951–18.08.1951. – 388 арк.

551. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 875. – Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве, спекуляции и борьба с ними), 3.01.1951–31.12.1951. – 275 арк.

552. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 878. – Сообщение о происшествиях и уголовных проявлениях, борьба с ними, 2.01.1951–31.08.1951. – 183 арк.

553. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 879. – Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях и борьба с ними, 19.09.1951–31.12.1951. – 191 арк.

554. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 882. – Размещение воинских частей, 9.07.1951–10.12.1951. – 23 арк.

555. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 324. – Копии постановлений бюро обкомов КП/б/У, справки, информации. Справки о фактах нарушения революционной законности в областях УССР, 23.01.1944–24.03.1944. – 25 л. 324. – Копии постановлений бюро обкомов КП/б/У, справки, информации. Справки о фактах нарушения революционной законности в областях УССР, 23.01.1944–24.03.1944. – 25 арк.

556. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 386. – Докладные записки о нарушениях революционной законности и злоупотреблениях, допущенных

работниками Чистяковского городского отделения НКВД Сталинской области, 15.04.1944–7.07.1944. – 7 арк.

557. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682. – Статотчеты по ф.1 горкомов, райкомов КП/б/У Тернопольской области о численном составе и движении парторганизаций за июнь месяц 1944 год, июнь 1944. – 33 арк.

558. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 798. – Докладные записки, справки, информации по вопросу мобилизации девушек в армию, нарушениях советской законности и непартийном отношении отдельных коммунистов в Измаильской области, 16.08.1945–26.08.1945, 83 л.

559. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 823. – Постановление бюро Одесского обкома КП/б/У, докладные записки, справки, сведения по вопросам политического настроения и материально-бытового положения переселенцев-украинцев, прибывших из Польши, усиления борьбы с уголовной преступностью и хулиганством в г.Одесса, 10.01.1945–28.12.1945. – 52 арк.

560. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 5. – Перепечатки материалов о мобилизации в революционную армию на территории Украины, о борьбе с немецкими оккупационными войсками (ноябрь 1917 – июнь 1918). – 207 арк.

561. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 21. - Справки о мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Днепропетровской, Киевской, Тернопольской, Черновицкой областей, 22.06.1941–08.1941. - 26 арк.

562. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 12. – Воспоминания об организации народного ополчения, истребительных батальонов, мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Винницкой, Днепропетровской, Донецкой, Житомирской, Запорожской, Кировоградской, Крымской, Львовской областей, 1941–1941. - 237 арк.

563. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 13. – Справки и воспоминания к ним об организации народного ополчения, истребительных

батальонов, мобилизации людских резервов и деятельности партийных организаций в начале Великой Отечественной войны Луганской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Ровенской, Сумской, Тернопольской, Харьковской, Хмельницкой, Херсонской, Черниговской, Черновицкой, Черкасской областей, 23.06.1941 – 1.10.1941. - 300 арк.

564. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Копии сведений о партийности личного состава Киевского военного округа. Копии постановлений военных советов Южного фронта и Киевского военного округа, справок, сведений воинских частей о ходе строительства оборонительных сооружений, тыловой оборонительной работы, об установке минных полей и других заграждений в районах действий армий Южного фронта. Копии приказов, донесений о ходе оборонительных боев, дислокации и вооружении войск противника, о призыве в ряды Красной Армии всех военнообязанных, пользовавшихся отсрочками. Копии докладов, спецсообщений, донесений, справок о боевых действиях, партийно-политической работе воинских частей, армий Украинских фронтов. Копии оперативно-разведывательных сводок Украинского штаба партизанского движения о боевой и разведывательной деятельности партизан, 1.01.1941–17.08.1941. - 180 арк.

565. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 39. – Документы и материалы, выявленные к сборнику «Подолія в Великій Отечественній війні 1941–1945 гг.», 23.06.1941–31.12.1944. - 103 арк.

566. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 45. – Выписки из секретных документальных материалов архива отдела истории Великой Отечественной войны Советского Союза Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, сделанные мл. научным сотрудником Института истории партии ЦК КП Украины Лемещуком Н.М. по теме: «Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». – 29 арк.

567. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 6. – Копии постановлений бюро Полтавского обкома КП/б/У, 25.06.1941–09.1941. – 25 арк.

568. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 8. – Копии протоколов, постановлений Одесского обкома, горкомов и райкомов КП/б/У и доклада о работе обкома партии в начальный период Великой Отечественной войны, 23.06.1941–10.10.1941. – 63 арк.

569. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 9. – Копии выписок из протоколов бюро Днепропетровского обкома КП/б/У, справок о состоянии Криворожского железорудного и Никополь-Марганцевского бассейнов и по другим вопросам, 25.06.1941–12.1944. – 38 арк.

570. ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Воспоминания ветеранов партии (Печерский райком Компартии Украины города Киева). – 348 арк.

571. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 15. – Докладные записки, справки, информации, статистические сведения НКВД УССР и НКВД СССР и ЦК КП/б/У об оперативно-служебной и боевой деятельности, личном составе и вооружении истребительных батальонов, боевых действиях партизан, установлении связи и материально-техническом обеспечении партизанских отрядов, подготовке партизанских кадров и награждении партизан. Справка оргинструкторского отдела ЦК КП/б/У о подпольной деятельности в тылу противника, 15.01.1942–1.07.1942. – 145 арк.

572. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 57. – Постановление ГКО СССР об уничтожении посевов зерновых и технических культур на эвакуируемой территории СССР (копия), приказы и указания НКВД УССР, оперативной группы НКВД СССР, начальника охраны тыла Юго-Западного фронта, УНКВД по Киевской области об организации истребительных батальонов, борьбе с диверсантами противника и другим вопросам. Планы оперативных мероприятий УНКВД по Киевской области, 26.06.1941–12.08.1941. – 92 арк.

573. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 58. – Докладные записки, сведения, спецсообщения УНКВД, районных отделений УНКВД по Киевской области об организации и боевой деятельности истребительных батальонов.

Протоколы допросов, удостоверения, расписки работников УНКВД, 25.06.1941–2.08.1941. – 81 арк.

574. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3. – Доклады и справки 8-го отдела в Политуправление Южного фронта, 4 отдела НКВД УССР, оперативной группы ЦК КП/б/У при Военном совете Юго-Западного фронта о работе по развитию партизанского движения и боевых действиях партизанских отрядов. Списки партизанских отрядов по Ростовской и Сталинской областях, 25.09.1941–26.05.1942. – 132 арк.

575. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4. – Докладные записки, спецсообщения и разведывательные сводки Особого отдела Южного фронта, доклады, политсводки и донесения политотделов армий Южного фронта, агентурные справки Разведывательного отдела Южного фронта о положении и мероприятиях противника на временно оккупированной территории, зверствах гитлеровских захватчиков против мирного населения, 18.09.1941–28.06.1942. – 161 арк.

576. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 5. – Доклады и политдонесения политических отделов 6, 9 и 12 армий в Политуправление Южного фронта о работе по развитию партизанского движения и боевых действиях партизанских отрядов, 22.09.1941–3.06.1942. – 165 арк.

577. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 7. – Докладные записки и донесения партийных органов, политработников, командиров партизанских отрядов в Политическое управление, 8-й отдел Политического управления и Разведывательный отдел Южного фронта, в 8-е отделение Политотдела 12-й армии о состоянии и развитии партизанского движения, положении на временно оккупированной территории, 9.09.1941–10.07.1942. – 179 арк.

578. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.

579. Циркулярное письмо ГПУ УССР «Об украинском сепаратизме» // Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – Київ: Абрис, 1997. – С. 257–260.

580. Червоненко Г. О. Протистояння органів міліції України злочинності в період 60–70-х років (на прикладі Донбасу) / Г. О. Червоненко // Регіональні проблеми боротьби з економічною злочинністю: Матеріали регіональної науково-практичної конференції. Донецьк, 24 травня 2005 р. – Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. – С. 139–144.

581. Червоненко Г. О. Діяльність міліції донбасу (друга половина 60-х – 70-х рр. XX сторіччя): історичний досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. О. Червоненко. – Донецьк, 2006. – 24 с.

582. Червоненко Г. О. Структурно-організаційний та кадровий зміст діяльності органів міліції Донбасу в другій половині 60-х – 70-х рр. XX ст. / Г. О. Червоненко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60–65.

583. Шаламов В. «Сучья война». Очерки преступного мира / В. Шаламов. – Москва, 1989. – 46 с.

584. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис 1997. – 605, [36] с.

585. Шевченко А. Є. Правоохоронна діяльність органів влади УСРР у сфері захисту державних фінансів у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) / А. Є. Шевченко, В. В. Чамлай, О. Л. Стрельний. – К. : МП Леся, 2012. – 171 с.

586. Шепилов Д. Алкоголизм и преступность / Д. Шепилов. – Москва: Изд-во Ин-та по изуч. преступности и преступника, 1930. – 104 с.

587. Шереги Ф. Э. Причины и социальные последствия пьянства / Ф. Э. Шереги // Социологические исследования. – 1986. – № 2. – С. 113–117.

588. Шестаков Д. А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности: Криминогенные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире / Д. А. Шестаков. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2006. – С. 244–246.

589. Шестаков Д. А. Криминология: преступность как свойство общества. Санкт-Петербург: Лань, 2001. 264 с.

590. Ширвиндт Е. Г. Советское пенитенциарное право / Е. Г. Ширвиндт, Б. С. Утевский. – М. : Юриздат, 1927. – 276 с.
591. Шифротелеграма наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову про кількість куркулів і карних злочинців, узятих на облік в областях УРСР від 10 липня 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 48.
592. Шиханцов Г. Г. Криминология: учебное пособие для студентов вузов. Минск, 2009. 295 с.
593. Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні: українська історіографія. Київ, 2012. 528 с.
594. Юнге М., Биннер Р. Как терор стал «большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Москва, 2003. 352 с.
595. Якимов И. Н. Конокрадство. Административный вестник. 1926. № 4. С. 26–30.
596. Яковлев А. М. Социология экономической преступности. Москва: Наука, 1988. 353 с.
597. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.01. Київ, 1999. 20 с.
598. Prefontaine Daniel C., Dandurand Yvon. New Directions In Sentencing. Is Punishment Working? Vancouver: International Centre for Criminal Law and Criminal Justice Policy, 1996. 305 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти впровадження результатів дисертаційного дослідження

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

21100 м. Вінниця, вул. Соборна, 19, тел./факс: (0432) 53-09-87

e-mail: museumk@i.ua

02.11.2016 року №423

АКТ

впровадження в науково-дослідницький процес

Комісія у складі: директора Вінницького обласного краєзнавчого музею Висоцької К.І., заступника директора з наукової роботи Шароварської С.П., завідувачої науково-дослідницьким відділом новітньої історії Семенко Л.І. склала цей Акт з приводу того, що комісією вивчено окремі положення дисертаційного дослідження доцента кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права Саблука Сергія Анатолійовича “Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні у 1922-1960 рр.”.

У результаті вивчення комісією зроблено висновок щодо доцільного використання окремих положень дисертаційного дослідження та використання пропозицій під час формування експозицій, екскурсій, тематичних лекцій та виставок в музеї.

Директор

К. І. Висоцька

Заступник директора
з наукової роботи

С. П. Шароварська

Завідуюча науково-
дослідницьким відділом
новітньої історії

Л. І. Семенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

 С.С. Чернявський
2017 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
Саблука Сергія Анатолійовича
«Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні (1922-1960-й рр.)»
у науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри історії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Шкуратенко О.В. (голова комісії); начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук Титко А.В., завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора Савченка А.В., склала цей акт про те, що результати дисертації Саблука Сергія Анатолійовича «Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні (1922-1960-й рр.)» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Саблука С.А. використовуються в науково-дослідній діяльності слухачами та курсантами при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами та слухачами з навчальних дисциплін «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія України».

2. Результати дисертації Саблука С.А. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні / С. А. Саблук // Spheres of culture. Journal of Philology, History, Sosial and Media Communications, Political Science and Cultural Studies Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. – Volume VII. – Lublin, 2014. – P. 485–492.

2. Саблук С. А. Состояние преступности в среде судебно-прокурорских работников Украины во второй половине 40-х годов XX в. / С. А. Саблук // Legea si Viata. – 2014. – № 12/2(276). – С. 110–113.

3. Саблук С. А. Состояние преступности в среде партийных и советских работников Украины во второй половине 1940-х – в начале 1950-х гг. / С. А. Саблук // Legea si Viata. – 2015. – № 3/3(279). – С. 79–82.

4. Саблук С. А. Противодействие проявлениям коррупции в Украине во второй половине 1940-х – в 1950-х годах / С. А. Саблук // Legea si Viata. – 2015. – № 4/4(280). – С. 88–91.

5. Саблук С. А. Противодействие возникновению массовых драк в Украине во второй половине 1940 – 1950-х годах / С. А. Саблук // Legea si Viata. –

2015. – № 5/3(281). – С. 65–68.

6. Саблук С. А. Характер совершения умышленных убийств в Украине во второй половине 1940-х – в начале 1950 гг. / С. А. Саблук // *Legea si Viata*. – 2015. – № 6/3(282). – С. 110–113.

7. Саблук С. А. Резонансні злочини в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 5. – Т. 1. – С. 71–76.

8. Саблук С. А. Відповідальність за самовільне залишення підприємства: українські реалії другої половини 1940-х років / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 6/2. – Т. 1. – С. 40–43.

9. Саблук С. А. Протидія поширенню хуліганських вчинків в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 2. – Т. 4. – С. 45–50.

10. Саблук С. А. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.) / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 46–51.

11. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді України у другій половині 1950-х років / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 30–33.

12. Саблук С. А. Вплив пияцтва на стан злочинності в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 2. – Т. 3. – С. 28–32.

13. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в УРСР у 1950-х роках / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 54–58.

14. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді на початку 50-х років ХХ ст. в Україні / С. А. Саблук // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. - Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 83–88.

15. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України початку 50-х років ХХ ст. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. - Серія «Право». – 2014. – Вип. 24. – Т. 1. – С. 91–95.

16. Саблук С. А. Стан злочинності в середовищі правоохоронних органів України в другій половині 40-х років ХХ ст. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. - Серія «Право». – 2014. – № 28. – Т. 1. – С. 42–45.

17. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі військовослужбовців на початку 50-х років ХХ ст. в Україні / С. А. Саблук // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. - Серія «Право». – 2014. – Вип. 26. – С. 44–48.

18. Саблук С. А. Протидія економічним злочинам в УРСР у другій половині 1940–1950-х рр. / С. А. Саблук // *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. - Серія «Право». - 2015. - Вип. 32. - Т. 1. - С. 71-75.

19. Саблук С. А. Протидія порушенню статуту сільгоспартілі у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. / С. А. Саблук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. - Серія «Право». - 2015. - Вип. 33. - Т. 1. - С. 42-45.

20. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. / С. А. Саблук // Право і безпека. Науковий журнал Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2014. - № 1(52). - С. 120-126.

21. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в Україні в другій половині 1940-х років / С. А. Саблук // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць Національного університету «Одеська юридична академія». - 2015. - Вип. 75. - С. 48-55.

22. Саблук С. А. Вплив формування нової системи права в УСРР на початку 1920-х років на організацію правової протидії злочинності / С. А. Саблук // Тенденції та пріоритети реформування законодавства України : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Херсон. - Херсон: Гельветика, 2015. - С. 24-27.

23. Саблук С. А. Вплив поширення пияцтва на стан злочинності в УСРР у 1920-х роках / С. А. Саблук // *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov : Zbornik prispevkov z medzinarodnej Vedeckej konferencie*, Bratislava, Slovenska republika, 27-28 Novembra, 2015. - Bratislava : Paneuropska skola, Fakulta prava, 2015. - P. 93-96.

24. Саблук С.А. Особливості кримінально-правової протидії вчиненню крадіжок й пограбувань в УСРР у першій половині 1920-х років / С.А. Саблук // Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 4 – 5 грудня 2015 . - Запоріжжя, 2015. - С. 25 – 28.

25. Саблук С.А. Компетентнісний підхід у дослідженні якості освітніх досягнень випускників / Валюк В. Ф., Саблук С. А. // Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів: матеріали ІХ Всеукраїнської інтернет-конференції, м. Умань, 27 жовтня 2016 р. / відп. ред. В. В. Макачук. - Умань : ФОП Жовтий, 2016. - С. 33-37.

26. Саблук С. А. Стан та тенденції іноземного інвестування в Україні / Ю. А. Цимбалюк, С. А. Саблук // Становлення та розвиток економіки України : від теорії до практики : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю незалежності України, 13-14 жовтня 2016 р. - Умань : Видавець Сочінський М. М., 2016. - С. 202-206.

27. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах проведення примусових хлібозаготівельних кампаній на початку 1930-х років / С. А. Саблук // Права та обов'язки людини в сучасному світі : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 11-12 листопада 2016 р. - Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2016. - С. 15-17.

28. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні під час розгортання масових репресій 1930-х років / С. А. Саблук // Сучасні

погляди на актуальні питання правових наук : матеріали міжнародної науково-практичної конференції: У 2-х частинах, м. Запоріжжя, 25–26 листопада 2016 р. – Запоріжжя: Істина, 2016. – Ч. 1. – С. 15-18.

29. Саблук С. А. Вплив пияцтва на поширення злочинності в УСРР у 1920-х рр. / С. А. Саблук // Правові системи суспільства : сучасні проблеми та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 18–19 листопада 2016 р. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2016. – С. 13-17.

30. Саблук С. А. Організаційно-правові питання земельних віносин у сучасних умовах / С. А. Саблук // Актуальні питання сучасної економіки : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, м. Умань, 24 грудня 2016 р. : у 2-х ч. – Умань : Видавець Сочінський М. М., 2016. – Ч. 1. – С. 127-129.

31. Саблук С. А. / С. А. Саблук // Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 20-21 січня 2017 р. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2017. – 30-33.

32. Саблук С. А. Вплив пріонізації населення України на організацію контролю злочинності у 1920-1950-х роках / С. А. Саблук // Держава і право в умовах глобалізації : реалії та перспективи : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 3-4 лютого 2017 р. – Дніпро : ГО «Правовий світ», 2007. – С. 15-19.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:

**кандидат юридичних наук,
доцент**

О.В. Шкуратенко

Члени комісії:

**доктор юридичних наук,
професор**

А.В. Савченко

кандидат юридичних наук

А.В. Титко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Вінницького
кооперативного інституту,
доктор економічних наук,
професор

А.Г. Драбовський
20 11 16 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри
цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та
права Саблука Сергія Анатолійовича в навчальний процес
Вінницького кооперативного інституту**

Комісія у складі: проректора з науково-педагогічної роботи, кандидата економічних наук Прищук Л.А., в.о. завідуючої кафедрою права Маньгори Г.В., завідуючої економічно-правовим відділенням Нагорняк С.В. засвідчує, що матеріали докторської дисертації Саблука С.А. на тему “Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні у 1922-1960 рр.” використовуються у навчальному процесі під час проведення лекційних, семінарських і практичних занять зі студентами при вивченні таких дисциплін: “Історія держави та права України та зарубіжних країн”, “Теорія держави і права: проблеми теорії держави і права”, “Історія політичних та правових вчень”, “Адміністративний процес”, “Судові та правоохоронні органи України”, “Конституційне право України”, “Кримінальне право (загальна та особлива частина)”.

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних матеріалах з історії держави та права України та зарубіжних країн, теорії держави і права, проблем теорії держави і права, історії політичних та правових вчень, адміністративного процесу, судових та правоохоронних органів України, конституційного права України.

кримінального права (загального та особливої частини), де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні // Spheres of culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. Volume VII. – L., 2014. – P. 485 – 492.

2. Резонансні злочини в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2014. - №5. Том 1. – С. 71 – 76.

3. Протидія економічним злочинам в УРСР у другій половині 1940 – 1950-х рр. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. – 2015. - №32. Том 1. – С. 71 – 75.

4. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.) // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2015. - №5. Том 1. – С. 46 – 51.

5. Протидія розкраданню соціалістичної власності в Україні в другій половині 1940-х років // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наукових праць НУ “Одеська юридична академія”. – 2015. – №75. – С.48 – 55.

Члени комісії:

**Проректор
з науково-педагогічної роботи,
кандидата економічних наук**

Л.А. Прицюк

В.о. завідуючої кафедрою права

Т.В. Маньгора

**Завідуюча
економічно-правовим відділенням**

С.В. Нагорняк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор

Технологічно-промислового
коледжу Вінницького
національногоаграрного університету, кандидат
технічних наук

Р.В. Будяк

11 20 16 р.

n 1966

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права Саблука Сергія Анатолійовича в навчальний процес Технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету

Комісія у складі: заступника директора з навчальної роботи Жученко Г.А., методиста Мельник Т.А., голови циклової комісії Гайдачук Н.П. засвідчує, що матеріали докторської дисертації Саблука С.А. на тему “Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні у 1922-1960 рр.” використовуються у навчальному процесі під час проведення лекційних, семінарських і практичних занять зі студентами при вивченні дисциплін “Кримінальне право”, “Адміністративне право”.

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних матеріалах з кримінального та адміністративного права, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Стан злочинності у середовищі молоді на початку 50-х років ХХ ст. в Україні // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2014. - №1. Том 3. – С. 83 – 88.

2. Відповідальність за самовільне залишення підприємства: українські реалії другої половини 1940-х років // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Юридичні науки. – 2014. - №6-2. Том 1. – С. 40 – 43.

3. Стан злочинності в середовищі правоохоронних органів України в другій половині 40-х років ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. – 2014. - №28. Том 1. – С. 42 – 45.

4. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. // Право і безпека. Науковий журнал Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. - №1(52). – С. 120 – 126.

5. Вплив пияцтва на стан злочинності в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2015. - №2. Том 3. – С. 28 – 32.

Члени комісії:

**Заступник директора
з навчальної роботи**

Методист

**Голова циклової комісії
юридичних дисциплін**

Г.А.Жученко

Т.А. Мельник

Н.П. Гайдачук

ЗАТВЕРДЖУЮПерший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор**С.Д. Гусарєв**

2017 р.

АКТ**про впровадження результатів дисертації****Саблука Сергія Анатолійовича****«Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні (1922-1960-й рр.)»
у освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри історії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Шкуратенко О.В. (голова комісії); професора кафедри історії держави та права, доктора історичних наук, професора Щербатюка В.М., начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Корж-Ікаєвої Т.Г., т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури Варваринця В.І., склала цей акт про те, що результати дисертації Саблука С.А. «Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні (1922-1960-й рр.)» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Саблука С.А. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія України», а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів і можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:**кандидат юридичних наук,
доцент**
О.В. Шкуратенко**Члени комісії:****кандидат юридичних наук,
доцент**
Т.Г. Корж-Ікаєва**доктор історичних наук,
професор**
В.М. Щербатюк
В.І. Варваринець

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-879

15 травня 2017 р.

**Ректору Хмельницького університету
управління та права
Омельчуку О.М.**
вул. Героїв Майдану, 8,
м. Хмельницький, 29000

Шановний Олеже Миколайовичу!

Повідомляємо, що підготовлені доцентом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права Саблуком Сергієм Анатолійовичем пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України за результатами дисертаційного дослідження на тему: «Кримінально-правовий контроль злочинності в Україні у 1922-1960 р.р.» Комітетом отримані, є слушними та доведені до відома народних депутатів України – членів Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, які як суб'єкти права законодавчої ініціативи можуть врахувати зазначені пропозиції у законодавчій роботі.

З повагою

Голова Комітету

А.Кожем'якін

Додаток Б

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Монографія

1. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960 рр.: монографія. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.

Рецензії:

Омельчук О. М. Рецензія на монографію С.А. Саблука «Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960». *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 256–257.

Шевченко А. Є. Сучасне кримінологічне дослідження. *Публічне право*. 2017. № 1 (25). С. 275–278.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Саблук С. А. Резонансні злочини в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 71–76.

2. Саблук С. А. Відповідальність за самовільне залишення підприємства: українські реалії другої половини 1940-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6/2. Т. 1. С. 40–43.

3. Саблук С. А. Протидія поширенню хуліганських вчинків в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 2. Т. 4. С. 45–50.

4. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 1. Т. 3. С. 83–88.

5. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 24. Т. 1. С. 91–95.
6. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі військовослужбовців на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 26. С. 44–48.
7. Саблук С. А. Стан злочинності в середовищі правоохоронних органів України в другій половині 40-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 28. Т. 1. С. 42–45.
8. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. *Право і безпека*. 2014. № 1 (52). С. 120–126.
9. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в УРСР у 1950-х роках. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 54–58.
10. Саблук С. А. Вплив пияцтва на стан злочинності в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2. Т. 3. С. 28–32.
11. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді України у другій половині 1950-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 30–33.
12. Саблук С. А. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. Т. 1. С. 46–51.
13. Саблук С. А. Протидія економічним злочинам в УРСР у другій половині 1940 – 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 32. Т. 1. С. 71–75.
14. Саблук С. А. Протидія порушенню статуту сільгоспартілі у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 33. Т. 1. С. 42–45.

15. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в Україні в другій половині 1940-х років. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 48–55.

16. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні у др. пол. 50-х років XX ст. *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 6–16.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

17. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні. *Spheres of culture. Journal of Philology, History, Sosial and Media Communications, Political Science and Cultural Studies Maria Curie-Sklodovska University in Lublin*. Volume VII. Lublin. 2014. P. 485–492.

18. Саблук С. А. Состояние преступности в среде судебно-прокурорских работников Украины во второй половине 40-х годов XX в. *Legea si Viata*. 2014. № 12/2 (276). С. 110–113.

19. Саблук С. А. Состояние преступности в среде партийных и советских работников Украины во второй половине 1940-х – в начале 1950-х гг. *Legea si Viata*. 2015. № 3/3 (279). С. 79–82.

20. Саблук С. А. Противодействие проявлениям коррупции в Украине во второй половине 1940-х – в 1950-х годах. *Legea si Viata*. 2015. № 4/4 (280). С. 88–91.

21. Саблук С. А. Противодействие возникновению массовых драк в Украине во второй половине 1940 – 1950-х годах. *Legea si Viata*. 2015. № 5/3 (281). С. 65–68.

22. Саблук С. А. Характер совершения умышленных убийств в Украине во второй половине 1940-х – в начале 1950 гг. *Legea si Viata*. 2015. № 6/3 (282). С. 110–113.

Праці апробаційного характеру

1. Саблук С. А. Вплив поширення пияцтва на стан злочинності в УСРР у 1920-х роках. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integrachych procesov: zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konf.* (м. Bratislava, 27–28 nov. 2015 r.). Bratislava: Paneuropska skola, Fakulta prava, 2015. Р. 93–96.

2. Саблук С. А. Особливості кримінально-правової протидії вчиненню крадіжок й пограбувань в УСРР у першій половині 1920-х років. *Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 4–5 груд. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 25–28.

3. Саблук С. А. Вплив формування нової системи права в УСРР на початку 1920-х років на організацію правової протидії злочинності. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Херсон, 11–12 груд. 2015 р.). Херсон: Гельветика, 2015. С. 24–27.

4. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах проведення примусових хлібозаготівельних кампаній на початку 1930-х років. *Права та обов'язки людини в сучасному світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 11–12 лист. 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 15–17.

5. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні під час розгортання масових репресій 1930-х років. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 25–26 лист. 2016 р.). Запоріжжя: Істина, 2016. Ч. 1. С. 15–18.

6. Саблук С. А. Вплив пияцтва на поширення злочинності в УСРР у 1920-х рр. *Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 18–19 лист. 2016 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2016. С. 13–17.

7. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах становлення радянського тоталітарного режиму. *Держава і право в у мовах*

глобалізації: реалії та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 3–4 лют. 2017 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 15–19.

8. Саблук С. А. Вплив прінонізації населення України на організацію контролю злочинності у 1920 – 1950-х роках. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 30–33.